T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM VE ÇALIŞMA SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

YENİ SINIF HAREKETLERİ VE MEKÂNSAL ETKİLERİ: BURSA ÖRNEĞİ

(DOKTORA TEZİ)

Kemal TEMEL

BURSA - 2023

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM VE ÇALIŞMA SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

YENİ SINIF HAREKETLERİ VE MEKÂNSAL ETKİLERİ: BURSA ÖRNEĞİ

(DOKTORA TEZİ)

Kemal TEMEL

Danışman:
Doç Dr. Şenol BAŞTÜRK

BURSA – 2023

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Kemal TEMEL
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Bilim Dalı	: Yönetim ve Çalışma Sosyolojisi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: Xİ + 282
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Şenol BAŞTÜRK

YENİ SINIF HAREKETLERİ VE MEKÂNSAL ETKİLERİ: BURSA ÖRNEĞİ

Çağdaş kapitalist kentler, toplumsal eşitsizlikleri mekânsal düzlemde yeniden üreten yerleşim birimleridir. Bu temel işlev farklı zamanlarda eşitsizliği düzenleyen ilke ve mekanizmalardaki değişime göre farklı düzeylerde ve görünümlerde kendini gösterir. Bu çalışma 21. yüzyılda kentsel mekânların toplumsal sınıflar tarafından nasıl paylaşıldığı sorusuna yanıt ararken kentlerin çok parçalı görünümler almasının altında yatan ilke ve mekanizmaların neler olduğunu araştırmaktadır. Kentsel alanlar, toplumsal sınıfların sürekli müzakere ve mücadelelerine sahne olduğu, farklı toplumsal gruplar arasında etkileşimsel süreçlerin gerçekleştiği coğrafi uzamlardır. Ancak toplumsal sınıfların farklılaşma biçimleri ve bu farklılıkların kent alanlarına tezahürü kentsel mekânın dönüşümünü dinamik hale getirmektedir. Bu çalışma sınıf ve mekân arasındaki ilişkiyi ele alırken sınıf ve kent sosyolojileri arasındaki kurulacak teorik mutabakatın kentsel ayrışmanın yeni biçimlerine ışık tutacağı iddiasını taşımaktadır. Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nün sınıf yaklaşımının kentsel ayrışmanın yeni biçimlerini çözümlemedeki etkinliği değerlendirilirken; çağdaş toplumsal farklılaşmanın inşasında belirleyici olan Bourdieuyen sermaye teorisinin kentsel ayrışmanın oluşumunu çözümlemede etkin olup olmadığı sorusu Bursa kent alanı üzerinden tartışılmaktadır. Buradan hareketle kent alanında yeni farklılaşma kalıpları kültürel sınıf yaklaşımıyla değerlendirilmektedir. Çalışma kapsamında Bursa'nın üç merkez ilçesi olan Nilüfer, Osmangazi ve Yıldırım'da yürütülen nicel ve nitel araştırmanın sonuçları sınıf temelli eşitsizliklerin bölgesel eşitsizliklerle örtüştüğünü göstermekdir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Ayrışma, Kültüralist Sınıf Analizi, Bourdieu, Habitus, Bursa

ABSTRACT

Name And Surname	: Kemal TEMEL
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Labour Economics and Industrial Relations
Branch	: Management and Sociology of Work
Degree Awarded	: Doctorate-PhD
Page Number	: Xİ + 282
Degree Date	:
Supervisor	: Assoc. Prof. Şenol BAŞTÜRK

NEW CLASS MOVEMENTS AND SPATIAL EFFECTS: THE CASE OF BURSA

Contemporary capitalist cities are settlements that reproduce social inequalities on a spatial plane. This basic function manifests itself in different levels and appearances according to the change in the principles and mechanisms that regulate inequality at different times. While this study seeks to answer the question of how urban spaces are shared by social classes in the 21st century, it explores the principles and mechanisms underlying the multi-part appearance of cities. Urban areas are geographical spaces where social classes are the scene of constant negotiations and struggles, and interactional processes take place between different social groups. However, the differentiation of social classes and the manifestation of these differences in urban areas make the transformation of urban space dynamic. While this study deals with the relationship between class and space, it claims that the theoretical reconciliation between class and urban sociologies will shed light on new forms of urban segregation While evaluating the effectiveness of French sociologist Pierre Bourdieu's class approach in analyzing new forms of urban segregation; The question of whether the Bourdieuyen theory of capital, which is determinant in the construction of contemporary social differentiation, is effective in analyzing the formation of urban segregation is discussed over the Bursa city area. From this point of view, new differentiation patterns in Bursa city area are evaluated with the cultural class approach. Within the scope of the study, the results of the quantitative and qualitative research carried out in the three central districts of Bursa, Nilüfer, Osmangazi and Yıldırım, show that class-based inequalities overlap with regional inequalities.

Key Words: Urban Segregation, Culturalist Class Analysis, Bourdieu, Habitus, Bursa

ÖNSÖZ

Lise yıllarında sosyoloji okumayı hayal ederken ‘buradan sana ekmek çıkmaz’ dediklerinde Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümünü seçip Bursa’nın yolunu tutmamdaki sebep şehrin endüstriyel hacmindeki genişliğin bana ‘ekmek kapısı’ sunacağı düşüncesiydi. Yıllar sonra sosyolojinin ipini, yönetim ve çalışma sosyolojisi ayağından tutarak Bursa’nın kadim bir şehirden endüstriyel/sınıfsal bir kente dönüşümünü doktora tez çalışmamda inceleyeceğimi tahmin etmezdim.

Bunun için danışman hocam Doç. Dr. Şenol Baştürk’e teşekkür etmem gerekir. Tez araştırma fikrini ilk ortaya attığında toplumsal sınıflar arasındaki rekabetin kentteki akislerinin arkasında ne olduğu ve bunun teorik zemine nasıl kavuşturulacağına dair kaygılandığım zamanlar çok olmuştur. Hem bu kaygıların bertaraf edilmesinde hem de çalışmanın nicel safhasındaki analizlerin yapılmasında hocamın çok büyük katkıları oldu. Uludağ Üniversitesi Çalışma Ekonomisi’nde henüz lisans yıllarında birçok ders aldığım değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Memet Zencirkıran’ın tezin izleme komitesinde bulunmasının benim için ayrı bir anlamı vardı. Öğrenciliğimin ilk yıllarından itibaren kendisinden çok şey öğrendiğim Memet Hocanın büyük katkıları oldu. İzleme komitesinde bulunan değerli hocam Prof. Dr. Ferudun Yılmaz sadece akademik endüstrinin bir ucunda konuşlanmamı sağlamakla kalmadı; bu araştırmanın yürülmesine imkân sağlayan zor koşulları hayli kolaylaştırdı. Kendisine teşekkürün ötesini boçluyum. Tezin jüri üyelerinden Prof. Dr. Veysel Bozkurt ve Prof. Dr. Nadir Suğur’un tavsiye ve eleştirileri çalışmanın son halini almasında etkili oldu. Hem Veysel hocama (Bozkurt) hem de Nadir (Suğur) hocama teşekkür etmem gerekir.

Akademik yükümlülüğünü tek başına üstlensem de çalışmanın yükünü doğrudan ve dolaylı çok sayıda kişi üstlendi. Başta Araş. Gör. Dr. Nagihan Memiş ve Araş. Gör. Neşe Aral Bursa’nın “sınıfsal” haritasının çıkarılmasında çok yardımcı oldular. Doç. Dr. Fatih Gürses anketlerin hazırlanmasında destek verdi. Değerli dostum Öğr. Gör. Dr. Bilal Afşin en sıkışık zamanımda çalışmanın tashih görevini üstlendi. Saha araştırması esnasında katılımcılara ulaşmak nitel bir araştırmayı yürütmenin en zor tarafıydı. Erkan Suveydas bu zorluğun üstesinden gelmemi sağladı. Bazen hafta sonlarını da ayırarak katılımcılarla iletişim kurmama yardımcı oldu. Görüşme yaptığım 21 katılımcı -özellikle işçiler- dar zamanlarını bana ayırdılar, kendilerinin ve başkalarının hikâyelerini anlattılar. Bursa’nın üçe bölünmüş yapısıyla onların hikâyeleri arasındaki özdeşliği kurmamı sağladılar. Sağolsun, varolsunlar.

Bu tezi yazmak meşakkatli ve uzun bir süreçti. Bu süreçte moral ve motivasyon olarak desteğini esirgemeyen çok kişi var. Her görüşmemizde "bitmedi mi bu tez" diyerek kendisiyle görüşmelerimizin giderek daralmasından davacı olduğunu ifade eden kıymetli büyüğüm Tanju Pala'ya; "bitir artık şu işi" diyerek sitemini her defasında bildirirken aynı zamanda ustalıkla motive eden Mustafa Derici'ye (nam-ı diğer Mustafa amca); nadir de olsa her görüşmemizde değerli fikirlerini esirgemeyen Mehmet Aydemir'e de teşekkür etmem gerekir.

Bu tezi Bursa Uludağ Üniversitesi'nin sunduğu imkânlarla yazdım. Tez, BUÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SDK-2022-915 nolu "Yeni Sınıf Hareketleri ve Mekânsal Etkileri: Bursa Örneği" proje adıyla desteklendi. Projenin yürütülmesi esnasında BAP birimine verdiği destekten ötürü de teşekkür etmem gerekir.

Çalışmanın nihayete ermesinde en büyük desteği sevgili eşim Nurten'den gördüm. Yaklaşık 3 yılı bulan bu uzun süre zarfında bazen gün aşırı bazen her gün, tezin bitmek bilmeyen "teorik kaygılarını" dinleme zahmetine katlandı; yazdığım her satırı titizlikle okuyarak çalışmanın formüle edilmesine yardım etti; yetmedi, evdeki iş yükümün de tamamını üstlendi. Bunlar için kendisine derin bir minnet ve şükran borçluyum. Son olarak tezin teslimi esnasında 2 yaşına basan oğlum Kerem ayrı bir teşekkürü hak ediyor. Ondan çaldığım oyun hakkına itiraz etmediği gibi çalışma odasının yolunu her tuttuğumda "hadi bitir" mesajını veren buruk gülümsemesiyle beni her daim motive etti. Onunla tez yazmak çok zor olmadı, hatta daha kolayı da olamazdı.

Kemal TEMEL

Mart 2023, BURSA

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **ii**
ABSTRACT ..... **iii**
ÖNSÖZ ..... **iv**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **viii**
ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **xi**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
UNUTULAN MEKÂN

1.1 KLASİK SINIF SOSYOLOJİSİ MEKÂNI NEDEN GÖZARDI EDER? 12
1.2. KENT ARAŞTIRMALARINDA KAYBOLAN SINIF 17
1.3. 21.YÜZYILDA MEKÂNIN ÖNEMİ 20

İKİNCİ BÖLÜM
KENT SINIFA NASIL DAHİL OLUR?

2.1. SINIFIN KÜLTÜREL DÖNÜŞÜ 25
2.2. SINIFIN REDDİNİN REDDİ: BİR ARAÇ OLARAK PİERRE BOURDİEU 29
2.3. SINIFIN KÜLTÜREL ANALİZİ VE KENTLER 32
2.4.YENİ BOURDİEUYEN KENT ARAŞTIRMALARI 39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BURSA'DA KENTSEL AYRIŞMA

3.1. BURSA'NIN ÖZGÜN DEĞERİ 44
3.2. BURSA'DA KENTSEL GELİŞİMİN BEŞ DÖNEMİNDE MEKÂNSAL AYRIM 47
3.2.1. 19. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Kentsel Ayrım 49
3.2.2. Coğrafi Kuzey'in Gecekondularına Karşı Coğrafi Güney'in Apartmanları 1960-1980 56
3.2.3. "Yukarıdakiler Ve Aşağıdakiler" 1980-1990 62
3.2.4. İşçi Kooperatiflerine Karşı Modern Toplu Konutlar 1990-2000 69
3.2.5. "Gülümseyin, Nilüfer'desiniz" 2000-2020 76
3.2.5.1. *Dönüşen Sanayinin Nilüfer'de Örgütlenme Hareketi* 86
3.2.5.2. *Kentin Sınıfsal Dönüşümü* 95

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METODOLOJİ

4.1. ARAŞTIRMA DESENİNİN OLUŞUMU 106
4.2 ÖRNEKLEM SEÇİMİ VE ARAŞTIRMA YÖNTEMİNİN BELİRLENMESİ..... 114
4.3. KATILIMCILAR VE DEMOGRAFİK BİLGİLERİ 118
4.4. VERİLERİN ANALİZİ 122

BEŞİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA MEKÂNSAL AYRIŞMANIN SINIF-KÜLTÜREL GÖRÜNÜMLERİ

5.1. YILDIRIM: ZORUNLULUĞUN ADRESİ..... 127
5.1.1 Arabayatağı: *Yerliler Ve Sakinler* 129
5.1.2. Mimar Sinan..... 139
5.2. OSMANGAZİ: KADİM ŞEHİRDEN ENDÜSTRİYEL KENTE..... 149
5.2.1. Akpınar: Bursa'nın İlk İşçi Sınıfı Banliyösü 152
5.2.2 Dikkaldırım: *Burası Varoş Orası Nişantaşı*..... 160
5.3. NİLÜFER: STEP CEMİYETİNDEN SİTE CEMİYETİNE 171
5.3.1. Odunluk: *Bursa'nın Manhattan'ı*..... 175
5.3.2. Yüzüncüyıl: Üye Olmayan Giremez..... 187
5.4. TOPLUMSAL SINIFLAR BURSA'YI NASIL PAYLAŞIYOR? 202

SONUÇ..... 210
KAYNAKÇA 213
ÖZGEÇMİŞ..... 244
EK 1……246

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: İşteki Duruma Göre İstihdam Edilen Nüfus 70
Tablo 2: Bursa'nın İlk 250 Büyük Firmasının 1997-2011 Dönemde İstihdam ve Sektörel Dağlımdaki Değişimler 83
Tablo 3: Bursa'nın İlk 250 Büyük Firmasının 2012-2021 Dönemde İstihdamın Sektörel Dağılımında Değişimler 84
Tablo 4: Bursa'nın 5 Organize Sanayi Bölgesinde 1970-2020 Arasında Sektörel Dağılımlar 87
Tablo 5: Üç Merkez İlçede Profesyonel Meslek Gruplarının Toplam Ücretli Nüfusa Oranı .. 98
Tablo 6: Temel Bileşenler Analizine Dahil Edilen Değişkenler ve Kodları 110
Tablo 7: KMO ve Barlett Küresellik Testi 110
Tablo 8: Döndürülmüş Temel Bileşenler için Açıklanan Varyans Tablosu 111
Tablo 9: Döndürülmüş Bileşen Matrisi 112
Tablo 10: Katılımcıların Demografik Bilgileri 120
Tablo 11: Hiyerarşik Regresyon Modeli Sonuçları……..203
Tablo 12: Değişkenlere Ait Kategorilerin Boyutları ve Merkezi Koordinatları…….205

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: 1958-2019 Arası Kentsel Gelişimin Yönü 72
Şekil 2: 250 Büyük Firmada Otomotiv Ana Sanayiinde 1997-2021 İstihdam Verileri 85
Şekil 3: 250 Büyük Firmada Otomotiv Yan Sanayiinde 1997-2021 İstihdam Verileri 85
Şekil 4: Bursa'nın 250 Büyük Firmasında Makine ve Metal Sanayiinde 1997-2021 İstihdam Verileri 86
Şekil 5: 2021 Yılı BOSB Sektörel Dağılım 88
Şekil 6: 2021 Yılı NOSAB Sektörel Dağılım 89
Şekil 7: 2021 Yılı DOSAB Sektörel Dağılım 90
Şekil 8: 2021 Yılı Kayapa OSB Sektörel Dağılım 90
Şekil 9: 2021 Yılı HOSAB Sektörel Dağılım 91
Şekil 10: Yıldırım-Osmangazi-Nilüfer'de 2000-2022 Döneminde Konut Üretimi 96
Şekil 11: Özdeğerler için Yamaç Birikinti Grafiği 111
Şekil 12: Osmangazi İlçesi Saçılım Grafiği 112
Şekil 13: Yıldırım İlçesi Saçılım Grafiği 113
Şekil 14: Nilüfer ilçesi Saçılım Grafiği 113
Şekil 15: Görüşme Yapılan Alanların Kent Haritasındaki Konumları……..127
Şekil 16: Arabayatağı Görsel 1 130
Şekil 17: Arabayatağı Görsel 2 130
Şekil 18: Arabayatağı Görsel 3 131
Şekil 19: Arabayatağı Görsel 4 131
Şekil 20: Mimar Sinan Kooperarif Evleri 140
Şekil 21: Mimar Sinan Gecekondu Evleri 141
Şekil 22: Mimar Sinan Barış Manço Kültür Merkezi 141
Şekil 23: Mimar Sinan Ulukent Siteleri 142
Şekil 24: Akpınar Müstakil-Villa Tipi Evler 153
Şekil 25: Akpınar Kooperatif Evleri 154
Şekil 26: Akpınar Mahallesinden BOSB Görünüm 154
Şekil 27: Akpınar Gecekondu Evleri 155
Şekil 28: Dikkaldırım'ın Kükürtlü Sınırındaki Site Tipi Yerleşim Alanları 161

Şekil 29:Dikkaldırım ve Hayran Caddesi Arasındaki Alanı Çevreleyen Konutların Görüntüsü 1 162
Şekil 30:Dikkaldırım ve Hayran Caddesi Arasındaki Alanı Çevreleyen Konutların Görüntüsü 2 162
Şekil 31: Nilüfer Çayının İki Yakası 176
Şekil 32: Odunluk Akpınar Caddesi Plazalar ve Oteller Bölgesi 176
Şekil 33: Odunluk Akademi Caddesi Rezidans Tipi Konutlar 177
Şekil 34: Odunluk Kapalı Toplu Konut Siteleri 177
Şekil 35: Saygınkent Sitesi Çarşı Girişi 187
Şekil 36: Saygınkent Site İçi Görünüm 190
Şekil 37: Yüzüncüyıl Uğur Mumcu Bulvarı ve Nazım Hikmet Kültür Merkezi 190
Şekil 38: Yüzüncüyıl Mahallesi Kooperatif Evleri 191
Şekil 39: İlçeler Arası Çoklu Mütekabiliyet [Uyum] - (MCA) Analizi Grafiği……...206

KISALTMALAR

BEBKA: Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı

BOSB: Bursa Organize Sanayi Bölgesi

BTSO: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası

DOSAB: Demirtaş Organize Sanayi Bölgesi

FSM: Fatih Sultan Mehmet Bulvarı

HOSAB: Hasanağa Organize Sanayi Bölgesi

İMSİAD: İnşaat Müteahhitleri Sanayici ve İş İnsanları Derneği

MCA: Çoklu Mütekabiliyet Analizi (Multiple Correspondence Analysis)

MİA: Merkezi İş Alanı

NOSAB: Nilüfer Organize Sanayi Bölgesi

OSB: Organize Sanayi Bölgesi

SGK: Sosyal Güvenlik Kurumu

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TOKİ: Toplu Konut İdaresi

UEDAŞ: Uludağ Elektrik Dağıtım Şirketi

GİRİŞ

> "*Sosyoloğun, var olduklarını ama bambaşka bir şekilde var olduklarını göstermek için, var olduklarına inanıldığı şekilde var olmadıklarını söylemek durumunda kaldığı bir dolu gerçeklik vardır*" (Bourdieu, 2015b: 57).

Modern kentler farklı sınıfların bir arada hareket edebildiği birbiriyle temas halinde olan kamusal alanın düzenlenmesi fikrine dayalıdır (Öğün, 1998; Sennett, 2013). Köklerini Yunan düşüncesinde bulan farklı insanların bir arada yaşam ideali, gerçeklik olarak değilse de mit olarak modernliğin dayandığı temel bir söylemdir (Kurutuluş, 2006: 10). Bu söylem bazı toplum bilimciler tarafından toplumların endüstrileşme yolunda ilerlemesi ve rasyonalitenin gelişmesiyle kaynakların daha adil bir biçimde taksim edileceğini ileri sürmelerine zemin oluşturmuştur (Kalaycıoğlu vd, 1998: 126). Modernitenin insanları bir arada yaşatma vaadi, sermaye birikiminin kitle üretimine dayandığı dönemde kent içinde kamusal alanı nispeten farklı sınıfların temasına ve kent arazilerini de sınıflar arasında tahsis ederek, bir biçimde sınıflar arasında çatışmasız bir biçimde yerine getirilmiştir. Neo-liberal birikim ve esnek üretim rejiminin hâkim olduğu yıllarda ise bu vaad kesintiye uğramıştır. Orta-üst sınıfların uydu yerleşimler inşa ederek kentlerin çeperinde yoğunlaşması alternatif yeni kamusallıkları ortaya çıkarmış; bu durum sınıflar arasında temasın önemli ölçüde ortadan kalkmasına yol açmıştır (Kurtuluş, 2003). Böylelikle modern kentin kamusal alan kurgusu büyük ölçüde aşınmıştır (Danış, 2001).

Üretimin esnek rejiminin çalışma ilişkilerinde heterojenleşmeyi arttırması kentin fiziksel dokusunu köklü bir biçimde etkilemiştir (Doğan, 2001). Yeni üretim biçiminin talep ettiği uzmanlıklara ve küresel ilişkilere eklemlenen toplumsal gruplar kentte yoğunlaşan kültürel tüketim mekânlarında kümelenirken, vasıf gerektirmeyen, esnek üretimin dezavantajlı alanlarında çalışan alt sınıflar, enformel/kendiliğinden yollarla konut üretiminin gerçekleştiği, kamusal hizmetlerden yoksun dezavantajlı kent alanlarında varlık göstermişlerdir. Bu iki toplumsal grup arasına yerleşen orta sınıfların kümelendiği bölgeler ise bir taraftan geçişliliği sağlarken diğer taraftan hem üretim hem de tüketim mekânlarının kent içinde karmaşık birlikteliklerini sunmuştur.

Çağdaş kapitalizm, post-fordist siyasal iktisadın yükselişinde bir taraftan mekâna ilişkin değişikliğe uğramış bir kültürü diğer taraftan yeniden yapılandırılan bir coğrafyayı

şekillendirmiştir (Soja, 2019: 40). Özellikle orta sınıf grupların bir dizi yapısal değişimler sonucu toplumsal konumlarında artan tehdit, kentlerde kültürel canlılık ve ekonomik yenilenmenin kaynağının giderek mekânda yaşam tarzı olarak farklılaşmasına yol açmış (Zukin, 1998: 836); kentsel mekânlar çağdaş sınıfların yaşam tarzı ekseninde sürdürdüğü rekabet ilişkilerinin işleme tarzının sınırlarını çizmiştir. Bu durum kentlerdeki yapılı çevre unsurlarının arz ve talebi için birtakım özel sonuçlar üretmiştir (Knox, 1991: 181). Konut alanında gelişmiş endüstrilerdeki firmalar, orta sınıfların ve özellikle gelişmiş hizmetler sektörünün varlıklı çalışanlarının beğeni ve tercihlerini daha etkin bir şekilde kullanmak için esnek stratejiler geliştirmiştir. Bu firmaların statü değeri yüksek semboller yaratarak (Geniş, 2011) ürün farklılaşmasını sağlamaya ve değişim değerini en üst düzeye çıkarmaya çalışmaları kentlerin yapılandırılmasında ve orta sınıfların yer seçimleri ve toplumsal konumlarının saptanmasında önemli değişikliklere yol açmıştır (Knox, 1991: 187). Orta sınıfların pratikleri ve konumları arasındaki ilişkilerin muğlaklığı, toplumsal hiyerarşideki yerini tayin etmek için tasarlanan mekânsal ve (kültürün sembolik formu olarak) yaşam tarzı stratejilerini, en fazla bu gruplar arasında yaygınlaştırmıştır (Bourdieu, 2014b: 378). Bir diğer ifadeyle çağdaş üretim ve tüketim ilişkilerinin oluşturduğu anonimliği aşmaya çalışan orta sınıflar (Bauman, 2000) kültürel ve mekânsal pratiklerle sembolik sınırlar üretmeye başlamıştır. Böylelikle çağdaş kapitalizmin değişen koşullarında mekân hayli katı biçimlerde paylaşım mücadelelerinin konusu olmuştur.

Modern deneyimin gelişimini şekillendiren ve sınıfları yaratan çeşitli sermaye, varlık ve kaynakların dağılımındaki değişim, mekânla birlikte kültürün de sınıf rekabetinde öneminin artmasına sebep olmuştur. Kapitalizmin örgütlenme yapısındaki değişimlere toplumsal sınıfların gösterdiği mekânsal ve kültürel refleksler kentsel alanda farklılaşmaların yeni görünümlerini oluşturmuştur. Bu bağlamda insanların yaşadıkları koşulları biçimlendiren değişkenlerden biri olarak sınıf ve sınıfın yapılandırılmasında kültürün tamamlayıcı rolünü ayırt etmeye dayalı bir girişim, bu bileşenin içine eşitsizliklerin zaman içinde [yeniden] üretiminde ve somut görünümler almasında belirleyici olan mekânsal süreçlerin dahil edilmesini gerekli kılar (Bora, 2018: 26).

Kültürün sembolik formu olarak yaşam tarzı kavramı klasik tabakalaşma çalışmalarında (özellikle Weber, Veblen ve Simmel tarafından) önemli bir ilgiye sahip olsa da (Flemmen & Jarness & Rosenlund, 2017: 2) bir süre sonra sosyolojik çalışmalarda demode hale gelmiş

(Bennett, 2018: 104); kültürel pratiklerin sınıfsal süreçlerle ilişkisi ciddi bir yankı bulmamıştır[1]. Postmodern teorisyenler tarafından benimsenen, geç modern toplumlarda dahil olunan pratiklerin pek çoğunun sınıf gibi konvansiyonel yaklaşımlarla izah edilmesinin mümkün olmadığı yönündeki yaklaşım ve sınıf eleştirmenlerinin sınıfın, çağdaş eşitsizlik biçimlerini izah etmede yetersiz bir kavrayışa sahip olduğu iddiaları sınıfla birlikte sınıfın kültürel niteliklerini toplumsal analizlerin değişkenlerinden soyutlamıştır. Her iki grupta toplumsal sınıf gibi geleneksel sosyolojik kavramların, daha akışkan ve hareketli sosyal eşitsizlik biçimlerini yeterince kavramaktan yoksun olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Öte yandan sınıf ve mekân arasındaki ilişki de bu tartışmalardan payını almıştır. 19. ve 20. yüzyılda sınıf çalışmaları mekânı anlamakla doğrudan bağlantılı olsa da 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu bağ, sosyolojik gözlemlerde mekânsal analizin ihmal edilmesiyle kesintiye uğramıştır. 20. yüzyılın son çeyreğinde meslek temelli sınıf yaklaşımı, iktidar ilişkilerinin doğası ve yapısal eşitsizlikleri aydınlatmak için kullanılan bölgesel çalışmalara tercih edilmeye başlanmıştır. Burada sınıfsızlık tehditlerine yanıt üretmek için geliştirilen çağdaş sınıf yaklaşımları sınıfın, daha teknik terimlere indirgemesine yol açmıştır. Gerek Erik Olin Wright gerekse John Goldthorpe'un öncülüğünde yürütülen Neo-Marksist ve Neo-Weberyan yaklaşımlar sınıfın gündemini daha geniş ilgi alanlarından uzaklaştırarak işbölümü ve istihdam temelli bir sınıf yorumu geliştirmişlerdir. 1990'lı yıllardan itibaren bu yaklaşım indirgemeci olduğu yönünde birtakım eleştirilere maruz kalsa da sınıfa dair yeniden değerlendirmeler, analizlerin mekânsal ve bölgesel çalışmaları içerecek şekilde genişletilmesine yol açmamıştır (Savage, 1988).

Kent araştırmaları alanında ise 1980'li yıllara kadar hakimiyetini sürdüren Şikago Okulu'nun beşeri ekolojik yaklaşımı ve ona karşıt olarak gelişen Marksist ekonomi-politik yaklaşımların yerine endüstriden arınan, sanayinin kentin dışına çıktığı, hizmet sektörünün yaygınlaştığı temsiliyet ve kimlik üzerinden yaygınlaşan yaklaşımlar gündeme gelmiştir. Buna göre post-modern kent artık tüketim üzerine inşa edilmektedir ve bu mekânda sınıfsal karşıtlıklar artık önemli değildir (Erman, 2010: 37). Buna mukabil kent araştırmalarında yeni bir paradigmaya duyulan ihtiyaca yönelik çağrılar (Knox, 1991; Alemderoğlu, 2017; Walton 1993; Savage, 1988; Zukin, 1998; Wacquant, 2019; Marom, 2014; Agnew vd, 2007) bu

[1] 20. yüzyılın son çeyreğine kadar sınıf alanında yürütülen çalışmalarda, daha ziyade işçi sınıfının yaşamı merkeze alınmıştır. İşçi sınıfı gruplarının dayanışma ve değerlerini ve eşitsizliklerin yeniden üretimini merkeze almak sınıf kültürlerini anlamakla ilişki halinde olmuştur (Thompson, 2006; Wills, 2017).

dönemden itibaren artmaya başlamış; bu çalışmalar kültürel alanın başlı başına sınıf ve kent karakteristiklerinin çözümlenmesinde önemli açılımlar sunacağını iddia etmişlerdir.

Bu kritik tarihsel dönemeçte Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nün sınıf yaklaşımı 1990'lı yıllardan itibaren sınıf çalışmalarında yaygın biçimde kullanılmaya başlanmış (Wynne, 1990; Warde, 1994) ve sınıf kültürleri Bourdieu'nün geniş kapsamlı sınıfsallık fikriyle iç içe değerlendirilmiştir. Fransız sosyolog, sosyal bilimlere hâkim olan karşıtlıkların ilişkisel yöntemle aşılabileceğini savunarak, sınıf analizini mümkün kılacak (ontolojik) koşulları ve bunun için yerine getirilmesi gereken (epistemolojik) koşulları içeren kapsamlı bir yorum geliştirmiştir. Bunu yaparken gündelik hayatın yapılaşmış anlamlarındaki sıradan kabul edilen varsayımların üzerindeki örtüyü (Dworkin, 2012: 95) kaldırarak sınıfı daha geniş bir toplumsallık düşüncesinin temeline yerleştirmiştir. Bourdieu'nun yaklaşımı habitus, refleksivite ve kimlik arasındaki karmaşık etkileşime odaklanarak bir taraftan toplumsal sınıfların bireyselleşmiş, refleksif kimlikler etrafında çözüldüğünü ileri süren postmodern yaklaşımlara yanıt üretirken diğer taraftan sınıf analizine kültürü ekleyerek daha derinlikli bir kavrayış geliştirmiştir.

Bourdieu'nün teorik mirası kendisinden sonra sosyal bilimlerin farklı sahalarında önemli açılımlar sunmuştur. Yeni nesil sınıf teorisyenleri olarak adlandırılan (Bottero, 2004) bir grup yazar, onun toplumsal uzamı ayrım temelli gören yaklaşımını, sınıf analizinin daha geniş gündemine uyarlayarak (Savage & Devine, 2005; Reay, 1998; Skeggs, 2003; Savage & Devine & Warde, 2005; Devine & Savage, 2005; Savage & Devine, 2000) sınıfın kültüralist bir perspektifte ele alınmasını önermişlerdir. Bu öneri önemli karşılıklar bulmuş ve son yıllarda sosyologlar kültürel kaynakların maddi eşitsizliklerin üretiminde ve yeniden üretimindeki rolüne yoğun bir biçimde atıfta bulunmuşlardır (Karademir Hazır, 2014a; 2014b; 2014c; 2016; Savage; 2016; Crompton & Scott, 2005; Savage vd, 2005a; Skeggs, 2003; Reay, 1998; Vester, 2005; Arun, 2014; Flemmen & Jarness & Rosenlund; 2018). Bu çalışmalar sınıflandırılmış yaşam tarzı farklılıklarını sınıf yapılarının ikincil fenomenleri olarak değil, daha geniş sosyal eşitsizlik, sosyal dışlama/içerme ve yaşam fırsatlarının eşitsiz dağılımı ile iç içe geçmiş bir biçimde değerlendirmeye başlamıştır (Flemmen & Jarness & Rosenlund, 2017: 2).

Ancak Bourdieu (2015a; 2017)'nün çalışmaları doğrudan mekân analizi içermez. Mekân, etnisite ve yaş gibi değişkenler daha ziyade ikincil sermaye türleri olarak değerlendirilir. Buna karşın Bourdieuyen geleneği takip eden bir dizi yazar, onun kavramsal repertuvarını bölgesel çalışmalara uyarlayarak mekânı sınıf analizine yeniden eklemlemişlerdir.

Bourdieu'nün kuramsal yaklaşımını sınıf ve kent araştırmalarına uygulayan çalışmalar (Marom, 2014; Pereira, 2016; Rosenlund, 2017; Pinçon-Charlot & Pinçon, 2018; Wacquant, 2019; Savage, 2020; Mosselson, 2020) kent sosyolojisinin söz konusu çıkmazına yeni bir açılım sunmuş; Bourdieu'nün toplum ve mekân arasındaki ilişkiye dair güçlü formülasyonu, bu çalışmaların temel referanslarından biri olmuştur. Bu çalışmalar sermaye ve habitus gibi kavramların kent alanında toplumsal sınıfların eylemlerini, seçimlerini ve toplumsal güzergâhlarını nasıl etkilediğini incelenmesine önemli katkılarda bulunarak Bourdieuyen perspektifin kent ölçeğinde verimli bir biçimde kullanılabileceğini ortaya koymuşlardır. Böylelikle toplumsal belirteçler olarak farklı toplumsal grupların yaşam tarzı ve mekânla kurduğu aidiyet temelli ilişkiler ve mekânın bu grupların gündelik pratiklerini belirlemedeki hâkimiyeti değerlendirilmeye başlanmıştır. Ancak bu çalışmalar kentsel gelişimde ayrımın değişen rotalarına ya tarihi kayıtlara atıfta bulunarak (Marom, 2014; Pinçon-Charlot & Pinçon, 2018) ya da toplumsal uzam kavramsallaştırmasının kentin sınıfsal ve fiziksel haritasına uygunluğunu ölçerek (Pereira, 2016; Rosenlund, 2017) gerçekleştirmektedir. Her iki grupta kenti bütünsel olarak ele alıp sınıfsal farklılaşmanın hâkim ilkelerinin açığa çıkarılması konusunda oldukça kapsamlı bir analiz sunsa da farklılaşmayı üreten mekanizmalara nadiren değinmektedir. Öte yandan bu çalışmalar endüstrisizleşmiş kentsel alanların farklılaşma biçimine ışık tutmaktadır.

Türk sosyal bilim çevrelerinde de Bourdieuyen kuram son dönemde ilgi gören bir araştırma alanı haline gelmiştir (Öğütle & Çeğin, 2013; Arun, 2014; Metin & Demir, 2014; Çeğin & Göker, 2014; Tatlıcan & Çeğin, 2014; Ünal, 2017; Yanıklar, 2017; Gülhan, 2019). Ancak bu çalışmaların çoğunluğu Bourdieu'nün kavramsal repertuvarının sosyal bilimlerin farklı sahalarında elverişliliğini ele alma eğiliminde olmuş; onun pratiğin teorisine dikkat çeken etnografik veya ampirik saha araştırmalarını içeren yaklaşımı az sayıdaki çalışmada karşılık bulmuştur (Akpınar, 2009; Alemdaroğlu, 2017; Özmen, 2017; Akçaoğlu, 2018; 2019; Özet, 2019). Bunlar arasında Türkiye'de sınıf-kültürel farklılaşmanın mekânsal tezahürlerine dikkat çeken az sayıda çalışmadan bahsedilebilir (Akpınar, 2009; Alemdaroğlu, 2017). Bunların dışında bu çalışmalar daha ziyade, (Bourdieu'nün orta sınıfları merkeze alan teorik eğilimiyle uyumlu bir biçimde), orta sınıfları odağına almıştır. Özellikle 21. yüzyılın başında Türkiye'nin daha kentleşmiş bir toplum olarak varlık göstermesi, kadınların işgücüne artan katılımı gibi yeni orta sınıf karakteristikleri (Baştürk, 2022; 5) orta sınıfları sınıf çalışmalarının merkezine taşımıştır. Bu bağlamda özellikle Müslüman yeni orta sınıfları odağına alan araştırmalar (Akçaoğlu, 2018; Özet, 2019) bu grubun toplumsal güzergâhındaki değişimlerin sınıf

habitusundaki dönüşümlerini ele almışlardır. Bu araştırmalarda yaygın fenomen, yeni kentli Müslüman orta sınıfların toplumsal ayrımın bir stratejisi olarak mahalle veya sınırlandırılmış bölgelerde toplumsal grupların failliğini vurgulayarak sosyo-mekansal süreçlere odaklanma eğiliminde olmuştur. Ne var ki bu araştırmalar, Bourdieu'nün kentsel mekânla ilgili kapsamlı toplumsal ve fiziksel uzam kavramsallaştırmasından uzak bir biçimde bir bütün olarak şehir ölçeğiyle ilgilenmekten uzak kalmıştır.

Türkiye'de kent araştırmaları yazını ise, Marksist coğrafi ekole bağlı bir güzergâhta gelişmiştir. Bu doğrultuda 1980 sonrası ekonomik yeniden yapılandırma, küreselleşme, esnek birikim rejimi, yerel yönetimlerin kentsel süreçlerde artan ağırlığı gibi faktörler, kentlerin çağdaş görünümlerinin oluşumunda belirgin etkiler olarak kabul edilmiştir (Kaygalak, 2001b: 543; Kaygalak, 2001a; Eraydın, 1999; Akgün, 2014). Bu çalışmalarda kentsel ayrışma, toplumsal grupların kültürel, sosyo-ekonomik, iktisadi veya etnik nedenlerle kendi tercihi veya "iradesi dışında" mekânda kümelenmesi olarak tanımlanmaktadır (Işık & Pınarcıoğlu, 2009: 398; Doğan, 2001; Öktem, 2011; Güvenç, 1999; Erder, 1999). Oysa nüfusun kent içinde dağılımını tek bir faktörün belirleyememesi gerekir. Ayrışmayı inşa eden yapısal süreçler tek başına kitle üretiminden esnek uzmanlaşma modeline geçişle (Geniş, 2009; İçli & Deniz, 2008; Akgün, 2014) belirlenmediği gibi, küreselleşme ve neo-liberal ekonominin (Doğan, 2001; 2007; Kaygalak, 2001a; Kaygalak, 2001b; Işık, 1996; Öktem, 2011) tekil belirlenimleri tarafından gerçekleşmez. Daha çok bu yapısal faktörlerin kombinasyonlarıyla sınıfsal pratikler arasındaki bağıntı mekânsal sınırların çizilmesinde etkili olur (Cooke, 1994: 221). Özellikle egemen sınıf pratikleri ve onların baskın eğilimleri belirli alanlarda kümeleşmeleri sağlar.

Bunun yanında Türkiye'de kent araştırmaları yazınında mekânsal ayrışmayı ele alan çalışmaların iki kısıtla malûl olduğu görülür. İlki mekânsal ayrışmanın kent içinde belirli bir bölgenin, örneğin uydu kentlerin araştırmalarıyla sınırlanması sorunudur (Aksoy & Robbins, 1999; Firidin Özgür, 2006; Kurtuluş, 2003; Perouse & Danış, 2005; Tanülkü, 2012; Korkmaz, 2019). Bu çalışmalar ayrımları çoğunlukla soylulaşma açısından değerlendirme eğilimindedir (Demiral, 2016; Kurtuluş, 2003; Pérouse & Danış, 2005). Sınırlı sayıdaki çalışmanın dışında (Ayata & Ayata, 2000; Akpınar, 2009; Yüceşahin & Tuysuz, 2011; Ataç, 2013; Ataç & Işık, 2013) kent araştırmaları, kentsel bütünü araştırmak yerine kentin belirli bölgelerine yoğunlaşmaktadır[2]. İkincisi, kentleri ayrıştıran ilkeler ve mekanizmalar hakkında bir

[2] Bu çalışmalarda sınıf ve mekân ilişkisi veya mekânsal ayrışmayı inşa eden ilke ve mekanizmaların ele alınmasından ziyade sosyo-ekonomik ve demografik yapıdaki değişkenlerin mekânsal dağılımları nasıl belirlediği (Ayata & Ayata, 2000; Yüceşahin & Tuysuz, 2011; Ataç & Işık, 2013) analiz edilmektedir. Sadece Akpınar

değerlendirme yerine daha ziyade kentlerin son 10 veya 20 yıllık dönemiyle bugünkü durumu mukayese edilerek ayrımların değişen veçhesi göz önüne alınmaktadır (Güvenç, 1999; Pınarcıoğlu & Işık, 2009; Güvenç & Işık, 1996). Bu çalışmaların çoğunda kentlerde farklı mekânların farklı sınıflar tarafından nasıl paylaşıldığı, hangi sınıfsal kategorinin hangi alanda yoğunlaştığı gibi karşılaştırmalı çalışmalara rastlanmaz. Bunun ötesinde mekânsal ayrışmalar, daha ziyade farklı gelir grupları arasındaki farklılaşmalar dikkate alınarak değerlendirilirken farklı sınıfların yer seçim kriterleri ve bunun hangi ilkeler etrafında gerçekleştiğine odağına alan bir çalışmaya rastlanmaz.

Kentsel ayrışma Türkiye'nin kentleşme deneyiminde en çok araştırılan konulardan biri olmasına rağmen kent araştırmalarında akademik ilginin Bursa'ya nadiren dikkat çektiği görülür (Ataç & Işık, 2013; Mutlu, 2015; Korkmaz, 2019). Oysa Bursa Türkiye'nin sanayileşme deneyiminin simgesel şehirlerinden biridir. Henüz 19. yüzyılın ikinci yarısında tekstil endüstrisi kent manzarasına eklemlenirken modern sınıfsallığın ilk nüveleri de kentin belirli mekânlarında tezahür etmeye başlar. Bu değişimi 20. Yüzyılın ilk yarısında kamu iktisadi teşebbüslerinin Türkiye'deki en büyük yatırımı olan Merinos Yün Fabrikasının inşası takip eder. Nihayet yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'nin ilk organize sanayi bölgesi, Bursa'ya inşa edildiğinde bu kent, toplumsal farklılaşmanın belirgin görünümlerini yansıtmaya başlar. Bu doğrultuda endüstriyel kent kimliğiyle öne çıkan Bursa'da mekânsal ayrışmayı Bourdieuyen sınıf perspektifinden ele alan bu çalışma ilgili yazındaki söz konusu eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır.

Her şehir, toplumun sosyal tabakalaşmasını saf bir biçimde yansıtan kendi içinde hiyerarşik yapıları görünür kılar. Ancak tabakalaşmanın düzeyi ve değişen biçimleri şehirleri birbirinden ayırmaktadır. Türkiye'nin kentleşme deneyimi her kent için farklı özellikler ihtiva ederken, buna bağlı olarak her kentte farklı toplumsal desenler çizilir. Bu bakımdan farklı kentleşme deneyimleri genellenebilir olmaktan ziyade özgünlükler taşımaktadır. Türkiye'nin özellikle 1980 ve 2000'li yıllardaki büyük dönüşüm sürecinde kentler, kapitalizmin mekânda yeniden örgütlenmesine; kentsel dönüşümünden nüfus artışına; işgücünün yapısındaki değişimden orta sınıf hacmindeki genişlemeye kadar ülke geneline doğrudan etki eden birtakım dinamikler, farklı kentlerde türlü biçimlere bürünerek değişik kent desenlerini ortaya çıkarmaktadır. Bursa'yı özgün kılan husus kent bütününe dahil olan üç merkez ilçenin (Nilüfer,

(2009)'ın Ankara'da mekânsal farklılaşmayı ele alan çalışması ayrışmanın oluşumlarını sınıf sosyolojisinin ışığında değerlendirmektedir. Bunun yanında Kurtuluş (2003)'un İstanbul'da mekânsal ayrışmanın sınıf-kültürel temelli gerçekleştiğine işaret eden çalışması da ender çalışmalar arasındadır.

Osmangazi ve Yıldırım) üç farklı toplumsal tabakayı içerme biçimidir. Bu bakımdan Türkiye'de birçok kent, bu çalışmada ortaya konulacak argümanlar açısından benzer özellikler taşısa da kentte mevcut olan tabakalaşma örüntüsü Bursa'yı farklı kılan etkenler arasındadır.

Çalışmada kentsel alanlarda ayrışma biçimlerinin sınıf sosyolojisinin penceresinden nasıl çözümleneceği ele alınmaktadır. Ancak sosyo-ekonomik eşitsizliklerin ayrıntılı nedenlerini çözümlemeye yönelik herhangi bir girişim, sınıf ve kent sosyolojilerine hâkim olan tartışmalı teorik ihtilafları açıklığa kavuşturmayı gerektirir. Ayrıca kentin tabakalaşmış yapısında farklılaşma biçimlerini ayırt etmek için hangi operasyonel kriterlerin kullanılacağı sorusuna yanıt üretmeyi gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın birinci bölümünde sınıf ve kent sosyolojilerinin sosyal teoride işgal ettiği konum ve iki alt disiplin arasındaki gelişmesi muhtemel ilişkinin toplumsal tabakalaşmanın yeni görünümlerini analiz etmeye imkân sağlayacak teorik bir çerçeve geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda çağdaş sınıf yaklaşımları ile kent araştırmaları arasındaki ilişkisizliğin nedenleri üzerinde durulmaktadır. Kentte toplumsal tabakalaşma analizinin kullanılmasında sınıf kuramının hangi versiyonunun elverişli olduğunun sarih bir temellendirmesini yapmak için çağdaş sınıf yaklaşımları ele alınırken; mekânın bu yaklaşımlar tarafından neden görmezden gelindiği tartışılmaktadır. Ayrıca kent araştırmalarında sınıfın göz ardı edilmesinin nedenleri üzerinde durulmaktadır. Son olarak bu bölümde, 21. Yüzyılda toplumsal konumları üreten varlıkların dağılımındaki değişimlere karşı toplumsal sınıfların kentsel alanları ayrım üreten sınıfsal pratikler olarak öne çıkardığı ve orta sınıfların toplumsal hiyerarşideki olumsal konumlarına nesnel görünümler kazandırmak amacıyla, mekânı çağdaş toplumsal rekabetin merkezine daha katı biçimlerde taşıdığı ileri sürülmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde endüstriyel örgütlenmede meydana gelen bir dizi dönüşümlerin sınıfın kültürel dönüşüne yol açtığı ve kültürün kamusal alanda artan görünümlerinin post-modern sınıfsızlık yaklaşımlarına zemin oluşturduğu öne sürülmektedir. Buna mukabil Bourdieu'nün kültürel sınıf analizinin bu yaklaşımlara karşı etkin bir sınıf savunusu geliştirdiğine işaret edilmektedir. Bu bağlamda post-modern toplum teorisyenlerinin çağdaş toplumlarda sınıfın etkinliğini yitirdiği yönündeki argümanlarına karşı toplumsal sınıfların kentsel alanlarda kültürel ve mekânsal tüketim pratikleri etrafında toplumsal rekabeti hayli katı biçimlerde sürdürdüğü iddia edilmektedir. Mekânsal ayrışmanın çağdaş toplumlarda katı sınırlar çizmesinin arkasında sınıf-kültürel farklılaşma biçimleri olduğu; özellikle orta sınıf grupları arasında olumsal konumları pekiştirme çabalarının, mekânı paylaşım mücadelelerinin

merkezine taşıdığı savunulmaktadır. Böylelikle kentsel alanda mekânsal paylaşımlar ve yaşam tarzı farklılaşmalarında sınıfsal rekabetin dinamik etkilerinin görülebileceğini iddia edilmektedir. Bu bölümün sonunda Bourdieu'nün sınıf fikriyatının kent araştırmalarına uygulanmasındaki elverişliliği sorgulanmaktadır. Bunun yanında Bourdieu'nün teorik mirasını kent araştırmalarına uygulayan çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Bourdieu'nün kavramlarının Bursa'nın kentsel alanına ve bölgesel nüfusuna uygulanması, kentin sosyo-tarihsel özelliklerini belirlemeyi gerektirir. Bunun için çalışmanın üçüncü bölümünde toplumsal tabakaların mekâna yansımasında belirleyici olan mekanizmaların çözümlenmesi için şehrin yaklaşık bir buçuk asırlık tarihsel izleğinin ana hatlarıyla izi sürülmektedir. Bu doğrultuda Bursa'da kentsel ayrışma, şehrin tarihsel serüveninde beş farklı kritik dönemeç üzerinden açıklanmaktadır. İlki 19. Yüzyılda endüstriyel gelişmenin erken hamleleri olarak flatür fabrikalarının kent merkezinde üretime geçmesi (Kaygalak, 2008; Dörtok-Abacı, 2005; Erder, 1976); ikincisi Merinos Yün Fabrikası ve Bursa Organize Sanayiinin inşasıyla birlikte otomotiv sektörünün önde gelen firmalarının ilk fabrikalarının Bursa'da faaliyete geçmesi toplumsal ve ekonomik hayatın kırılma noktalarını oluşturmuştur. Üçüncüsü, 1960'larda tekstil üretiminde küçük girişimciliğin gelişiminin, bir sonraki dönemde (1980'li yıllar) oluşacak ekonomik fırsatların yaratılmasında oldukça etkili olmuştur. Dördüncüsü, 1990'lı yılların sonunda endüstriyel üretimde yaşanan teknolojik gelişmelerin teksil sanayisinin kent merkezinden arındırılmasını beraberinde getirmesidir. Beşincisi ise endüstride yaşanan gelişmelerin 2000'li yıllarda sanayinin farklı sahalarında yaygınlaşarak (özellikle otomotiv yan sanayi, makine ve metal sektöründe) genişleyen endüstriyel hacmin işgücü piyasalarında da bir dizi dönüşümü beraberinde getirmesidir.

Bursa'da kent makro formunda tarihsel süreçte meydana gelen söz konusu yapısal değişiklikler kentin tabakalaşma yapısını ve mekânlar (Nilüfer, Osmangazi ve Yıldırım arasında) arası farklılaşma örüntülerini yeniden şekillendirmiştir. Özellikle 2000'li yılların ardından yeni orta sınıf hacminde yaşanan genişleme ve grubun artan talepleri birçok inşaat firmasının Nilüfer'de konut üretimine başlamasında etkili olmuştur. Yeni konut kompleksleri, barınma ve konutun fiziksel özelliklerinin ötesinde mekânsal sermaye olarak sınıfsal farklılığı tahkim etme rolü üstlenmiştir. Bu dönüştürücü dinamikler bölgesel nüfusun yerleşim alanları arasında yeniden dağılımında kurucu bir rol oynamıştır. Bu bölümde her dönemin kendi fiziksel norm ve süreçlerinin özgün mekânsal pratikler ürettiğini ve her dönemin hâkim bölünme ilkelerinin mekânsal hareketliliği dinamik kıldığı iddia edilmektedir. Bunun yanında her

dönemin değişen statü mekânlarının oluşum biçimi mekânsal ayrışmayı inşa eden mekanizmalar etrafında değerlendirilmektedir.

Farklı sınıfların yer seçim davranışlarına kaynaklık eden mekânsal gelişmelerin ekonomi-politiği ve Bursa'da kentleşme biçimi ele alındıktan sonra araştırmada, analizin farklı seviyelerinde, nicel ve nitel olmak üzere iki farklı veri toplama yöntemi gerçekleştirilmiştir. Ampirik bulgular, uzun vadeli tarihsel süreçler ile yerel, sosyo-mekânsal biçimlenmeler arasındaki ilişkiyi çözümlemek için kullanılmış ve ilk aşamada Nilüfer, Osmangazi ve Yıldırım ilçelerinde, her bir ilçeden 5 mahalle seçilerek toplam 15 mahallede anket araştırması yapılmıştır. Anket araştırmasından elde edilen verilerle her bir ilçede seçilen 2 mahalle olmak üzere toplam 6 farklı mahallede nitel bir araştırma yürütülmüştür. Beşinci bölümde alan araştırmasının sonuçları, Nilüfer, Osmangazi ve Yıldırım ilçelerinde 6 farklı mahalleyi odağına alan 3 alt bölümde formüle edilmektedir. Her mahallenin hem oluşum biçimi hem de sakinlerinin sınıfsal imgesiyle uyumlu yerleşim örüntüsünün nasıl oluştuğu ele alınmaktadır. Bu bölümde kentin toplumsal uzamındaki çeşitlilikleri analiz etmek için toplumsal sınıfların yer seçimleri sınıfsal perspektiften değerlendirilmektedir. Farklı sınıf kültürlerinin kente özgü haritası çıkarılmaya çalışılırken Bourdieu'nün toplumsal uzam, habitus ve sermaye kavramları kullanılmaktadır. Buna göre farklı sınıf habituslarına sahip kişilerin kenti sınıfsal aidiyetlerine göre bölüştüğü ve yaşam tarzlarının bu bölüşümde onlara rehberlik ettiği ileri sürülmektedir. Böylelikle mevcut ayrışma deseninin sınıfın yeni eğilimlerine özgü bir biçimde kenti hiyerarşik bir biçimde haritalandırdığı ifade edilmektedir. Burada kültürel pratikler içine yerleşen sosyo-ekonomik gelişmelerle yeni yaşam tarzlarının, sınıflar arası veya sınıf içi mücadele alanlarını oluşturduğu savunulmaktadır.

Son bölümde mekânsal ayrışmanın hangi değişkenler üzerinden şekillendiği ve sınıfın bu değişkenler arasındaki ağırlığının ne olduğu sorusu, nicel araştırmanın sonuçları üzerinden iki farklı analiz yöntemiyle değerlendirilmektedir: Çoklu mütekabiliyet (MCA) ve hiyerarşik lojistik regresyon analizi. MCA analizinden elde edilen veriler yaşam tarzları uzamıyla fiziksel uzam arasındaki örtüşmelerin haritalandırılmasına olanak sağlarken; hiyerarşik regresyon analizi sermaye karmalarının (ekonomik, kültürel ve sosyal) eşit olmayan dağılımlarının kent desenini nasıl şekillendirdiğini analiz etme imkânı sunmaktadır. Bu doğrultuda MCA analizinin sonuçları Bursa şehrinin fiziksel uzam, toplumsal uzam ve yaşam tarzları uzamı arasındaki homolojinin mekânsal ayrışmanın kurucu unsuru olduğu; toplumsal uzamda faillerin

konumunu düzenleyen ilkelerin fiziksel uzamda dağılımları belirlediğini göstermektedir. Burada failler arasında uzamsal yakınlıkların fiziki mesafede yakınlaşmayı sağladığı görülür.

Çağdaş toplumsal farklılaşmayı şekillendiren iki ilkenin yani sermayenin hacim ve kompozisyonları arasındaki dağılımının mekânsal ayrışmanın üretimine olan etkisi, hiyerarşik lojistik regresyon modeli kullanılarak ölçülmektedir. Analizin sonuçlarına göre ekonomik ve kültürel sermayesi yüksek gruplar Nilüfer ilçesinde ağırlık kazanırken; ekonomik sermayesi düşük, kültürel sermayesi nispeten yüksek gruplar Osmangazi'de; sosyal sermaye hacmi yüksek olup ekonomik ve kültürel sermayesi düşük gruplar ise Yıldırım'da yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın sonuçları Bursa'da Yıldırım'dan Nilüfer'e uzanan ve kentin doğu-batı ekseninde belirginleşen mekânsal ayrışmanın oluşumu, toplumsal uzamın yapısı ve yaşam tarzları uzamına göre belirlendiği yönündedir. Kentin üç farklı alanında yaşam tarzları, sermayenin hacim ve bileşimleri ve toplumsal güzergahtaki farklılaşmaların, mekânsal bölünmelere tekabül ettiğini göstermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

UNUTULAN MEKÂN

1.1 KLASİK SINIF SOSYOLOJİSİ MEKÂNI NEDEN GÖZARDI EDER?

Toplumsal sınıflar arasındaki çeşitlilik, olumsal coğrafi mekânlara, endüstrileşmenin erken dönemlerinden itibaren yansıma eğiliminde olmuş (Çalışkan vd., 1996); modern kentin inşası, sınıfların inşasıyla ilişkisel bir yapıya sahip olmuştur (Kurtuluş, 2019: 31; Sennet, 2019). Kapitalist toplumun ortaya çıkışıyla birlikte sermaye birikiminin kent ölçeğinde yoğunlaşması, kentin mekânsal organizasyonunu değiştirmiş; etnik kimlik, cemaat ve din temelli ayrımlar yerini sınıf temelli yapılanmalara bırakmıştır (Kurtuluş, 2003: 77). Bu olgu sosyoloji disiplinin şekillenmesinde de kentleri ve sınıfları önemli hale getirmiş (Giddens, 2000; Savage, 2016); disiplinin doğuşunda modernite ile beraber kentlerin gelişimi önemli amillerin başında gelmiştir (Sunar, 2011: 424). Öyle ki, Engels (2002) henüz 1844'te *Büyük Şehirler İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* adlı çalışmasında 19. yüzyılda Manchester'da işçi sınıfı ve orta sınıf mahallelerinin kentin yapılandırma biçiminden dolayı birbirinden ayrıştığını hatta bu sınıfların kent içinde neredeyse birbirine rastlamadan yaşamlarını sürdürdüklerini belirtmiştir. Nitekim Weber (2018) ünlü eseri *Ekonomi ve Toplum*'da sınıf ve statü tabakalaşmasını ikiye ayırırken kentsel alanlarda belirli bölgelerin statü tabakalaşması üzerinde belirleyiciliğine işaret etmektedir.

Ancak sınıf ve mekân arasındaki ilişkisellik 1950 ve 1970'li yıllar arasında sınıf analizi çalışmalarında etkili olurken bu dönemden sonra giderek yok olma eğilimine girmiştir. Mekân ve mekânı şekillendiren ayrımların ne olduğu sorusu gerek kent araştırmacıları gerekse sınıf sosyologları tarafından çoğunlukla ihmal edilmiştir. Mekân, eşitsizliklerin yeniden üretimi ve kapitalist üretim ilişkilerinin sürekliliği anlamında değerlendirilse de (Lefebvre, 2014; Harvey, 2013; Harvey, 2020; Smith, 2019; Castells, 1977; Soja, 2019) sınıfsal süreçlerin bu ilişkilere katkısı çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Sınıf sosyologları bir dönem sınıfı, mekânı da içerecek şekilde geniş bir perspektiften yorumlamış ancak bu eğilim bir biçimde kesintiye uğramıştır (Blokland & Savage, 2001: 222).

Sınıf ve mekân arasındaki ilişkinin göz ardı edilmesi, disiplinler arasındaki akademik iş bölümünden çok sosyal teoride mekânın yeriyle ilgili çok daha köklü bir sorundan kaynaklanır.

Sosyal teoride "tarihsel açıklama ve eleştiri biçimlerinin coğrafi açıklama ve eleştiri biçimleri karşısında kökleşmiş" bir önceliğe sahip olması mekânın önemsiz bir boyut olarak kavranmasına yol açmıştır (Soja, 2019: 65). Özellikle Marksist teoride tarihsel materyalizmin, mekân tasavvurunu ikincil süreçler olarak yorumlaması mekânın sosyal teorideki konumunu tartışmalı hale getirmiştir. Harvey (2020: 19)'e göre Marx'ın analizlerine "belirgin bir biçimde" coğrafi ve mekânsal boyutu dahil etmemesi onun politik vizyonunu ve teorisini baltalamıştır. Buna göre Marx, mekân karşısında zamana öncelik vermiş ve coğrafi çeşitlenme sorununun "gereksiz bir komplikasyon" olduğunu düşünerek göz ardı etmiştir. Benzer biçimde Soja (2019: 67) da sosyal teorinin mekân tasavvurundan arındırılmasında Marx'ı sorumlu tutar. Marx, Hegelci diyalektiği maddi yaşama dayandırarak "tarihin tinsel aracı olarak idealizmin" belirlenmiş mekânsal biçimini reddetmiştir.[3]

Hal böyleyken 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren katı tarihselci akım, ardışık bir zaman bilinci etrafında teorik düşünceyi yapılandırmıştır. Böylelikle eleştirel toplumsal teorinin teorik ve politik kerteriz noktası tarihsel bir zeminde gelişimini sürdürmüştür. Kapitalizmin modern eleştirisi de mekânın zaman eliyle imhası sonucunda etkin hale gelmiştir. 1960'ların modern bürokratik devlet yönetimi boyunca teorik önceliğini sürdüren tarihselcilik, mekânı değersizleştirerek etkisini sürdürmüştür. Eleştirel toplum teorisyenleri arasında eşitsiz gelişmenin ardında yatan itici kuvvetin tarihsel olduğu, genel bir kabul görmeye başlamıştır. Bu doğrultuda toplumsal sürecin coğrafyası önemsiz bir sonuç olarak değerlendirilirken, "etki sahibi taşıyıcı değişken tarih" olmuştur [4] (Soja, 2019: 49).

Buna mukabil özellikle 1970'li yıllardaki ekonomik krizin ardından, tarihselciliğin mekâna karşı kayıtsızlığına itirazlar yükselmeye başlamıştır. Çağdaş kapitalist süreçleri çözümlemeye matuf teorik karşılık bulma çabası, çağdaş Batı'lı Marksistleri mekânı[5]

[3] Marksist teoride mekânsal analizin tarihselcilik karşısında zayıf konumu birkaç sebebe dayandırılır. Bunlardan biri Marx'ın mekânla ilgili açıklamalarının yoğunlaştığı *Grundrisse* adlı eserinin İngilizceye tercümesinin ancak 1970'li yıllara bulmasıdır. İkincisi Marx'ın anti-Hegelci tutumudur. Zira Hegel birçok yönden oldukça güçlü bir mekânsal ontoloji ve fenomenoloji ortaya koyar (Soja, 2019: 120). Üçüncüsü ise sınai kapitalizm koşullarında kitlesel kentleşme, emek gücünün yeniden üretiminin baskıcı devlet aygıtlarıyla sağlanması gibi değerlendirmeler dikkatleri mekânın yapılandırılmasından ziyade sömürü süreçlerine çekmiştir.

[4] Öyle ki Harvey (2020: 18) *Kent Deneyimi* adlı eserinin giriş bölümünde mekânın üretimi ile mekânsal organizasyonları Marksçı teori inşasının merkezine etkin bir unsur olarak entegre etmeye çalışmasına rağmen bunun görmezden gelinmesinden yakınır ve itirafta bulunur: "Bu kilit önemdeki teorik yenilik nedeniyle, tarih hakkında kafa yormayı bırakıp tarihsel coğrafyaya yöneldim ve böylece sınıf mücadelesi ve sermaye birikiminin etkin bir parçası olarak kent sürecinin teorisini kurma çalışmalarının yolunu açtım."

[5] Mekânın sosyal teoride yeniden gündeme gelmesinde Lefebvre'nin çalışmalarının bir dönüm noktası teşkil ettiğini belirtmek gerekir (Soja, 2019: 75; Erbaş, 2017). Lefebvre'nin ardından özellikle Harvey (2020)'in *Kent Deneyimi* adlı çalışmasıyla birlikte tarihsel materyalizm, toplumsal süreçlerle mekânsal biçimlenmenin bağlantılandırılmasında tercih edilen bir yöntem haline gelir.

(Lefebvre, 2014; Harvey, 2013; 2020; Smith, 2019) ve sınıfı yeniden ele almaya itmiştir (Wright, 2014a; 2016; Poulantzas, 2013). Birbirinden hayli farklı amaçlara sahip gibi görünseler de temelde çağdaş kapitalizmin işleme biçimine Marksist teoride yer açmaya çalışan bu teorisyenler arasında heterojen bir işbölümünün hâkim olduğunu belirtmek gerekir. Bir tarafta sınıf analizini yeniden yapılandırma ve Marksist teoriyi ona yeniden eklemlemeye çalışan Neo-Marksizmle (Wright, 2014a; 2016; 2017; Poulantzas, 2013) diğer tarafta Marksist teoriyi mekânsallaştırma çabasında olan neo-Marksist yapısalcılık (Harvey, 2013; 2020; Smith, 2019), sınıfı ve mekânı sosyal teoriye yeniden eklemlenme çabasında olmuştur. Ancak taraflar arasında sınıf-mekân arasındaki ilişkiselliğe dair herhangi temasın gerçekleştiğini söylemek güçtür. Marksist coğrafyacıların kapitalizmin mekânsal çözümlemesinde Ortodoks Marksist geleneğe ve onun izinde tarihsel materyalizme katı bağlılığı ve Neo-Marksist sınıf teorisyenlerinin sömürü merkezli sınıf çözümlemeleri, mekân ile sınıf, mekânsallık ve toplum[6] arasındaki olumsal ilişkilerin analiz edilmesine set çekmiştir. Öte yandan sınıf sosyolojisinin kriz yıllarında onun etkinliğini sürdürdüğü iddiasını taşıyan Weberyan izlekte sürdürülen sınıf çalışmalarında da (Goldthorpe & Marshall, 1992; Goldthorpe & Lockwood 1963) mekân çoğunlukla ihmal edilmiştir.

Bu teorisyenler arasında çağdaş kapitalist sürecin işleyiş biçimine sınıf teorisinde yer açmaya çalışan ABD'li neo-Marksist sosyolog Erik Olin Wright'ın sınıf analizi, orta sınıf sorununa Marksist kuram içinde çözüm arar. Wright (2014b: 25)'a göre Marksist gelenekte sınıf analizini toplumsal iki kutupluluk olarak değerlendiren kritik, çağdaş kapitalist toplumları çözümlemekte yetersizdir. Bu yapıyı sağlıklı bir biçimde değerlendirebilmek için yeni birtakım kavramsal aparatlara ihtiyaç vardır (Wright, 2016: 105). *Çelişkili mevkiler, çatışmalı mevkiler, sömürü mekanizmaları, dolayımlı mevkiler ve geçici mevkiler*, Wright'ın sınıf ilişkilerini çözümlerken geliştirdiği kavramlar arasında yer alır. Bunlar arasında *çelişkili sınıf mevkileri* orta sınıf sorununun çözümlenmesinde bilhassa öne çıkar (Öğütle & Çeğin, 2013).

Wright başlangıçta toplumsal bölünmeleri sermaye, varlık ve kaynaklar arasındaki dezavantajlı dağılımla açıklamaya çalışırken, daha sonra bu kaynakların sömürü, tahakküm ve kontrol ilişkileri içinde aldığı pozisyonları merkeze alan bir yaklaşım geliştirir (Wright, 2014b; 2016; 2017). Çelişkili sınıf mevkileri "sınıf yapısındaki verili bir mevkinin eş zamanlı olarak

[6] 1970'lerin sonunda Marksizm, bir yanda coğrafya içerisinde mekân ve toplum arasında diyalektik bir ilişki kurulmasını savunanlarla (Peet, 1981); diğer yanda bu girişimin teorik bir sapma, radikal bir eklektizm, sınıf analizi ve tarihsel materyalizme bağdaşmayacak, politik perspektiften tehlikeli bir mekânsal fetişizm olduğunu düşünenler (Smith, 1981) olmak üzere ikiye bölünür. Bu durum Marksist coğrafyacılar arasında hatırı sayılır bir tartışmanın fitilini ateşler.

iki ya da daha fazla sınıf içinde olabileceği nosyonuna" dayanmaktadır. "Verili bir mevkinin birden fazla sömürü mekanizmasına ilişkin olarak konumlandırılabileceği nosyonu" ise toplumsal bölünmeleri "çok boyutlu sömürü ilişkileri içinde" tanımlarken benimsenen ikinci kriterdir. Çelişkili sınıf mevkilerinde sınıf ilişkilerinin temelini "üretici kaynaklar üzerinde etkin kontrol" oluşturur (Wright, 2016: 122). Bu durumda sınıfsal bölünmeler, kaynaklar (yatırım sermayesi, fiziki araçlar ve emek) üzerindeki kontrole dayalı olarak tanımlanır. Wright üretim, kontrol ve mülkiyet üzerinden geliştirdiği sınıf analizinin her ülke için kullanılabileceğini savunsa da (Kalaycıoğlu vd, 1998: 127) bir süre sonra yönünü sömürü merkezli geleneksel yaklaşıma çevirir. Ona göre sınıf ilişkilerinin temelini kontrol veya hâkimiyet değil sömürü oluştururken, çelişkili sınıf mevkilerini merkeze alan yaklaşımı sınıf kavramının bütünlüğüne zarar vermektedir (Wright, 2017a: 15). Bu doğrultuda *Sınıflar* adlı eserinde çok boyutlu sömürü ilişkilerini esas alan bir yaklaşım geliştirir.

Wright'ın analizi ilgili yazında geniş bir yankı bulsa da onun sınıf yaklaşımı hakkında yürütülen tartışmalar, hatırı sayılır bir polemiğin geniş bir uzamını oluşturmuştur (Savage vd., 2005b; Öğütle & Çeğin, 2010; Koşar, 2016; Breen, 2014; Burawoy, 2017; Esping-Andersen, 1993). Wright'ın gerek kaynak kontrolüne dayalı tahakkümü esas alan çelişkili sınıf konumlarından çok boyutlu sömürüye dayalı sınıf yaklaşımına geçişi gerekse toplumsal bölünmelerin mülkiyet ve kontrol ilişkilerinin dışında değişen kaynaklarına dair herhangi bir açıklama sunmaması yoğun eleştirilere maruz kalmıştır (Edgell, 1998: 35; Burawoy, 2017; Gubbay, 1997). Öte yandan Wright'ın analizi çağdaş kapitalist toplumlarda kimlik, rekleksivite ve düşünümsellik gibi kavramların sınıf ilişkilerini görünmez kıldığı iddialarına karşı da bir çözümleme geliştirmediğini söylemek gerekir. Her ne kadar kimlik oluşumu sorununun önemli olduğunu, hatta gündelik pratikler içindeki mikro-deneyimlerin sınıf kimliklerinin önemli bir belirleyeni olduğunu kabul etse de, bu süreçlerin bizatihi bir sınıf yapısı altında toplanmasına mesafeli yaklaşır. Ona göre bir sınıf analizi geliştirmenin en iyi yolu sömürü ve çıkarları merkeze alan bir sınıf yapısı oluşturmaktır (Wright, 2017b: 259).

Wright'ın modelini İngiltere'de Goldthorpe'un modeli takip eder. Ancak Goldthorpe'un çalışmaları sınıfla ilgili kuramsal bütünlük inşa etmek yerine sınıfın değişen görünümleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Goldthorpe, sınıf konumlarını istihdam ilişkilerini merkeze alarak çağdaş toplumlarda sınıfsal koşulların çeşitliliğine vurgu yapar. Bu yönelimde işçi sınıfını, hizmet sınıfı ve orta sınıflardan ayıran mesleğe dayalı bir çözümleme geliştirir (Savage, 2016: 63). Goldthorpe erken dönem çalışmalarında (Goldthorpe & Lockwood, 1963), işçi sınıfının refah kazanımları neticesinde toplumsal konumlarını anlamakla meşgul olur. Burada refah

artışının sınıfsızlığa yol açacağı fikrine karşı çıkar. İşçi sınıfı kimliğinin anlamını daha bütüncül bir şekilde anlamaya çalışan Goldthorpe, onları daha geniş toplumsal yapı kavramları içine yerleştirir. Daha sonra geliştirdiği sınıf şemasında hizmet sınıfına bağlı çalışanlarla işçi sınıfı arasında bir ayrıma gider. Buna göre hizmet sınıfına bağlı çalışanların mesleki hareketliliği onları orta sınıf değerlerine yaklaştırır.[7] Goldthorpe'un meslekleri sözleşme türlerine göre sınıflandırarak geliştirdiği 7 kategorili sınıf modelinde, beyaz yakalı meslekler kendi adına çalışanlar ve teknisyenler geniş bir grubu oluşturur (Kalaycıoğlu vd., 1998: 127).

Goldthorpe'un geç dönem çalışmaları ise orta sınıflar üzerine yoğunlaşmıştır (Erikson vd., 1979). Geliştirdiği rasyonel eylem teorisiyle orta sınıfları, sınıfsal kazanımların muhafazası için genellikle eğitime erişim olanakları üzerinden yorumlar. Bu doğrultuda ekonomik, kültürel ve sosyal kaynakları sınıf konumlarının belirlenmesinde nispi avantajlar olarak değerlendirir. Bu varsayım, sınıfsal pozisyonlardaki değişikliğin bu kaynaklara erişim fırsatları üzerinden belirlenmesine dayanmaktadır. Ancak Goldthorpe'un sınıfı kavrayışı biçimi, kaynak ve avantajların dağılımında birtakım belirsizlikler içerdiği gibi (Savage vd., 2005b; Scott, 2002) istihdamı merkeze alan yaklaşımı, avantajlı sınıf ilişkilerinin oluşumunda mülkiyet bölünmelerinin önemini göz ardı etmiştir. Örneğin hizmet sınıfı içerisinde profesyonelleri alt düzey ve üst düzey olarak ayırmasına rağmen bölünmelerin kaynağını tanımlamamıştır.

Bunun yanında Goldthorpe eşitsizliklerin modern gündelik hayattaki görünümlerine odaklansa da sınıfları tahlil ederken eşitsizliğe yol açan faktörlerin üzerinde durmaz (Breen, 2014). Wright'un yaklaşımına benzer şekilde, sınıf ilişkilerinin sınıf kimliklerini üretmesine mesafeli yaklaşır (Bottero, 2004). Nitekim sınıf sorununu teknik bir ölçüm sorununa dönüştürdüğü, dolayısıyla sınıf ilişkilerini dar bir çerçeveye sıkıştırdığı yönünde eleştirilir (Crompton & Scott, 2005: 188; Devine & Savage, 2000). Bu eleştirilerin temeli Goldthorpe'un, sınıf hakkında kapsamlı bir yaklaşım geliştirmek yerine, ampirik kanıtlara ağırlık vermesine dayanır (Savage vd., 2005b: 36; Öngen, 2014; Bourse & Yücel, 2017).

Gerek Wright gerekse Goldthorpe'un toplumsal eşitsizliğin çağdaş görünümlerine ışık tutma ve toplumsal bölünmelere sınır çizme sorununa dair geliştirdikleri yeni yaklaşımlar, sınıfın konvansiyonel tartışmalarını çağrıştıran bir biçimde, sınıfsal ayrımlara geleneksel yaklaşımdan hareketle çağdaş bir yorum sunmuştur. Sınıfsal farklılıkları meslek ve çalışma konumuyla izah etmeye çalışan bu analizler, endüstri sonrası gelişmelere kapsamlı bir çözüm

[7] Goldthorpe'un araştırmasından yaklaşık 20 yıl sonra Devine (1992), onun araştırmasında yer alan katılımcılarla yaptığı görüşmede farklı sonuçlara ulaşır. Devine, hizmet sınıfı işçilerinin yaşam tarzlarında ve toplumsal konumlarında belirgin bir değişim görülmediğini belirtir.

sunmaktan yoksundur (Kalaycıoğlu vd, 1998: 127; Savage vd., 2005b). Her iki yaklaşım da fordist temelli birikim rejimine oldukça işlevsel bir çözümleme sunarken, post-fordist yapılara ve bu yapının ortaya çıkardığı çok boyutlu ilişkileri çözümlemekte önemli güçlüklerle karşılaşır (Pakulski, 2014: 209). Nitekim Esping-Andersen (1993)'e göre bu yaklaşımların temel eksiklikleri, post-fordist iş bölümünde tabakalaşmanın yeni eksenlerini tanımlamaktaki başarısızlıktan kaynaklanmaktadır.

Özetle Goldthorpe ve Wright'ın sınıf yaklaşımlarındaki eksikliğin temelinde, mekânın ve kültürün sınıf ilişkilerindeki rolünü göz ardı etmeleri yatar. Kültür, mekân, iktidar ve prestij gibi modeller her iki teorisyen tarafından göz ardı edilir (Devine & Savage, 2005). Örneğin Goldthorpe, sınıfın gündelik hayattaki görünümlerini ele alsa da sınıf analizinde yapısal süreçlere ağırlık vermiştir. Nitekim Savage (1988), Wright ve Goldthorpe tarafından geliştirilen modelin mekânsal analizler için elverişli bir yaklaşım olmadığını belirtmektedir. Sınıfın yeni eğilimlerini çözümlemek ve özellikle yeni orta sınıfları ve onların mekânsal ve kültürel ayrım stratejilerini çözümlemek için daha derinlikli bir kavrayışa ihtiyaç vardır (Abercrombie & Urry, 1983).

1.2. KENT ARAŞTIRMALARINDA KAYBOLAN SINIF

Kent çalışmalarında ekonomi-politik yaklaşımdan hareketle neo-liberal yeniden yapılanma, sömürü ilişkileri ve kentsel yönetişimle ilgili güçlü analizler geliştirilmiş olsa da (Harvey, 2012; 2013; 2020; Smith, 2019; Castells, 1977; Castells, 1983; Massey, 1995; Massey, 1979) kentlerdeki toplumsal eşitsizliğin sınıf analiziyle nasıl kuramsallaştırılabileceği hakkındaki sosyolojik tartışmalara mesafeli yaklaşılmıştır (Savage, 2014: 107). Marksist kent teorisyenlerinin tarihsel materyalizme sekter bağlılıkları mekânsal biçim-toplumsal süreçler arasında çelişkili konumlanmalara yol açmıştır (Soja, 2019).

Harvey (2013; 2020) mekân ve toplum, mekân ile sınıf arasındaki olumsal ilişkilere dair daha ihtiyatlı bir yaklaşım sergilerken, Harvey'in öğrencileri (Smith, 1981; 2019) daha katı bir yaklaşımla toplumsalla mekânsal olan arasındaki etkileşime karşıt bir duruş sergilemiştir. Castells (1977; 1983)'in metinlerde ise mekân-toplum ilişkilerinde ikircikli tutum göze çarpar. Bunun en belirgin yansımaları kentsel alanlardaki bölgesel eşitsizliklerin yorumlamasında dikkati çeker.

Marksist kent teorisyenleri (Harvey, 2013; Massey, 1979; 1995; Castells, 1983) kent araştırmalarında sınıfsal süreçlerin aksine kendi kendisini düzenleyen pazarın sınıfları farklı

mekânlara yerleştirdiğini savunur. Bu görüş mekânsal farklılaşmanın, kapitalist ekonomideki yapısal durumunun coğrafi karşılığından kaynaklandığı görüşüne dayanmaktadır. Buna göre kentte sınıfsal farklılaşmayı düzenleyen mekanizma önceden inşa edilmiş bir program etrafında (Harvey, 2013: 62) yapısal bir belirlenim sonucunda gerçekleşir (Bıçkı, 2006: 116). Tıpkı Marksist görüşe hakîm olan üstyapının altyapının mekanik bir etkisine indirgenmesinde (Bhaskar, 2017: 116) olduğu üzere ayrışmaların deterministik bir yapıya sahip olduğu görüşü hakîmdir. Örneğin Massey (1979: 234), farklı endüstrilerin mekânsal çeşitliliği farklı şekillerde kullanmasından kaynaklanan ayrışmaların, coğrafi eşitsizlik biçimlerini ürettiğini ileri sürer. Massey (1995: 56) her ne kadar sınıfların kentsel alanlarda eşitsiz olarak dağıldıklarına işaret etse de sınıf ilişkilerindeki coğrafi çeşitliliğin temeline farklılaşmış üretim kalıplarını ve endüstriyel işbölümünü yerleştirir (Massey, 1995: 113). Buna göre endüstrinin kâr maksimizasyonuna elverişli mekânları tercih etmesi sınıf ilişkilerinin yapısını belirlemektedir.

Benzer eğilim Harvey (2012; 2013; 2020)'in çalışmalarında da kendisini gösterir. Harvey'in kent analizi sermaye birikim mantığından kaynaklanan sorunlarla ilişkilidir. Söz gelimi alt kentleşmenin/banliyöleşmenin varlığı salt sermayenin karlılığına dayandırılır. Harvey (2013: 72)'in açıklamalarında, kentlerdeki mekânsal yarılmaları üreten mekanizmanın planlama süreçleri yani politik aktörün sermayenin hizmetinde işlediği mantığına dayalı ortodoks Marksist görüş hâkimdir. Harvey (2020) tarihsel materyalizme mekânı eklemleme çabasında olsa da geleneksel Marksist teoriyle kurduğu sıkı bağlılık onun mekânsal çözümlemelerine egemen olur[8] (Soja, 2019).

Castells (2013; 1977)'in metinlerinde de benzer bir kavrayış hâkimdir. Castells, kentsel yapılanmayı kolektif tüketim etrafında değerlendirirken bu yaklaşımın merkezine devleti yerleştirerek mekânsal parçalanmanın kaynağının devlet aygıtı olduğu görüşündedir. Bunun ötesinde Castells (1983: 4) *Kent ve Toplumsal Taban* [The City and the GrassRoots] adlı eserinde kentsel değişimin anlaşılmasında sınıf analizine değinse de bunun yetersiz bir yaklaşım olduğunu ileri sürer. Ona göre sınıf ilişkileri kentteki çatışma süreçlerinin anlaşılmasında temel önemini korusa da kentteki toplumsal değişimin anlaşılmasında öncelik kaynağı değildir. Castells sınıfın önemini inkâr etmez. Ancak kent için geliştirilecek analizin, insan deneyiminin çeşitliliğini hesaba katabilecek daha kapsamlı bir sosyal nedensellik

[8] Harvey'in çalışmalarının, özellikle *Sosyal Adalet ve Şehir* adlı eserinin, kent sosyolojisinde bir paradigma değişikliğinin habercisi olarak karşılandığını (Walton, 1993: 302) ve kendinden sonra gelecek çalışmaları önemli ölçüde şekillendirdiğini belirtmek gerekir. Yeni bir kent sosyolojisinin doğmakta olduğunu ilan eden birtakım açıklamalar kent sosyolojisindeki bu paradigma değişimini politik-ekonomik bir güzergah olarak adlandırmıştır.

modeliyle entegre edilmesi gerektiğini iddia eder. Bunun için kentteki toplumsal değişimin anlaşılmasında, devletin özerk rolü, cinsiyet ilişkileri, etnik ve ulusal hareketler gibi diğer kaynakların da incelenmesi gerektiğini savunur. (Castells, 1983: XVI). Mekânsal biçim ve toplumsal süreçler arasındaki ilişki Castells'in metinlerinde daha belirgin bir biçimde öne çıksa[9] da mekânsal yapı, üretim ve sınıf ilişkilerine uzanan köklerinden ayrılmaktadır (Soja, 2019: 116).

Marksist kent yaklaşımları sınıf ilişkilerini çoğunlukla yapısal süreçlerle açıklama eğiliminde olmuş; sınıflar arasındaki mücadelelerin kentlerdeki paylaşım/yer kapma mücadelesinin uzağında bir yaklaşım geliştirmiştir. Nitekim Bıçkı (2006: 126) Marksist yöntemde mekânın, ekonomik sistemin genel nitelikleriyle kısıtlı bir çerçevede ele alındığını belirtir. Toplumsal sınıfları edilgen bir konumda tasavvur eden Harvey (2002), mekânsal farklılaşmaların piyasa ilişkileri içerisinde zaten üretilmiş olduğunu, bireylerin tercihlerinin ise buna uyum sağlamakla sınırlı olduğunu savunur. Bu haliyle ekonomi-politik yaklaşım eşitsizliklerin yeniden üretiminde mekânsal farklılaşmanın önemini kabul etse de (Harvey, 2002: 8) ayrışmaların mekanik bir güzergâhta, tek yönlü olarak yukarıdan aşağı belirlendiğini savunur. Ne var ki kentsel yapılandırma, uzam ve alan ekseninde varlık kazanırken sadece ekonomik örgütlenmeyi değil aynı zamanda kültürel örgütlenmeyi de ifade etmektedir (Aytaç, 2007: 202). Mekânsal farklılaşma, nihai olarak planlama (devlet), konut sektörünün gelişimi (sermaye) etrafında belirleniyor gibi görünse de bunlar toplumsal sınıfların ayrışma mücadelesinin içinde işleyen bir yapıda gelişim gösterir.

Şüphesiz sınıf ilişkilerinin yapısı üretim ilişkileri etrafında belirlense de bu durum sınıfların mekanik bir intizam içerisinde bölgelere yerleştiği anlamına gelmez. Bhaskar (2017: 116-117)'a göre "salt ekonomik etkinlik dahil her türlü etkinlik zorunlu olarak düşünsel bir bileşene ya da veçheye sahiptir, bu demektir ki, fail yaptığı şeyin ne olduğuna ve niçin bunu yaptığına dair bir anlayışa sahip olduğu ölçüde, etkinlik bundan bağımsız düşünülemez." Üretim ilişkilerinin mekânsal sınırların çerçevesinin çizilmesinde etkin olsa da mekânsal tuvalin rengini belirlemede tek değişken olmadığını söylemek gerekir. Bir diğer ifadeyle toplumsal sınıflar, kentsel alanların çok renkli parçalara bölünmesinde aktif müdahalelerde bulunmaktadır.

[9]Castells (1977: 111) kültür ve mekân arasındaki ilişkilerin önemine değinir ancak mekânın yapılandırılmasında kültürün önemsiz bir değişken olduğunu düşünür. Buna karşın Lefebvre (2007: 213) Marksist düşüncenin ekonomist, politist yorumlarının kültürel perspektifin yolunu tıkadığını ifade eder.

Buna rağmen kent teorisyenleri arasında sınıf ilişkileri ve mekânsal süreçler arasındaki etkileşime dair az sayıda çalışmadan bahsedilebilir. Marcuse & Van Kempen (2005: 265) *Küreselleşen Şehirler: Yeni Bir Mekânsal Düzen mi?* adlı eserinde çağdaş kentlerdeki mekânsal ayrışmanın, tabakalaşmanın çok boyutlu göstergelerinin analiziyle çözümleneceğine işaret eder. Bunun için çok katmanlı bir şehir modelinin farklılaşmaların çözümlenmesinde önemli açılımlar sunacağı ileri sürülmektedir[10]. Soja (2019: 110) ise mekânsal ilişkilerin toplumsal ve sınıfsal ilişkilerden bağımsız olmadığını ve aralarında diyalektik bir ilişki olduğunu belirtir. "Her iki yapılandırılmış ilişkiler dizisinin kökleri aynı üretim biçimine dayandığı için önemli ölçüde benzeşmektedir". Soja (2002), toplumsal süreçlerle mekânsal formlar arasındaki karşılıklı etkileşimi vurgulayan sosyo-mekânsal diyalektik kavramını kullanır. Hâkim materyalist formülasyonun aksine "mekânsal örgütlenme iktisadi temel içerisinde faaliyet gösteren karmaşık bir sosyo-mekânsal diyalektik" tarafından inşa edilmektedir (Soja, 2019: 113).

Kent araştırmalarında en yaygın yaklaşımlardan biri olan Şikago Okulu ise kentte farklı toplumsal grupların mekân tercihlerini iktidar mücadelelerinden bağımsız, doğal rekabetin sonucu olarak gören bir yaklaşım geliştirir (Pérouse & Danış, 2005: 78; Alkan & Duru, 2002). Toplumsal ve iktisadi ilişkilerin uzağında bir yaklaşım geliştiren (Harvey, 2013: 125) Okul, mekânsal ayrışmaların yer kapma mücadelesi içinde gerçekleştiğine dikkat çekse de bunu kültürel biçimlere dayandırarak 'doğal' bir fenomen olarak görme eğiliminde olmuştur (Marom, 2014: 1345).

1.3. 21.YÜZYILDA MEKÂNIN ÖNEMİ

Sınıfsallığı oluşturan süreç, grupların toplumsal ve fiziksel uzamdaki konumlanma biçimlerini tayin eden ilke ve mekanizmalar aracılığıyla gerçekleşir (Wright, 2017b: 353). Bu mekanizmalar arasında mekân, sınıfsallığı inşa eden önemli kaynaklardan biridir. Sınıfsal pozisyonların üretimi, nihai anlamda üretim ilişkilerindeki konum tarafından belirlense de sınıf kimlikleri en güç şekilde belli bir mekândaki mevkide ifade bulur. Thrift ve Williams (2007: 194)'a göre insanların eylem kapasitesini sınırlandıran/harekete geçiren bir yer olarak mekânın

[10] Marcuse & Van Kempen (2005) mekânsal ayrışmanın karmaşık boyutlarını açıklayan katmanlı bir şehir modeli önerir. Burada bölünmeleri belirgin kılan ayrımlar bireylerin yaşam tarzlarındaki farklılıkları yansıtan farklı katmanlar olur. Örneğin konutun kentin fiziksel uzamındaki konumu bir katmanı temsil ederken, çalışanların iş yerlerindeki konumu farklı bir katmana tekabül eder. Bunun yanında çocukların gittiği okul, kullanılan eğlence mekânları veya dinlenme tesislerinin sembolik konumları da farklı katmanlara tekabül etmektedir. Bu doğrultuda sınıfsal bölünmeyi kuran, bu bölünmelerden sadece biri değil, tam olarak bu bölünmelerin uyumudur (Brubaker, 2007: 246).

yapısı sınıf ilişkilerinin yapısının belirlenmesinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Nitekim Lefebvre (2014: 413), "bir grup, bir sınıf ya da sınıf fraksiyonunun ancak bir mekân doğurarak (üreterek) 'özne' haline gelebildiğini ve ancak bu yolla kabul görebileceğini" ifade eder.

İnsan deneyiminin bir koşulu olarak mekân (Harvey, 2012: 242), üzerinde yaşayan insanlar için yer olmanın ötesinde farklı toplumsal varoluş koşullarına karşılık geldiği (Aytaç, 2007: 202) ve toplumsal farklılığın nesnelleştiği genel ve üretken bir süreçtir (Marom, 2014: 1345). Nesnelliğin üretimi ve temsili kentsel alanlarda bölgesel yerleşimlerin hiyerarşik bir biçimde düzenlenmesinde göze çarpar (Sencer, 1967). Kentsel alanda mekân temelli sınıfsal farklılıklar, belli konutların belirli alanda kümelenmesinde veya kamusal söylemde belli konutların "belirli gruplara özgü" sınıflandırılmasında somut görünümler alır (Savage vd., 2005a). Şehirlerde bulunan aktif ve zorunlu dışlama biçimleri, -ayrıcalıklı topluluklar veya yoksun gettoların uç noktaları gibi- daha geniş bir ayrım/ayrışma sisteminin parçası olarak görülebilir. Bu, sınıfın yerleşik bir uzamsal boyuta sahip olduğunu gösterir.

Nitekim son dönemde yapılan araştırmalar toplumsal sınıfın, kentlerde oluşan mekânsal farklılaşmaları ortaya çıkaran nedenlerin başında geldiğinin altını çizmektedir (Kaygalak, 2001a: 131; Yüceşahin & Tuysuz, 2011). Kentlerdeki mekânsal farklılaşma üzerine yapılan birçok çalışmada, ayrışmaların sınıfsal bir temele sahip olduğu, özellikle orta ve üst sınıf toplumsal grupların kentsel alanda mevcudiyetlerini göstermeye daha fazla önem verdiklerine dolaylı da olsa işaret edilmektedir (Aksoy & Robbins, 1999; Akgün, 2014; Ayata & Ayata, 2000; Öncü, 2013; Pérouse & Danış, 2005). Kentsel ayrışma üzerine yapılan çalışmalar (Yanıklar, 2016: 40; Firidin Özgür, 2006; Kurtuluş, 2003; 2009; Aksoy & Robbins, 1999; Alemdaroğlu, 2017; Akpınar, 2009; Özet, 2019; Ayata & Ayata, 2000; Ataç, 2013; Güvenç, 1998; Kaygalak, 2001; Işık & Pınarcıoğlu, 2009; Friedrichs, 2003) alt sınıfların, kentlerin belirli alanlarında kümelendiğini ortaya koyarken ayrıcalıklı orta ve üst sınıf grupların korunaklı yaşam alanlarına yerleştiğini göstermektedir. O halde kentsel yerleşimlerde belirginlik kazanan toplumsal ayrışmanın derecesi ve biçiminin kentin toplumsal tabakalaşma yapısına bağlı olarak şekillendiğini söylemek mümkündür. Özellikle sınıfsal sınırların tanımlanması ve yeniden üretilmesinde kentsel mekânlar merkezi bir öneme sahiptir. Kentin belirli alanlarının belirli gruplarla sınıflandırılması (Kaygalak, 2001a), bazı bölgelerin belirli sınıfların alanı olarak görülmesi (Tanülkü, 2012), sınıfsal konumların saptanmasında dinamik bir işlev görmektedir.

Mekânın (ve kültürün), sınıfsal dağılımları tayin eden sermaye türü haline gelmesi özellikle son çeyrek yüzyılda büyük önem arz eder. Zira sınıfsal farklılıkların katı mekânsallıklar inşa etmesi fordist-modernizm (Harvey, 2012) döneminde daha az belirgindir.

Toplumsal sınıfların üretim ilişkilerinde nicel ve nitel görünümleri sınıfsal farklılığın mekâna tahvilini gerektirmeyecek kadar belirgin görünümlere sahiptir. Bu dönem toplumsal bölünme ilkeleri ekonomik temelli ayrımlarla gerekli fırsatı sunarken sınıflandırma ilkeleri ve kamusal alanda farklı sınıfların varlığı da henüz ayrımlar için tehdit üretmez.

Sınıfların çeşitli iktidar ve sermaye fırsatlarına erişim için kentsel mekânlar arasında hareketliliği, ekonomik ve endüstriyel örgütlenmenin yeniden yapılandırılmasının ardından ivme kazanır. Sermaye birikiminin kent ekonomilerine dayanmasıyla mekân, giderek ayrımcı toplumsal pratikler arasındaki yerini sağlamlaştırır. Sınıfsal farklılıkları mekânsal ayrımlarla pekiştirme eğilimi, toplumsal farklılıkların demografik yapı ve üretim örgütlenmesindeki değişimler tarafından tehdit edilmesiyle dinamik bir boyut kazanmıştır. Bu süreçte esnek üretim ve birikim süreçlerinin bütünsel mantığı, olumsal coğrafi nitelikleri yeniden şekillendirmiş ve kapitalist üretim ilişkilerinin içsel unsurları mekân boyutuna derinlik kazandırmıştır (Kaygalak, 2001b; 544; Marcuse & Van Kempen, 2005).

Çağdaş toplumlarda ayrışma biçimleri ve sınıfları belirleyen değişkenlerdeki değişim (Temel, 2021: 3) mekâna önemli bir boyut kazandırır. Çağdaş kapitalist toplumlarda sınıfların belirgin sınırlarında yaşanan aşınma ya da bu sınırların kendisinin bizatihi mücadelenin konusu haline gelmesi kentleri sınıfsal sınırların üretiminde önemli hale getirmiştir. İktisadi engellerin tek başına sınıfsal dağılımları açıklamaktaki yetersizliğine karşı toplumsal sınıflar, dağılımları düzenleyen ilkelere el koyarak farklı sınıfsal stratejiler geliştirmişlerdir. Bu noktada sınıfsal mücadelenin kentsel mekânlara taşınması büyük ölçüde çağdaş üretim ve tüketim ilişkilerinin ifade edilmesindeki güçlüğün sonucu olarak ortaya çıkar (Karademir Hazır, 2016). Farklılıkların dışa vurulmasında yaşanan değişimler, çağdaş kapitalist toplumlarda mekânı, iktidar ilişkilerinin üretiminde önemli hale getirmiş; mekân dolayımlı ayrımları, sınıfsal farklılaşmanın (ve yeniden üretimin) önemli bir fonksiyonu kılmıştır (Marcuse & Van Kempen, 2005: 250).

Özellikle işgücünün üretimde sahip olduğu rol ve bu rolün yapılaşmış nitelikleriyle beraber dönüşümü (Baştürk, 2018: 303) toplumsal yarılmaları sınıfsal ayrışmalar olarak açıklamanın nasıl meşrulaştırılacağı sorusunu gündeme getirmiştir. Bu soruya toplumsal gruplar farklı stratejiler etrafında yanıt üretirken sınıf yapılanmasının etmenleri kapitalizmin değişen dinamikleriyle içerilerek sürekli bir özdeşlik kurmuştur (Harvey, 2002). Orta sınıf hacminde yaşanan genişleme (Savage vd, 2013; Giddens, 1999) ve grubun üretim ilişkilerindeki pozisyonlarının belirsizliği (Koşar, 2016) de sınıf mücadelesinde mekânı önemli bir kritere dönüştürmüştür (Swartz, 2015). Orta sınıfların üretim ilişkileri içindeki çelişkili

konumları (Wright, 2016) bir taraftan grubun mensuplarını toplumsal pozisyonlarını pekiştiren farklı kaynakları elde etmeye teşvik etmiş; diğer taraftan sürekli müzakere ve mücadele halinde olan bir kimliğin inşasını zorunlu kılmıştır (Aydın, 2012). Özellikle yeni orta sınıflar için konum üreten varlıkların çeşitliliği sınıf rekabetine dinamik bir boyut kazandırmış; bu durum mekânla birlikte kültürün de sınıf rekabetinde öneminin artmasına yol açmıştır (Chaney, 1999).

Böylelikle kentsel mekânlar, sınıfsal ayrışmayı belirgin kılan, aslında doğrudan sınıfların ayrışma hatlarında kendisini belirgin kılmasına hizmet etmesini istediği coğrafi uzamlar olmuş ve 21. yüzyılda mekân, çok daha keskin bir biçimde sınıfsal farklılaşmanın göstergesi haline gelmiştir (Altıntaş, 2016; Yılmaz Deniz, 2017; Özet, 2019). Özellikle üretim örgütlenmesinde meydana gelen değişimin toplumsal tabaka yapılarında kırılmalara yol açması, kültür ve mekânı toplumsal sınıflar için bu boşluğu dolduran sermaye türleri olarak kullanmasına yol açmıştır. Kültürel ve "mekânsal sermaye" (Mosselson, 2020) toplumsal konumları iyileştirme veya tahkim etme stratejilerinin bir parçası olurken aynı zamanda eşitsizliklerin üretimi ve yeniden üretimini sağlayan mekanizmalar olmuştur (Kaygalak, 2001a; Wacquant, 2019; Ayata & Ayata, 2000; Doğan; 2001; Harvey, 2013; 2020; Zukin, 1998). Bu haliyle mekân, orta sınıflar için çelişkili pozisyonlara tutarlı görünümler kazandırmanın stratejik silahı olarak değer kazanmış; kentsel alanda mekânsal ayrışma örüntüleri, sınıfsal sınırları bir yere yerleştirme ve düzenleme fonksiyonuna sahip olmuştur (Weininger, 2014: 140).

Nitekim Knox (1991) post-modern kültür, esnek uzmanlaşma ve yeni mekânsal ayrışma biçimleri arasında bağlantı kurar. Buna göre ayrışmanın değişen görünümleri, post-modern kültürün taşıyıcısı yeni orta sınıfların, ayrım üretme pratiklerinin sonucudur (Swartz, 2015; Devine & Savage, 2000). Özellikle konut sektöründeki yeni eğilimler yeni orta sınıfları, beğeni ve tercihlerini kullanmak üzere esnek stratejiler geliştirmeye zorlar. Burada farklı ve ayırt edici olma güdüsü kentsel alanların paylaşımını önemli hale getirir. Böylelikle mekânsal ayrımlar orta sınıfların ayrıştırıcı eğilimlerine ve sahip olduğu varlıkların sınıflandırıcı özelliğine göre değişkenlik göstermeye başlar (Bourdieu, 2006). Sahip olunan kaynakların ayrım üreten dağılımlarına el koyma hedefi orta sınıfları kentte belirli aralıklarla yer seçiminde bulunmaya zorlar.

Hal böyleyken kentin fiziksel uzamı sembolik bir mücadele alanına dönüşür. İnsanların ikamet ettikleri yerin konumu, türü ve kalitesiyle ilgili yaptıkları seçimler, - ya da iktidar ve sermaye eksikliğinden dolayı yapamadıkları seçimler- beğenilerini ve toplumsal konumlarını gösteren bir seçim olduğu gibi aynı zamanda bir ayrım pratiği olarak öne çıkar. Öte yandan bu

seçimler onları toplumsal uzamda kendilerine daha uzak olanlardan fiziksel olarak da uzaklaştırırken, kendilerine daha yakın olanlarla ortak bir fiziksel alana yerleştirir (Marom, 2014: 1348).

Kentsel alanlarda nüfusun mekânlar arasında dağılımını belirleyen ilke ve mekanizmaların ne olduğu sorusu da sınıfsal süreçlerin mekânsal bağlamda incelenmesini zorunlu hale getirir. Söz gelimi kentlerdeki mekânsal ayrışmanın değişkenleri (toplumsal cinsiyet, göç, etnik çeşitlik) arasında sınıf, eşitsizlikleri organize eden unsurları açığa çıkarma fırsatı sağlar mı? Ya da kentin farklı bölgeleri arasında eğitime erişim, istihdam biçimleri, kamusal alanda kültürel katılım gibi modern kamusallığı oluşturan faktörler arasındaki farklılığın temelinde ne yatmaktadır? Bu ve benzeri bir dizi soruya verilecek yanıt sınıf ve mekân arasındaki bağ ve bu bağın kurucu niteliklerinin anlaşılmasını sağlar.

İKİNCİ BÖLÜM

KENT SINIFA NASIL DAHİL OLUR?

2.1. SINIFIN KÜLTÜREL DÖNÜŞÜ

Klasik tabakalaşma yaklaşımları (Marx, 2019; Weber, 2018; 2019) eşitsizlik yapıları arasındaki ilişkiyi belirleyen makro-sosyal bir teoriye dayalı olarak inşa edilmiştir. Bu ya kapsayıcı bir sosyal yapının (üretim tarzı gibi) üstünlüğünü ileri süren Marksizme ya da eşitsizliğin çok sayıda farklı boyutları (sınıf, statü, tahakküm) olduğunu belirten daha çoğulcu türden Weberyan bir teoriye dayanır (Devine & Savage, 2005: 15). Ancak kapitalist üretim tarzının değişen dinamikleri sınıf kavramını klasik öncüllerinden büyük ölçüde uzaklaştırmıştır. Sanayisizleşme (de-industrialization) ve ekonomik yeniden yapılanma, mesleki yapıları, emeğin bölünmesini ve işçinin bir yaşam süresince refah ve sürekli yüksek kazanç beklentilerini dönüştürmüştür (Esping-Andersen 1993: 16).

Fordist endüstriyel örgütlenme çalışanlara oldukça tahmin edilebilir, düz ve istikrarlı bir kariyer profili sunarken, post-fordist örgütlenmede kariyer eğilimi, büyük ölçüde eğitim, beşeri sermaye kaynakları ve bununla eşit derecede önemli sosyal becerilere bağlı olarak değişmiştir (Esping-Andersen, 1993: 115). Bunun yanında, hizmet yoğun sektörlerdeki artış, işgücü piyasalarındaki heterojenleşme gibi olgular toplumsal tabakaları belirleyen kriterleri dönüşüme uğratmış (Clark & Lipset, 2007); bu durum sınıf analizinde yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Üretim yapısındaki çözülme, özel sektör etrafında gelişen organizasyonlarda yönetici konumların ortaya çıkışı ve profesyonel meslek gruplarının artan sayısı da toplumsal tabakalaşma biçimlerinin karmaşık örüntülerine yansımıştır (Pakulski, 2014: 214). Bu gelişmeler yeni orta sınıfların sınıf piramidinde giderek genişlemesiyle neticelenmiş; genişlemenin tabakalaşma biçimlerini derinden etkilemesi, ilgili sürece farklı bir boyut kazandırmıştır. Artık sınıflar arasındaki yalın bölünmeler ortadan kalkmış; işçi sınıfı ile burjuvazi arasında klasik çatışma yerini, kamusal alanda farklı çatışma biçimlerine bırakmıştır (Turner, 2001: 73). Öte yandan ilgili dönüşümlerin emeğin mahiyet ve vasıf düzeyine dönük endüstri çağına ait hiyerarşik sınıflandırmaları dönüşüme uğratması (Emirgil, 2010: 133) ve çalışma ilişkilerinde artan hetorejenleşme, toplumsal sınıfların ayrım üreten ilkelerinin dönüşümüyle sonuçlanmıştır.

Sınıf kimliklerini çeşitli şekillerde temsil eden kaynaklardaki değişim kültürün sembolik formu olarak yaşam tarzlarını kilit unsurlar haline getirmiştir (Entrikın, 1991). Geç modern toplumlarda farklılaşmaların daha çok kültürel biçimler aracılığıyla dışa vurulması,

sınıf ilişkilerinin (Chaney, 1999: 85) ayrım üreten kültürel pratikler üzerinden ifade edilmesine yol açmıştır. Özellikle çelişkili konumlara sahip orta sınıfların farklılaştırıcı güç olarak kültürden beslenmesi yaşam tarzlarının önemini bir kat daha arttırmıştır. Ekonomik sermayeye sahip üst sınıfların aksine orta sınıflar nispi ekonomik sermayelerine karşı alt ve üst sınıf arasındaki farklarını/ayrımlarını inşa etmek üzere yatırımlarını yoğunlukla kültürel alanda gerçekleştirmeye başlamışlardır (Savage vd, 2004: 101).

Bu durum çağdaş toplumlarda rekabet ilişkilerinde kültürün önemli bir belirleyen konumuna, hatta sermaye formuna dönüştüğünü göstermektedir[11] (Bourdieu, 2017). Ancak kültürün toplumsal rekabetin temeline yerleşmesi, çağdaş kapitalist toplumlara has bir olgu değildir. Yaşam tarzına yön veren değerler bütünü olarak kültürün[12] ortaya çıkışı, kentli orta sınıf ve aristokrasi arası geriliminin sonucunda kamusal alanın ortaya çıkışıyla ilişkilendirilmektedir (Williams, 1990). Bu gerilim soylu aristokrasiye karşı kentli orta sınıflara, kamusal alanda kültürü aşılama saikini içerir (Öğün, 1998). Nitekim kültürel kurumların ortaya çıkışı 18. yüzyılın başlarında, kulüpler, kahvehaneler, toplantılar, mecmualar ve tiyatrolar olarak aydınlanmış orta sınıf söyleminin yeni alanları olarak görünüm kazanır. Böylece kültür, iktidar üreten bir varlık olarak sınıflar arasında rekabetin kaynağı olmaya başlar.

19. yüzyıla gelindiğinde bu kez entelektüellerin, halk ve plep kültüründen kendi skolastik kültürünü ayırt etmesiyle beraber kültürel sermaye birikimi toplumsal farklılaşmanın göstergesi olur. Bu dönemde kültürel sermaye meşruiyetini okul, üniversite, müze, sanat galerisi gibi organizasyonların ortaya çıkışıyla sağlar. Bu kurumlar kültürel sermayenin önemli bir fonksiyonu olur (Savage vd, 2005b: 44). Ancak sözü edilen kurumsal organizasyonlar bu dönemden itibaren yüksek kültür-aşağı kültür ayrımını entelektüellerin tekelinden alarak meşru bir sermaye türü olarak sunulmasının da yolunu açar. Böylelikle kültürel sermaye 19. yüzyılda yekpare bir forma kavuşur. Bunun sağladığı sınıfsal avantajlar eğitim sistemi aracılığıyla sürdürülmeye başlar.

[11] Son dönemde yapılan birçok çalışma çağdaş kapitalist toplumlarda sınıfsal rekabetin kültürel pratikler üzerinden gerçekleştiğine dikkat çekmektedir (Worsley, 2007; Foley, 2007; Devine & Savage, 2005; Skeggs, 2003; Reay, 1998; Mercan, 2018; Vester, 2005; Flemmen vd., 2017; Karademir Hazır, 2014; Karademir Hazır, 2016; Alemdaroğlu, 2017; Akpınar, 2009; Scott, 2002; Bora, 2018; Devine & Savage, 2005).

[12] Kültürün moderniteyle kurduğu bağ kavramın anlamını tarihsel süreçte farklı içeriklerde gündeme gelmesine yol açar; (1) sanat ve düşünsel eserler toplamı; (2) ruhsal ve zihinsel gelişim süreci olarak kültür, Aydınlanma ve sonrasına kadar etkisini sürdürür (Williams, 1990). Ancak (3) insanların yaşamlarına yön veren değerler, gelenekler, inançlar ve simgesel pratikler ve (4) bütün bir yaşam tarzı olarak kültür daha sonra modern düşünce ve pratiğin merkezine yerleşir (Yılmaz, 2020).

Kültürün toplumsal varoluşun önemli bir aracı haline gelmesi 20. yüzyılın son çeyreğine denk gelir. İşgücü piyasalarında yaşanan köklü dönüşümlerle işçi sınıfının istihdam oranı azalırken (Öngen, 2014; Gibson & Graham, 2010; Emirgil, 2010); bu durum kamusal alanda görünür bir sosyal varlık olarak yeni orta sınıfların öne çıkmasıyla sonuçlanmıştır (Savage, 2003; Burris, 2017; Akarçay, 2016). Yeni orta sınıflar deneyim ve zevkin tüketilmesine ağırlık verirken daha yüksek kültür tüketiminin geleneksel karşılıkları (galeri, müze vd) artık daha geniş bir kesimin hizmetine koşulmak üzere biçim değiştirmiştir (Featherstone, 1996: 161). Öte yandan kültür bir çoğunluk aktivitesine dönüşmüş ve üretim etkinliği olarak sinema, radyo, televizyon, müzik kayıtları, reklamcılık, popüler basın ve edebiyatla beraber yükselişe geçmiştir (Bennett, 2018: 141). "El üstünde tutulan değerler anlamındaki kültür", artık ortak bir yaşam biçimi manasındaki kültürün içine doğru genişlemeye başlamıştır (Eagleton, 2019: 104).

Kültürün kitleselleşerek engelsiz bir biçimde erişilebilirliğe kavuşması sınıflar arası rekabeti yeniden şekillendirmiştir. Bu durum kültürün farklılaştırıcı gücünü, tüketim alanında daha rafine kullanımlara dayandırmış; daha incelikli kullanımların kültürel imajların süzgecinden geçmesini zorunlu kılmıştır. Malların simgesel boyutları önemli bir kaynağa dönüşerek yaşam tarzı farklılıkları, sınıflar arası sınırları yeniden çizmiştir. Böylece yaşam tarzları toplumsal farklılaşma ilişkisini belirleyen simgesel kuvvetler olarak öne çıkmış (Chaney, 1999; Zablock & Kanter, 1976); yaşam tarzlarının imlediği kültürel içeriklerin değeri, farklılıkların inşasında giderek daha fazla belirleyici olmaya başlamıştır. Örneğin müzik, televizyon, film ve moda, turizm ve spor gibi bir ölçüde estetik bir içeriğe sahip nesnelerde tarzın maddeye, formun işleve göre daha önemli hale gelmesi de farklılıkların inşasında belirleyici olmuştur.

Buna mukabil kentsel alanda farklı mekânsal deneyimleri içselleştiren toplumsal grupların mekânı, çeşitli *kolektif duyarlılıkların* (kültürel içeriği işaret eden ahlaki, eğitsel ve sosyal) buluştuğu bir uzama dönüştürmesi, mekânsal ayrımları sınıf-kültürel kodlara daha uyumlu hale getirmiştir (Bennett, 2018: 115). Faillerin toplumsal konumlarına dair sahip oldukları pratik duyu, kolektif duyarlılıklar ekseninde mekânsal stratejiler geliştirmelerini kolaylaştırmıştır. Ayrım üreten dağılımlar arasında mekân, yaşam tarzları üzerinden seçmeci yakınlıkların kurulduğu, belirli iktidar ilişkilerini inşa eden alanlar olarak önemli bir boyut kazanmıştır. Bu bağlamda farklılıkları üreten varlıklardaki değişim, kültür ve yaşam tarzlarının sınıf ilişkilerinin ifadesinde önemini arttırmış; bu durum kentlerde mekânsal ayrışmaların derinleşmesiyle sonuçlanmıştır (Geniş, 2011).

Kültür ve tüketime artan ilgi (Dworkin, 2012), değişen yaşam fırsatları, sanayi ve teknolojideki gelişmeler eşitsizlik ve sınıf tartışmalarını farklı bir kulvara sürükler. Meslek temelli sınıf şemaları (Wright, 2016; Erikson vd., 1979) sınıfsal bölünmede toplumsal ve kültürel süreçleri kapsamadığı gibi sınıf mücadelesindeki mekânsal boyutlar da analizin dışında kalır (Savage vd, 2013). Tabakalaştırma araştırmalarının tarihi kültüre yönelik güçlü bir ilgiyi içerse de (Williams, 1990; Wills; 2016; Thompson, 2010), bu ilgi -genellikle öznellik ve farkındalık gibi sınıf bilinci ve sınıf yapısı etrafında- işçi sınıfının kapitalist gelişmenin koşullarına karşı politik eylemliliği veya dayanışma biçimiyle sınırlı kalmıştır (Savage vd., 2005a: 97).

Öte yandan kültürün artan görünümleri ve sınıfsal farklılıkların değişen biçimleri 20. yüzyılın sonuna doğru sınıfsızlık iddialarını postmodern teorisyenlerin (Bauman, 2000; Beck, 2019; Giddens, 2019) ve sınıf eleştirmenlerinin gündemine taşımıştır (Pietsch, 2007; Pakulski, 2007; Melucci, 2007; Clark & Lipset, 2007). Bu tartışmalar, çalışan sınıfların üretimde sahip olduğu rol ve bu rollerin yapılaşmış nitelikleri ve dönüşümünü merkeze alır (Giddens, 1999; Edgell, 1998; Dworkin, 2012; Turner, 2001; 2003; Wood, 2011; Anderson, 2016; Callinicos & Harrman, 2006; Clark & Lipset, 2007; Pakulski, 2007; Yanıklar, 2016). Bu tartışmalara post-modern teorisyenler ve sınıf eleştirmeleri sınıfın, üretimde değişen rolleri çözümlemekten yoksun olduğu iddiasında bir araya gelerek yanıt vermişlerdir. Post-modern teorisyenlere göre (Giddens, 2019; Beck, 2019; Bauman, 2000; 2002) sınıf, bir üst anlatıya sahip olup itibarını yitirmiş olan aydınlanmanın teorik temellerine dayanmaktadır (Devine & Savage, 2005). Sınıf eleştirmenlerine (Pakulski, 2007; Pietzsch, 2007; Melucci, 2007; Becker, 2017) göre ise çağdaş kapitalist toplumlar bir tür sınıfsız eşitsizliğe evrilmektedir. Bu dönemde post-modernizm ve kültürel dönüş gibi sosyal teoride öne çıkan argümanlarla, toplumsal yapı ve eşitsizlikle ilgili meseleler geleneksel kaygılar olarak değerlendirilmeye başlanmıştır[13] (Flemmen, 2013: 326). Üretimin aksine tüketimin ön planda olduğu, maddi, eşitlik merkezli kaygıların yerini maddi olmayan biçimlere bıraktığı yaşam tarzı temelli yaklaşımlar (Chaney, 1999; Zablock & Kanter, 1979; Bennett, 2018) post-modern düşünceyi çevreleyen kodlar olmuştur (Erbaş & Gül, 2001; Yanıklar, 2010). Bu argüman ileri kapitalist toplumlarda geç modernite, risk toplumu veya düşünümsel modernite olarak tanımlanan, yeni ve farklı bir döneme girildiği varsayımına dayanır (Karademir Hazır, 2014: 231). Artık bir kişinin sınıf konumunu bilerek o kişinin dış görünüşü, ilişkileri, ailesinin konumu, sosyal ve politik fikirleri veya kimliği hakkında fikir

Böylelikle post-modern sınıfsızlık söylemiyle meta anlatıların reddi, sınıfın inkârını düşünsel zemine kavuşturan önemli argümanlardan biri olur (Lyotard, 2014; Esping-Andersen, 1993).

sahibi olunamaz (Warde, 1994: 879). Böylelikle kolektif kimlik anlamında sınıf, politik-ontolojik bir değer olarak kamusal alanda etkisini kaybetmiş; kimlikler ise bireysel düzlemde benlik inşasına yönelik giderek refleksif bir hâl almıştır (Giddens, 2019: 138). Bu bağlamda sınıf farklılıklarının giderek azaldığı bir dünyada toplumsal yaşamın giderek daha dönüşlü (reflexive) hale geldiği ileri sürülmüştür (Beck, 2019).

2.2. SINIFIN REDDİNİN REDDİ: BİR ARAÇ OLARAK PİERRE BOURDİEU

Fransız sosyolog Pierre Bourdieu, klasik sınıf fikrinin cazibesini yitirdiği bir dönemde, sınıf analizinde öznelci-nesnelci[14] veya ampirik-kuram gibi ikilikleri aşan, derinlikli bir yaklaşım geliştirir (Bourdieu, 2017: 439). Bourdieu'nün *Ayrım* adlı ünlü eseri 21. yüzyılın sınıf sorununu kapsamlı bir biçimde çözümleyen en önemli çalışma olarak kabul edilir (Öğütle & Çeğin, 2010; Pereira, 2016; Savage, 2016; Wynne, 1990; Rosenlund, 2017; Devine & Savage, 2005; Flemmen, 2013; Karademir Hazır, 2016; Marom, 2014; Yanıklar, 2016; Reay, 1998; Devine & Savage, 2000; Vester, 2005; Flemmen vd., 2017). Bourdieu'nün temel varsayımı, postmodern kuramcıların sınıfların olumsallığı görüşüne karşın, gelişmiş toplumlarda sınıfların toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemini koruduğu yönündedir (Swartz, 2015: 202). Bourdieu (1996: 22) çoğunlukla orta sınıflar üzerinden tartışılan sınıfların varlığını inkâr etmenin aslında farklılıkların ve farklılaşma ilkelerinin varlığını inkâr etmek anlamına geleceğini savunur. Bu bakımdan sınıfları varlık-yokluk ekseninde ele alan yaklaşımlar temelde benzer bir konumda mevzilenir (Bourdieu, 2014c: 369). Her iki cenah da sıradan deneyimin sezgisinde doğrudan verili olan bir gerçeklikten başkasını tanımayan bir ön kabulle hareket eder. Ancak asıl olan modern toplumlarda temel farklılaşma ilkesini ortaya çıkararak toplumsal farklılıkların hangi mekanizmalar üzerinden gerçekleştiğini belirlemektir. Kültür, tüketim alışkanlığı ve yaşam tarzı gibi değişkenlerin ayrım üreten en önemli mekanizmalardan biri olarak kabul edildiği (Bourdieu: 2017: 90) bu yaklaşımda yaşam tarzları, sınıf oluşum süreçlerinin temel boyutlarından biri ve eşitsizliklerin pratik ve sembolik meşrulaştırılması mücadelesinde aktif bir unsur olarak ele alınmaktadır (Pereira, 2016: 422).

Bourdieu'nün amacı, temeli ekonomik eşitsizliğe dayanan iktidar ve güç dağılımının nasıl yeniden üretildiği ve meşrulaştığı süreçleri sorgulamaktır (Yanıklar, 2017: 647). Bunun

[14] Bourdieu'ya göre öznelci ve nesnelci bakış açılarının yarattığı ikilik, "insan pratiğinin antropolojik gerçekliğini" gizlemeye yarar (Bourdieu & Wacquant, 2014: 118). Toplumsal sınıf teorisi, sınıfları nesnel gerçeklikle sınırlandıran nesnelci teorilerle, faillerin kendilerini bireysel sınıflandırmasıyla sınırlayan öznelci teoriler arasındaki karşıtlığın aşılmasıyla ortaya konulabilir (Bourdieu, 2014a: 194)

için kültüre hususi bir araştırma alt-alanı veya norm ve değerler sistemi olarak değil, rekabetin ve toplumsal hayatın temel bir parçası olarak bakmayı tercih etmiş (Calhoun, 2014: 122); kültürel kaynakları modern toplumlarda yeni bir farklılaşma değişkeni ve sınıflandırma ilkesi olarak değerlendirmiştir (Kaya, 2014: 417). Bunu yaparken ekonomik pozisyonu kültürel ve politik olana eklemleyerek, ekonominin önemini yadsımadan hatta analitik olarak diğer belirleyenlerden ekonomiyi izole etmeden, toplumsal sınıfların "sınıftan ayrıma" dinamik bir sınır üretme pratiğine sahip olduğunun üzerinde durmuştur.

Bourdieu tek boyutlu tabaklaşma imgesini merkeze alan anlayışları eleştirir (Bourdieu & Wacquant, 2014: 118) ve toplumsal tabakalaşmanın çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu ileri sürer (Alemdaroğlu, 2017). Bu doğrultuda farklı sermaye türlerinin hacmi, kompozisyonu ve faillerin geçmiş, bugün ve gelecekteki toplumsal güzergâhından oluşan üç boyutlu bir toplumsal uzam inşa eder (Swartz, 2015: 227). Toplumsal uzamı inşa eden çeşitli sermaye türlerindeki (ekonomik, kültürel, sosyal ve simgesel sermaye) sınıf temelli çeşitlilikler ve kültürel yatırımların toplumsal sınıf yapısının sürdürülmesindeki etkiler, onun temel odak noktasıdır (Swartz, 2015: 114). Ancak temelde klasik Marksist üretim araçları ilişkisine dayalı ekonomik sermaye ve kültürel ayrım ilişkisine dayalı kültürel sermayeyi kullanır (Savage vd., 1995). Nihai olarak bu iki varlığın etkileşiminden doğan, durağan değil dinamik olan sınıf oluşumu sürecine dikkat çeker (Savage vd, 2004: 100).

Sınıfsal farklılıkları analiz ederken başlangıçta tıpkı Goldthorpe veya Wright gibi Bourdieu da meslek gruplarından işe başlasa da sonrasında yaşam tarzları ve faillerin beğeni ve tercihlerine odaklanmıştır[15] (Vester, 2005: 71). Bourdieu, belirli sermaye, varlık ve kaynakların [CAR's (capital, resources, assets)] özgün dağılımları, birikimi ve dönüştürülebilmesine odaklanarak (Savage vd., 2005b: 41) farklı sermaye türlerinin hacim ve bileşimlerine göre ayrışan bir hat çizer. Bu yöntem, sınıf sosyologlarının gündemini uzun süre meşgul eden beyaz yakalı meslek gruplarının toplumsal konumları sorununa yanıt üretmesini sağlar. Yaka renklerinin sınıfsal sınırları çizmekte daha az değere sahip olduğu bu yöntemde (Savage vd, 2013: 245) yönetici ve mühendisler, şirket patronları ve teknisyenler arasında fark üreten sistem, sermayenin farklı biçimleri olur. Böylelikle Bourdieu ayrımları iktidar alanına göre çizerek, yatay çatışma biçimlerini çözüme kavuşturur (Wacquant, 2014: 210).

[15]Bourdieu, toplumsal gruplar arasında yürüttüğü ampirik araştırmalar sırasında insanların mesleklerini sınıflandırırken karşılaştığı zorlukların toplumsal sınıfları yeniden ele almasına yol açtığını ifade eder (Bourdieu & Wacquant, 2014: 158).

Bourdieu'nün sınıf analizi büyük ölçüde sembolik iktidar, kültürel sermaye, alan ve habitus kavramlarına dayanmaktadır (Brubaker, 2007: 243). Habitus kavramı, toplumsal hiyerarşi ve tahakküm sistemlerinin güçlü bir dirençle karşılaşmadan toplumsal düzende nasıl sıradan bir biçimde algılandığını açıklamak üzere geliştirilmiştir[16] (Swartz, 2015: 122-148). Toplumsal sınıf sadece üretim ilişkileri içindeki konumlarla değil (Bourdieu, 2017: 700), "aynı yapıların ürünü olan herkes için kısmen ortak yatkınlıklar sistemine sahip sınıf habitusuyla ilişkilidir" (Bourdieu, 2018a: 176). Erken çocukluk evrelerindeki toplumsal deneyimlerin bilinçdışına nakşedilmesiyle oluşan habitus (Bourdieu, 2017: 122), toplumsal dünyadaki konumun kalıcı deneyimi (Bourdieu, 2014b: 357) olarak kalıcı yatkınlıklar[17] sistemi oluşturur ve faillere bilişsel ve duygusal bir kılavuzluk sağlar (Tatlıcan & Çeğin, 2014: 326). Böylelikle toplumsal sınıfların farklı veya özdeş koşullarını açığa çıkararak onların kendine has bir biçimi olduğunu gösterir. Farklı sınıfların beslenme biçimleri, dil, resim ve müzik beğenisi, dekorasyon tercihleri, sportif faaliyetleri ve giyinme tarzları aslında sınıfsal habituslarını ortaya koyar (Jourdaın & Naulın, 2020: 88). Bu doğrultuda habitus çeşitli sermaye biçimleriyle olan temasın derecesine göre geniş bir estetik yelpazede temayüz eden, ayırt edici bölünmeleri/yaşam tarzlarını çözümleme fırsatı sunar (Swartz, 2015: 203).

Bourdieu'nün kavramsal repertuvarı gündelik hayatın yeniden üretimine odaklanarak eşitsizlik üreten yapılar arasında mekik dokur (Pereira, 2018: 126). Bunlar arasında *alan* kavramı, onun hem sosyolojik muhayyilesinin anlaşılmasında hem de toplumsal gruplara dair analizinde oldukça işlevsel bir role sahiptir. Toplumsal dünya muhtelif alanlar ve alan içi mücadelelerde kurulurken; alanlar arası ilişkisel düşünme biçimi, toplumsal sınıf ilişkilerini açığa çıkardığı gibi aktörlerin eylemlerinin derin yapısını da ortaya koyar. Yapı-fail arasındaki ilişkisellik ve alanı inşa eden sermaye türlerinin sınıf habituslarını şekillendirmesi; sürekli farklı ve doğurgan stratejilerin sınıflar arası farklılıkları göstermesi; onun yaklaşımının dinamik boyutlarını ortaya koyar (Savage, 2016). Habitusun yatkınlıkları, failin erken sosyalleşme döneminde içselleştirdiği toplumsal tabakalaşma yapısını yansıtsa da, ortaya koyduğu eylem doğrudan bu tabakalaşma yapısının sonuçları olarak değerlendirilemez. Eylemi belirleyen şey

[16] Kavram aslında sosyolojinin kadim tartışma konusu olan yapı/fail ikiliğini aşma çabasının ürünüdür (Bourdieu, 2018a). Bourdieu'a göre fail ile yapı arasındaki ilişki diyalektik bir ilişkidir. Birinin diğerini mutlak belirlemesi söz konusu değildir. Bourdieu, bu ikiliklerden birini dışlamak yerine her ikisini de habitusun kavramsal potasında eritir. Bu doğrultuda habitusun yapı-fail dikatomosine sunduğu katkı hem "iradeyi" hem de "belirlenmişliği" eşdeğer ölçüde ifade etme becerisinde yatmaktadır (Etil & Demir, 2014). Böylelikle yapının aşırılıklarının aşındırma işlevi görerek failin ayakta kalmasını sağlar (Bourdieu & Wacquant, 2014: 124). Bu sayede eylemi kültüre, yapıyı iktidara bağlayan ve ilgili ikilikleri aşan bir pratik kuram ortaya çıkar (Swartz, 2015: 22).

[17] Bourdieu (2018: 158) yatkınlık kelimesini özelikle kullanır. Zira kelimenin hem yapıyı hem de eğilimi içerdiğine dikkat çeker.

sadece failin zaman içinde yatırım yaptığı sermaye türleri de değildir. Eylem, sınıfsal yatkınlıklarla tekil alanların dinamikleri ve yapıları arasındaki kesişimlerinin ürünüdür (Swartz, 2015: 197).

Bourdieu'nün (2017: 232) analitik sınıf ayrımında, iktidarın tüm düzeylerinde var olan farklılıkların kavramsallaştırılmasına uygun bir biçimde geleneksel üçlü bölünme benimsenir. Toplumsal uzamda hâkim konumda [üst sınıflar] yer alanlar ayrım temelli pratikler üreten; ara konumlar [orta sınıflar] taklitçi eğilimlere sahip pratikler geliştiren; tabi konumlar [alt sınıflar] ise güçlü bir biçimde dezavantajlı koşulları içselleştirmiş, zorunluluğa uyum sağlamakla belirlenmiş habituslara sahiptirler. Birbirinden farklı sınıf habitusları arasında dinamik bir mücadele süregelirken, bu gruplar türdeşleşme tehdidine karşı sürekli teyakkuz halinde, aralarına toplumsal (ve fiziksel) mesafeler koyarak tabakalaşmanın sürekliliğini sağlamaktadır.

2.3. SINIFIN KÜLTÜREL ANALİZİ VE KENTLER

Bourdieu'nün sınıf analizinin Fransız toplumuna özgü yanlar taşıdığı iddia edilse de (Budak, 2014; Bennett vd, 2009) toplumsal bilinçlere gömülü olan ayrım temelli sınıf kavrayışı diğer toplumların tabakalaşma yapılarının analiz edilmesinde oldukça geniş bir karşılık bulmuş (Lamont, 2008; Vester, 2005; Flemmen vd., 2017; Savage vd, 2004; Savage vd, 2013; Pereira, 2016; Rosenlund, 2017); kültürün, eşitsizliklerin (yeniden) üretilmesi üzerindeki rolü daha geniş bir biçimde tartışılmaya başlanmıştır (Karademir Hazır, 2016: 2). Özellikle son yirmi yılda toplumsal sınıf eşitsizliğine dair yeniden, genişleyen bir ilginin varlığı göze çarpmaktadır (Alemdaroğlu, 2017; Karademir Hazır, 2014a,; 2014b; Mercan, 2018; Flemmen, 2013; Flemmen vd., 2018; Savage, 2003,; 2016). Hem toplumsal eşitsizliklerin evrilmesinin bir kanıtı olarak gelir ve refah eşitsizlikleri hem de boş zaman pratiği ve eğitime erişimi dikkate alan, geniş ölçekli toplumsal ve kültürel belirleyenlere sahip bir sınıf yaklaşımı öne çıkmaya başlamıştır (Savage vd, 2013: 220). Özellikle İngiltere'de yeni nesil sınıf teorisyenleri olarak adlandırılan bir grup akademisyen (Devine & Savage, 2000; Devine & Savage, 2005; Reay, 1998; Skeggs, 2003; Scott, 2002; Warde, 2005) Bourdieu'dan esinlenerek sınıf fenomeninin yaşam tarzı ağırlıklı bir analizini sunarken (Foley, 2007), tabakalaştırma araştırmasını kültür kavramıyla yeniden konumlandırmanın bir yolunu önermektedir (Devine & Savage, 2005: 16). Bu yaklaşım Bourdieu'nün argümanlarını kolektif sınıftan ziyade, zımni olan ve insanların başkalarına karşı tutum, davranış ve farkındalıklarına işlenmiş, daha incelikli süreçlerin incelenmesine yönlendirmiştir (Karademir Hazır, 2014: 246). Yeni nesil sınıf teorisyenlerinin

önde gelen temsilcilerinden Savage (2003: 536)'a göre, insanlar artık sosyal aktörler olarak sınıflardan bahsedilmesine olanak sağlayacak türden bir kolektif sınıf bilincine sahip değildir. Bunun için sınıf analizinin çok daha incelikli bir biçimde izinin sürülmesini gerektiren bir yaklaşıma ihtiyaç vardır.

Sınıf kültürünün köklerinin gündelik hayatın sıradan deneyimlerinde ortaya çıktığını iddia eden yeni nesil sınıf teorisyenleri, belirli sosyo-ekonomik pratiklerin kültürel süreçlere nasıl yerleştirildiğine odaklanır. Etnografi veya derinlemesine görüşmelere dayalı araştırmalar yoluyla hem kültürel hem de ekonomik pratikler aracılığıyla eşitsizliğin nasıl yeniden üretildiği analiz edilmektedir (Bottero, 2004: 985). Kültürü, konumlar ağına gömülü bir etkinlik olarak (Dworkin, 2012: 231) gören bu yaklaşım sınıfı, politik kurgunun, eşitlik ve dayanışmaya dayalı örgütlenmelerin dışında değerlendirerek konvansiyonel tabakalaşma yönteminden kopuşa işaret eder (Crompton & Scott, 2005). Bu doğrultuda toplumsal gerçeklikte sınıfsallığın gömülü biçimlerine alternatif bir yorum sunan kültüralist yaklaşımın, geleneksel sınıf yaklaşımlarına kıyasla giderek daha etkili bir paradigmaya dönüştüğü söylenebilir (Prieur & Savage, 2013: 248).

Öte yandan sınıfın kültürel analizi sadece fırsat eşitliği ve yaşam şansları ile ilgilenmez. Sınıfın onur ve aşağılanma ile ilgili duygusal süreçlerde ortaya çıktığına dayanarak (Reay, 1998; 2005; Skeggs, 2003; Mercan, 2018) refleksif bireyselleşme tezine meydan okunur.[18] (Ball, 2002; Wynne, 1990; Vester, 2005; Savage, 2016; Skeggs, 2003; Karademir Hazır, 2014b; 2014c; 2016; Reay, 1998; 2011; Savage vd., 2005a). Bu çalışmalar sınıfın, kimlikler ve eşitsizlikler arasındaki karşılıklı ilişkiyi ürettiğini ileri süren ve çağdaş sosyal ve kültürel değişimin önemini kabul eden güçlü bir yeniden açıklamasını önermişlerdir (Savage, 2003: 536). Yeni sınıf paradigması sınıf bilincindeki eksikliğe rağmen sınıfın, insanların yaşamlarını şekillendirmeye devam ettiğini (Karademir Hazır, 2016: 4), faillerin sınıf söylemi etrafında ifade edilmese de oldukça güçlü bir sınıfsal farkındalığa sahip olduğunu göstermiştir (Savage, 2016: 540).

Son dönemde yapılan çalışmalar, sınıfsal farkındalığın örtük bir söylemde ortaya çıktığını göstermektedir. Buna göre toplumsal gruplar farklı sembolik formlar etrafında sergilediği birtakım pratiklerle sınıfsal sınırlar çizmektedir. Bu çalışmalar söylemde var olmayan sınıfın, duygu ve deneyimlerde (Karademir Hazır, 2014a: 235); ahlaki sınırlarda (Lamont, 2008); yeme-içme pratiklerinde (Akarçay, 2016); kılık-kıyafet tercihinde (Karademir

[18]Bu perspektiften hareket eden bir dizi araştırmada sadece İngiltere'de değil Belçika'da (Prieur & Savage, 2013) ve Almanya'da (Vester, 2005) da sınıfın örtük gündemini ispat eden çok sayıda ampirik materyal üretilmiştir.

Hazır, 2014b); kariyer veya sosyal ağlarda (Budak, 2014); kültürel etkinliklerde (Wynne, 1990), "biz ve onlar" ayrımı (Karademir Hazır, 2014c) veya "bizden olan insanlar ve bizden olmayan insanlar" (Reay, 1998) ayrımı gibi konuşulan dilde görülebileceğine ortaya koymaktadır.

Bourdieu, orta sınıf kuramcısı olduğu ve alt sınıfları ihmal ettiği yönünde eleştirilere maruz kalmıştır (Swartz, 2015; Gülhan, 2019). Gerçekten de Bourdieu (2017: 367) *Ayrım*'da çoğunlukla orta sınıfların toplumsal konumlarını ve sınıf mücadelesindeki yerini çözümlemeye ağırlık verir. Bourdieuyen kuramın izinde sürdürülen kültüralist çalışmalarsa sınıf-kültürel süreçlere alt sınıfları da dahil ederek daha geniş toplumsal süreçlerin ele alınabileceğini göstermektedir (Vester, 2005; Savage vd., 2005a; Flemmen vd., 2017). Örneğin Almanya'da alt sınıfların kimliklerini, meslekleriyle değil habituslarıyla (yaşam tarzları ve kültürel pratikleriyle) tanımladıklarını (Vester, 2005); Norveç'te alt sınıfların yaşam tarzlarının, sıradan veya pasif değil dinamik farklılıklar içerdiğini (Flemmen vd., 2017); İngiltere'de ise işçi sınıflarının kendilerini her ne kadar sınıf kimlikleriyle ifade etmekten kaçınsa da işçi sınıfı kimliği ve kültüründe bir aşınmanın meydana gelmediğini ortaya koyan (Savage vd., 2005a) çalışmalar alt sınıfların çözümlenmesinde neo-Bourdieuyen yöntemin etkinliğini ispat eder.

Ancak sınıfsal sınırların çözümlenmesinde insanların beğeni ve pratiklerini (tenis mi oynadığı; içki mi içtiği; futbol veya golf mü oynadığını) gözlemlemek yeterli değildir. Bu gibi etkinliklerin duygulardaki karşılığını incelemek de yeterli olmaz. Eğer yapılan seçimlerin doğası analiz edilecekse bu pratikler ve bunların sınıflandırılma biçimleri daha geniş toplumsal düzenle ilişkilendirilmek zorundadır (Wynne, 1990: 34). Bunun için yaşam tarzı ve bir dizi kültürel pratik ve tercihlerin, mekânı da içerecek şekilde analiz edilmesi sınıfın sınırlarının genişlemesinin önünü açar (Savage vd., 2005a; Parjis, 2017).

Mekân çalışmalarında sınıf-kültürel farklılıkların içerilmesine dair son dönemde bir dizi çalışma yeni bir paradigmaya ihtiyaç olduğu çağrısında bulunmaktadır (Knox, 1991; Zukin, 1998; Alemderoğlu, 2017; Walton, 1993; Savage, 1988; Marom, 2014; Wacquant, 2019; Gülhan, 2019; Agnew vd., 2007). Bu çalışmalar toplumsal yaşamın farklı alanlarında, eşitsizlik süreçlerinin rutin olarak nasıl (yeniden) üretildiğine ilişkin bir odaklanmaya olan ihtiyacın üzerinde durmaktadır. Aynı zamanda hem ekonomik hem de kültürel pratiklerin bunu nasıl içerdiğinin açıkça anlaşılması için (Devine & Savage, 2000) kent araştırmalarının sınıfsal perspektifte, farklı bir kulvara taşınması gerektiği savunulur. Yeni bir kent yaklaşımına çağrı yapan ilk teorisyenlerden Zukin (1998)'e göre, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kentsel yaşam tarzlarının anlamı, istikrarlı bir toplumsal statü ayrıcalığından, yoğun bir kültürel

sermaye arayışına dönüşmüştür. Bu durum kentsel yaşam tarzları ve orta sınıf konumları arasındaki ilişkiyi irdeleyen yeni bir kent yaklaşımının geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Wacquant ise kent araştırmalarındaki çıkmaza dair sınıf analizini canlandırmak ve kentsel alanların genel yapıları ve bununla bağlantılı yapıları birlikte analiz etme teklifinde bulunur (Rosenlund, 2017: 11). Knox (1991: 204)'a göre post-fordist üretim biçimlerinin hâkim olduğu ve postmodern kültürün kent tasarımını şekillendirdiği yeni kent peyzajlarının çözümlenmesinde yapılı çevrenin estetiğini hangi grupların kontrol ettiğini gösterecek; yeni ortamları daha geniş toplumsal yeniden üretim sorunuyla ilişkilendirecek bir yaklaşımın geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca kentsel peyzaja hâkim olan çaresizlik manzaraları ve sıkıştırılmış bir getto içinde hapsedilmiş bir alt sınıf habitusu üzerine yeni analizlere ihtiyacın altı çizilirken, bunun sosyo-mekânsal diyalektiğin organik bütünlüğüyle ilişkilendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Peki Bourdieu'nün sınıf, kültür ve yaşam tarzlarını içeren kuramsal yaklaşımı yukarıda sözü edilen çağrılara cevap verebilecek elverişli bir teorik kavrayış sunar mı? Zira Bourdieu sınıfa ilişkisel bir yaklaşım geliştirilmesi yönünde önemli katkılarda bulunurken, toplumsal süreçlerin oluşum şekillerini derinlemesine düşünmede ayrımların mekânsal boyutları üzerinde durmaz (Savage & Blokland, 2001: 222; Devine & Savage, 2005: 17). Bunun ötesinde eserlerinde mekânsal analizlere doğrudan yer vermez. Ancak çalışmalarının çoğunda mekânsal duyarlılıkların izlerini görmek mümkündür (Bourdieu, 1996; 2015; 2017; 2018; 2018b). Bu çalışmalarda mekân, sermaye türlerinin eşit olmayan dağılımlarıyla şekillenerek, *iktidar mücadelelerini fiziksel ayrımlara* dönüştüren mekanizma olarak değerlendirilir. Bu, ayrımları içselleştiren faillerin algı ve eylem şemalarını şekillendiren somut dayanak noktası olur. Buna göre toplumsal düzende nesnel hiyerarşiler, tercih sistemlerinde ve bilişsel yapılarda yeniden dönüştürülür. Bu dönüşümde konuşlanılan fiziksel uzamın yapılarındaki dolayım son derece önemlidir (Bourdieu, 2018b: 107). Örneğin *Ayrım'da* (2017: 187) "farklı fraksiyonlar arasındaki yaşam tarzı farklılıklarının –özellikle de kültür konusunda- tam olarak anlaşılması için toplumsal olarak hiyerarşilendirilmiş coğrafi uzamdaki dağılımları dikkate almak" gerektiğini savunur[19] (Bourdieu, 2017: 163).

[19] Örneğin kültürel sermayenin oluşumunda film beğenileri üzerinden Paris ve taşra arasındaki farka dikkat çeken Bourdieu (2017: 47) Paris'te ikamet edenlerin, mekânın "kültürel atmosferini" teneffüs ederek, kültürel olarak işlenmiş yatkınlığı sergileme eğilimine sahipken Lille'de bu eğilimlerin daha kısır bir döngüde gerçekleştiğini belirtir.

Bourdieu (2018) henüz erken dönem metinlerinde fiziksel uzam ile toplumsal uzam arasındaki mütekabiliyetin üzerinde durur. Kavramsal zenginliğinin oluşumunda belirleyici olan Kabiliye üzerine çalışmasında, evin fiziksel uzamı ile toplumsal uzam, eril uzam ile dişil uzam arasındaki iş bölümünün, bir tamamlayıcılık ilişkisinin sonucu olduğuna dikkat çeker. Nitekim Wacquant (2019: 157) Bourdieu'nün erken dönem çalışmalarında dolaylı da olsa kent sosyolojisine işaret ettiğini ve onun çalışmalarının kent sosyolojisinin özüne yabancı olmadığını belirtir. Bourdieuyen kuramın kent alanına müdahalesinin, çıkmazda olan kent sosyolojisine önemli açılımlar sunacağını ileri süren Wacquant (2019: 17), ekonomi-politik yaklaşımın kentin/mekânın çözümlenmesinde açıklayıcı olmadığını; mekânsal ayrışmanın mücadele halinde olan farklı sermaye türlerinin birikim, farklılaşma ve yoğunlaşma süreçlerinin analiz edilmesiyle açıklığa kavuşacağını savunur.[20] Savage (2014) ise *Bourdieu'nün Kayıp Kent Sosyolojisi* başlıklı metninde Wacquant'a paralel bir öneride bulunur. Savage (2014), Bourdieu'nün, mevcut kentsel sosyolojiyi karakterize eden ikilemleri/çelişkileri aşmada yardımcı olabileceğini öne sürer. Kent araştırmalarında uzlaşmaz bir akademik iş bölümünün varlığı bu alanda kısır kavrayışlara yol açmaktadır. Bunun için Bourdieu düşüncesinin kent araştırmalarına uygulanması, kentsel yaşamın makro boyutlarını mikro boyutlarıyla ilişkilendirmeye yani diğer bir deyişle kentlerin politik ekonomisini onların "yaşanmış deneyimleri"yle ilişkilendirmeye yönelik güçlü bir duyarlılığı barındırmaktadır. Bu yöntem, kentsel varlıkları, sakinlerin üzerinde hiçbir kontrole sahip olmadığı daha geniş çaplı dış güçlerin ürünü olarak görme eğilimlerine direnmeyi sağlar (Savage, 2020: 3).

Bourdieu (2015a)'nün *Dünyanın Sefaleti* adlı eserindeki "Mekân Etkisi" adlı kısa denemesi, Bourdieuyen kent araştırmalarına önemli ölçüde rehberlik eder. Bourdieu bu metinde, kentsel teori hakkında bir tartışmadan geri dursa da, yaklaşımının kent çalışmalarındaki zengin potansiyeli hakkında yeterli ipuçlarını vermektedir (Marom, 2014). Burada toplumsal uzam ile fiziksel uzam arasındaki ilişkiselliğin üzerinde durarak kişilerin toplumsal uzamdaki konumunun fiziki uzamdaki yerini tayin edeceğini savunur (Bourdieu, 2015a: 225). Buna göre toplumsal konumlar coğrafi uzamdaki dağılımlara göre belirlenmektedir. Bunun ötesinde toplumsal mikro-kozmoslardaki –ofis, atölye, işletme, mahalle, geniş aile- etkileşimlerin toplumsal makro-kozmosta işgal edilen konumları önemli ölçüde etkilediğini; hatta değiştirdiğini savunur (Bourdieu, 2015a: 39).

[20] Knox (1993)'un çalışması Amerikan kentlerinde de kentsel yapılandırmanın en önemli boyutlarından birinin ekonomik ve kültürel sermayenin kent uzamına eşit olmayan dağılımları olduğunu göstermektedir. Bu durum belirli sınıf fraksiyonlarının farklı mimari üslup, yerleşim alanı veya işyerlerinin görünümünde farklılığa yol açmaktadır.

Metinde Bourdieu'nün mekân tasavvurunun hem soyut hem de somut, toplumsal ve fiziksel uzamda katmanlaşmış bir yapı olarak yer aldığı görülür.[21] "Nasıl ki fiziksel bir mekân parçaların karşılıklı dışsallığıyla tanımlanıyorsa, toplumsal mekân da onu oluşturan konumların karşılıklı dışlanmasıyla (ya da ayrımıyla), yani toplumsal konumların yan yana dizildiği bir yapı olarak tanımlanır" (Bourdieu, 2018b: 106). Toplumsal sınıfların "ötekinin" aynasında kendi toplumsal konumlarını tayin ederken kurulan ilişkisellikte olduğu gibi fiziksel uzamdaki konum ve mesafeler de bu karşıtlıklarda oluşur. Bourdieu (1996) *Toplumsal Uzam Fiziksel Uzam ve Habitus* başlıklı Oslo konferansında toplumsal uzamın fiziksel uzama tezahürünün zorunlu olduğunun altını çizer. Habitus bu dönüşümün hem sebebi hem de sonucudur: "Toplumsal uzam, kendisini, neredeyse doğrudan bir tarzda, faillerin ve özelliklerin belirli bir dağıtım düzenlemesi biçiminde fiziksel alana yeniden çevirme eğilimindedir" (Bourdieu, 2018b: 107).

Öte yandan Bourdieu'nün ayrım kavramı özü itibariyle sadece toplumsal uzamdaki bölünme ilkelerinin temeline işaret etmez. Bourdieu ayrımı, nesnel toplumsal farklılıkları, faillerin (bilinçli ya da bilinçsiz olarak) bu tür farklılıkları ayrıcalık ve değer işaretleri/göstergeleri olarak korumak ve sunmak için kullandıkları çeşitli stratejilerle ilişkilendirir (Marom, 2014: 1346). Böylelikle, sınıf mücadelesini toplumsal hayatın tüm *alanlarına* teşmil eder: "[ayrım]...genellikle seçkinlik/ayrıcalık olarak... aslında *farklılıktan, uzaklıktan*, *ayırt edici özellikten*, kısacası ancak daha başka özelliklerle ve o özellikler arasındaki *bağıntı (ilişkisellik)* aracılığıyla var olan bağıntısal (ilişkisel) özellikten ibaret... Bu farklılık, uzaklık fikri, bizatihi uzam kavramının temelinde vardır... bir uzamda var olmak… bir birey olmak, farklılaşmak demektir" (Bourdieu, 2006: 18-23).

Uzamın üç boyutunun da (toplumsal, fiziksel ve yaşam tarzları uzamı) temelinde ayrım fikri yerleşik bir yapıya sahiptir. Burada *farklılık* toplumsal uzamdaki ayrım, *uzaklık* fiziksel uzamdaki ayrım, *ayırt edicilik* yaşam tarzları uzamındaki ayrım olarak okunabilir. Toplumsal uzam, fiziksel uzam ve yaşam tarzları uzamı arasındaki ilişki, birbirinden keskin sınırlarla ayrılmış analitik bir iş bölümünden ziyade farklı alanlar/mekânlar arasındaki ilişkisel süreçleri değerlendirirken diyalektik bir kavrayış sunar (Wacquant, 2019: 150). Uzamın üç boyutu arasındaki homoloji (ontolojik eş-belirlenim) kentsel yarılmanın temeline yerleşerek (Flemmen

[21] Toplumsal mekân, yapıları belirli bir sermaye türünün eşitsiz dağılımına bağlı olarak alt-mekânlar veya alanlar (ekonomik, entelektüel, sanatsal, akademik, bürokratik) topluluğu tarafından oluşturulan soyut bir mekândır (Bourdieu, 2018b: 109). Bu haliyle fiziksel mekânda sermaye türünün dengesiz dağılımlarına duyarlı farklılaşmış alanlardan oluşur.

vd., 2018) fiziksel uzamdaki bölünme ilkelerine açıklık getirecek ve kentsel mekânı şekillendirebilecek güce sahiptir (Marom, 2014: 1344).

Bu bağlamda Bourdieu'nun alan, habitus ve sermaye kavramlarının sadece sınıfsal süreçleri değil kentsel alanda iktidar mücadelelerini izah etmek için de oldukça derinlikli bir kavrayış sunduğunu söylemek mümkündür (Savage, 2014; Arlı & Göker, 2014). Nitekim Bourdieu (2017: 262) habitusun üretici kalıplarının basit bir taşınmayla, pratiğin birbirinden farklı çeşitli alanlarına uygulanılabileceğini ifade eder. Özellikle alan analizi uygun bir mekân teorisi için temel oluşturabilir (Savage, 2014). Kentin içinde farklı bölgelerde değişen iktidar mücadelelerinin anlaşılmasında alan ve alan tarafından yapılandırılmış yapılar olan sınıf habitusu arasında kurulacak terminolojik terkip önemli açılımlar sağlar. Farklı sermaye türlerinin dağılımının, alanın yapısını belirlediği (Bourdieu, 2017: 361) yaklaşımda toplumsal mekân olarak ifade edilen *alan* rahatlıkla fiziksel mekân olarak tasavvur edilebilir.[22]

Bourdieu'nün sınıfsallık fikrinden yola çıkarak toplumsal konumların teşhir edilmesi için yerleşilen mekân, toplumsal uzamdaki mücadelelerin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir (Akçaoğlu & Wacquant, 2019: 17). Bu perspektiften kentsel alanlar, farklı sınıfların sürekli müzakere ve mücadelelerinin yaşandığı, etkileşimsel süreçlerin gerçekleştiği coğrafi uzamlar olur. Sınıflar, toplumsal uzamdaki konumlarını bu müzakereler yoluyla korumaya veya yükseltmeye çalışır. Bu bakımdan kentin toplumsal uzamını analize yönelen bir araştırma, eşitsizliklerin sosyo-mekânsal birikiminin kentsel süreçlere içkin olduğunu görmekte güçlük çekmeyecektir (Savage, 2014: 106). Gülhan (2019: 116)'a göre kişilerin toplumsal mekândaki konumunun somutlaştığı yer olarak *locus*, bu yerlerin bölüşümünün ortaya çıkardığı *topos* ve topousun habitus olarak belirmesinin sunduğu imkân, kent araştırmalarına önemli katkılar sunar. Şu halde Bourdieu'nun alanla habitus arasında kurduğu homolojiyi fiziksel mekân ve habitus arasındaki ilişkide de gerçekleşeceğini öngörmek mümkündür.

Bourdieuyen yaklaşımın merkezini belirli sermaye, varlık ve kaynakların belirli kültürel, sosyal ve kurumsal ortamlarda zamanda ve mekânda nasıl dönüştürülebilir ve biriktirilebilir olduğu sorusu oluşturur. Bu yaklaşım, sadece kent sosyolojisi değil bir mekân sosyolojisini içerecek şekilde genişletilebilir. Gerek çağdaş toplumlarda sınıf ilişkilerinin çok boyutlu yapısı gerekse toplumsal eşitsizliklerin son derece incelikli yapılarından yeniden üretim mekanizmalarına kadar birçok konu, Bourdieu sosyolojisinin temel kavramlarının, kent

[22] Bourdieu (1996; 2015a; 2018b) farklı çalışmalarında bu düşünceyi destekler nitelikte, toplumsal uzam ve fiziksel uzam arasındaki döngüsel ilişkinin üzerinde durarak toplumsal uzamı kuran kuvvetlerin (farklı sermaye türlerinin hacim ve bileşimlerinin ağırlığına göre) fiziksel uzamı da kuracak nitelikte olduğunu ileri sürmektedir.

sosyolojisine entegre edildiğinde hem kent hem de sınıf alanında yapılan çalışmalara yeni bir patika açacak potansiyele sahiptir (Arlı & Göker, 2014: 126).

2.4.YENİ BOURDİEUYEN KENT ARAŞTIRMALARI

Kent araştırmalarında yeni bir paradigmaya yönelik yukarıda sözü edilen çağrılara son dönemde bir dizi araştırmacı Bourdieuyen yaklaşımdan hareketle sınıf ve kent teorisini yeniden ele alarak yanıt vermiştir (Savage vd., 2005a; Pereira, 2016; Rosenlund, 2017; Marom, 2014; Pinçon-Charlot & Pinçon, 2018; Wacquant, 2019; Savage, 2012). Kültüralist güzergâhta beliren sınıfın yeni eğilimlerinin mekânsal etkilerine dikkat çeken çalışmalar, Bourdieu'nün yaklaşımın kent araştırmalarındaki etkinliğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmaların erken örneklerinden olan Savage vd. (2005a)'nin Manchester'da bir işçi sınıfı semtini odağına alan çalışması, sınıf araştırmalarına kültür ve mekânın dâhil edilmesi durumunda, sınıfsızlık yaklaşımlarının aksine, sınıf kimliklerinin yoğun görünümler aldığının görülebileceğine işaret eder. Savage vd. (2005: 101), kentsel yerleşimlerin sınıf analizinde klasik bir yaklaşım olan meslek ve iş bölümünü merkeze alan yaklaşımlar (Wheeler, 1968; Massey, 1995) yerine, habitus ve sermaye konularına daha fazla dikkat çekerek, bunların alan ve mekânla olan ilişkileri yoluyla bölgesel çalışmaları yeniden canlandırmanın mümkün olduğunu ifade eder. Kentsel ayrışmanın sınıf farklılaşmasındaki yeni eğilimlere dayalı olarak gerçekleştiğine ampirik kanıtlar sunan Pereira (2016) ve Rosenlund (2017)'ın çalışmaları ise mekânsal eşitsizliğin ayrım temelli, yaşam tarzı ekseninde gerçekleştiğini göstermektedir.

Pereira (2018: 135)'nın çalışması Porto'da sosyo-mekânsal ayrışmanın sermayenin hacim ve bileşiminin eşit olmayan dağılımıyla ilişkili olup bunun toplumsal bölünmelerin çözümlenmesinde son derece önemli olduğunu gösterir. Pereira (2016) Porto'daki mekânsal farklılıklar ile beğeni biçimleri ve gündelik pratikler arasında ilişkisel bir bağlantı kurar. Mekânsal ayrışmada kültürel sermayenin hacim ve yapısının oldukça belirleyici olduğu görülür. Beğenilerin ayrıntılı bir analizinin sunulduğu çalışmada incelikli zevkler ve bunun etrafında çizilen ayrımlar toplumsal farklılaşmanın ve bunun mekânsal yansımalarının önemli göstergeleri arasındadır.

Rosenlund (2017: 28)'un Norveç'te yürüttüğü araştırmada ise Stavenger kent alanında sınıflar arasında yer değiştirme mücadelelerinde yaşam tarzlarının stratejik bir silah olarak kullanıldığı iddia edilmektedir. Bölgeler - mimari ve estetik özellikleriyle - onları işgal edenlerin yaşam tarzı özellikleriyle yakınlıklara sahiptir. Şehrin fiziksel uzamındaki demografik bölünmeler, yaşam tarzları ve toplumsal konumlar uzamı arasında mütekabiliyeti

ortaya koyar. Sermayenin hacim ve kompozisyona göre farklılaşan toplumsal ayrımların sınıf yapısının üç evrenine doğrudan yansıdığı sonucuna ulaşılır. Rosenlund (2017: 29) Stavenger kent alanının, tıpkı Bourdieu (2015a: 225)'nün ileri sürdüğü gibi, "faillerin dağılımının mekânsal yapısı ve mal ve hizmetlerin mekânsal dağılımının şeklini alan" fiziksel bir varlığa sahip olduğunu belirtir.

Marom (2014)'un Tel-Aviv kentini ele aldığı çalışması ise toplumsal uzamdaki hâkim bölünme ilkelerinin farklı tarihsel süreçlerde kent desenlerini şekillendirdiği iddiasına yaslanır. Buna göre kentsel mekânı şekillendiren ve toplumsal sınıfları kentsel alanda dağıtan bir ilke olarak "mekânsal ayrım" stratejilerinin, gelişen ve dönüşen tarihsel bir süreç olarak görülmesi gerekir (Mosselson, 2020: 279). Tel Aviv'de mekânsal ayrışmayı bu strateji temelinde yorumlayan Marom (2014)'un çalışması Tel Aviv'in tarihiyle ilgili birtakım çağdaş kaynaklara dayanır. Toplumsal uzamdaki bölünme ilkelerinin fiziksel uzama dönüşümü, hiyerarşik ayrımların "doğallaştırma etkisiyle" maskelenmesine yol açar. Böylelikle toplumsal gruplar arasında çatışma ihtimali de ortadan kaldırılmış olur (Marom, 2014).

Son olarak Pinçon-Charlot ve Pinçon (2018) Bourdieuyen modeli, Paris'te üst sınıfların mekânsal ayrışma biçimlerinin çözümlenmesinde kullanır. Buna göre mekânsal ayrımlar fırsat ve eşitsizlikleri yeniden üreten mekanizmalardan biridir:

> "Mekânsal ayrımların toplumsal yeniden üretime katkısı, her şeyden önce, *kentsel çevrenin sürekli olarak sağladığı çeşitli öğrenme biçimleri aracılığıyla* gerçekleşir. Çoğu durumda bu, fark edilmeyen, *bilinçsiz bir öğrenmedir* ve hem gençlerin hem de ebeveynlerinin haberi olmadan gerçekleşir*"* (Pinçon-Charlot & Pinçon, 2018: 124).

Bourdieu (2017)'nün *Ayrım*'da sunduğu kavramsal çerçeveye dayanan bu çalışmalar, insanların sınıfsal özdeşleşmelerinin ve sınıf kimliklerinin oluşumunu çözümlerken, farklı sınır oluşturma edimlerine odaklanarak mekânsal pratiklerin bu sınırları inşa etmedeki önemine dair etkin bir yaklaşım geliştirmektedir. Aynı zamanda kentin fiziksel alanının, toplumsal hiyerarşilerin ve bölünmelerin yeniden üretimiyle nasıl homolog ve temel olduğunun altı çizilerek, seçkin mahallelerde baskın sınıfların kümelenmesi vurgulanır. Bu çalışmalar Bourdieu (2015a)'nün toplumsal uzam, fiziksel uzam ve yaşam tarzları uzamı arasındaki homolojiye dair yaklaşımının kent araştırmalarına verimli bir kavrayış sağlayacağını ortaya koyar. Buna göre ekonomik eşitsizlik ve sosyal eşitsizliklerle, bilhassa yaşam tarzı ve tüketim üzerinden yükselen kültürel farklılıklar arasındaki ilişkilerin yeniden ele alınması sınıf ve kent sosyolojisine yeni açılımlar sunacaktır.

Kent araştırmalarında mekâna homojen nitelikler atfetmeye dönük bir eğilimin varlığından bahsedilebilir. Örneğin kentlerin belli bölgeleri üzerinden ayrışma biçimlerini ele alan çalışmalar (Ayata, 2002; Kurtuluş, 2003; Aydın, 2012; Demiral, 2016; Firidin Özgür, 2006), burada oturan grupları daha türdeş, homojen yaşam tarzına sahip insanlar olarak değerlendirmektedir. Ne var ki kentsel alanda sınıfsal dağılımlar farklı mekânlarda veya aynı mekânlarda farklı konuşlanma örüntüleri oluşturabilmektedir (Güvenç 1998). Nitekim sınırlı sayıdaki birtakım çalışmalar (Wynne, 1990; Tanülkü, 2012) mekânların kendi içinde de birtakım tabakalaşma pratiklerini barındırdığını göstermektedir. Bourdieu'nun alan analizi bu noktada fiziksel mekânın söz konusu karmaşık dağılım ve etkileşimini değerlendirme fırsatı sunabilir (Savage, 2014: 108). Farklı sermaye türlerinin dengesiz dağılımları tarafından inşa edilen alanlar ve bu alanların üyeleri birbiriyle sürekli rekabet halinde olduğu fikrini mekân için düşünmek mümkündür. Nitekim Bourdieu (1996: 21-22) sermayenin eşitsiz dağılımlarının, alanların üyelerini iktidar mücadelelerini sürdürmeye yönelik motive ettiğini vurgular. Sermayenin hacim ve kompozisyonuna göre, alanlar/mekânlar arasında veya alan/mekân içinde farklı sınıflandırma pratikleri üretilebilmektedir.

Toplumsal uzamda hâkim bölünme ilkelerinin neler olduğu sorusu sınıfsal farklılıkların gerçekleştiği mücadele zeminlerine açıklık kazandırır. Bu mücadelenin önemli kozları arasında olan mekânın çözümlenmesi, sınıf analizine farklı noktalardan açılım sağlar. Mekân, bir taraftan toplumsal sınıflar tarafından –özellikle orta sınıfların- çelişkili sınıf konumlarına tutarlı bir karakter kazandırma amacıyla değerlendirilir. Diğer taraftan toplumsal uzamda tâbi konumda yer alanların, toplumsal dağılımdaki sıralamalarını iyileştirme, kaynakların eşit olmayan dağılımına itiraz etmede ve nesnel fırsatlara erişimde önemli bir mekanizma olur. Bu mücadele, sınıfsal pozisyonları belirleyerek, eşitsizliği meşru kılacak bir biçimde meydana gelir (Arun, 2014: 188). Öte yandan uzamda hâkim konumda yer alanların fiili ve potansiyel kuvvetlerinin korunmasında ve ayrımların/farklılıkların nesnel görünümler kazanmasında, mekânsal paylaşım mücadeleleri stratejik bir silaha dönüşür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA'DA KENTSEL AYRIŞMA

Massey (1995: 113) Birleşik Krallık'ta mekânsal farklılaşmanın sınıfsal tezahürlerini, bir tren seyahati yolculuğunda rahatlıkla gözlemlenebileceğini ifade eder: "Ülke çapında herhangi bir tren yolculuğu bol miktarda kanıt sağlar: Lancaster, Grange-overSands ve Barrow-in-Furness'te farklı türden insanlar inip biner." Simmel (1996) ise *Metropol ve Zihinsel Hayat*'ta kitle ulaşımının gelişimi aracılığıyla ilk defa farklı toplumsal grupların karşılaşma biçimlerinin altını çizer. Bu ulaşım aracı bedensel yakınlıkla zihinsel mesafeye dikkat çekmesi bakımından önemlidir ki bu, sınıfsal ayrışmanın dolaysız görünümünün mesafesiz olarak gerçekleştiği ana tekabül eder. Hiçbir iletişime geçmeden kısa aralıklarla yapılan bir yolculukta bedensel yakınlık ve bu yakınlığın gözler önüne serdiği ayrışma biçimleri toplumsal farklılaşmanın bir bakıma törensel geçidi gibidir. Kent uzamında seyahat ederken sanki toplumsal uzamda seyahat ediyormuş gibi, büyük sanayicilerden vasıflı kol işçilerine, üst düzey hükümet yetkililerinden düşük rütbeli büro personeline kadar, kentin yolları boyunca yeterli biçimde karşıtlıklara tanık olunur (Pinçon-Charlot & Pinçon, 2018: 120). Ancak bu ulaşım araçları farklı toplumsal gruplardan yolcular arasında bir etkileşimden çok grupların birbirlerini gözlemleme aracı olur. Yolculuk esnasında sadece bir yerden diğer bir yere seyahat edilmez. Aynı zamanda farklı sınıfsal manzaraların seyrine imkân sağlanır.

Türkiye'de bölgeler arası eşitsiz gelişimlerin[23] neredeyse benzeri Bursa'da Nilüfer, Osmangazi ve Yıldırım merkez ilçeleri arasındaki tren yolculuğu esnasında görülebilir. Bu ilçeler şehrin doğu-batı aksındaki gelişimiyle olağan paralellikler taşır. Üç ilçeyi birbirine bağlayan metro hattında, farklı sınıftan insanlar sürekli ayrışan bölgeler arasında hareket eder. Tren her ne kadar fiziksel mesafenin hızla kat edilmesini sağlasa da üç farklı toplumsal mekânı birbirine bağlamaz. Tersine yarılmayı açan, Nilüfer'i Osmangazi ve Yıldırım için görünür kıldığı için sınıfsal farklılıkları da teşhir eden uyarıcı bir işlev görür. Şehrin içinden geçen doğudan batıya doğru her seyahat, bir tür katmanlar arası yükselme yolculuğudur. İlgili farklılık, sokaktaki sembollerin bolluğunda, vitrinlerin, kıyafetlerin, bedensel tavırların ve konuşma tarzlarının dilini nasıl deşifre edileceğini öğreten benzerlikler ve farklılıklar sistemini sürekli gözler önüne serer. Kısacası, her şey sürekli olarak mesafeleri ve eşitsizlikleri ilan eder.

[23] Türkiye'de bölgeler arası eşitsizliği 1945-1985 yılları arasında inceleyen çalışmada Çalışkan ve arkadaşlarına (1996) göre Doğu ve Batı illeri arasında işgücüne katılımdan endüstrileşmeye, aktif işgücünden okur-yazarlık oranlarına kadar birçok alanda Batı illerinin Doğu illerine göre eşit olmayan gelişimleri söz konusudur.

Osmangazi, Yıldırım ve Nilüfer arasındaki farklılıklar aynı zamanda Türkiye'nin modernleşme serüveninde doğu-batı ayrımının alegorisini sunar. Burada Nilüfer ve Yıldırım ilçeleri iki radikal kutup olarak kabul edildiğinde tarihi Osmangazi ilçesi adeta kültürel eşik geçişidir.

Kentsel bütünü oluşturan üç ilçe arasındaki ayrımlar, Türkiye'de ilçeler arasında sosyo-ekonomik ayrışma çalışmalarında net bir biçimde ortaya konulmuştur. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının 2017'de gerçekleştirdiği *Türkiye'de İlçelerin Sosyo-Ekonomik Ayrışması* araştırmasında (BEBKA, 2019) sosyo-ekonomik endeks değerinin mekânlar arası dağılımı incelendiğinde, kentin doğusu ve batısı arasında farklılık dikkat çeker. İlçeler arası katmanlaşmada birinci kademe ilçeler arasında Bursa'dan sadece Nilüfer ve Osmangazi ilçeleri yer almaktadır. Bu ilçelerin skor değeri Nilüfer'de 3.349, Osmangazi 2, 301'dir. İkinci kademe ilçeler arasında Yıldırım ilçesi yer alırken ilçenin 1.109 skor değeri aldığı görülmüştür.

Bursa'da nüfusun üç bölge arasında dengesiz dağılımının izleri, refah araştırmalarında da göze çarpar. Aca (2018)'nın çalışmasında Yıldırım ilçesinde sosyal yardım alanların nüfusa oranı yüzde 11,49, Osmangazi'de yüzde 7,6 ve Nilüfer'de yüzde 5.68'dir. Kamu kaynaklarına erişim bakımından da üç ilçe arasında ayrışma somut bir görünüm kazanır. Osmangazi, Nilüfer ve Yıldırım ilçelerinin sağlığa erişimi incelendiğinde 1.000 kişiye düşen doktor sayısı en az olan ilçe 0,3 oranıyla Yıldırım, 0.76 oranıyla Osmangazi ve onu 2, 82 oranıyla Nilüfer takip eder (Işık, 2020: 41). Üç ilçede konut üretim sektöründeki farklılaşmalarsa toplumsal bölünmelere nesnel görünümler kazandırır. Turak Feymi (2004)'nin kent yoksulluğunu irdelediği çalışmasında, gecekondulaşma oranlarına bakıldığında, Osmangazi ilçesinde toplam 90 mahallenin % 35'inde, Yıldırım'da ise 64 mahallenin tamamına kaçak yapılaşmanın hâkim olduğu görülür[24]. Nilüfer'de kaçak yapılaşmanın hâkim olduğu tek bölge, Işıktepe bölgesidir[25]. (Bıçkı, 2004).

Bu bölümde Bursa'da mekânsal ayrışmanın sözü edilen keskin niteliğinin nasıl şekillendiği incelenecektir. Kentin fiziksel uzamına hâkim olan bölünme ilkeleri ve bunu inşa eden mekanizmaları inceleyebilmek için öncelikle katmanlaşmanın tarihsel süreçte nasıl inşa edildiğine odaklanmak gerekir. Bu bakımdan Bursa'da kent yapılanmasının nasıl gerçekleştiği ve kentte var olan mekânsal ayrışma örüntüsünün nasıl oluştuğu sorusu, araştırmanının temel problemidir.

[24] Bu oranlar Bursa Büyükşehir Belediyesinin Şehir Sağlık Planı 1998-2000 projesinden alınmıştır. İlçelerin toplam mahalle sayılarına 2012 yılında 5216 sayılı kanunla dahil edilen köyler eklenmemiştir.

[25] Son 10 yılda bu bölgedeki kentsel dönüşüm faaliyetlerinin Nilüfer'i daha homojen bir görünüme kavuşturduğunu belirtmek gerekir.

3.1. BURSA'NIN ÖZGÜN DEĞERİ

Türkiye'de kent araştırmaları alanında akademik ilgi, İstanbul (Güvenç, 1999; Kurtuluş, 2003; 2019; Pınarcıoğlu & Işık, 2009; Özet, 2019; Şahin, 2019; Öktem, 2011; Tanülkü, 2012; Geniş, 2004) ve Ankara (Ayata & Ayata, 2000; Ayata, 2017; Rankin vd, 2014; Üstüner & Hold, 2010; Akçaoğlu, 2018) gibi şehirlere odaklanırken Bursa'da kentsel gelişme ve farklılaşmaya yönelik çalışmalar hayli sınırlıdır. Bursa üzerine yapılan çalışmalarda 1990'lı yıllara kadar tekstil üretimi (Aktar, 1989; Pınarcıoğlu, 1998), endüstriyel gelişmelerdeki değişim (Erder, 1975; Eraydın, 1995) ve nüfus hareketlerindeki dönüşüme (Gürsakal, 2012) odaklanılmıştır. 2000 sonrası ise daha çok küreselleşme sürecinin kent alanını dönüştürücü gücü (Bıçkı, 2004; Karakurt Tosun, 2007; Güler, 2019) ve kentsel gelişimin yaşam kalitesine etkisi gibi konular (Bilgili, 2017) merkeze alınmıştır. 2000'lerin ikinci on yılından itibaren sınırlı da olsa kentsel dönüşüm çalışmaları artmış ancak bu çalışmalar daha çok mimarlık alanında ilgi görmüştür[26] (Tomruk, 2010; İlhan & Ediz, 2019; Kurmut, 2020; Erez, 2020). Bunların dışında kente yönelik çalışmalar çoğunlukla Balkan göçmenlerinin; göç süreci (Mutlu, 2020; Özcan, 2016; Arı, 1959), kentsel alana entegrasyonu (Akgün, 2001), mekânsal etkileri (Eşim, 2020) ve çalışma ilişkileri (Gökay, 2019; Ciğerci Ulukan, 2008) gibi konuları odağına almıştır. Kentin ayrışma deseninin özgünlüğü ise az sayıda çalışmanın konusu olmuştur (Karakurt Tosun, 2007; Ataç & Işık, 2013; Mutlu & Varol, 2017; Korkmaz, 2019). Ancak bu çalışmalarda kentsel ayrışma ve toplumsal sınıfların yer seçim davranışı Şikago Okuluna bağlı, çevresel ve kültürel faktörlerle açıklanma eğiliminde olmuştur. Buna göre hava kirliliği, gürültü, trafik yükü gibi faktörler üst ve orta-üst sınıf grupların kent merkezinden kaçışını tetiklemiştir. Öte yandan kentteki mevcut ayrışmanın oluşumu, küreselleşme süreciyle konut üretim sektöründe yabancı sermayenin girişine ve alışveriş ve tüketim alanında çok uluslu işletmelerin alt kentleşme sürecinde banliyölerde temerküz etmesiyle açıklanmaktadır. İlgili argümanın sadece Bursa için değil Türkiye'de kentsel ayrışma çalışmalarının çoğunluğuna hâkim olduğunu belirtmek gerekir. Ataç & Işık (2013)'ın çalışması ise kentte üst-orta sınıfların yer seçimlerinin, ayrışmanın oluşumundaki etkilere dikkat çeken ender çalışmalar arasında sayılabilir.

Bunların dışında Erengezgin (2007)'nin Bursa'da iki işçi sınıfı mahallesinde, Marksist kent yaklaşımından hareketle, sınıf-mekân ilişkisini ele aldığı çalışması ise Bursa'da

[26] Tıraş (2019)'ın Yıldırım ilçesinde son dönemde Ulus ve Mevlana mahallelerindeki dönüşüm süreçlerini ele alan çalışması, kentsel dönüşümle ilgili yapılan nadir çalışmalardan biridir. Ancak bu çalışmada daha çok kentsel dönüşümlerin teknik alt yapısı ve yerel yönetimlerin bu dönüşümlerdeki rolü ve başarısı ele alınmıştır.

endüstriyel gelişmelerin kentsel dönüşüm ve yeniden yapılandırmadaki etkilerini merkeze alan ve kentin özgün sınıfsal yapısına dikkat çeken tek çalışma olarak göze çarpmaktadır. İlgili çalışmaların parçalı bir akademik iş bölümünü üstlenmesi, bir grup çalışmanın sadece kentsel gelişimin yasal ve teknik mevzuatına diğer çalışmaların ise kentsel gelişimde sadece göç, otomotiv endüstrisi ve bunların yarattığı sınırlı etkilere odaklanması kent hakkında bütünlüklü bir yaklaşımın gelişmesindeki önemli engellerden biridir. Böylelikle kentin Türkiye'nin fiziksel uzamındaki özgün önemini ortaya koyma fırsatı ihmal edilmiştir.

Halbuki Türkiye'nin dördüncü büyük şehri olan Bursa, 19. yüzyıldan itibaren kapitalist dünya ekonomisine adım atmış ve Türkiye'de sanayileşmenin erken örneklerini sunan tek merkez olmuştur. Modern toplumsal yaşama ait sınıfsal ilişkilerin filizlendiği erken bir mekân örneği olmasıyla Bursa, Türkiye tarihinde özel bir öneme sahiptir (Ulusoy, 2018: 357). Osmanlı döneminde ücretli emeğin ortaya çıkışına tanık olan ilk bölge olması (Erengezgin, 2007: 89), Türkiye'de ilk girişimci örgütlenmesinin Bursa'da kurulması, erken cumhuriyet dönemi ilk sanayi hamlesinin Bursa'da gerçekleşmesi, ilk organize sanayi için yine kentin tercih edilmesi, Türkiye'de ilk özel limanın Bursa'da açılması gibi etkenler (Kağıtçıbaşı & Yaşar, 2016: 244), endüstriyel Türkiye'nin doğuşuyla Bursa'nın doğuşunun eş zamanlı gerçekleştiğini göstermektedir.

Bursa'nın Türkiye'nin kentleri arasındaki önemini, kentin farklı dönemlerinde üretim endüstrisinde ortaya koyduğu çeşitlilik, Osmanlının geç ve cumhuriyetin erken dönemlerinden bugüne kapitalizme eklemlenme becerisinde görmek mümkündür. Kentin üretim potansiyeli, vasıflı işgücü ve kritik kriz dönemlerinde toparlanma konusunda geliştirdiği refleksler Bursa'yı önemli kılan hususlardan bir diğeridir (Keyman vd, 2017). Öte yandan kent, bir taraftan turizm destinasyonu, hizmetler sektörü (Bursa'da imalat sektöründen sonra istihdamın en yüksek olduğu alan hizmetler sektörüdür) gibi kent karakteristiklerini sergilerken diğer taraftan 17 organize sanayi bölgesi (OSB) ve uluslararası ticaret hacmiyle (Bursa 2014 yılında ihracatıyla 81 il içinde İstanbul ve İzmir'den sonra 3.sıraya yerleşmiştir) endüstri şehri olması kentsel yapılandırmayı önemli ölçüde etkilemiştir.

Sanayi gelişimine paralel olarak diğer sanayi kentlerine göre Bursa'da sendikalaşma oranları da her zaman yüksek olmuş[27] Türk sendikal hareketinde ilk gelişmeler Bursa'da yaşanmıştır (Erengezgin, 2007). Türk-İş sendikası Bursa Merinos Fabrikasında çalışan işçiler

[27] 2019 yılı çalışma hayatı istatistiklerine göre 110.653 sendikalı işçi sayısı ve yüzde 16,53 sendikalaşma oranıyla Bursa, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi illeri geride bırakır (ÇSGB, 2019).

tarafından kurulmuş; Türkiye'deki ilk yasal grev, 1963 yılında Bursa'daki işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir (Kağıtçıbaşı & Yaşar, 2016: 241).

1994'te Financial Times, Bursa'yı bölgenin özel sektör dinamosu olarak nitelemiştir (Pınarcıoğlu, 1998: 178). Bunun yanında Brookings Enstitüsü (2015), 2014 yılı için hazırladığı *Dünyanın En Hızlı Büyüyen On Metropoliten Alanı* listesine İstanbul ve İzmir'in ardından Bursa'yı da eklediğinde şehri "Türkiye'nin Detroit"i olarak tanımlamıştır. Nitekim ana sanayii ve yan sanayii tedarikçileriyle birlikte Bursa, Türkiye'nin otomotiv sektörü içinde yarıdan fazla paya sahiptir. 1980 sonrası uluslararası işbölümünde meydana gelen küresel değişimler, Detroit'in otomotiv üretim üssü konumunu elinden alırken Türkiye'nin en eski sanayi kentlerinden olan Bursa 1980 sonrası dönemde en önemli üretim odaklarından biri haline gelmiştir. 2019 verilerine göre Türkiye'deki toplam otomobil üretiminin % 51,2'si Bursa'da gerçekleştirilmektedir (Bursa Valiliği, 2020). Halihazırda şehre inşa edilme sürecinde olan elektrikli otomotiv fabrikasıyla beraber otomotiv endüstrisinin 1960'lı yılların ikinci yarısından bu yana en gelişmiş bölgesi konumundadır. Bunun yanında kent, endüstriyel çeşitlilik bakımından zengin bir yapıya sahiptir. Ekonomik gücünü sadece yüksek getirili otomotiv sektörü oluşturmaz. Tekstil, mobilya, ana metal ve makine imalatı gibi sektörlerin merkezleri de burada yer alır (Keyman vd, 2017: 65). Nitekim Türkiye'de illerin imalat düzeylerine göre sınıflandırılmasının ele alındığı bir çalışmada (Sungur & Yaman, 2021) Bursa'nın, Türkiye'de sektörel çeşitliliğin en yüksek il olduğu ve istihdamın oldukça farklı sanayi kollarına dağıldığı ortaya konulmaktadır.

Bu, işgücü piyasalarındaki dinamiklere de yansımıştır. Kent hem maaşlı ve profesyonel yöneticilerin hem de sanayi sektöründe ara eleman ve vasıf gerektirmeyen çok sayıda işçinin yanında hizmetler sektöründe çalışan yarı vasıflı ve vasıfsız işçilerle memurların yoğunlukta olduğu dinamik bir işgücüne sahiptir. 2004 yılında Devlet Planlama Teşkilatının ilçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırmasında Bursa'nın üç merkez ilçesiyle birinci sırada yer aldığı görülür. Nitekim 2018 yılında çok sayıda ulusal ve çok uluslu imalat şirketiyle önemli üretim üssüne sahip Bursa'da, kişi başı gayri safi milli hasıla oranı 11 bin 500 dolar (Türkiye'de aynı dönem gayri safi milli hasıla oranı 9 bin 800 dolardır) düzeyindedir.

Bu gelişmeler Bursa'yı özgün kılan nitelikler olsa da şehir, kent sosyolojisi literatüründe gelişen, küresel şehirlerden uzak bir yerde konumlanır. Nitekim Bursa'nın Türkiye'nin fiziki uzamında konumu metropol şehirlerle Anadolu şehirleri arasında bir yere tekabül eder. Bu ilgisizliğin kaynağında şüphesiz kapitalin (İstanbul'un) sınır taşrasında olması yatar. Ancak

kapitalizmin sınırındaki taşra da olsa, toplumsal olarak mümkün olanın bir çeşididir ve bu sebeple analitik ilgiye değerdir.

3.2. BURSA'DA KENTSEL GELİŞİMİN BEŞ DÖNEMİNDE MEKÂNSAL AYRIM

Yukarıda bahsedilen dinamikler Bursa'da kent yapılandırılmasının nasıl inşa edildiğini açıklamayı gerekli kılmaktadır. Kentlerin toplumsal peyzajını şekillendiren etmenler öznel ve nesnel süreçlerin bileşimi etrafında gerçekleşir. Ancak kent araştırmalarında rekabet halinde olan eğilimlerden bir kısmı sadece nesnel yapıları analize dahil ederken bir kısmı sadece öznel süreçleri dahil etmiş; ilişkisel bir kuramsal inşa geliştirilememiştir. Bu çalışma kentte farklı toplumsal grupların yer seçim kriterleriyle nesnel yapıların nasıl bir araya geldiğini araştırmayı amaçlamaktadır. Öte yandan Bursa kent ölçeğinde meydana gelen mekânsal örgütlenmenin nasıl oluştuğunu ele alarak kent araştırmalarında çoğunlukla belirli bir bölgenin ele alınması (Tanülkü, 2012; Kurtuluş, 2003; 2005; Yeke vd, 2016; Danış, 2001; Pérouse & Danış, 2005; Akçaoğlu, 2018) sorununa da çözüm getirmeyi amaçlamaktadır. Bursa'da mevcut mekânsal ayrışmanın nasıl oluştuğunu incelemek için öncelikle farklı dönemlerde toplumsal uzama hâkim olan bölünme ilkelerinin, kentin fiziki uzamında nasıl nesnelleştiği açıklanmaya çalışılacaktır.

Kentsel ayrışma sadece mevcut sınıfların tanımlanmasında değil, aynı zamanda sınıfların oluşumunu belirleyen dinamiklerin açıklanmasına ve kentin özgün kentleşme deneyimini çözümlenmesine imkân sunar (Ataç & Işık, 2013: 257). Toplumsal grupların kentsel mekân üzerinde dengesiz dağılımı (Friedrıchs, 2003: 169) tüm kentlerde sosyal bir olgu olarak öne çıkarken dağılımın ortaya çıkardığı farklı örüntüler kentlerin özgün tarihsel yapılarını değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Türkiye'de mekânsal ayrışmalarla ilgili araştırmalar (Güvenç & Işık, 1996; Işık & Pınarcıoğlu, 2009; Güvenç, 1998; 1999; Ataç & Işık, 2013), diyakronik (artzamanlı) bir tarihsel görüş yerine, nüfus verilerinden hareketle 10 yıllık aralıklarla ayrışmaları karşılaştırmalı bir biçimde ölçen, senkronik bir yaklaşım (eşzamanlı) geliştirir. Çoğunlukla önceden belirlenmiş mekânsal birimler veya istatistiksel alanlar içinde etnik köken, din veya sınıf çizgileri boyunca farklılık endeksleri ölçülerek yerleşimlerdeki ayrışma ampirik analizlerle sınırlı kalır. Bu tür ölçümler ve eşleştirmeler ayrışmaları nicelleştirir ve temsil eder, ancak kendi başlarına onu üreten sosyal mekanizmalara veya ona bağlı sembolik anlamlara bir açıklama getirmez (Marom, 2014: 1345). Bu çalışmalarda ayrışmanın toplumsal inşasındaki ve sembolik

anlamındaki tarihsel dönüşüm de ihmal edilmiştir. Öte yandan bir önceki bölümde atıfta bulunulan yeni Bourdiuyen kent araştırmalarının çoğu tarihsel sosyo-mekansal dönüşümleri ele almak yerine şehirlerin çağdaş serüvenine odaklanır. Bu çalışmada tarihsel olarak olumsal ve sürekli değişen bölünmelerin oluşumunu incelemek için Bursa'nın tarihsel serüveni beş farklı dönem etrafında değerlendirilecektir. Kent içinde sosyal sınıf dengelerinin nasıl değiştiği ve değişimin kent mekânına nasıl tezahür ettiği Bourdieu'nün ayrım kavramı temelinde ele alınacaktır.

Bir önceki bölümde izah edildiği gibi Bourdieu ayrımı değişmez ilke olarak kabul eder. Ancak ayrımları doğuran koşullar, tarihsel süreçte farklı mekanizmalar tarafından yerine getirilir. Ayrım; etnisite, kimlik, cinsiyet veya sınıf türünden değişkenlerin konusu olsa da eğer bölünmeler iktidar ilişkileri içerisinde gerçekleşip tahakküm veya tabiiyet üretiyorsa bu, sınıf mücadelelerin varlığını koruduğunu gösterir. Buradan hareketle Bursa'da mekânsal ayrımları şekillendiren süreçler beş farklı dönem üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

Türkiye'de kentlerin erken dönem Osmanlı modernleşmesinin gelişim çizgisinde dönüşümü, toplumun kültürel, sınıfsal ve iktisadi yönleriyle şekillenmesini büyük ölçüde belirlemiştir (Arlı, 2005: 288). Bursa sadece erken cumhuriyet döneminde değil Osmanlı döneminde de modernleşme hamlelerinin laboratuvarı olmuştur[28] (Ulusoy, 2018). Türkiye'de kentleşme sürecinin 1960, 1980, 1990 ve 2000'ler olmak üzere dört farklı kırılma dönemine, Bursa'nın 19. yüzyılda endüstrileşmenin erken bir tecrübesini yaşaması nedeniyle, beşinci bir dönem eklenmektedir. Kentin 2000 sonrası yeniden yapılandırılması bugünkü kentsel desenin üç parçalı ve oldukça heterojen bir görüntü almasında oldukça etkilidir. 2000'li yıllar sadece yerleşim deseninin değil siyasal dönüşümlerin, sınıflar arası geçişlerin ve yeni toplumsal tabakalaşma biçimlerinin oluşumunda da kritik bir eşiktir. Bu doğrultuda bir sonraki bölümde Bursa kent desenine rengini veren ve ayrımları şekillendiren kritik tarihsel süreçler, kentin erken yerleşim döneminden 2020'lere kadar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bursa'nın beş farklı dönemi incelenirken aynı zamanda şu sorulara da yanıt üretilmeye çalışılacaktır: Mekânsal eşitsizlik tam olarak nedir? Belirleyicileri nelerdir? Nasıl gelişmiştir (Kanbur & Venables, 2005: 3). Kentte tarihsel süreçte sürekli devinim halinde olan bölünmeler hangi mekanizma ve ilkeler aracılığıyla gerçekleşmektedir? Bunun ötesinde mekânsal

[28] Bursa valisi Ahmet Vefik Paşa döneminde kente açılan tiyatro ve medenileştirme çabaları, yerel yönetimde ilk kez modern kamu hizmetlerinin sunumu (Kaygalak, 2008) gibi özelliklerin yanında cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal'in, Bursa'yı 18 kez ziyareti, cumhuriyet devrimlerinin başarısını etüt ettiği bir yer olarak değerlendirilmektedir (Ulusoy, 2018: 365).

pratiklere ait kodların, kentsel alanlarda sınıf ve yaşam tarzı temelli ayrışmalara nasıl dönüştüğü ele alınacaktır.

3.2.1. 19. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Kentsel Ayrım

Bursa'nın kentsel gelişimi kendine özgü bir evrime sahiptir. Bu evrimin aşamalarında bir tarafta varolan bir şehrin başkalaşımı diğer tarafta yeni bir kentin kuruluşu vardır (Yenal, 1996: 19). Kentte toplumsal örgütlenmenin farklı zamanlarda dönüşümü sürekli olarak kentsel mekâna yansımış ve onu yeniden biçimlendirmiştir. Bursa tarihsel süreçte farklı toplumsal oluşumlara mekân olmasıyla toplumsal değişimlere ve dönüşümlere tanıklık etmiş; kentsel desen bu süreçte sürekli değişerek şekillenmiş ve yeniden üretilmiştir (Kazan, 2017: 346). M.Ö.188-186 yıllarında Hisar bölgesinde surlarla çevrili bir tepe üzerinde Prusias adıyla kurulmuş olan kent (Kaygalak, 2008), MÖ.74 yılında Roma İmparatorluğu'na katılmış ve MS.395'te Bizans'a geçmiştir (İlhan & Ediz, 2019: 121). 1326 yılında Osmanlı Devleti tarafından alınarak devletin ilk başkenti yapılmıştır.

Uludağ'ın kuzeybatı eteğinden Marmara denizinin güneyindeki ovaya kadar uzanan kent (Kaygalak, 2008), doğu'da Ankara yolu ve güneybatı'da İzmir, kuzeybatı'da Mudanya yolu hattında gelişmiş bir yapıya sahiptir. Uzun yıllar doğu ve batı arasında ticaretin kavşak noktası olan Bursa, Anadolu'nun önemli ticaret güzergâhları arasında yer almıştır. Kentin 14. yüzyılda Osmanlıların yönetim merkezi olması mekânsal gelişiminde kritik bir dönüm noktası olmuştur. Bu döneme kadar henüz kale içindeki yerleşimden ve kale altı denilen alanda iki Rum ve bir Yahudi mahallesinden oluşmaktadır. Bu tarihten itibaren kale-şehir yapılanmasından sur dışına taşınarak şehir, mekânsal olarak ilk ciddi dönüşümünü geçirmiştir (Tekeli, 2008; Yeke vd, 2016).

Kentte erken dönem yerleşimlerde (13. yüzyıla kadar) iç kale kısmından Tekfur sarayına olan uzaklık statü tabakalaşmasını belirlemiştir. 14. ve 15. yüzyıllarda kale altında merkezi iş alanlarının (MİA) oluşumu, konut alanlarının farklılaşmasını belirleyen yeni bir odağı ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde statü tabakalaşmasının yönü kale dışına doğru gelişme eğiliminde olmuş; yönetici ve ayan konakları iş merkezleri etrafında örgütlenmişlerdir. MİA'larını oluşturan bu bölge aynı zamanda saygınlığın da mekânsal yönünü oluşturmuştur (Tekeli, 2008: 17).

Din merkezli toplumda Müslümanların üstün oldukları fikrinin dine dayalı bölünmeleri oluşturması, fiziksel uzamın örgütlenmesini belirlemiş; etnik ve dinsel temelli ilkeler mekânsal ayrımların ilk örneklerini oluşturmuştur. Bu doğrultuda en zengin Gayrimüslim ahali sosyal

statüsü bakımından fakir bir Müslüman'dan daha aşağı bir konumda yer almıştır (Kurt, 2007: 16). Henüz 14. yüzyılda Gayrimüslim nüfusun (Rumlar) kale dışına çıkarılması bu olgunun yaygın niteliğini gösterir. 16. Yüzyıldan itibaren Gayrimüslimler Hisar çevresindeki Kayabaşı, Demirkapı, Balıkpazarı, Kuruçeşme, Setbaşı ve Karaağaç mahallelerinde kümeleşir. Ermenilerin Setbaşı ve Namazgâh'ta; Rumların Umurbey, Kayhan, Kayabaşı, Demirkapı ve Balıkpazarı'nda; Yahudilerin ise Kuruçeşme ve Altıparmak mahallelerinde yer aldığı bir yerleşim örüntüsü hâkimdir (Dörtok Abacı, 2005: 144). Ancak ayrımların yumuşak bir görünüm arz ettiğini, Gayrimüslimlerin Müslümanların yaşadığı 22 mahalleye dağıldığını belirtmek gerekir (Kaygalak, 2008: 129). Örneğin Müslümanlarla Rum, Ermeni ve yabancıların çok yoğun olmasa da birlikte yaşadığı mahallelere rastlanmaktadır. Nitekim Kurt (2007: 16)'a göre Osmanlı tabakalaşma sistemi, bir sınıfın diğerine tahakküm ettiği katı bir sınıfsallığa imkân vermediği gibi Müslüman ahali içinde de sınıflaşma keskin bir görünüm arz etmez. Ancak imparatorluk sınırları içinde Gayrimüslimlere Müslümanlardan daha aşağı bir statüde kalmaları koşuluyla padişahın tebaası olarak yaşama hakkı tanınması (Dört-Abacı, 2005: 146) ayrım temelli mekânsal yapılanmanın izlerinin var olduğunu göstermektedir.

19. Yüzyılın başlarında ayrım pratikleri kısmen de olsa ekonomik temelli ilkelerle çizilmeye başlanır.[29] Bu, Gayrimüslim nüfusun kendi içindeki farklılaşmalardan takip edilebilir. Bursa'nın 20 mahallesine yayınlan Rumlardan en düşük gelire sahip olanların Hacıyakup, Muradiye, Azabbey, Şehabettinpaşa mahallelerinde yaşadığı tahrirat defterlerindeki vergi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Buna mukabil, Veledisaray, Buçuk, Veledikazzaz, Kocanaib ve Balıkpazarındaki mukimler en zengin Rumlardan oluşmaktadır (Kaplanoğlu & Akkuş, 2010: 5). Şehir genelinde 22 mahallede yer alan Ermenilerden en düşük gelire sahip olanlar ise Mollaarap, Namazgâh, Bedrettin, Kayanzade ve Eşrefiler mahallelerinde yoğunlaşırken zengin Rum hanelerin Hocatabib, Veledikuraat ve Mehmetkaramani mahallelerinde kümelendiği görülür (Kaplanoğlu & Akkuş, 2010: 5). Şehrin en zengin tabakasını ise memurlar oluşturur. Nitekim bu dönem şehrin ilk 200 zengininin 46'sı memurdur. Memurlardan sonra en zengin tabaka, tekstilci ve tüccarlardan oluşmaktadır. Zengin haneler farklı mahalleler arasında dağılırken yine keskin kümelenme az sayıdaki mahallede göze çarpar. Ancak bu dönemde yapı ustaları, mezbaha ve tabakhane işçilerinden

[29] Bu dönem Bursa üç katmanlı bir yapıya sahiptir. Müslüman nüfusun yüzde 34.16'sı fakir, yüzde 57,77'si orta halli, yüzde 8,05'i se varlıklı gruplardan oluşmaktadır. Gayrimüslim nüfusun ise yüzde 34,07'si fakir, yüzde 55,64'ü orta, yüzde 10,29'u varlıklıdır. Maddi varlıkların kent içi dağılımında Müslüman ahali içinde alt tabakanın mal varlığı yüzde 2.3 (207.086 kuruş), orta tabakanın yüzde 30.6 (2.705.010 kuruş), üst tabakanın ise yüzde 66.9 (5.904.765 kuruş)'dur (Kurt, 2007: 17).

oluşan çalışan alt tabakanın kentin dış mahallelerinde yaşaması (Dörtok Abacı, 2005: 174) mekânın katı olmayan ayrımlarının var olduğunu göstermektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar mekânsal ayrımlar, etnik, dinsel ve kısmen ekonomik temelli yapısını korumanın ötesinde şehrin yapılandırılmasında herhangi bir değişim gözlenmez (Kaygalak, 2008: 176). Mekânsal doku, vakıf yatırımları, ileri gelen devlet görevlileri ve sultanlar tarafından yaptırılan camii ve minarelerin klasik bir Osmanlı şehrine göre oldukça yoğun ve sık görünümler aldığı, şehre gelen Batılı gezginlerin tüm kent alanını kubbelerle tarif ettiği bir manzaraya sahiptir (Mattei, 2010). 19. yüzyılın ikinci yarısında ise fabrika, bu manzaraya yeni bir mekânsal kategori olarak eklemlenerek, bugünkü kent merkezinin makro formunun mevcut özelliklerini ortaya çıkarır (Erder, 1976: IV).

İpek üretimine bağlı kapitalist sanayileşme kenti diğer Osmanlı kentlerinden ayıran en önemli hususlardan biridir. Erken kapitalist üretim kentte zanaat üretiminin bütünüyle çözülmesine yol açmasa da yeni bir üretim katmanı oluşturur. Bu süreçte Bursa, buharla çalışan ipek sarma fabrikalarının ortaya çıkışına tanık olur. Bu, Batılı sanayileşme deneyiminin koşullarını tekmil yansıtmasa da[30] (Gürsakal, 2012) endüstrileşmenin ilk adımları, kentte yeni yolların yapımı, ulaşım ağının düzenlenmesi, modern perspektifte kamu hizmetlerinin gelişimi, nispi nüfus artışı, mekânsal örgütlenmeleri dönüştüren modern gelişmeler kabul edilebilir (Kaygalak, 2008; Dörtok Abacı, 2005).

Bu dönem tekstil endüstrisindeki gelişmeler, Batı Avrupa ile resmi kanallar dışında yapılan temaslar, Bursa'nın fabrika bölgeleri ve modern yollarının gelişim hatlarını tayin eder. Kentin bugünkü merkezini oluşturan Osmangazi ilçesinde Gökdere ve Cilimboz dereleri üzerine inşa edilen fabrikaların etrafında oluşan işçi konutları toplumsal ve mekânsal örgütlenmenin, sınırlı da olsa, değişimi hakkında izler taşır. Erder (1975)'in ayrıntılı incelemesinde ilk defa 1860 yılında Erkan-Harbiye memurlarınca hazırlanan Bursa haritasında

[30] Gürsakal (2012) Bursa'da 19. yüzyılda endüstrileşme, sosyal yapıdaki değişim ve modernleşme arasında kurulan bağlantının görünen unsurlarının çok daha ötesinde abartılı yorumlara yol açtığı görüşündedir. Buna göre Bursa kent makro formu, ipek üretimine bağlı önemli dönüşümler geçirse de söz konusu dönüşüm, kentin endüstrileşmenin Türkiye'deki örneğini temsil edecek ölçüde değildir. Bu dönemde Bursa'nın endüstrileşmeye bağlı nüfusu ve ekonomik hacmine dayalı olarak toplumsal örgütlenme ve kırdan kente işgücü çekebilme kabiliyeti oldukça zayıftır. Nitekim bu fabrikaların zanaata dayalı üretimin istihdam modeline ciddi bir katkısı olmaması yani zanaatkârları ücretli işçiye çevirmemesi bu dönemi endüstrileşme hamlesi olarak ifade etmeyi zorlaştırmaktadır (Pınarcoğlu, 1998: 180). Ancak ipek üretiminin sanayi, işgücü hareketi ve ekonomik verilere tesiri çok büyük olmasa da kentin mekânsal örgütlenmesini etkilediğini söylemek mümkündür (Erder, 1975). 19. Yüzyılda Bursa kent alanında mekânsal değişimin detaylı izlerini süren Kaygalak (2008: 207) ve Dörtok Abacı (2005: 129)'nın çalışmaları kentin bu dönemde geniş cadde ve hükümet binalarının oluşması, çıkmaz dar sokakların kaldırılması gibi modern kamusal hizmetlerin ortaya çıkışı ve üretilen ipeğin demiryolu hattıyla Mudanya limanına taşınması gibi karakteristiklerin belirdiğini ve bunların sanayileşme ve modernleşmeye "başlayan" kent niteliklerini ortaya koyduğuna işaret etmektedir.

geniş fabrika bölgeleri kentin en göze çarpan özellikleri arasındadır. Bu fabrikalar Bursa'da mekânın kapitalist üretim mantığı etrafında yeniden yapılandırılmasının erken örnekleri olması bakımından dikkate değerdir (Kaygalak, 2008). Emek ve hammadde maliyeti gözetilerek bu derelerin civarına yerleşen ve irili ufaklı sayıları 60'ı bulan fabrikalar (Kaygalak, 2008; Erder, 1975) şehirde işçileşme hamlesinin ilk adımlarını teşkil eder. Nitekim şehrin güney batısındaki Cilimboz deresi etrafında Çınarönü, Demirkapı ve Kayabaşı gibi mahallelerde Rum işçilerin yoğunlaştığı alanlardır. Gökdere etrafındaki fabrikalarsa, Ermeni işçilerin yoğunlukta yaşadığı Setbaşı mahallesi civarındadır. Bu durum fabrikalarda çalışmayı kabul edenlerin öncelikle Gayrimüslimler olduğunu da göstermektedir.

Kentsel mekândaki nesnel farklılıklar etnik kategorik sınırları aşan modern bir toplumsal sınıf hiyerarşisini, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerin sonucunda, İpekçilik Caddesi etrafında gelişen konut alanlarıyla deneyimlemiştir. Setbaşı köprüsünden Abdülaziz köşküne uzanan İpekçilik, önceleri Ermenilerin yer aldığı bir muhitten, yüksek rütbeli devlet memurlarıyla varlıklı ipek tüccarlarının ihtişamlı konaklarının sıralandığı bir alana dönüşür (Kaygalak, 2008: 189; Dörtok Abacı, 2005: 177; Tekeli, 2008: 26). Setbaşı ve çevresindeki Rum mahalleleriyle Ermeni mahallelerinin, kentte tüccar burjuvazisini içermesi, bölgede yerli ve yabancı ipek tüccarlarının oturması, 1844'te Osmanlı Sultanı Abdülmecid için Temenyeri bölgesinde yaptırılan Hünkâr Köşkü'nün İpekçilik Caddesinin güneyinde yer alması ve bölgenin Hükümet merkezine yakınlığı (Karakurt Tosun, 2007: 114) gibi işaretler, saygınlığın sembolik inşasında belirleyici olur. Bunun yanında 19. yüzyılın son on yılında Çekirge yolu üzerinden ovaya bakan teraslar ve Çekirge-Acemler yolu üzerinde lüks konutlar kentte yeni statü alanları olarak belirmeye başlar.

Kentsel gelişim 20. yüzyıla kadar Çekirge ve Yıldırım arasında doğu-batı ekseninde gelişirken yüzyılın ikinci yarısında kuzey-güney ekseninde çizilmiştir. 1958'deki büyük Bursa yangını sonrası görevlendirilen İtalyan kent planlamacı Luigi Piccinato, kentin yönünü tekrar doğu-batı eksenine (Tekeli, 2008: 29) çevirse de kent, kuzeye doğru gelişme eğilimini sürdürür. Şüphesiz bugünkü kent merkezinin kuzeyinde, Santral Garajı çevresinde kurulan Merinos İpek Fabrikası ve çevresinde yer alan tekstil atölyeleri, gelişimin yönünün kuzey-güney aksında seyretmesinde kritik bir dönüm noktasıdır (Kaplanoğlu, 2008b: 80). Merinos İşçi Evlerinin, bu fabrikanın kuzeyine kurulması da kuzeye doğru uzanan hattın yayılmasına yol açmıştır (Batkan,

1996: 255; Erengezgin, 2007: 173). Nitekim kentte ilk gecekondu yapılanmaları da bu bölgede görülmektedir[31].

1940'lı yıllardan itibaren Fransız Planlamacı Henri Prost'un Altıparmak Caddesi ve Çekirge üzerinde ana aksları çizen planı, bu bölgenin 1960 sonrasında prestijli bir yapıya kavuşmasında etkili olmuş; aynı zamanda Çekirgenin turizm bölgesi olarak ilan edilmesi ve Çekirge Caddesi üzerinde Çelik Palas otelinin açılması (Karakurt Tosun, 2007: 119), mekânsal hiyerarşinin yönünü güney batıya çevirmiştir.

Prost'un planlamalarının tarihi şehri endüstriyel örgütlenmeye uygun bir biçimde hazırlamaya çalışmıştır (Kaplanoğlu, 2008a: 10). Planda Gemlik Yolu üzerinde bir bölümün sanayiye ayrılması ve Nilüfer ovasının yerleşimlere açılması öngörülmüştür (Batkan, 1996: 249). Bu plan yygulamaya konulamasa da 1960'lı yıllara kadar kenti yönlendirmiş (Tekeli, 2008: 29) ve 1958 büyük Bursa yangını sonrasında kentin yeniden yapılandırılması için görevlendirilen İtalyan mimar Luigi Piccinato'ya önemli fırsatlar sağlamıştır.

Bugün doğu-batı aksında gelişen yapının planlayıcısı olan Piccinato ise, kentin Ankara-Bursa-Mudanya yolu hattında lineer bir çizgide kurulmasını önerir. Aynı zamanda Mudanya yolu üzerinde bir Organize Sanayi Bölgesi, Ankara yolu üzerinde Küçük Sanayi Bölgesinin kurulması da Piccinato'nun planları arasındadır (Sönmez, 2012: 89). Plan güneyde Uludağ, kuzeyde Bursa ovası ile sınırlanarak doğu-batı aksında, kentin doğrusal bir biçimde gelişmesini öngörse de, 1990'lara kadar kent doğu ve kuzey yönünde gelişimini sürdürmüştür.[32] Kentsel yayılımın kuzeye doğru olmasında Merinos İpek Fabrikası ve onun işgücü piyasalarında yarattığı dolaylı fırsatlar hatırı sayılır etkiler üretmiştir.

Tekstile bağlı endüstriyel gelişimin erken aşaması, I. Dünya Savaşı sonrası kesintiye uğrasa da[33], 1930'lu yıllarda devlete bağlı Merinos İpek fabrikasının açılması, kentte ileride

[31] Henüz 1956'da kentte yaklaşık 1.500 ruhsatsız ev inşa edilir (Kaplanoğlu & Kaplanoğlu, 2014).

[32] Kentin 1990'ların ortasına kadar, plana rağmen, bu yönde gelişim göstermesi sanayileşme hareketine bağlanmaktadır (Arın, 2013: 230). Ancak 1966'da Bursa Organize Sanayi Bölgesi Piccanato'nun planıyla uyumlu olarak kentin batısına inşa edilmiştir. Hem yerel yönetimin iradesi hem de sermaye hareketinin yönü kentin batısında bir sanayi bölgesinden yana olsa da özellikle 2000'li yıllara kadar kentin doğu ve kuzey yönünde gelişim göstermesi Harvey (2013)'in kentsel yerleşimlerde bu iki mekanizmanın (yerel yönetim ve sanayi alanı çevresi) belirleyiciliği iddialarının sorgulanmasını gerektirir. Bu bölümün sonunda yerel yönetim ve sermayenin mekan tasarrufuna rağmen kentsel gelişimin aksi bir yönde gelişim göstermesinin nedenleri tartışılacaktır.

[33] Ancak bütünüyle yok oluş sürecine girmediği 1932 yılı Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işyeri ve işçi sayısı istatistiklerinden anlaşılmaktadır. Kanundan yararlanan 4 farklı sektörde toplam 116 işletme içinde dokuma sanayiindeki işletme sayısı 74 olup bu işyerlerinde toplam çalışanların % 90'ı dokuma işçilerinden oluşmaktadır (Ciğerci Ulukan, 2008: 92). Nitekim 1927 Sanayi Sayım sonuçlarına göre işgücünün sektörel dağılımında işçilerin % 29'unun dokuma sanayiindeki 408 işletmede çalıştığı göz önüne alındığında tekstildeki gelişmelerin yavaşta olsa arttığını göstermektedir.

ortaya çıkacak bir dizi gelişmelerin çekirdeğini oluşturur. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının açıklanmasıyla Bursa, İstanbul-Kocaeli ekseninden sonra imalat sektörünün gelişimi için ana yoğunlaşma bölgesi olarak belirlenir (Erengezgin, 2007). Genç cumhuriyet için kent, Türkiye'nin endüstriyel gelişiminin lokomotifi olarak görülür (Ciğerci Ulukan, 2008: 93). Dönemin Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ın kent hakkındaki ifadeleri Cumhuriyet'in Bursa'nın tarım şehrinden sanayi şehrine niteliksel bir dönüşümünü arzu ettiğini göstermektedir:

> "Bizim standartlarımıza göre Bursa sanayi şehridir. Bunu uzun süre böyle gördük. Ancak yerli sanayinin gelişimi Bursa'nın geleceğini garanti altına alabilir. Cumhuriyet hükümeti mevcut sanayinin üretkenliğini artırmayı ve modernleşmeyi hedeflemektedir. Yasaların elverdiği her tür desteği sağlayacağımızdan emin olabilirsiniz."

Merinos Yün Fabrikasıyla Bursa, tekstil üretim katmanında yeni bir aşamaya geçer. Fabrika bir taraftan küçük üreticilere önemli bir makine transferi sağlarken diğer taraftan kente büyük bir istihdam sağlar.[34] Böylelikle kent, tekstil üretimindeki potansiyelini geliştirerek ve ürün kategorilerini çeşitlendirerek yeni bir döneme girer (Pınarcıoğlu, 1998: 179). Aynı yıllarda Gemlik'te bir Rayon fabrikası kurulur. Bu fabrikalar 1970'lere kadar Bursa'da endüstrinin gelişimine katkısı oldukça yüksek modern okullar haline gelir (Pınarcıoğlu, 1998: 184; Aktar, 1989: 111).

Fabrikaların modern teknolojiyi kullanması ve birçoğu daha sonra özel tekstil firmaları tarafından işe alınan kilit önemde yönetimsel, teknik personel ve vasıflı işçileri üretmesi kentte sadece işgücünün[35] değil bir girişimci grubunun gelişimine de[36] önemli katkılar sunar. 1950'li yıllarda Merinos fabrikasının hurdaya çıkardığı 1938 model *Dietrich* marka dokuma tezgâhları Bursa'lı dokumacılar tarafından satın alınarak, Bursa sanayi çarşısında kopyaları çıkarılır ve döküm atölyelerinde imal edilmeye başlanır (Aktar, 1989: 111). Bu tezgâhlar 1990'lı yılların

[34] 1943 yılında Merinos Yün Fabrikasında 1200 erkek ve 1000 kadın olmak üzere 2200 işçi çalışırken (Aktar, 1996: 139); 1955 yılında toplam dokuma sanayiinde 11.336 kişi çalışmaktadır. Bu sayı imalat sanayinin tüm dallarında çalışanların % 37.8'ini oluşturmaktadır (Aktar, 1989: 120).

[35] 1950'de toplam işgücü 38.365'ten 1955'te 46.137'ye yükselir (İyibozkurt, 2016: 89). 1927 yılı sanayi sayım sonuçlarında kentte toplam 3209 işyerinde 9886 işçi çalıştığı (Ciğerci Ulukan, 2008: 93) göz önüne alındığında aradan geçen çeyrek yüzyılda ücretli sayısının 4 kattan fazla artış gösterdiğini ortaya koyar.

[36] 1950'de sayısı 429 bulan dokumacıların sayısı 1960'ta 1060'a yükselir. 1959'da Türkiye'de 20 flatür fabrikasından 14'ü, 858 ipekli dokuma işyerinin 579'u Bursa'da yer almaktadır. 1964 Sanayi sayım sonuçlarına göre 10 ve üzeri işçi çalıştıran 113 işletme, 1950-1959 arası kurulur. Bu dönemde kentte gelişen sanayi kolları makine, taşıt yan sanayileri olurken sektörel dağılımda dokuma sanayii % 37.89, ayakkabı ve hazır elbise % 16,9, metal eşyanın % 9.57 düzeyindedir (İyibozkurt, 2016: 91). Küçük işletmelerin ağırlıkta olduğu ve emek yoğun üretimde düşük teknolojiye sahip olan bu işletmeler, 1970'li yıllardan itibaren gelişen otomotiv üretiminin alt yapısını oluşturmuşlardır (Ciğerci Ulukan, 2008: 97).

sonuna (otomatik tezgâhlara geçişe kadar) dek ipekli dokuma teknolojisinin alt yapısını oluşturmuştur (Aktar, 1996: 139). Merinos Yün Fabrikası, çağdaş üretim tekniklerinin öğrenilmesinde ve girişimcilerin bu fabrikalardaki üretim organizasyonunu taklit etmesinde önemli katkılar sağlamış (Aktar, 1989: 111); işçileşme ve sanayileşme sürecinin gelişiminin (Erengezgin, 2007: 173) yanında kentsel desenin şekillenmesinde de büyük etkiler yaratmıştır.

Bursa'ya göç eden 1950-51 Balkan göçmenlerinin Merinos Yün Fabrikası ve kent merkezine yakın mahallelerde (Osmangazi ilçe sınırları içerisinde yer alan Çarşamba, Kiremitçi, Uluyol, Gazcılar, Kovukçınar, Elmasbahçeler) yerleşimi kentsel gelişimin yönünün kuzeye ve doğuya kaymasında etkili olmuştur. Türkiye'de gerek erken cumhuriyet döneminde nüfus mübadeleleri gerekse 1950 ve sonrasındaki Balkan göçleri, kentlerin şekillenmesini ve gelişim eğilimlerini belirlemiştir (Arlı, 2005; Karpat, 2016). Göçle gelen nüfusun heterojen niteliği ve kentsel kodlara uyum sağlamakta yaşanılan güçlük, bu grupların kentin belirli alanlarında kümelenmesine yol açmıştır (Mutlu & Varol, 2017: 89). Bu olgu kentin güneydoğusunda yer alan, bugün Yıldırım ilçesine bağlı Ortabağlar, Davutkadı, Baruthane, Yıldırım ve Davutdede mahallelerinde göçmenlerin yoğunlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bugün Yıldırım ilçesine bağlı, Duaçınarı ve Şükraniye gibi yine kentin güneydoğusunda yer alan mahalleler de Balkan göçmenlerinin bu dönemde yerleştiği alanlardır (Kaplanoğlu & Kaplanoğlu, 2014: 239).

Göçmenlerin yerleşme eğilimi kentsel gelişimin kuzey yönlü hareketinde mesafenin açılmasına yol açmıştır. Kentin periferiye yayılmasının cumhuriyet sonrası ilk örnekleri[37] Balkan göçmenlerinin kentin kuzeyinde Hürriyet ve civarındaki mahallelere devletin konut tahsisiyle yerleştirilmesi olmuştur (Arı, 1959). Ancak devam eden göç akınlarına karşı devletin sunduğu destek sınırlı kalmış; göçmen gruplar daha ziyade işgücü piyasasına hızlı erişim sağlayacak kent merkezine yakın alanlara yerleşme eğiliminde olmuşlardır. Bu bölgelerde dokuma atölyelerinin yoğunlaşması ve atölyelerde vasıfsız, ucuz işgücüne duyulan ihtiyaç göçmenlerin bu alanlara yerleşiminde etkili olmuştur.[38] Bugün Osmangazi ilçe sınırları içerisinde yer alan Bahar, Alemdar, Selamet, Gaziakdemir gibi kent merkezine yakın

[37] Bursa'da kent merkezinin periferiye yayılmasının erken örnekleri Osmanlı Rus harbinin sonucunda Bursa'ya yerleştirilen Rumeli ve Kafkas göçmenleri için ayrılan alanlardır. Kentin çevresine yerleştirilen savaş göçmenleri Bursa'nın ilk dış mahallelerini oluşturmuştur (Kaygalak, 2008: 188). Bugünkü kent merkezini oluşturan Rusçuk, Çırpan, İntizam mahalleleri Rumeli göçmenlerinin, kentin kuzey doğusunda yer alan Arabayatağı ve güney batısında yer alan Odunluk mahalleleri ise Kafkas göçmenlerinin yerleştirildiği alanlardır.

[38] Merinos Yün Fabrikası ve civarında bulunan dokuma atölyelerinin yanında 1955'te kent merkezine yakın Teleferik bölgesinde kurulan Tekel Tütün Fabrikasının da kentin merkez ve doğuya doğru gelişiminde pay sahibidir.

mahalleler, Balkan göçmenlerinin şekillendirdiği alanlardır. Öyle ki 1960'lara kadar bu bölgelerde kaçak yapılaşma oranı 4-5 bin civarında olmuştur (Kaplanoğlu & Kaplanoğlu, 2014: 239).

Sanayi hamleleri, göç ve buna bağlı işgücü kompozisyonundaki değişimler bu dönem kentsel ve toplumsal peyzajı dönüştürücü bir güce sahip olmuştur. 19. Yüzyılın ikinci yarısında kadın işçilerin üretime katılımı, hem Müslüman hem de Gayrimüslim topluluklar tarafından, kentte yoğun bir halk muhalefetiyle karşılaşırken (Kaygalak, 2008) 20. Yüzyılın ikinci yarısına doğru sanayide çalışanların yüzde 40'ının kadınlardan oluşması (Pınarcıoğlu, 1998: 183) toplumsal yapının değişmeye başladığını göstermektedir. Kadınların işgücüne katılımında Balkan göçmenlerinde kadınların çalışma hayatında yer alması oldukça etkili olmuştur (Arı, 1959).

Kentsel biçimlerin belirleyicisi olan etmenler nedir sorusu kaçınılmaz bir biçimde kentteki üretim ve tüketim ilişkilerini, işgücünün kent alanında dağılım ve yeniden üretiminin anlaşılmasını zorunlu kılar. 19. Yüzyıldan 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen süre zarfında kent deseni, önce etnik ve din temelli ayrım ilkeleri etrafında bölünürken sanayileşme hareketine bağlı kapitalist süreçler bölünmenin ilkelerini ekonomik temele tahvil eder. 1930'lı yıllarda kamu iktisadi teşebbüslerinin öncülüğünde gerçekleşen yatırımlar ve Balkan göçü kentsel deseni kuzey-güney ekseninde bölerken ayrımları şekillendiren ilkeler kentin "kuzeyli göçmenleri" ve "güneyli yerlileri" arasında olur (Kaplanoğlu & Kaplanoğlu, 2014: 242). Bu dönem göçmenlere yönelik ayrımcı/dışlayıcı pratikler mekânsal bölünmelerin inşasında belirleyici olmuştur.

3.2.2. Coğrafi Kuzey'in Gecekondularına Karşı Coğrafi Güney'in Apartmanları 1960-1980

1960'lı yıllar Bursa'da endüstrileşmenin gelişimi doğrultusunda fiziksel dönüşümün başladığı yıllardır. Bu dönem kentte sanayileşme süreci iki kritik faktörün etkileri bakımından niteliksel bir dönüşüme uğrar. İlki İstanbul sanayisinin desantralizasyonu stratejisinin bir parçası olarak (Tekeli, 2008; 30) Türkiye'nin ilk Organize Sanayisinin kuruluş süreci[39]

[39] Ancak organize sanayi için Bursa'nın tercih edilmesi sadece İstanbul'un desantranilazasyonu (Tekeli, 2008) ve artan göçlerde Bursa'nın tampon bölge (Vural, 2008: 99) olarak görülmesinden kaynaklanmaz. Kentin 19. yüzyıldan itibaren endüstriyel deneyimin erken bir örneğini sunması ve buna bağlı işgücü deneyimi sanayinin yer seçiminde etkili olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda 1950'li yıllarda Balkan göçü ve kentin ulusal göçlerin cazip durağı olması bakımından ucuz işgücü arzına sahip olması da endüstrinin yer seçimi üzerinde belirleyici olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 1970'li yıllarda Bursa'da ortalama gülük ücret, işgücü arzının bol olması

(Erengezgin, 2007: 87); ikincisi, Türkiye'de 1970'lerin başında uygulanan ithal ikamesi stratejisi kapsamında Anadolu kentlerine düzenlenen sanayi kredileri sayesinde tekstil üretim katmanında ve otomotiv yan sanayiindeki genişlemedir. Bursa Organize Sanayi Bölgesinin (BOSB) inşasıyla kent tarihinde ilk defa büyük ve küçük sanayinin mekânsal farklılaşması gerçekleşmiş, merkezi iş alanı-yaşam alanı ayrımı oluşmaya başlamıştır[40] (Aktar, 1996: 141). Sanayileşmeyle bağlantılı yerleşimlerin değişen işlevsel hiyerarşisi konut farklılaşma kalıplarını da yeniden yapılandırmıştır. Bu bağlamda şehrin dağınık fiziksel örgütlenmesi bölgeler arasında sınıfsal farklılaşmaları da şekillendirmeye başlamıştır.

1970'li yıllarda küçük dokuma atölyelerinin artan sayısına bağlı olarak[41] Merinos İpek Fabrikasının artan talebi karşılamakta güçlük çekmesi (Aktar, 1989: 111); Türkiye'de 1960-1980 yılları arasında planlı ekonominin hayata geçmesiyle kısıtlanan ithalat kotası ve 1970'lerde döviz darboğazı sebebiyle (Keyder, 2010) Bursa, sentetik ipekte yerli talebi karşılamakta güçlük çeker. Böylelikle 1964 yılında suni ipekten daha işlevsel ve çeşitli kullanımlara sahip olduğu düşünülen sentetik ve naylon endüstriyel iplikleri üretmek üzere bir tekstil fabrikası kurulur. Bunun ardından üç büyük sentetik (polyester ve naylon) fabrikası daha kurulmuştur. Bu fabrikalarla birlikte sentetik ürünler giderek Bursa'da tekstil üretiminin ana kategorileri haline gelmeye başlar. 1968'de pamuk işlemek için kurulan başka bir büyük iplik fabrikası Bursa'da tekstilin üretim katmanını önemli ölçüde genişletmiştir. Bu koşullarda 1962'de BOSB'ın kuruluşu, otomotiv ve dayanıklı tüketim mallarının yanı sıra iplik üretiminin de devletin sektörel önceliklerinden biri haline gelmesi, Bursa'nın daha önce sermaye biriktirmiş başarılı tekstil üreticileri için önemli bir fırsatlar yaratmıştır (Pınarcıoğlu, 1998: 188).

Böylelikle dayanıklı tüketim, ara ve sermaye malı kategorilerinde imalat sektörünün gelişimi tekstilin üretimdeki ağırlığını nispeten azaltmaya başlar. Yabancı yatırımlar ve

nedeniyle Türkiye ortalamasının yüzde 16 altında kalır (Erengezgin, 2007: 90). Aynı zamanda 1978 yılında imalat sanayiinde üretilen katma değer içinde ücretlerin payı % 38 iken Bursa'da bu oran % 33 düzeyinde kalmıştır (Erengezgin, 2007: 98).

[40] Kentte 1960'lara kadar bugünkü Santral Garajı bölgesinde konumlanan küçük sanayi siteleri (çoğunluğu dokuma atölyesinden oluşan bu işletmeler Anadolu, Kemerçeşme ve Gülbahçe gibi mahallelerde kent merkezinin kuzeyinde yer almaktaydı) bu dönemden itibaren tedricen organize sanayi bölgesine taşınmaya başlar.

[41] Dokumacıların sayısı 1960'ta 1060, 1965'te nispi düşüşle 916 'ya gerilemişse de 1970'te 1471'e yükselmiştir. 1982 yılında gelindiğinde 1804 dokuma firması mevcuttur. Bu işletmelerden % 68'i 1970-1980'li yıllarda, % 26'sı 1960-1970 arası % 6'sı 55-60 arası kurulur (Aktar, 1989: 236).

uluslararası sermayeli ortaklıklarla[42] (Karsan, Renault, Tofaş) kentin endüstriyel gelişimi hız kazanmış (Erengezgin, 2007: 90); otomotiv, metal ve makine sanayiinde çok uluslu şirketler tarafından kurulan fabrikalar bu dönemde faaliyete geçmiştir (Ciğerci Ulukan, 2008: 98). 1960'larda (bugün Bursa'da üç farklı organize sanayi bölgesinde faaliyet gösteren) 2'si otomotiv ana ve yan sanayii, 1'i çelik, 2'si makine, 3'ü tekstil ve 1'i gıda olmak üzere 8 fabrika faaliyete geçer. 1970'lerde ise 7'si tekstil, 10'u otomotiv ve otomotiv yan sanayii, 6'sı makine ve metal, 2'si kimya, 1'i inşaat ve 2'si diğer kategorisinde olmak üzere 28 fabrika kurulur (BTSO, 2021). Otomotiv yan sanayiinde 1973'te 9 fabrika varken bu sayı 1979'da sayı 27'ye yükselmiştir (Pınarcıoğlu, 1998: 191).

1970'te bu fabrikalarda 3.164 işçi istihdam edilmektedir (Pınarcıoğlu, 1998: 192). 1979'da otomotiv endüstrisindeki tüm kuruluşlarda toplam istihdam 7.000'in üzerine (yaklaşık 5.000'i iki ana fabrikada çalışan) çıkmış, 1986'da bu sayı 18.000'e yükselmiştir (Aktar, 1996: 142). Ancak otomotiv üretimindeki gelişmelere rağmen tekstil endüstrisi istihdamdaki ağırlığını korumuştur. 1960'lı ve 1970'li yıllarda dayanıklı tüketim, ara ve sermaye malı kategorilerinde imalat sektörünün gelişmesine rağmen 1978'de endüstriyel işgücünün yüzde 46'sı tekstilde çalışmaktadır (Erengezgin, 2007). Özellikle Merinos İpek Fabrikasının emeği elde tutmaya yönelik siyasi direktifler nedeniyle çalışan sayısındaki fazlalık (Eraydın, 1995) fabrikanın kentin istihdam yapısını büyük ölçüde şekillendirmesine yol açmıştır (Ciğerci Ulukan, 2008: 103). 1964 yılı sanayi sayımına göre Bursa'da iş yerlerinin sadece % 1.8'ini teşkil eden devlete bağlı fabrikalar, toplam ücretli emeğin % 45.8'ini istihdam etmektedir. 1962'de tekstilde 150 işletmede 8500'den fazla işçi çalışırken 1979'da bu sayı yaklaşık iki katına çıkmıştır. Bu sayının 10'dan az çalışanı olan kentin sayısız küçük firmasını kapsamadığı düşünüldüğünde istihdamın çok daha yüksek olduğunu tahmin edilebilir (İyibozkurt, 2016: 91).

Bu dönem Bursa ekonomisinde esnaf ve zanaatkâr sayısı da artış göstermiş; 1969 sanayi sayımında toplam çalışanlar içinde esnaf ve zanaatkârların payı yüzde 70'in üstüne çıkmıştır. (Aktar, 1989: 120). Bu durum kentin 1960 sonrasında küçük girişimcilik ağında hatırı sayılır bir genişleme kaydettiğini göstermektedir. 1975 yılında sayısı 601'e çıkan büyük işyerinde 29.846 kişi istihdam edilmektedir. En büyük istihdam yaratan sektör olarak tekstil hala öncü konumdadır. 1976'da işyeri sayısı 696'ya çıkarken (İyibozkurt, 2016: 147) istihdam oranı % 14'lük artışla 34.027 kişiye yükselir. Buradaki önemli gelişme kamudaki istihdamın giderek

[42] Türkiye'de 1960'lı yıllardan sonra yabancı sermayeye ilişkin mevzuatın değişimiyle Bursa, yabancı yatırımcı için 19. Yüzyıldan sonra yeniden cazibe kazanmıştır (Aktar, 1996: 142). Her ne kadar üretilen malların alıcısı yurt dışı değil yurt içi olsa da bu mallara iç talepte satın alma garantisi sunulması yabancı sermaye girişimini cazip kılmıştır.

azalmasıdır. İstihdamın % 19.60'ı devlete % 80.40'ı ise özel sektöre aittir. 1978'e gelindiğinde ise Bursa imalat sanayiinde 849 işletmede 44.534 kişi istihdam edilir. 1979'da işletme sayısı 1.014'e çalışan sayısı ise 48.903'e yükselir. Bu gelişmeler kenti göç güzergâhlarının cazip durağı haline getirmiş; 1975-1980 yılında nüfus artış hızı binde 35.7'ye yükselmiştir (Ciğerci Ulukan, 2008).

Tekeli (2008)'ye göre, 1970'li yıllardan itibaren Bursa'nın yeni sanayi yapısını şekillendiren bu atılımlar, şehri çeşitlendirilmiş bir sanayi merkezi haline getirmiştir.[43] Bursa'nın geniş tarımsal üretim hinterlandından sanayi üretimine geçişiyle tekstil endüstrisinin bileşenlerinin kendi iç hiyerarşisindeki farklılaşma, toplumsal tabakalaşma ve kentsel bölünmede önemli etkiler yaratmıştır. 1970'li yıllarda sanayi sermayesinin giderek ağırlık kazanması, yeni arazi kullanım biçimlerini yaratırken kentin toplumsal tabakalaşmasının dönüşümünde de yeni farklılaşmalar yaratmış; yeni bir kentsel formu ortaya çıkarmıştır (Tekeli, 2008: 5).

Endüstriyel üretimin artan ivmesi işgücü piyasalarındaki fırsatları çeşitlendirmiştir. Kent, doğu ve kuzeye doğru büyümüş ve daha organize bir mekânsal ayrım biçimi ortaya çıkmıştır: kuzey'de işçi konutları, güney'de ise orta sınıf apartman blokları. Özellikle 1960'lı yıllarda kat mülkiyet kanunundaki değişimin yapsatçı konut biçimine yasal zemin sağlaması (Kurtuluş, 2019: 42), bireysel mülkiyette olan tek veya iki katlı evlerin yerini çok katlı apartman bloklarına bırakmıştır. Konutlar arasındaki farklılaşma kısa süre içinde statü işaretleri haline gelmiştir. Zira kentin güneyi, sakinlerinin ekonomik ve kültürel sermayesini yansıtmaya başlamıştır. Konutun geleneksel dünyaya ait kullanım değerinden çok değişim ve statü sembolü olarak değer dönüşümüne uğraması toplumsal sınıflandırmaları da buna uygun hale getirmiştir. Kentin kuzeyinde 1950-1980 arasında inşa edilen binlerce gecekonduya[44] karşı güneyde yükselen apartman blokları bir taraftan mevcut toplumsal kategorileri tanımlayıp konsolide ederken diğer taraftan birçok yeni kategori yaratmıştır. Bourdiue'nün ifadesiyle daha önce toplumsal uzamda yakın konumlanmış, ancak fiziksel uzamda kümeleşmeyen 'teorik' toplumsal gruplar, bir arada barındırıldıklarında 'gerçekleşmiş' hale gelmişlerdir (Marom, 2014).

[43] Bu döneme kadar Merinos Yün Fabrikası dışında sanayi örgütlenmesinin olmaması ve küçük dokuma sanayiinde işçilerin sosyal güvenlik, sendikal güvence, düzenli çalışma saatleri gibi çağdaş sanayi örgütlenmesinin temel unsurlarından uzak oluşu bu dönemi endüstriyel gelişim olarak tanımlamak için yetersizdir (Aktar, 1996: 141).

[44] 1965'te yapılan 638, 1966'da 1.172 yeni yapıdan çoğunluğu gecekondu alanıdır (Baykal, 1977: 12). 1967 yılında Bursa'da gecekondu sayısı 13.684'e çıkarken (Kaplanoğlu, 2008a) 1984 yılında kentte mevcut 155.000 konutun 90.000'i ruhsatsız olarak inşa edilmiştir (Özcan, 2016: 144).

Bu dönemden itibaren organize konutlar birden fazla kritere göre bölünerek sınıflandırılmaya başlar: ülkede ikamet süresine göre (Balkan göçmenlerinin konutları ile ulusal göçmenlerin konutları), mesleki ilişkiye göre (doktorlar, öğretmenler, küçük ve orta düzey işverenler, orta ve düşük kademe memurlar), sanayi sermayesine göre (sanayici ve iş adamları). Yeni apartman blokları Bursa'da sınıflar arası ayrımları tahkim eden yeni bir mekânsal ayrım işlevi görmüştür. Bunun ötesinde toplumsal uzamda adlandırılmak ve sınıflandırılmak, ("biz apartmanda oturuyoruz!") kent uzamında açık ve kurumsallaşmış bir şekilde farklılaştırılmanın aracı olmuştur. Böylelikle kentin güneyi toplumsal uzamın hâkim kutbuyla, kuzeyi ise tâbii kutbuyla örtüşen bir mekânsal örgütlenmeyi ortaya çıkarmıştır.

1960'ların sonundan itibaren kentin merkezi alanlarındaki üretim fonksiyonlarının (artan maliyetler nedeniyle) giderek şehrin dışına, kuzeye doğru kaymaya başlamasıyla eski üretim merkezleri yerini toptan ve perakende ticarete bırakır. 1958'deki çarşı yangını sonrası merkezin yeniden yapılandırılması da bu alanın ticaret merkezi niteliğini daha çok öne çıkarmıştır (Tekeli, 2008). Bunun yanında artan nüfusun daha çok kent merkezinde yoğunlaşma eğilimine karşı yeterli konut alanlarının açılamaması bölgede arsa fiyatlarını yükseltmiş[45] (Güller, 1977: 23); ve mülk sahibi sınıfların konut ve iş merkezi yatırımlarına ağırlık vermesine yol açmıştır[46] (Aktar, 1989: 180). Artık merkezden kentin güney batısına doğru daha ziyade orta ve üst sınıflara hitap eden, lüks tüketime dönük hizmet ve ticaret yoğunlaşması artmaya başlamıştır. Merkezdeki yeniden yapılandırma 1970'li yıllardan itibaren Altıparmak Caddesinden İzmir yolunun güneyinde yer alan Kükürtlü bölgesine kadar uzanan bölümde üst sınıflara yönelik prestijli ve lüks tüketimi yoğunlaştırmıştır. Buna mukabil yine kent merkezinde Setbaşı'na doğru uzanan hatta ise daha ziyade orta sınıfın tüketim alışkanlıklarına yönelik hizmet ve ticaret merkezleri kümelenmiştir (Tekeli, 2008).

[45] Nitekim 1960-1970 arası kent yaklaşık iki kat büyüme göstermiş (Batkan, 1996: 255), kent merkezinin nüfusu bu dönemde % 79 artmıştır. Henüz 1950'de 103.812 olan ilin merkez nüfusu 1960'ta 153.866'ya 1970'te 275.193'e yükselir. 1980'e gelindiğinde artan iş fırsatlarına bağlı göçmen akını kent nüfusunu 445.113'e çıkarır. Bu, nüfusun 20 yılda % 189 oranında arttığını göstermektedir. 1945 yılında şehir nüfusunun yüzde 26'sının doğum yeri Türkiye sınırları dışındadır. Nüfus artışında göçün rolü 1960-65 yıllarında % 79, 1965-1970 yıllarında yüzde 71 düzeyinde olmuştur (Aktar, 1989: 252). 1965-1970 arasında göç edenlerin % 25.7'si imalat sanayiinde çalışmaktadır. Göçmen gruplar içinde erkeklerin yüzde 73.3'ü kadınların yüzde 51.5'i ücretli olarak çalışmaktadır. Öte yandan göçmenlerin imalat sektöründen sonra en çok istihdam edildiği işkolu olarak kamu hizmetleri ve kişisel hizmetler öne çıkar (Ciğerci Ulukan, 2008).

[46] 1976 yılında İmar ve İskân Bakanlığının desteğinde kurulan Nazım Plan Bürosu, Bursa ovasının korumasını esas alarak nüfusun merkezde toplanmasına karar vermiş (Aslanoğlu, 1998: 185) kent merkezinde yapılaşma 1980'li yıllara kadar sit ve koruma kararları alınıncaya dek devam etmiştir (Karakurt Tosun, 2008: 121).

Türkiye'de konut üretim sektörüne 1980'li yıllara kadar hâkim olan yapsatçı konut üretim biçiminin, küçük girişimcilerden oluşan, düşük teknolojili ve maliyeti yüksek bir üretim yapısına sahip olması (Tekeli, 1978) konutların çoğunlukla üst-orta sınıflara hitap etmesine ve apartmanların bu tabakanın kümelendiği yerler olmasına yol açmıştır. Bursa'da 1960'lı yıllar Setbaşı, Yeşil, İpekçilik gibi bölgeler kat mülkiyeti kanununun apartman tipi konutların üretimini kolaylaştırması, nüfusun merkezde yoğunlaşması ve daralan arazi arzıyla spekülasyonların artması gibi faktörler, apartmanları orta sınıfa özgü kılmış; bu bölgeler orta sınıfların yoğunlaştığı, sembolik değeri yüksek yeni statü mekânları haline gelmiştir.

Öte yandan Türkiye'de ithal ikameci endüstrileşmeye dayalı kalkınma sürecinin başarılı bir örneğini sergileyen kentte hanelerin maddi avantajlarında meydana gelen artış ve buna bağlı tüketim alışkanlıklarındaki değişim konut alanlarında yeni bir talebi beraberinde getirmiştir. Kat Mülkiyet Kanunundaki değişimle kent merkezinde müstakil bir evin yerini alan yeni apartmanlarda bir daire satın almak orta sınıfın özlemi haline gelmiştir. Böylelikle 20. yüzyılın başında kentin eğlence merkezi olan Setbaşı bölgesi (Kaygalak, 2008: 194) yüzyılın ikinci yarısından sonra orta tabakada sınıflandırılmanın temsil alanına dönüşmüştür.[47] Apartmanlaşma, orta sınıf grupların seçmeci yakınlıklar etrafında örgütlenmesinin ilk örneklerini sergilemiştir.

Orta sınıfların Setbaşı, Yeşil ve Altıpamark Caddesi civarında, üst sınıf grupların Çekirge bölgesine doğru uzanan hatta gösterge mekânları inşa etmesine karşı, işçi sınıfı konutları kentin kuzeyinde ve doğusunda kümelenmiştir. BOSB'nin kuruşundan bir süre sonra doluluk oranına ulaşması (Karakurt Tosun, 2007: 160), arsa maliyetini düşürme ve alt yapı olanaklarına yönelen sanayinin kentin ana ulaşım aksları boyunca yayılmasına yol açmıştır. İzmir-Ankara ve İstanbul yollarının standardının arttırılması bu yayılımın itici gücü olmuştur (Batkan, 1996: 255). 1958 Bursa yangını bu eğilimi kuvvetlendirmiş, çarşıdaki merkezi iş alanları 1960'lardan sonra bu güzergâh üzerinde yoğunlaşmıştır.[48] Bu gelişmeler kentin kuzey

[47] Kıray (2003) erken cumhuriyet döneminde başlayan ve 1950'li yıllarda yaygınlaşmaya başlayan apartmanları Türkiye'de doğmakta olan orta sınıfın işareti olarak görür.

[48] 1976 yılında İmar ve İskân Bakanlığı 1/25000 planında kentte büyük sanayi için 3 alan belirlenmiştir. Bunlardan BOSB (alanı 158 ha'dan 390 ha. çıkarılmış), DOSAB ve doğu'da Ankara yolu boyunca sanayilerin bulunduğu alan sanayi bölgeleri olarak belirlenmiştir (Batkan, 1996: 253). Aynı zamanda nazım plan, kentte üç küçük sanayi alanı da belirlemiştir: Duaçınarı bölgesindeki Küçük Sanayi Sitesinin yanında batıda Beşevler doğuda Ankara yolu ile Cumalıkızık arasında yer alan Otosansit. Planda kentsel gelişimin yönü doğu-batı arasında çizgide olacak şekilde öngörülmüştür. Ancak nüfusun daha çok kent merkezine yakın alanlarda yoğunlaşması, arazi spekülasyonun artışını dolayısıyla kaçak yapılaşmayı sürdürmüştür.

ve doğusunda ulaşım akslarına yakın alanlarda göçmen işçilerin gecekondu yapımına zemin hazırlamıştır.

Kentte ilk gecekondulaşma Balkan göçmenlerinin Hürriyet mahallesine yerleştirilmesiyle başlamıştır. Hürriyet Mahallesi ve çevresi, işçi konutlarının yoğunlukta olduğu İstiklal ve Adalet mahalleleriyle kent kuzeybatıya doğru büyüme eğilimini güçlendirmiştir (İlhan & Ediz, 2019: 123). Merinos Yün Fabrikasının kuzeyinde Merinos İşçi Evlerinin kurulması ise gecekonduların bu alanda kümelenmesinde tetikleyici olmuştur (Kaplanoğlu, 2008a). 1980'li yıllara doğru sayıları 1800'ü bulan dokuma atölyelerinin de fabrika ve çevresinde yoğunlaşması ve bu işyerlerinin çoğunlukla güvencesiz ve sendikasız işçileri barındırması (Aktar, 1989) gibi etkenler işyerine yakın alanlarda gecekonduların yapımını cazip ve ucuz kılmıştır. Aynı zamanda Bursa kırsalından gelen göçmenlerin Ankara-Mudanya yolunun standartlarının iyileştirilmesiyle köylerine gidiş-geliş yolları üzerinde gecekondu inşa etmesi kentin kuzey ve doğuya doğru olan alanlarını alt sınıf grupların yerleşim alanına dönüştürmüştür. Özellikle bugün Yıldırım ilçesinin kuzeyi ve doğusuna doğru artan kaçak yapılaşmalarda, bu bölgelerin o dönem belediye mücavir alan sınırlarının dışında kalmasının yarattığı etki de oldukça önemli olmuştur. Buna mukabil 1970 yılında kentte düzenli yerleşim alanları oluşturmak amacıyla bazı alanlar Gecekondu Önleme Bölgesi olarak seçilmiştir (Karakurt Tosun, 2007). Yıldırım ilçesinde bugün Ankara yolunun güney yamaçlarında Gecekondu Önleme Bölgelerinin oluşturulması bölgede nispeten düzenli yerleşimlerin oluşmasına yol açmıştır. Buna karşı yolun kuzeyinde gecekondu tipi, iki katlı evlerin gelişiminde baskın nitelik, yapılaşmanın hisseli parselasyonla tarım arazilerinin parçalanarak bölünmesinden oluşan bir yerleşim desenini ortaya çıkarmıştır.

3.2.3. "Yukarıdakiler Ve Aşağıdakiler" 1980-1990

Bursa'da kent uzamına bugün hâkim olan tabakalaşma yapısının miladı 1980'li yıllardır. Bu dönem işçi sınıfı mahallelerinin kentin genişleyen ve çeşitlenen toplumsal uzamı içindeki aşağı konumları giderek daha belirgin görünümler almış, bu durum kentin güneyi ve kuzeyi arasındaki mekânsal ayrımı karşılıklı olarak pekiştirmiştir. Ankara-Mudanya yolu şeridi boyunca sıralanan yamalı ve heterojen gecekondular, giderek şehrin doğu ve kuzey bölgesindeki iç kısımlarına ve özellikle yeni toplu konut alanlarının ötesine kümelenirken, 1990'lı yıllardan itibaren "Bursa'da yeni bir kent doğmaya başladı: Nilüfer" (Ulutaş, 2014). Kentin yeni gelişim güzergâhı Ankara-Mudanya yolu hattından İzmir-Ankara şeridine

kayarken Nilüfer'de yeni bir banliyö oluşumu ortaya çıktı. Seçkin bir grup sakine yaşam kalitesi ve prestij sunan bu banliyöler ayrıcalıklı bir kendi kendini ayırma stratejisi olarak, toplumsal ayrımları coğrafi uzaklık aracılığıyla gerçekleştirmeye başladı. Toplumsal uzamda özel bir statüye sahip olan gruplar, orta ve üst kademe memurlar, işverenler ve sanayiciler kendilerini kentin heterojen alanlarından uzaklaştırmaya başladılar. Böylelikle 1990'lara kadar kenti şekillendiren kuzey ve güney arasındaki ayrım 1990'ların ortasından, özellikle 2000'lerden itibaren yerini doğu-batı ayrışmasına bıraktı.

1980'li yıllar sadece Türkiye'de değil uluslararası birçok alanda kentlerin yapısını yeniden şekillendiren çok boyutlu gelişmelere sahne oldu (Rosenlund, 2017). Endüstriyel örgütlenmedeki değişimler, neo-liberal ekonomik yeniden yapılandırma ve bu gelişmelerin göç ve istihdam biçimleriyle bağlantı olarak yerleşimleri şekillendirmesi, kentlerin farklı sınıflar arasında bölüşümlerini belirledi. Bu gelişmeler sonrası Bursa, Türkiye'nin diğer kentlerinde olduğu gibi, kapsayıcı değişim süreçlerine maruz kaldı. 1980'li yıllara dek mekânsal ayrışma daha esnek, geçirgen bir sınıfsal coğrafyaya sahipken, 1980'lerin ikinci yarısı ve özellikle 2000'li yıllardan itibaren daha radikal sınıfsal ayrımlar, sert mekânsal ayrışmalar yaratarak kentin topografik yapısını yeniden şekillendirdi. Bu yapı, bir taraftan kırdan kente göç eden yeni sınıfların kentlerde giderek belirginlik kazanmasıyla (Karademir Hazır vd., 2016: 78); diğer taraftan mekânda güçlü bir temsil oluşturan yeni orta sınıfa ait konut sunum biçimleriyle gerçekleşti (Kurtuluş, 2019: 43).

Türkiye'de 1980 sonrası kentleşme iki önemli güzergâhta seyretti. İlki "ulusal" sermayenin turizm faaliyetlerinin yoğunluğu bakımından kıyı kentlerine gösterdiği yoğun ilgiydi. Bu süreçte yerel yönetimlere bütçe ve otorite yetkisi verildi (Akçaoğlu, 2018: 65) ve kentler ekonominin lokomotifi olarak öne çıkmaya başladı (Tomruk, 2010: 117). İkincisi Anadolu kentlerinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve küresel üretim zincirine eklemlenmesi oldu (Tekeli, 1996: 805). Özellikle endüstriyel üretimin giderek düşük ücretli çevre ülkelerde yoğunlaşması yeni bir mekânsal iş bölümünü ortaya çıkardı (Köse & Öncü, 2000). İhracat yönelimli kalkınma programlarıyla endüstrileşen yeni kentsel alanlar arasında özellikle Gaziantep, Denizli ve Bursa gibi kentler, dünyanın yeni imalat merkezleri haline geldi[49] (Arlı, 2009: 72).

[49] Bu şehirlerin endüstriyel üretimin motoru olması mekânlarının paylaşım dinamiklerine de yansımıştır. Ataç (2013)'ın söz konusu üç kentin yapılandırma ve ayrışma biçimlerini karşılaştırdığı çalışmasında, Gaziantep, Denizli ve Bursa'nın kentsel desenlerinin birbirine oldukça benzediği görülmektedir.

1980’li yıllar Bursa’sı tekstil, otomotiv endüstrisi ve az miktarda fabrikasyon metal, makine ve ekipman endüstrileri ile ülkenin en sanayileşmiş kentlerinden biridir (Pınarcıoğlu, 1998: 194). 1980-1990 arası kentte 115 fabrika kurulmuştur. Bunlardan % 33’ü tekstil % 30’u otomotiv yan sanayii, % 11’i makine ve metal sanayiinden oluşur (BTSO, 2021). Endüstriyel gelişimin sektörel çeşitliliği arttırması istihdam oranlarına da yansımıştır. 1986’da 18.000 olan işçi sayısı 1987’de 22.515’e, 1993’te 24.500’e yükselir (İyibozkurt, 2016: 180). Bu dönem Türkiye'nin ihracata yönelik otomotiv üretiminin % 80'i, tekstil üretiminin % 60'ı Bursa'da gerçekleştirilmektedir (Ciğerci Ulukan, 2008: 99). 1980’lerin sonunda hazır giyim sektöründe de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 1987 yılında 8 işyerinde 212 olan işçi sayısı, 1988’de 11 işyerinde 1.268 işçiye yükselmiştir. Giyimdeki artışın aksine 10 veya daha fazla işçiye sahip tekstil işletmelerinin sayısı düşmüştür. Ancak çalışan sayısı iki katına çıkarak 1981'de 14.000'den 1993'te 28.000'e yükselmiştir (Pınarcıoğlu, 1998: 201).

Kentte otomotiv endüstrisi de 1980'lerde gelişimini sürdürmüştür. 1981 yılında yaklaşık 5.200 işçi çalıştıran 27 işyeri sayısı, 1985 yılında yaklaşık 8.000 işçi çalıştıran 40 firmaya yükselir. Bu arada katma değer de etkileyici bir büyüme göstermiş; 1985 yılında % 94 artarak 742 milyon TL'ye ulaşmıştır. Ancak tekstil ve giyim sanayisi önde olmayı sürdürmüş; 24.000'in üzerinde işçi çalıştıran, 10 ve daha fazla işçiye sahip 229 işyerinde ve yaklaşık 1.4 milyar TL üretim yapılmıştır (Pınarcıoğlu, 1998: 205).

1980-1990 arası dönemde Bursa’da tekstil ihracatı toplam Türk tekstili ve giyim ihracatındaki artış oranından çok daha yüksektir. 1980 ve 1981 yılları arasında tekstil ihracatı üç kattan fazla artarken, bu ivme 1980-1984 döneminde yaklaşık on sekiz kata ulaşmıştır. Özellikle 1993-1995 yılları arasında patlama yaşayarak 1994'te yaklaşık 390 milyon dolar, 1995'te ise 474 milyon dolar ile yeni zirveleri görmüştür (Pınarcıoğlu, 1998: 200). Tekstil öncü konumunu 1990’lı yılların sonlarına kadar sürdürmüştür. Örneğin 1992 yılında 17.600 işçisi olan 54 otomotiv işletmesi 3.6 milyar TL katma değer yaratırken, 31.500 işçisi olan 203 tekstil ve konfeksiyon işletmesi aynı dönemde 3 milyar TL civarında katma değer yaratmayı başarmıştır. Bu artışta hazır giyim sektörü önemli bir paya sahip olmuştur (Eraydın, 1995: 167).

Bu gelişmeler kentte yaratılan GSYİH’nın sektörel dağılımlarını tersine çevirmiştir. 1980’de GSYİH içinde tarımın payı % 25, sanayinin payı % 27, hizmetler sektörünün payı % 48’dir. Ancak 1986 yılında tarımın oranı % 15’e düşmüş, sanayinin payı % 43’e yükselmiş, hizmetler sektörünün payı ise % 42’ye düşmüştür. Tarımın payında önemli düşüşe karşı sanayinin payında sadece 6 yılda % 13’lük bir artış yaşanması (Ciğerci Ulukan, 2008: 99) cumhuriyetin sanayi kent idealinin gerçekleştiğini göstermektedir. Kentte ihracat rakamlarının

1990'larda kaydettiği ivme de tarım ve sanayi arasındaki sektörel yer değiştirmeyi ortaya koymaktadır. 1990 yılında 323 milyon dolar olan ihracat hacmi, 1992'de 445 milyon dolara, 1994'te ise 714 milyon dolara yükselir. Bunlar arasında sanayinin payı % 93,45 olup tarımsal ürünlerin payı sadece % 6,44'tür (İpekyün, 1996: 245).

Özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren endüstriyel örgütlenmede yaşanan gelişmeler, üretim teknikleri ve emek süreçleri açısından birbiriyle ilişki halinde fakat birbirinden ayrı iki farklı üretim odağını ortaya çıkarmıştır (Erengezgin, 2007: 87; Aktar, 1989: 117). Bir tarafta üretime fordist yapının egemen olduğu fabrikalar diğer tarafta orta ve küçük ölçekli firmalarda taşeron tipi örgütlenme. Özellikle tekstil üretimi, çok daha katmanlı, keskin bir piramit düzenine sahip endüstriyel bir yapıya sahiptir. Piramidin alt katmanında küçük dokuma atölyeleri, orta katmanında İstanbul'la ticaret ağının sağlanması için taşeronluk faaliyetini organize eden tüccarlar, üst katmanında ise büyük iplik üreten fabrikalar bulunmaktadır (Pınarcıoğlu, 1998: 206). Büyük ve bazı orta boy tekstil ve giyim firmaları üç ana organize endüstriyel bölgede yer alırken[50], tekstil üretiminin alt katmanları kent merkezinin kuzey ve doğusuna doğru çeşitli konumsal desenler çizmiştir.

Konum farkı, özellikle küçük ve orta ölçekli firmalar açısından önem arz eden iki alt sektörün farklı niteliklerinden kaynaklanır. İlki, aşırı gürültü yaratan dokuma tezgahlarıyla mukayese edildiğinde, konfeksiyon makineleri çok rahatsız edici bir gürültü olmadan çalışır. İkincisi, dokuma makineleri ağır ve hacimli olduğundan dolayı daha çok geniş zemin katlara ihtiyaç duyar. Daha hafif ve daha küçük boyutlu giyim makineleri ise, küçük bodrum katlarında veya en üst kattaki dairelerde yer alabilmektedir[51] (Pınarcıoğlu, 1998: 210). Bu niteliksel farklılık mekânsal tercihleri çeşitlendirmiştir. Kent merkezinde ve çeşitli alanlarda konfeksiyon üretimi bulunurken, dokuma tezgahları (kara tezgahlar) ve küçük ve orta ölçekli kumaş ve boya

[50] BOSB, Demirtaş Organize Sanayi Bölgesi (DOSAB) ve İnegöl'de. 1980 yılına kadar büyümeden yararlanan ve merkeze yakın yerlerden taşınmak isteyen firmalar için BOSB çok çekici bir mekân olarak görünse de diğer büyük ve orta ölçekli firmalar 1980'lerde alternatif yerler bulmaya başladı. Belediye sınırları dışında yer alan Demirtaş bölgesi bunlardan biriydi. Demirtaş bölgesine yerleşen 20 kadar sanayi 1987 yılında Demirtaş Sanayiciler Derneğini kurdu ve bu alan 1990 yılında DOSAB haline geldi (Tekeli, 2008: 31). 1994'te bu bölgede 60'ı tekstil ve giyim firması olmak üzere 100'den fazla firma bulunmaktadır (Pınarcıoğlu, 1998: 206).

[51] Üretim örgütlenmesindeki esnek yapı tekstile özgü değildir. Otomotiv endüstrisinde 1970'lerden itibaren, tekstilde olduğu gibi bir güç piramidini inşa etmese de, üç katmanlı bir yapı teşekkül eder. İlk aşamada büyük ölçekli endüstriyel fabrikalar (TOFAŞ, OYAK Renault ve KARSAN gibi) ve yan sanayi üretiminde diğer büyük fabrikalarla (Bosch, Coşkunöz, YPS gibi) ilişki kurar. İkinci aşamada yarı mamul halde daha düşük fiyatlarla tedarik sağlayan küçük ölçekli sanayi firmalarıyla bağlantı kurulur (Erengezgin, 2007: 82). Ancak bu aşamanın 1970'li yıllarda otomotivde baskın bir yapı oluşturmadığını belirtmek gerekir. Kentte otomotiv yan sanayiinde küçük ölçekli firma ve tedarik ilişkileriyle büyük ölçekli firmalar arasında bağlantı ve teknoloji yoğun üretim 2000 sonrası gerçekleşmiştir.

firmaları daha çok kentin kuzey doğusunda yer almıştır[52]. Osmangazi'nin doğu sınırı ve özellikle Yıldırım'da yoğunlaşan firmalar bu alanlardaki düzensiz yerleşimleri önemli ölçüde şekillendirmiştir. Tekstilde boya üretiminin, üretimin en kirletici katmanını oluşturması birçok küçük firmayı, yasal olarak belediye sınırları dışında yer alan köy muhtarlarından kolaylıkla yetki alabilecekleri yerler bulmaya itmiştir. Kentin merkezine yakın bu alanların 1987'ye kadar kırsal alan niteliğinde olup muhtarların denetiminde olması, firma sahipleri için önemli bir fırsat alanı olmuştur. Bugün Yıldırım ilçe sınırları içerisinde yer alan bu alt bölgeler, üretimin en cazip mekânları olmuş, bu nedenle bazı küçük ve orta ölçekli kumaş firmalarını da bu alana çekmiştir (Pınarcıoğlu, 1998: 206). Nitekim Aktar (1989: 182)'ın 1980'li yılların sonunda yürüttüğü araştırmasında küçük dokuma atölyelerinin şehrin kuzeyine doğru genişleme eğiliminde olduğu ve sık sık çıkan imar afları sayesinde bu yöne doğru dikey bir büyümenin gerçekleştiği ortaya konmuştur. Bu alanların ana bölümlerinde konut ve işyerlerinin iç içe olması da bölgeyi gecekondu yapımı için elverişli kılmıştır.

Tekstilin üretim örgütlenmesindeki piramit desenindeki güç kümelenmesi sektörler arasındaki iç hiyerarşiyi tayin ettiği gibi işgücünün üretimdeki yapı, işlev ve ücretine bağlı olarak mekânsal hiyerarşilerini de belirlemiştir. Fabrikalarda tam zamanlı çalışan güvenceli işçilerin mekânsal örgütlenmesiyle fason üretim, boyama ve diğer alt sektörlerde güvencesiz işlerde çalışan işçilerin zorunlu yer seçimi, kentin işlevsel hiyerarşisini tayin etmiştir. Bir diğer ifadeyle küçük dokuma atölyeleri, tüccar ve hazır giyim üretimi arasındaki bağımlılık ilişkilerinin yarattığı yeni yapılanmalar, hem emeğin hem de sermayenin mekânsal örgütlenmesini dönüştürücü güce sahip olmuştur.

Aktar (1989: 202)'ın araştırmasında fason işverenlerin "yukarıdakiler" ve fason iş alan küçük dokumacıların ise "aşağıdakiler" olarak tanımlandığı görülür. İki grubun da birbirleri için olumsuz anlam yüklediği bu ikili sıfat çifti, aslında sınıflandırmanın sözel göstergeleri olur. Aktar (1989)'a göre bu "ayrım", maddi temeli olan bir sınıflandırmadır. "Aşağıdakilerin" yani küçük dokuma atölyelerinin, dokuma tezgâhlarına sahip olmaları, işçi çalıştırmaları ve yasa karşısında işveren sıfatı almalarına rağmen "yukarıdakileri" işveren olarak sınıflandırması dikey hiyerarşik ilişkilerin sembolik anlam dünyalarındaki yansımalarıdır.[53] Söz konusu

[52] Bu alanların ortaya çıkışı, küçük tekstil firmalarının geliştiği 1960'lara dayanmaktadır. 1960 öncesinde küçük firmalar, tekstil ticaretinin geleneksel merkezi Kapalıçarşı'yı çevrelemekteydi. Ancak küçük firmaların gelişimi, geleneksel üretim yerlerindeki arazi kıtlığı, Bursa'ya yoğun göç akışlarıyla körüklenerek çevre bölgelere doğru genişleme baskıları yarattı. 1990'ların ikinci yarısından itibaren birçok küçük ve orta ölçekli tekstil firması merkeze yakın olan az gelişmiş arazilere taşındı (Pınarcıoğlu, 1998: 208).

[53] Aynı zamanda bu, ekonomik bağımlılık ilişkisinin sonucudur. Zira kumaş ve ipliği satın alacak sermayeden yoksun küçük dokumacılar "yukarıdakilerden" iş alamadığı sürece üretimi sürdüremez (Aktar, 1989).

sınıflandırma, mekânsal sınırlarda daha katı ayrımlar olarak ortaya çıkar. "Yukarıdakiler" güneydeki Kükürtlü ve Çekirge bölgesindeki apartmanlarda, "aşağıdakiler" ise kuzeydeki Selamet, Gülbahçe, Duaçınar ve Arabayatağı mahallelerindeki gecekondularda ikamet etmektedir. Bu alanlarda işyeri ve konutların iç içe olması işçileri, yol ve zaman maliyetini en aza indirmek için buralarda kümelenmesine yol açar. Özellikle tekstilde az gelişmiş üretim teknolojisi, aile emeğinin kullanımı ve sermaye yetersizliği gibi koşullar işyeri konut birlikteliğinin belirli alanlarda kümelenmesini sağlamıştır (Aktar, 1989).

Büyük imalat sanayiinde ise işgücünün özellikle örgütlü kesimine konut üretimi kooperatifler yoluyla sağlanmıştır (Tekeli, 2008: 34). 1980'lerin ikinci yarısında yapımına başlanan bu konutlar BOSB'ın kuzeyinde yer alan; Akpınar Mahallesinde 1050 Konutlar (Erengezgin, 2007; Vural Arslan, 2016), güneyinde yer alan Ataevler Mahallesinde Umut, Hizmet ve Emek Siteleri; ve kentin doğusunda Yıldırım ilçesinin güney yamaçlarında yer alan Mimar Sinan mahallesindeki Ulukent siteleridir. Kooperatiflerin düzenli maaş ve bordro talebini (Erez, 2020) sağlamaktan uzak, güvencesiz veya düşük ücretli işlerde çalışan işçilerse gecekondu yapımına yönelmiştir. Bu alanlar batıda Mudanya yolunun kuzeyinde, doğuda ise Ankara yolunun kuzey şeridinde yer alan geniş bir alanı kapsamaktadır. Kentin yerleşik alanlarında arsa fiyatlarının yüksek olması ve kaçak yapılaşmanın olduğu tarım arazilerinin hisseli parselasyonla bölünebilmesi bu alanlarda işçilerin gecekondu yapımını kolaylaştırmıştır.

Öte yandan büyük imalat sanayiinde tekstil ve otomotiv endüstrisinde işgücü piyasasındaki katmanlaşmış bir yapıya sahip olması**,** mekânsal farklılıkları inşa eden en önemli mekanizma olmuştur. Örneğin 1987-1991 arasında tekstilde çalışan işçilerin ücretlerinde önemli artışlar yaşanmasına rağmen (özellikle Merinos İpek fabrikasında yüzde 150'yi bulan artışlar) ücretler, 1991'den itibaren otomotiv ve metal sektöründeki çalışanların altında kalmıştır. 1993'te özel sektöre ait tekstil firmasında çalışan bir işçinin otomotiv ve metal sanayisinde çalışan bir işçiye göre ortalama ücreti yüzde 50 daha azdır. Bunun yanında tekstil üretiminin iç hiyerarşisi de işçilerin ücretlerine yansır. 1993 yılında, devlet tekstilindeki reel ücretler özel tekstil işletmelerine göre yüzde 59 daha fazladır. Buna rağmen tekstil işçileri metal ve otomotiv üretiminde çalışanlardan daha az ücret almaktadırlar (Pınarcıoğlu, 1998: 237-238). Küçük dokuma atölyelerinde ise sigortasız işçilerin ücretleri, parça başı ücrete göre belirlenmektedir[54] (Aktar, 1989).

[54] Tekstilde çalışan işçilerde düşük ücret alma eğilimi 2000'lerde de değişmez. Gerek Erengezgin (2007: 98)'in BOSB'iini odağına aldığı çalışmasında gerekse bu çalışma esnasında yürütülen saha araştırmasında otomotiv sektöründe çalışanların tekstile göre daha yüksek ücret aldıkları görülmüştür.

İşgücü piyasasıyla konut piyasası arasında kurulan homoloji yerleşimleri de kendi içinde tabakalaştırmıştır. Kuzeyde, Osmangazi ilçe sınırlarındaki mahallelerde, 1980'e kadar kaçak yapılaşmalara bağlı arazi spekülasyonlarının artması sigortasız veya düşük ücretlerle çalışan işçileri alternatif mekânlara yönlendirmiştir. Ucuz arazi fırsatlarının yoğun olduğu Yıldırım'ın kuzeyindeki tarım arazileri bu işçilerin gecekondu yapımı için en elverişli bölge olmuştur. Bölgenin güneyinde yer alan Kaplıkaya, Ertuğrul Gazi ve Mimar Sinan mahallelerinin Gecekondu Önleme Bölgesi (Karakurt Tosun, 2007) olarak belirlense de, kaçak yapılaşmanın sınırlı oranda önüne geçilebilmiştir. Zira bu alanın hemen sınırında yer alan dağ yamaçlarında, gecekondu yapımı hız kesmeden devam etmiştir (Çalışkan & Akbulak, 2010). Öte yandan Yıldırım'da kümelenen küçük dokuma atölyelerinde düzensiz işlerin istihdam yaratma kapasitesi de bu işyerlerini ve bunlara yakın alanları kente göç edenlerin ilk durağı haline getirmiştir.[55] Sonuç olarak üretim organizasyonundaki değişimler kentin mekânsal dağılımlarına yansırken emeğin mekânsal örgütlenmesi de buna uyumluluk göstermiştir. Geç dönem göçmen işçiler, hem düşük ücretli işlerde iş bulmak hem de ucuz arazilerde konut inşa etmek için kentin doğusuna yerleşme eğiliminde olmuşlardır.

Buna mukabil kentte artan ticaret hacmi ve orta sınıf hacmindeki nispi genişleme konut sunum biçimlerinde değişimlere yol açmıştır. Kentin güneyinde orta sınıfların kooperatifler etrafında örgütlenmesi, toplu konut sitelerinin sayısını önemli ölçüde arttırmıştır. Bu dönem kentin aşırı bir göç durağı haline gelmesi de orta-üst sınıfların merkezden kaçış eğilimini hızlandırmıştır. Böylelikle 1960 öncesi kentin popüler bölgeleri arasında yer alan İpekçilik, Setbaşı, Yeşil ve Maksem gibi mahalleler yerini 1960'ların ortası ve 1970'lerde Altıparmak ve civarındaki alanlara, 1980'lerde ise Kükürtlü ve Çekirge bölgesine bırakmıştır. Özellikle Çekirge ve Hüdavendigar Bursa'da üst-orta sınıfların tarafından en çok tercih edilen konut bölgeleri olmuş; bu alanlar mekânsal ayrımların temsili olarak kabul görmüştür.[56] Ancak orta ve üst sınıflar arasındaki mekânsal rekabet, mahalleler arasındaki sınırları çizmeye devam etmiştir. Özellikle tekstildeki dikey hiyerarşik ilişkiler ayrımları inşasında belirleyici olmuştur. Örneğin Kükürtlü mahallesinde tüccarlar, küçük ve orta ölçekli kumaş üreticileri ve sınırlı oranda profesyonel meslek grupları (Aktar, 1989: 127) yer alırken sanayici sınıf 1980'lerin ortasına kadar Çekirge bölgesindeki bahçeli konutlarda ikamet eder. Alt-orta sınıflar ise kentin

[55] Nitekim Aktar (1989: 182)'ın 1988 yılında görüşme yaptığı işçilerinden % 62'si gibi büyük bir çoğunluğunun ilk işi bu alanlarda dokuma işçiliğidir.

[56] Tarih boyunca turistlere hizmet veren bu alanlarda (Dörtok Abacı, 2005) lüks tüketimin yoğunlaşması, 1955'ten itibaren Bursa Kültür Parkı ve festival alanının bu bölgede yer alması gibi faktörler bu alanların cazibesini arttırmış ve yeni site ve apartman inşaatlarının bölgede hızla çoğalmasına yol açmıştır.

doğu yakasını oluşturan Maksem, Yeşil, Namazgâh ve Emir Sultan bölgelerinde kümelenmektedir. Alt sınıflarsa Santral Garaj ve çevresi, Anadolu mahallesi, Arabayatağı ve çevresinde yoğunlaşmaktadır (Erengezgin, 2007).

3.2.4. İşçi Kooperatiflerine Karşı Modern Toplu Konutlar 1990-2000

1990'lı yıllarda sanayinin batı (BOSB) ve kuzey uçlardaki (DOSAB) ikili konumu birçok küçük ve orta ölçekli sanayi işletmesinin İzmir, Mudanya, İstanbul ve Ankara yolları boyunca yayılmasına zemin hazırlamıştır (Tekeli, 2008: 31). 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren dokuma atölyelerinde giderek otomatik tezgâhlara geçiş, Yıldırım bölgesindeki birçok firmayı İstanbul yolu üzerindeki DOSAB'a taşımıştır (Pınarcıoğlu, 1998). DOSAB'ın firma listesinde bu dönem bölgede kurulan 123 firmanın % 73'ünün (90) tekstil üretiminin farklı katmanlarından[57], % 9'unun ise otomotiv yan sanayiinden oluştuğu görülmektedir. Bu dönem Hasanağa Organize Sanayi Bölgesinde (HOSAB) kurulan 38 firmanın % 42'si otomotiv yan sanayii, % 28'i makine ve metalden; BOSB'ta kurulan 55 firmadan % 40'ı tekstil, % 16'sı otomotiv yan sanayii, % 20'si makine ve metal sanayiinden; Nilüfer Organize Sanayi Bölgesinde (NOSAB) kurulan 86 firmadan % 38'i otomotiv yan sanayii, %26'sı makine ve metal ve % 13'ü tekstilden oluşur. Son olarak 2014'te yapımı tamamlanan Kayapa Organize Sanayi Bölgesinde 1990'larda kurulan 38 firmanın % 44'ü otomotiv yan sanayiinden oluşmaktadır (BTSO, 2021). Sektörel çeşitlilik ve endüstriyel gelişim kentte ücretli sayısında da artışa yol açmıştır. 1990 yılında işgücünün sektörel dağılımında tekstil % 40.6 ile yine önde gelirken, makine ve metal (otomotiv ana ve yan sanayi dahil olmak üzere) % 32.1 oranındadır 1990'da tarımda çalışan işçilerinin oranı % 1.3'e düşerken imalat sanayiinde çalışanların oranı % 69.1'e yükselmiştir (Dülgeroğlu vd, 1993: 37-38).

1995 yılında tekstil endüstrisinde faaliyet gösteren 8000'e yakın işletmede toplam 60.000 civarında işçi çalışmaktadır. Aynı dönemde otomotiv sanayiinde 3 büyük otomotiv fabrikasında 10.500 işçi istihdam edilmektedir (İpekyün, 1996: 241). 1997' de sadece BOSB'ta 161 firmada 25.000 kişi istihdam edilmektedir (Tekeli, 2008: 31). Kentteki artan istihdam ve hızla artan işçileşme süreci, nüfusun 1970'lerden 2000'lere istihdamındaki değişikliklerde görülebilir.

[57] 90 firmanın % 7'sini iplik ve boya, % 3'ü büküm ve dokuma, % 20'si dokuma ve kumaş imalatı, % 8'i iplik imalatı, % 46'sı tekstil ve konfeksiyondan oluşur (DOSAB, 2021).

Tablo 1: İşteki Duruma Göre İstihdam Edilen Nüfus

Yıllar	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına Çalışan	Ücretsiz Aile İşçisi
1970	% 28.1	% 0.9	% 28,9	% 42,0
1980	% 37,3	% 1,5	% 25,3	% 35,9
1990	% 50,9	% 1,8	% 20,4	% 26,9
2000	% 55,6	% 3,5	% 17,8	% 23,1
2002	% 67	% 6	% 11	% 4

Kaynak: Ciğerci Ulukan (2008)

1970'lerin sonunda 1.000'in üzerinde işletmede 50 bine yakın kişiye istihdam sağlanırken kentin merkez nüfusu 612.000'dir ve ücretlilerin oranı nüfusun yaklaşık 3'te birine tekabül eder. 1990'lı yılların başında 151.979 kişi istihdam edilirken (Dülgeroğlu vd, 1993: 38) kent nüfusu % 47 oranında artarak 901.860'a yükselmiştir. Nitekim 1990'ların sonunda 3 farklı organize sanayi bölgesinde 500'e yakın fabrikanın sadece 250'sinde 60.000'e yakın kişi istihdam edilmektedir (BTSO, 2000). 2000 yılında sadece BOSB ve DOSAB'ta 300'e yakın işletmede toplam 60.000 işçi çalışmaktadır (Altundemir & Yılmaz, 2001: 152). Buna koşut olarak 1.300.000'i aşarak % 44 oranında artan nüfusun yarısından fazlası ücretlilerden oluşurken kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile işçilerinin payının önemli ölçüde azaldığı görülür.

1990'lı yılların ardından yatırımların artan cazibesinde Balkan göçmenlerinin vasıflı ve ucuz işgücü niteliği taşıması (Pınarcoğlu, 1998; Özcan, 2016; Gökay, 2019; Ciğerci Ulukan, 2008), kentin endüstriyel gelişiminde önemli avantajlar yaratır[58]. Göçmenlerin bir taraftan ucuz işgücü niteliği taşıması üretim maliyetlerini düşürücü bir kaynak olarak değerlendirilmiş; diğer taraftan ara eleman ve vasıflı nitelikler taşımaları yerli işçilere kıyasla "makbul işçi" olarak görülmelerine yol açmıştır (Özcan, 2016). Balkan göçmeni Türk işçilerini odağına alan birçok araştırmada (Nichols vd, 2003; Ciğerci Ulukan, 2008; Gökay, 2019) bu grubun, Türk imalat

[58] Ancak 1989 öncesi Balkan göçmeleriyle bu dönem göç edenler arasında vasıf düzeyi farklılaşmaktadır. 1989 öncesi fabrika disiplinine intibak açısından yerli işçilerle Balkan göçmenleri arasında bir ayrım söz konusu değildir. Buna mukabil Ciğerci Ulukan (2008: 184)'ın 89 göçmenlerinin işgücü piyasasına eklemlenme ve çalışma ilişkilerini odağına aldığı araştırmasında grubun Bulgaristan'da % 55.7'sinin imalat, hizmet ve inşaat işçisi olarak çalıştığı ortaya çıkmıştır. Bunun yanında % 43.2'sinin lise ve % 14.2'sinin önlisans ve lisans mezunudur. Nitekim 89 göçmenlerinin kente yerleşme sürecinde % 90,8'inin işçi olarak istihdam edildiği ve bu işçilerin % 46,5'inin imalat, % 31,9'unun hizmetler ve % 12,4'ünün inşaat işlerinde istihdam edilmişlerdir (Ciğerci Ulukan, 2008: 184).

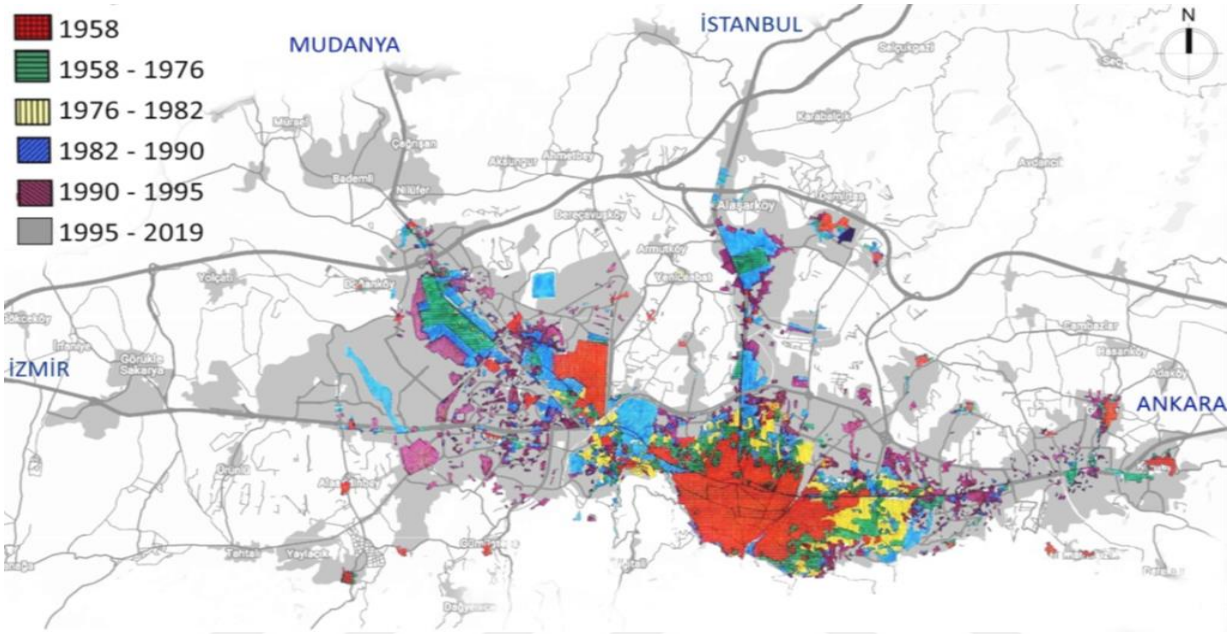
endüstrisinde özellikle istihdam ilişkilerinde köklü etkiler bıraktığı, işverenlerin Balkan göçmenlerini yerli işçilere göre daha eğitimli, vasıflı ve işyeri yönetiminde daha uyumlu oldukları için yerli işçilere tercih ettikleri sonucuna ulaşılır. Balkan göçmenler, sadece kalifiyeli bir işgücü kompozisyonuna sahip olmamış aynı zamanda girişimcilik alanında da kent ekonomisinin gelişimine önemli avantajlar yaratmış; Bursa'da sanayinin üretim dinamiğinin temposunu belirlemişlerdir (Aktar, 1989: 173). Nitekim 1980'lerin sonunda hem dokuma hem de metal sanayiinde girişimcilerin % 34'ü Balkan göçmenidir (Aktar, 1989). Bunu Bursa Ticaret ve Sanayi Odasının (BTSO) kayıtları üzerinden de incelemek mümkündür. 1889 yılında kurulan BTSO'nun ilk yıllarında 89 üye arasında 10 girişimci Müslümanlardan oluşurken 1950'lilerden itibaren özellikle Balkan göçmenleri odada sayıca ağırlıkta olmuş (Özcan, 2016: 147), 1950-2013 arası 60 yıllık dönemin yaklaşık yarısında odayı 5 Balkan göçmeni yönetmiştir. Aynı zamanda 1963 yılında kurulan özel sektöre ait ilk tekstil fabrikasının yine Balkan göçmeni bir girişimciye ait olması göçmenlerin kentin endüstriyel gelişimine önemli katkılar sunduğunu göstermektedir.

1989 yılında Bursa nüfusuna 100.000 Bulgaristan göçmeninin eklenmesi kentin demografisi ve yerleşim deseninin şekillenmesini de etkilemiştir. 1990'lı yıllarda sadece uluslararası göçler değil ulusal göç güzergâhında da kent, göçmenlerin toplumsal hareketlilik arzularını beslemiştir. 1990 nüfus sayımına göre Bursa ilindeki nüfusun % 28'i ülkenin diğer illerinde doğmuştur. Bu gruba diğer ülkelerde doğan nüfusun % 10'u eşlik etmektedir (Pınarcıoğlu, 1998: 194). Göçmen çeşitliliğini imalat sanayiinde çalışanların demografisi üzerinden okumak mümkündür. Dülgeroğlu vd (1993)'nin Bursa imalat sanayiindeki yaptıkları araştırmaya göre, 1990'larda sanayide çalışanların % 73.4'ü Bursa dışından gelenlerden oluşur. 1986'dan sonra imalat sanayinde çalışanların % 25.8'i Bursa dışından gelenlerden, % 39.3'ü ise yurt dışından, özellikle Bulgaristan'dan gelenlerden oluşmaktadır. Nitekim 1985-1990[59] (% 38.26) ve 1990-2000 (% 28.62) döneminde kentin yıllık nüfus artış hızı (% 21.71) Türkiye ortalamasının (% 15.08) hayli üzerindedir (Ciğerci Ulukan, 2008: 104).

Ulusal ve uluslararası göçlerin etkisi ve artan nüfusla beraber 27 Haziran 1987'de büyükşehir statüsüne geçen Bursa'da Osmangazi, Nilüfer ve Yıldırım adlı üç merkez ilçe kurulur. 1 milyona yaklaşan merkez nüfusta konut ihtiyacının artması, göçmen grupların

[59] 1985 yılında merkez nüfus 612.510'a yükselir. 1990'da bu büyüme hız kazarak 834.576'ya yükselmiştir (TÜİK, 2021). Öte yandan 1960 yılında Bursa'nın merkez nüfusu ilin sadece yüzde 22'sini oluştururken, 1980 ve 1990 yıllarında payı sırasıyla yüzde 39'a, yüzde 52'ye yükselmiştir. (Pınarcıoğlu, 1998: 194). Bu istikamette Türkiye'de kentleşme hızına paralel bir biçimde Bursa'da kırdan kente göç hızı artmış, 1960'ta 153.866 olan kentin merkez nüfusu, tarımsal üretimdeki düşüş ve de terör kaynaklı zorunlu göçlerle 1990'da yaklaşık 6 kat artarak 901.860'a yükselmiştir (TÜİK, 2021).

ekonomik koşullarına yanıt sunacak boş alanların olmaması, konut talebinin artmasına bağlı arsa fiyatlarının yükselmesi gibi devindirici koşullar kentin hızla ovaya doğru yayılmasına yol açmıştır (Fidan, 1999). 1990'lara kadar doğu ve kuzeye yönünde yağ lekesi biçiminde yüksek yoğunluklu bir kent dokusu gelişmiştir (Tekeli, 2008).

Şekil 1: 1958-2019 Arası Kentsel Gelişimin Yönü

Kaynak: (İlhan & Ediz, 2019).

Mudanya istikametinde kuzey alanlarının gelişme göstermesinde 1950'li yıllarda Balkan göçmenleri için kurulan Hürriyet, Adalet ve İstiklal mahallelerinin civarına yapılan yerleşimler etkili olmuştur. Özellikle 1989 Balkan göçmenlerinin ağ temelli yerleşme eğilimi[60] Osmangazi'nin kuzey batısını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Bunun yanında 1970'lerin ikinci yarısı ve 1980'li yıllarda göç eden Doğu'lu ve Karadeniz'li göçmen gruplarının önemli bir kısmı bu bölgeye yerleşir (Erengezgin, 2007).

Bursa'nın kentleşme biçimini ele alan bir dizi çalışma (Fidan, 1999; Erengezgin, 2007; Karakurt Tosun, 2007; Mutlu, 2015; Mutlu & Varol, 2017; Batkan, 1996; Yeke vd, 2016) bu bölgenin BOSB'a yakın olması ve göçmen grupların işgücü piyasasındaki fırsatları maksimize etmek amacıyla buraya yerleşme eğiliminde olduğu hususunda uzlaşı içindedir. Ne var ki Bıçkı

[60] 1990 yılı nüfus sayım verilerine göre Bursa'ya 1950-1989 arası dönemde toplam 99.298 Balkan göçmen gelirken göçmenlerin nüfusa oranı % 6'dır (Ciğerci Ulukan, 2008). Bu gurubun Güler (2020)'in araştırmasına göre % 43'ü Osmangazi ilçesinde ikamet etmektedir.

(2004)'nın BOSB'ın doğusunda yer alan Işıktepe bölgesini ve Erengezgin (2007)'nin BOSB'ın kuzeyinde yer alan Emek ve Akpınar mahallelerini odağına aldıkları çalışmalarda, göçmen grupların işgücü piyasasında avantaj yaratmaktan ziyade ucuz arazi ve konut fırsatlarına erişmek amacıyla yerleştikleri sonucuyla karşılaşılmıştır. Yerleşimlerin temel motivasyonu ağ temelli olup göçmenler, daha çok akraba ve tanıdıklarının yanına ve kısmen yapılı çevrenin gelişmiş olduğu bölgelere yerleşme eğilimindedir. Şüphesiz, bu civarda 1950'lerden itibaren kurulu bir yerleşim alanının olması da yer seçiminde etkili olmuştur. [61] Hal böyleyken kentin kuzey batıya doğru gelişiminde sanayinin bu bölgede yer aldığı vargısının abartılı olduğunu belirtmek gerekir.

Bursa'nın kentleşme biçimini ele alan çalışmalardaki bir diğer sorun BOSB'ın 1966'da kentin batısına kurulmasına rağmen kentsel gelişimin 1990'lara kadar doğu[62] yönünde olmasını "ilginç" gören yaklaşımdır (Karakurt Tosun, 2007; Mutlu, 2015). Bu eğilim birkaç farklı etken etrafında açıklanabilir. Birincisi yerel idare merkezlerinin kent merkezi ve merkezin doğusunda bulunmasıdır. Bu dönem birçok kamu kuruluşu bu alanda yer alır. İkincisi 1987'ye kadar, doğuya doğru yapılan kaçak yerleşimlerde, bölgenin belediye mücavir alanlarının dışında olması etkili olmuştur. Üçüncüsü ise küçük imalat sanayiinin doğu bölgesindeki çeşitliliği ve merkeze uzak alanlara ulaşım sorunudur. Tekstil endüstrisinin alt katmanlarında istihdamın ağırlıkla merkeze yakın ve kentin doğu yakasını çevreleyen Osmangazi ve Yıldırım bölgesinde olması, bu ilçelere yapılan yerleşimleri şekillendirmiştir. Nitekim Merinos Yün Fabrikasının Santral Garaj civarında yer alması, küçük dokuma atölyelerinin bu alanlarda kümelenmesine zemin hazırlamıştır. Selamet, Gülbahçe, Anadolu gibi mahallelerde yoğunlaşan atölyelerde istihdam edilen kişilerin merkezi iş alanlarına yakın yerlerde gecekondu yapımına yönelmesi de bu bölgelerdeki mevcut yerleşim örüntüsünün ortaya çıkmasında kritik bir öneme sahip olmuştur. Aynı zamanda Tekel Tütün Fabrikası, küçük dokuma atölyeleri, boya fabrikaları ve tekstil sektörünün diğer bileşenlerinin 1990'lara kadar bölgede yoğunluk göstermesinin doğuya doğru yerleşimleri belirlediği düşünülmektedir. Nitekim 1984 Nazım İmar Planına kadar kentin batısında bugünkü Nilüfer ilçesinde, ovaya doğru yerleşimlerin yasak olması da gelişimin

[61] İlgili iddia Bursa hakkındaki çalışmalarla sınırlı değildir. Türkiye'de kentsel ayrışma çalışmalarında Marksist kent yaklaşımının hâkimiyeti sanayi alanlarının mekânsal tercihiyle işçi sınıfı konutlarının yer seçim davranışını paralel olarak görme eğilimindedir. Oysa Bursa örnek vakası, Marksist kent yaklaşımına hâkim olan (Harvey, 2013; Massey, 1979) sanayinin mekân tasarrufunun kent desenini şekillendirici etkisinin abartılı olduğunu göstermektedir.

[62] Kentsel yerleşimlerin 1990'ların sonuna kadar doğu yönlü eğilimi konut üretim istatistiklerinden hareketle takip edilebilir. 2000 yılında Nilüfer'de henüz 15.165 konut varken bu sayı Yıldırım'da 59.584, Osmangazi'de 85.772'dir (TÜİK, 2021).

yönünü belirlemiştir. Fidan (1999: 52)'a göre Nilüfer bölgesindeki arazi fiyatlarının yüksekliği de batıya doğru yerleşimleri sınırlandırmıştır. 1985-1995 döneminde toplam arsa arzı bakımından Yıldırım'a 763,1 hektar, Osmangazi'ye 472,081 hektar alan ayrılırken Nilüfer'de toplam arsa arzının 319,430 hektarla (Karakurt Tosun, 2007: 128) sınırlı olması bu iddiayı doğrulamaktadır. Bunun yanında Nilüfer ovasındaki arazilerin çoğunluğunun gecekondu yapımına elverişsizliği de bu bölgeye doğru gelişimin önüne geçmiştir[63].

1990'ların ikinci yarısında BOSB'ın kuzeyinde, Osmangazi ilçe sınırındaki Hamitler, Bağlarbaşı, Yeni Karaman ve Yunuseli mahallelerinde gecekonduların baskın niteliği bölgenin imara açılmasını beraberinde getirmiştir (Karakurt Tosun, 2007). 1991-1995 yılları arasında Bursa Büyükşehir Belediye sınırları içerisinde 18 bin yapı için ruhsatı talebi olurken 25 bine yakın gecekonduya imar affı ruhsatı alınmıştır (Fidan, 1999: 113). Nitekim 1990-2000 arası dönemde Osmangazi'nin nüfusu 510.000'den 642.000'e % 25 oranında artarken, Yıldırım'ın nüfusu 325.000'den 480.000' çıkarak % 47 oranında artmıştır.

Kentin demografik yapısında yaşanan dönüşümler toplumsal farklılaşmayı arttırırken aynı zamanda sınıfsal ayrımların itici gücü olmuştur. Orta sınıf hacmindeki nispi genişleme, sınıfsal ayrımları yeni mekânsal temsillere dönüştürme ihtiyacını beraberinde getirmiş, konut üretimleri ilk defa site tipi mekânsal örgütlenmeler biçiminde ortaya çıkmıştır. Böylelikle apartmanda yaşamanın statüsü yerini kooperatif yoluyla üretilen sitelere bırakmıştır. 1984'te yılında Toplu Konut Yasası'nın çıkmasının ardından (Karakurt Tosun, 2007: 128), küçük sermayeli müteahhitlerin yaptığı konutların yerini, konut kooperatifleri tarafından yapılan büyük ölçekli siteler almıştır (Yeke vd, 2016: 618). Bu, yapsatçılığın egemen olduğu ve sadece üst-orta sınıflara satışı zorunlu kılan konutlardan alt-orta sınıflara konut üretimini yaygınlaştırmıştır. 1984 Nazım Planı, 1990 ve 1995 Revizyon Nazım Planları sonrası hem sanayi alanları kontrol altına alınmaya çalışılmış hem de hızlı konut talebini karşılamak üzere Nilüfer ilçesi toplu konut bölgesi olarak önerilmiştir[64] (İlhan & Ediz, 2019: 123). Bu doğrultuda Nilüfer'de yer alan Ertuğrul bölgesi, toplu konut alanı olarak planlanmıştır. Bu planlar kentsel gelişimin güzergâhını belirlese de kent, kendi iç dinamikleri doğrultusunda gelişimini sürdürmüştür. Kentin kuzey ve batı çemberinde ortaya çıkan mahallelerin gelişim sıralamasında

[63] Bursa'da ilk alışveriş merkezi olan ASF tesislerinin 1977 yılında kuzeyde Yalova Yolu üzerinde yapılması, 1983 yılında aynı yol üzerinde yapılan Özdilek AVM'nin açılması (Kağıtçıbaşı & Yaşar, 2016) ve 1999'da kent merkezine kurulan Zafer Plaza AVM gibi alanların inşası kuzey ve doğu yönünde gelişimi etkilediği düşünülmektedir.

[64] 1984 Nâzım Planında kentin hala tek merkezli bir yapıya sahip olması nedeniyle doğuda ve batıda alt merkezler oluşturularak kademeli bir biçimde alternatif merkezler oluşturulması planlanmıştır (Vardar, 2008: 86).

bunu görmek mümkündür. 1950'li yıllarda Balkan göçmenleri için konut tahsis edilen Hürriyet, Adalet, İstiklal mahallerinin gelişimi 1960-1976 döneminde; Fethiye, Yenikaraman, Bağlarbaşı ve Emek mahallelerinin gelişimi, 1980'lerden sonra imar kapsamına alınmasına rağmen, 1976-1982 döneminde; Hamitler, İhsaniye, Beşevler, Ataevler mahallelerin gelişimi 1990-1994 döneminde; Geçit, Minareliçavuş ve Bademli mahallelerinin gelişimi ise 1994-2004 dönemine tekabül eder (Erengezgin, 2007: 110). Bunlar arasında İhsaniye, Beşevler ve Bademli dışındaki mahalleler, işçi sınıfı mahalleleridir. Öte yandan 1984 Nâzım Planı ile imara açılan Fethiye, İhsaniye ve Beşevler gibi mahallelerin alt ve alt-orta sınıflara hitap edilmesi hedeflenmişse de (Batkan, 1996: 259) bu bölge 2010'lara kadar orta-üst sınıf grupların yerleşim alanı olmuştur. Planda alan için toplu konut üretimi öngörülmüş ancak bu mahallelerin dış eteklerine doğru kaçak gecekonduların önüne geçilememiştir. Böylelikle Fethiye'nin Mudanya yoluna yakın olan kesimleri çoğunlukla işçi sınıfı yerleşim alanına dönüşmüştür (Erengezgin, 2007: 111). Bunun yanında 1991 sonrası dönemde Nilüfer belediyesi, Çamlıca mahallesinde yapılacak olan projelerden alt-orta sınıfların yararlanmasını hedeflese de (Karakurt Tosun, 2007: 130) bölgenin orta-üst sınıf grupların yerleşim alanına dönüşmesinin önüne geçilememiştir.

Kooperatiflerin gelişimiyle bir taraftan Nilüfer'de Beşevler ve İhsaniye gibi mahallelerde orta sınıfa yönelik lüks konut üretimi gerçekleştirilmiş (Vural Arslan, 2016: 60); diğer taraftan işçi sınıfının örgütlü kesimine mütevazi konut sunumu (Nilüfer'de Ataevler, Osmangazi'de Akpınar mahallesinde) farklı sınıfların bir aradalığına imkân sağlamıştır[65]. Yapsatçılığa göre yapım hızı, maliyeti, talebin örgütlenmesi ve hem özel hem de kamu tarafından yüklenilmesi bakımından alt-orta sınıflara yönelmeye imkân sağlamış olan kooperatif usulü konut üretimi, özellikle Nilüfer'de üst-orta sınıflar için ayrıcalıklı alanların doğmasına da olanak tanımıştır.[66]

Buna mukabil üst sınıf gruplar, erişimi zor ve maliyetli olan daha bakir uzamlara taşınmaya başlar. Endüstri öncesi kentlerde merkeze bağımlılığın yüksek olduğu yerlerde üst sınıflar iş, yaşam, konut ve hizmet imkânlarının yüksek olduğu prestijli kent merkezlerini tercih ederken, merkezden kentin çeperlerine doğru sınıfsal hiyerarşi de düşer. Endüstrileşmenin

[65] 1990'ların ikinci yarısında yapımı tamamlanan bu iki alanın, çok sayıda işçi konutunun yanında daha çok mühendisler, orta ve düşük kademe memurlar gibi orta sınıf gruplarına hitap etmesi hedeflenmiştir (Erez, 2020: 77).

[66] 1985-1995 yılları arasında kooperatifler yoluyla üretilen konut alanı Nilüfer'de (1685,8 ha) Osmangazi'ye göre (1875,2 ha) daha sınırlıdır. Yıldırım'a ilişkin bilgiler sınırlı olmakla birlikte bu çalışma esnasında yürütülen saha araştırmasında Mimar Sinan mahallesinde yaklaşık 7 bin haneli Ulukent sitelerinin bu dönem Merinos işçileri tarafından yapıldığı bilgisine ulaşılmıştır. 1990-2000 arası dönemde üç ilçede toplam 68.552 konut üretimi gerçekleşir (Karakurt Tosun & Fırat, 2012: 181).

gelişimi bu eğilimi tersine çevirmiş, üst sınıflar kent merkezlerinin daha heterojen bir yapı sergilemesine karşı kent dışına taşınma refleksi gösermişlerdir (Ataç, 2013: 49). Bursa'da üst sınıfların mekânsal ayrım stratejileri 1970'lerin ikinci yarısına kadar Altıparmak Caddesi üzerinden temayüz ederken 1980'lerden itibaren terkedilen bölgede artan sınıfsal farklılaşma, ayrımların yönünü Çekirge ve Kükürtlü bölgesine çevirmiştir. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren bu bölgede artan orta sınıfın hareketliliği, yerleşimlerin yönünü bu defa ulaşımı daha zor ve maliyeti güç olan Mudanya Yolu üzerinde (villa tipi lüks kapalı sitelerin inşa edildiği) Bademli bölgesine çevrilmiştir.

Türkiye'de mekânsal ayrımların sınırları 1980'li yıllardan sonra belirginlik kazanmaya başladığı iddia edilse de (Öncü, 2013; Geniş, 2006; Akgün, 2014; Işık, 1996), bu olgu Bursa'da 2000'lere kadar belirgin görünümler almaz. Güvenç (1998)'in Bursa'da mekânsal farklılaşmayı ele aldığı (1990 nüfus sayım verilerine göre) çalışmasında, kentte sınıfsal coğrafyanın daha esnek dağılımlar gösterdiği, farklı sınıfsal gruplar arasında bir arada yaşama eğiliminin 2000'li yıllara kadar sürdüğü görülmektedir. 2000'lere kadar düşük kademe memurlar ve alt-orta sınıflara yönelik kooperatifler yoluyla konut üretimi, ayrım örüntüsünün daha gri görünümler almasında etkili olmuştur. Toplumsal farklılaşmanın nispeten daha az çeşitlilik göstermesi de toplumsal uzamdaki mesafelerin fiziksel uzama dönüştürme motivasyonunu düşük kılmıştır. Henüz ücretliler arasında farklılaşma çok yüksek olmadığı gibi kendi hesabına çalışanların oranı da nüfusun yaklaşık 1/5'ine tekabül etmektedir.

3.2.5. "Gülümseyin, Nilüfer'desiniz" 2000-2020

2000'li yıllar Türkiye'nin hem politik hem de demografik alanda köklü değişimlere sahne olduğu; yükselen yeni sınıfların kent desenini köklü bir biçimde dönüştürdüğü bir döneme tekabül eder (Ataç, 2013: 39). Bu dönem kamu sektöründe ve tarımda azalan istihdama eşanlı olarak özel sektörün artan istihdamı eşlik ederken aynı anda iki farklı sınıfın yükselişine tanık olundu. Girişimci, yönetici ve profesyonel gruplarda özel sektör elitlerinin yükselişine karşı işgücü piyasasının alt tabakasında vasıfsız ve belirli bir sosyal güvenceden yoksun grupların sayısı (son yirmi yılda %8,53'ten %15,4'e) artmaya başladı. Yüksek eğitimli elitler ve kayıt dışı sektör çalışanlarının eş zamanlı büyümesi kutuplaşmayı da beraberinde getirdi[67]

[67] 1980'da işgücünün % 50'den fazlası tarımda istihdam olurken 2005'te bu oran % 50'lere 2019'da % 16,75'e kadar düşmüştür (Sunar, 2020: 38). Sanayide istihdamın oranı ise % 21'den % 25'lere yükselmiştir. Özellikle kadın işgücünde istihdam 1988-2005 arasında % 66 oranında artmış, hizmetler sektöründe % 26'dan % 46'ya yani iki kata yakın bir yükselme kaydedilmiştir (Kaya, 2008: 171). 2019'da hizmet sektörünün toplam çalışanlar içinde

(Kaya, 2008: 171). Bunun yanında son yirmi yıl da ücretlilerin oranı % 44'e yakın bir oranda artmış ve çalışanların önemli bir kısmı işçileşmiştir. 1980'de işgücünün % 1,6'sını profesyonel meslek mensupları oluştururken bu oran 2000'de % 3'ün üzerine çıkmış (Kaya, 2008: 171), 2001-2019 arasında bu kategoride oran 2 kata (% 5.75'ten % 11.47'ye) yakın yükselmiştir (Sunar, 2020: 37). Profesyonel meslek mensupları ve hizmet sektöründe (bu kategorinin üst ucundaki) artan istihdam oranları, yeni orta sınıfların beğeni ve tercihlerine cevap verecek şekilde kentleri de yeniden yapılandırmıştır. Bir diğer ifadeyle işgücü piyasalarındaki parçalanma kentsel farklılaşmayı da buna uyumlu hale getirmiştir. Ataç (2013) Türkiye'de 2000 sonrası kentlerin ayrışma biçimlerini ele aldığı çalışmasında, kentlerin ülkenin geneline özgü bir ayrıştırma deseninin olduğunu, her kentte sınıfların mekânda müşterek bir sistematik etrafında dağıldığını belirtir. Ancak her kent kendi sınıf dinamikleri ve fiziksel özelliklerine göre mekânsal ayrım çizgilerini çizmektedir. Dolayısıyla kentlerdeki sınıf farklılıklar, kendine özgü bir yer seçim düzeni oluşturmaktadır (Ataç, 2013: 44).

Bursa'da, kabaca 2000'lere kadar şehri şekillendiren kuzey ve güney arasındaki mekânsal ayrım ilkesi, 2000 sonrası coğrafi yönünü batıya kaydırarak yerini doğu-batı ayrışmasına bırakmıştır. Nilüfer'in uydu kentleri (özellikle 2010 sonrası) genişledikçe seçkin orta sınıf banliyöleri giderek daha popüler hale gelmeye başladı ve şehirde kalabalıklaşan orta sınıfları kent merkezinden uzakta yeni konutlara çekti. Böylece şehrin toplumsal uzamında hâkim güneyle, tabi kuzey arasında çakışan toplumsal kutupluluk yerini doğu-batı ayrımına bıraktı. Bu, doğuda damgalanmış Yıldırım'ın (ulusal ve uluslararası göçmen topluluklarını da içererek) tabiiyetini tahkim edecek şekilde genişledi ve batıda Nilüfer'in hâkim ve prestijli konumuyla çakıştı. Ve Nilüfer, orta sınıf hareketinin fiziksel uzamda somutlaştığı alana dönüştü. Nilüfer'in orta sınıf yerleşiminin mekânı haline gelmesi, ilçeyi yasal olmayan, gecekondulaşmanın karşıt kutbu haline getirdi. Bu dönemde güvenceli işçi sınıfları, Toplu Konut İdaresinin (TOKİ) inşa ettiği konutlara taşınarak, şehrin ortasını (Osmangazi'yi) kutuplar arası yolculukta bir tür eşik geçişine dönüştürdü. Güvenceli işçilerin çoğunluğu Osmangazi'nin kuzeyinde BOSB'a yakın, TOKİ'nin ürettiği konutlarda veya buna yakın alanlara; güvencesiz ve serbest çalışanların çoğunluğu Yıldırım'a; orta ve üst sınıf gruplarsa Nilüfer'in muhtelif alanlarına dağıldı[68]. Mekânsal ayrım stratejileri ise Nilüfer'de inşa edilen yeni konut alanlarıyla

payı % 56,64'e çıkmıştır (Sunar, 2020: 38). Tüm bu gelişmeler Türkiye'nin 2000'lerden sonra geçirmekte olduğu büyük dönüşümün önemli göstergeleridir.

[68] Bu ayrımların kendi içinde homojen olmadığını belirtmek gerekir. Elbette Yıldırım'da sendikalı, sosyal güvenceye sahip işçi sınıfı grupları olduğu gibi Osmangazi de bu olanaklardan yoksun gruplara ev sahipliği yapar. Ancak Nilüfer'in daha homojen bir yapıya sahip olduğunu belirtmek gerekir.

devingenliğini sürdürdü. Şehirde artan toplumsal farklılaşma, mekânı çoklu parçalara bölse de mekânsal ayrımları bir kutuplaşma (Nilüfer'e karşı Yıldırım) modeline dönüştürdü. 2000'lere kadar gerek istihdamda gerekse katma değerde hâkimiyetini sürdüren tekstil endüstrisi, bayrağı otomotiv yan sanayii, makine ve metal sektörüne bıraktı. Bu bölümde 2020'lere kadar kuzey-güney yönlü diriliğini koruyan mekânsal ayrım ilkesinin hangi mekanizmalar aracılığıyla doğu-batı ayrımına dönüştüğü ele alınarak şehrin üç farklı ilçede üç farklı toplumsal topoğrafyayı nasıl oluşturduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

Türkiye'de kent araştırmaları literatürü kentsel ayrışmanın derinleşmesini, neo-liberal politikalar doğrultusunda ekonomik yeniden yapılandırma ve sanayi örgütlenmesinde kitle üretiminin azalan etkisine karşı esnek üretim rejiminin baskın niteliğine dayandırma eğilimindedir (Kaygalak, 2001a; Geniş, 2011; Öncü, 2013; Doğan, 2001; 2007; Pınarcıoğlu & Işık, 2009; Erez, 2020; Öktem, 2011; Eraydın, 1988; 2009; Erder, 2009; Işık, 1996). Buna göre 1980'li yıllara kadar uygulanan ithal ikameci rejim, büyük sermaye grupları ile küçük sermaye arasında zımni bir mutabakat yaratır. Satış ve kâr garantisi sunan sanayi ekonomisi büyük sermaye grupları arasında bölüşülürken, yapsatçı üretime dayalı konut inşası orta sınıflara bırakılır. 1980 sonrası iç talebin kısılmasına dayalı ihracatı teşvik eden sanayileşme politikası bu mutabakatın çözülmesine yol açar. Büyük sermaye grupları, artık finans piyasalarının ardından kentsel rant ve tüketim alanlarına yönelir. Büyük sermaye grupları için sanayi üretiminin esnek niteliğinin riskli hale gelmesi ve kentsel rantların sanayi yatırımlarına alternatif bir nitelik kazanmasıyla yatırımlar kent ekonomilerinde yoğunlaşmış, böylece küçük ve büyük sermaye grupları arasındaki zımni mutabakat çözülmüştür. Bir diğer ifadeyle çağdaş kapitalizmi ayakta tutan koşulların değişimi, mekânın üretimini zorunlu bir nedensellik haline getirmiştir (Soja, 2019: 127). Ve kentin fiziki formunun belirlenmesindeki bu rol değişimi, uluslararası ticaret merkezlerinin, alış-veriş ve eğlence merkezlerinin sayısını giderek arttırmaya başlamıştır. 1980'li yılların ardından büyük sermayenin kente girişini kolaylaştıran düzenlemeler sonrası (burada sıklıkla merkezi otoritenin kentsel rantlarda yetki devrini yerel yönetimlere bıraktığına işaret edilir) kentin çeperinde imara açık arazilerde konut üretimleri kolaylaşmış; orta-üst sınıf gruplara hitap eden konut projeleriyle büyük sermaye grupları nüfusun mekânlar arasında yer değiştirmesinde önemli ölçüde pay sahibi olmuştur.

Ekonomik yeniden yapılandırma sürecinde kent ekonomileri, hızlı kâr arayışlarına çözüm üretmiş olabilir (Şentürk, 2014: 90). Ancak bunun büyük veya çok uluslu sermaye gruplarının müdahalesiyle gerçekleştiği iddiası oldukça abartılı görünmektedir. 1980'li yıllardan itibaren ekonomik yeniden yapılandırma süreçleri doğrultusunda neo-liberal kentsel

politikalar, kentlerin endüstrilerden arındırılarak turizm, ticaret ve hizmetler sektörüne açılmasında önemli fırsat alanları da sunmuştur (Penpecioğlu, 2016; Işık, 1996; Kaygalak, 2001a). Ne var ki, sermayenin kent ekonomilerine yönelmesi büyük veya çok uluslu şirketler eliyle değil, 1980 ve özellikle 2000 sonrası orta sınıf hacmindeki genişleme ve grubun artan maddi avantajları sayesinde olmuştur. Özellikle 1990'lı yılların ortasından itibaren bu olgu orta sınıf gruplara sermaye birikiminde ciddi avantajlar sunmuştur. Bu dönemde giderek artan ve 2000'li yıllarda küresel ilişki ağlarına eklemlenerek ivme kazanan kentlerin, tüketim ve hizmet sektörlerine alan açan yeniden yapılandırılması orta ölçekli sermaye gruplarını mekânsal yatırımlara teşvik etmiştir. Sermayenin çevrimleri etrafında gerçekleşen, üretim alanlarından tüketim alanlarına kayan "bir kısım" yatırımlar, kentlerde alt-orta sınıfa yönelik konut üretiminin yerini, orta-üst sınıf konut üretimlerine bırakmıştır. Ancak kentsel rantların yeniden dağıtımında orta sınıfların aldığı pay, iddia edildiği (Eraydın, 1988; Işık, 1999) gibi düşüş yönlü değil, aksine artarak gerçekleşmiştir. İlgili iddia şu soruyu sormayı gerektirir: kentlerde eğlence, alışveriş merkezi ve konut üretimlerinin kaçta kaçı çok uluslu şirketler ve büyük sermaye ile orta ölçekli sermaye grupları arasında paylaşılmaktadır?

Bıçkıcıoğlu (1987)'nun Ankara'da faaliyette bulunan 25 konut firmasını ele aldığı araştırmada, bu firmalardan 14'ünün 1980 öncesi yapsatçı olarak sektöre giriş yaptığı, 11 firmanın ise 1980 sonrası konut üretiminde yer aldığı görülür. Bununla beraber sadece 3 firmanın inşaat yapımının yanı sıra inşaat malzemelerinin üretimi, ticaret ve turizm gibi alanlarda faaliyet yürüttükleri tespit edilir. Firmalardan yalnızca biri endüstriyel üretim tekniklerini kullanarak konut üretimlerini gerçekleştirmektedir. Ve yapsatçı modelden farklı olarak konutlar, inşaatın bitiminde satışa sunularak spekülatif kâr elde edebilmektedir. Endüstriyel üretim tekniklerini kullandığı ve konutları yapsatçı yöntemle değil inşaat bitiminde sattığı göz önüne alındığında 25 firmadan sadece birinin büyük sermaye grubu olduğu tahmin edilebilir (ak Türel, 1989: 146). Bursa örnek vakası göz önüne alındığında uluslararası ve büyük sermaye gruplarının kentsel rantlardan ziyade sanayi ekonomisine yöneldiği görülmektedir. 2006 yılında BTSO'nun *Bursa'nın Yabancı Yüzü* araştırmasına göre kentte 2006 yılında faaliyet gösteren 197 firmadan 78'i, 1980-2000 arası dönemde yatırımda bulunurken geriye kalan 119'u 2000-2006 arasında kurularak faaliyete geçer. 6'sı çokuluslu şirket olan bu firmalardan, 55'i oto yan sanayi, 2'si otomotiv ana sanayi, 17'si makine ve metal, 17'si tekstil ve konfeksiyon, 10'u gıda, 8'i hizmet, 3'ü finans alanında faaliyetlerini yürütmektedir. Buna karşı sadece 2 firmanın inşaat alanında faaliyet gösterdiği görülmektedir (İyibozkurt, 2016: 191). 2016 yılına gelindiğinde, sayısı 636'ya çıkan yabancı sermayeli firmanın sadece % 5.5'i

inşaat alanındadır (BEBKA, 2016: 135). Bunun yanında gerek BTSO'ya üye, inşaat endüstrisinde faaliyet gösteren firmalar gerekse İnşaat Müteahhitleri Sanayici ve İş İnsanları Derneği'nin (İMSİAD) 178 üyesinin özgeçmişleri incelendiği aralarında büyük veya yabancı sermaye grubunun yer almadığı görülmektedir. Az sayıda firmanın 1980 öncesi yapsatçı yöntemle konut üretimine giriş yaptığı, birçok firmanın ise 1980 sonrası kurulduğu ve 2000'li yıllardan itibaren sermaye hacmini genişleterek büyük konut komplekslerine yöneldiği görülmektedir.[69]

Bu durum kentsel ayrışma çalışmalarında büyük ve yabancı sermaye grubunun kenti yeniden şekillendirdiği iddialarının gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir. O halde bölgeler arasında keskin sınıfsal yarılmalar nasıl oluşmuştur? Bu soruya sunulan bir diğer yanıt, sanayi örgütlenmesinin değişen niteliğidir. Akgün (2014) fordizmde meydana gelen kriz sonucu ortaya çıkan esnek rejim modelini, kentlerin yeniden yapılandırılması süreciyle bağlantılandırır. Buna göre işgücü piyasaları, üretim ve tüketim kalıplarındaki meydana gelen esneklik bölgesel farklılıklara yol açmış, sektörler arasında eşitsiz gelişmeler hizmet sektörünün aşırı büyümesiyle sonuçlanmıştır. Böylelikle sanayiden arındırılan alanlarda sermayenin ikincil döngülerine yapılan yatırımlar alt kentleşmeleri doğurmuştur. Üst sınıfların sanayiden arındırılan alanları taşınması, mekânsal pratiklerde ayrışma biçimlerini keskinleştirmiştir.

Ne var ki Bursa, bu konuda tersi bir gelişme kaydetmiştir. Merinos Yün Fabrikasının özelleştirilmesinin ardından fabrikanın bulunduğu alanın belediyeye devredilmesiyle (Erengezgin, 2007) bölge, müze, kongre kültür merkezi, kent parkı, kafe ve restaurantlardan oluşan bir komplekse dönüşse de orta-üst sınıf gruplar için sembolik değer kazanmamıştır. Gerek Santral Garaj ve çevresi gerekse Merinos Yün Fabrikasına yakın, sanayiden arındırılan diğer alanlara (Tütüncüoğlu Çiftliği bölgesi, Tekel Tütün Fabrikası) alt-orta sınıflar yerleşirken[70], Nilüfer bölgesinde sanayi yapılarının temerküz ettiği alanlar orta-üst sınıf grupların yerleşim alanına dönüşmüştür.

Esnek üretim ve birikim süreçlerinin kent mekânını yeniden şekillendirdiği, kitlesel üretimden esnek organizasyon/uzmanlaşma modeline geçişin, mekânın daha geniş parçalanmasını ve kutuplaşmasını güçlendirdiği argümanı kent araştırmalarında ulusal (Eraydın, 1999; 2001; Kaygalak, 2001a; Geniş, 2011; İçli & Deniz, 2008; Şentürk, 2014; Akgün, 2014) literatürde değil uluslararası literatürde de güçlü bir destek bulur (Knox, 1991;

[69] Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.imsiad.org.tr/uyelerimiz

[70] Bu çalışma kapsamında yürütülen ve sonuçları bir sonraki bölümde verilecek olan saha araştırmasında bu bölgelerin alt-orta sınıf gruplar tarafından paylaşıldığı ortaya çıkmıştır.

Musterd & Ostendorf, 2004; Marcuse & Van Kempen, 2005; Harvey, 2012; Wacquant, 2019). Ancak Türkiye'de pek çok kentte olduğu gibi (Öngel, 2013) Bursa'da da kitle üretimi hala baskın konumdadır. İlgili argüman Türkiye'deki erken örneğini, Eraydın (1995)'ın 1990'ların ilk yarısında Bursa'da gerçekleştirdiği araştırmasında bulur. Post-fordist süreçlerin Bursa'yı yeniden yapılandırdığını ileri süren Eraydın (1995)'a göre tekstil endüstrisi, üretim örgütlenmesindeki değişime öncülük ederek teknolojilerini yenilemeyi ve esnek üretim sistemine eklemlenmeyi başarmış ve kent, Türkiye'de post-fordizmin ilk örneğini oluşturmuştur. Bunun oluşumunda iç talebe dayalı üretimin ihracat kısıtlarının kaldırılmasının ardından uluslararası pazara katılım ve bu alanda talepteki çeşitlenme ve belirsizlik etkili olmuştur. Değişen koşullara uyum sağlayabilmek için esnek üretim koşullarında taşeron kullanımı hızlandırılmıştır. Bu durum aile emeğinin kullanımını, sosyal güvenlik primlerinden kaçınmayı ve vasıfsız işlerde genç ve düşük ücretli işçilerin kullanımını zorunlu kılmıştır.

Ancak 1980'li yılların ikinci yarısında Bursa'da küçük dokuma atölyelerini ele alan Aktar (1989) ve 1990'ların ikinci yarısında Denizli ve Bursa tekstil endüstrilerini mukayese eden Pınarcıoğlu (1998)'nun araştırmaları, bunun post-fordizme geçiş olmadığını ortaya koymaktadır. Tekstil endüstrisinde vasıfsız işçilerin kullanımına bağlı taşeronluk sistemi, esnek üretim sisteminin çıktılarından ziyade bu alandaki girişimcilerin "ekonomik varoluş tarzıdır" (Aktar, 1989: 187). Firmaların sermaye kısıtlılığından dolayı özellikle göçmen işgücünü ve aile emeğini kullanmalarının yanı sıra organize sanayi ve küçük sanayi arasındaki bağlantı ve örgütlenmeler, üretim maliyetlerine karşı ayakta durabilmeleri için zorunlu bir tercihtir. Nitekim bir önceki bölümde tekstil endüstrisinde söz konusu çok katmanlı yapının 1970'lerden itibaren üretime hâkim olduğu ve bu dönemde Türkiye'de uygulanan ithal ikameci rejimin, ihracat kotasını sınırlandırmaya dayalı olduğunu tekrar belirtmek gerekir. Hal böyleyken Eraydın (1995)'ın esnek üretim modeline Bursa'nın öncülük ettiği ve kentin Türkiye'de post-fordizmin erken örneğini sunduğu iddiasını kabul etmek mümkün görünmemektedir. Şayet bu yapı baskın bir nitelik arz etmişse bunun sadece taşeron örgütlenmenin varlığıyla değil üretimde ileri teknoloji kullanımı, vasıflı personel istihdamı gibi üretimin diğer bileşenleriyle desteklenmesi gerekir (Parlak, 2004). Öte yandan esnek üretimin toplumsal farklılaşmayı da arttırması beklenir (İçli & Deniz, 2008: 34). Ancak Güvenç (1998)'in 90'lı yıllar Bursa'sını ele aldığı çalışması, henüz toplumsal farklılaşmanın keskin görünümler arz etmediğini gösterdiği gibi kent uzamında da bunun izlerine rastlanmaz. Hal böyleyken post-fordist yapının kenti yeniden yapılandırıldığı kabul edilse de bunun, 1980'lerin sonunda değil yaklaşık olarak 1990'ların sonunda gerçekleştiği düşünülmektedir.

Bursa'da tekstil endüstrisinde ileri teknoloji kullanımı ancak 1990'lı yılların sonlarında makaralı üretimden (kara tezgâhlardan) otomatik tezgâhlara geçişle gerçekleşir[71] (Pınarcıoğlu, 1998). Nitekim Pınarcıoğlu (1998: 301)'na göre 1990'ların sonunda tekstil endüstrisinde, makaralama (kara tezgâh) faaliyetinin sona ermesinin ardından devlet destekleri ve yerel girişimcilik gücü mirasıyla Bursa, hızla yeni koşullara adapte olmuştur. 2000'lerde dokuma sanayiinde pek çok üretim birimi kent merkezinden DOSAB'a taşınır.[72] Özellikle VII. Kalkınma Planıyla 2000'lere doğru yeni dönemin belirleyici unsuru olarak, yeni sanayi politikaları arasında enformasyon teknolojisindeki gelişmelere dayalı ileri otomasyon teknolojisinin kullanımının esas alınması ve ulusal ve uluslararası firmalarla bağlantıların güçlendirilmesine yönelik destekler sanayinin küresel koşullara uyumlulaşmasının itici gücü olmuştur (Öngel, 2013: 110). Hem tekstilde hem de otomotivde emek yoğun rejimden teknoloji yoğuna üretime geçiş 1990'ların sonu ve özellikle 2000'li yıllardan itibaren somutlaştığı akla daha yakın görünmektedir.

2000'lerden itibaren sadece tekstil değil otomotiv yan sanayii, makine ve metal sanayiinde de esnek uzmanlaşma modeli baskın üretim faaliyeti olarak artmaya başlar. Özellikle otomotiv yan sanayii bu dönemden itibaren hem istihdamda hem de katma değerde artış eğiliminde olurken tekstilin düşüşe geçtiği görülür. 2000'e doğru tekstil üretiminde gerek katma değer gerekse ihracat oranındaki gerilemeye karşı otomotiv sektörü yükselişe geçer. 1997 yılında tekstilin toplam ihracat içindeki payı % 58.6'dan 2000'de % 32'ye düşmüş, otomotivde bu oran 1997'de yüzde 18.2'den 2000 yılında yüzde 49.6'ya yükselmiştir (Altundemir & Yılmaz, 2001: 151).

BTSO'nın 1997 yılından itibaren her yıl düzenli olarak gerçekleştirdiği *Bursa'nın 250 Büyük Firması* araştırmaları kentte 2000'lerden itibaren otomotiv yan sanayii, makine ve metal sanayiindeki artışı gözler önüne serer.[73] 1997-2000 arası dönemde otomotiv ana sanayiinde firma yüzdesi değişmezken otomotiv yan sanayi, % 13,3'ten % 19,35'e çıkar (Gürsakal, 2001). 2002-2009 yılı arasında toplam ihracat payı içinde tekstilin oranı % 21'den % 11'e gerilemiş

[71] 1980'lerde Bursa dokuma sanayiinde sadece 7 büyük firmada otomatik tezgâh vardır (Aktar, 1989: 273).

[72] DOSAB'ta bugün faaliyet gösteren 589 firmanın % 70'ini oluşturan tekstil firmalarının, esnek uzmanlaşma modelini tertip ettiğini, sadece DOSAB'ın firma listeleri ve bunların kuruluş tarihlerinin incelenmesiyle gözlemlenebilir.

[73] Bursa ili hakkında üretim ve istihdam verilerinin 2004'ten itibaren TR41 bölgesi düzeyinde yayımlanması kent hakkında araştırma yapmanın en güç taraflarından biridir. Bu yüzden çalışmada *Bursa'nın 250 Büyük Firması* araştırma verileri kullanılacaktır. Bu firmaların kentte istihdamın dörtte birine katkıda bulunması da kent geneli hakkında nispeten sağlıklı bir değerlendirme yapmaya imkân vermektedir. Nitekim 250 büyük firmada 2007'de 105.763, 2014'te ise 127.327 (İyibozkurt, 2016: 206), 2021'de ise 153.459 kişi çalışmaktadır (BTSO, 2021).

(Kağıtçıbaşı & Yaşar, 2016: 259), bu istihdam oranlarına da yansımıştır. 1997 yılında tekstilde 35.386 kişi istihdam edilirken bu sayı 1998'in sonunda % 24 oranında azalarak 26.639'a düşmüştür (Gürsakal, 2000). Ucuz emek gücüne sahip Çin ve Hindistan gibi ülkelerin küresel pazara eklenmesinin yarattığı rekabet, tekstil sektöründe üretim ve istihdamda düşüşün arkasındaki önemli sebeplerden biridir (Öngel, 2013: 123).

Tablo 2: Bursa'nın İlk 250 Büyük Firmasının 1997-2011 Dönemde İstihdam ve Sektörel Dağlımdaki Değişimler

Sektörler	**1997**	**1997**	**2011**	**2011**	
	İşyeri Sayısı	**Çalışan İşçi Sayısı**	**İşyeri Sayısı**	**Çalışan İşçi Sayısı**	**İşçi Sayısındaki Değişim**
Tekstil-Konfeksiyon	91	35,386	57	27,466	-% 22.38
Otomotiv Ana ve Yan Sanayi	33	14,959	65	44,406	% 196.8
Gıda Tarım ve Hayvancılık	27	6,090	32	16,874	% 177
Makine Metal Sanayi	31	7,266	28	9,656	% 32.8
Toplam	190	63. 701	132	94.402	

Kaynak: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa'daki 250 Büyük Firma Araştırması

250 firma içinde 1997-2011 arası dönemde işyeri sayısı % 30.5 oranında azalırken toplam istihdam oranı % 48.1'e yükselir. 2000 sonrası en hızlı gelişme gösteren otomotiv yan sanayii, % 196.8 istihdam artışıyla tüm sektörleri geride bırakır. Tekstil sektöründe ise istihdam yaratma kapasitesi daralmış ve 9 yıllık süreçte % 22.38 oranında azalmıştır. Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansının (BEBKA) yaptığı araştırmada, motorlu kara taşıtları imalatında kayıtlı çalışan sayısı 2007-2011 arası dönemde % 400'ün üzerinde bir artış göstermiştir. Bu alanda çalışan sayısı 6.700'den 35.000'e yükselmiş, işyeri sayısı ise % 130'luk bir artışla 184'ten 422'ye çıkmıştır.[74]

İstihdam ve işyeri sayısında en büyük artış hizmet sektöründe yaşanmıştır. Büro yönetimi ve iş destek faaliyetlerinde 2007-2011 arası dönemde istihdamda 30 katın üzerinde

[74] Bu dönemde istihdamı ve işyeri sayısı en çok artan bir diğer sektör mobilya imalatıdır. Sektörde işyeri sayısında % 129'luk bir artış gerçekleşirken, istihdam oranı % 418'lik bir artışla 6.687'den 34.632'ye çıkmıştır.

bir artış gerçekleşirken işyeri sayısı 78 kat artmıştır. 2007'de bu alanda 404 çalışan varken 2011'de bu oran 12.889 çıkmış, işyeri sayısı ise 2007'de 18'den 2011'de 1.404'e yükselmiştir (BEBKA, 2012). Tekstilde ise istihdam, ağırlıklı olarak (% 93'ünün) üretimin alt sektörlerinde (pamuklu dokuma, tekstil ürünlerinin bitirilmesi ve giyim eşyası dışındaki tamamlanmış tekstil ürünlerinin imalatı) yoğunlaşmıştır (BEBKA, 2012). Bir taraftan otomotiv yan sanayiinde işyeri ve çalışan sayısı artarken (bu alanda vasıflı personel istihdamının önemli ölçüde artış gösterdiğini öngörülebilir) diğer taraftan tekstilde üretimin alt katmanında vasıfsız personel sayısının artması[75] post-fordist niteliklerin üretime yansımaları hakkında önemli ipuçları taşımaktadır.

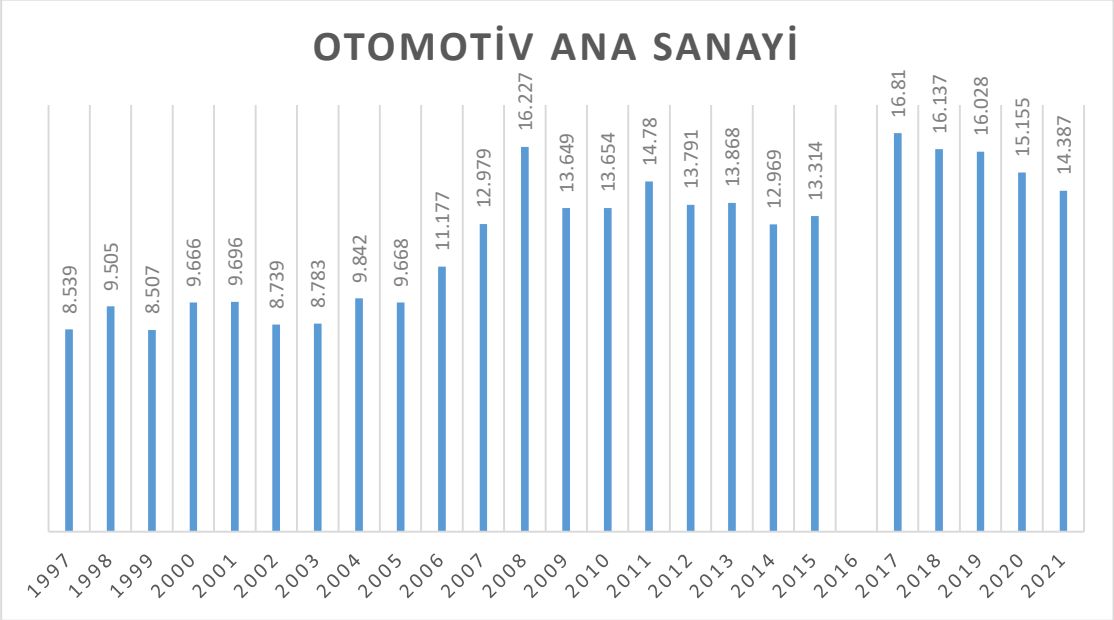
Tablo 3: Bursa'nın İlk 250 Büyük Firmasının 2012-2021 Dönemde İstihdamın Sektörel Dağılımında Değişimler

Sektörler	2012	2012	2021	2021	
	İşyeri Sayısı	Çalışan İşçi Sayısı	İşyeri Sayısı	Çalışan İşçi Sayısı	İşçi Sayısındaki Değişim
Tekstil-Konfeksiyon	54	27.627	52	30.933	% 11.9
Otomotiv Ana ve Yan Sanayi	66	47.424	64	61.042	% 28.7
Gıda Tarım ve Hayvancılık	37	16.823	30	23.052	% 37.02
Makine Metal Sanayi	31	11.826	36	17.387	% 47

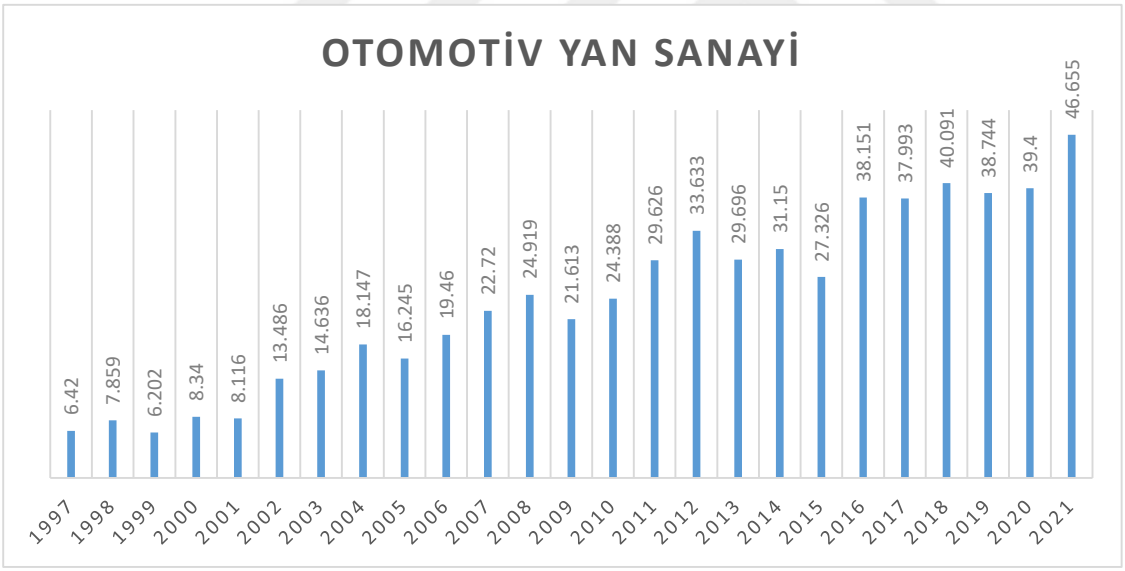
Kaynak: BTSO 250 Büyük Firma Araştırması

2010 sonrası dönemde ise tekstil sektöründe firma sayısı azalmaya devam ederken istihdam, nispeten artmıştır. Bu dönem makine ve metal sanayii, istihdamın en çok artığı sektörlerden biri olmuş, bunu gıda sektörüyle otomotiv yan sanayii takip etmiştir. BTSO'nun verilerinde otomotiv ana ve yan sanayii bir arada verilse de kentte otomotiv ana sanayiinde (Renault, TOFAŞ, KARSAN) firma sayısı değişmezken işçi sayısında da büyük bir değişiklik olmaz. Dolayısıyla otomotiv sanayiinde artışların çoğunlukla yan sanayiinde uzmanlaşmış firmalarda gerçekleştiği söylenilebilir.

[75] 2000'lerin başında tekstilde 8000 firmada yaklaşık 60.000 üzerinde işçi istihdam edilirken üç büyük otomobil fabrikasında sadece 11.000 kişiye istihdam sağlanmaktadır (Nichols vd., 2003: 41).

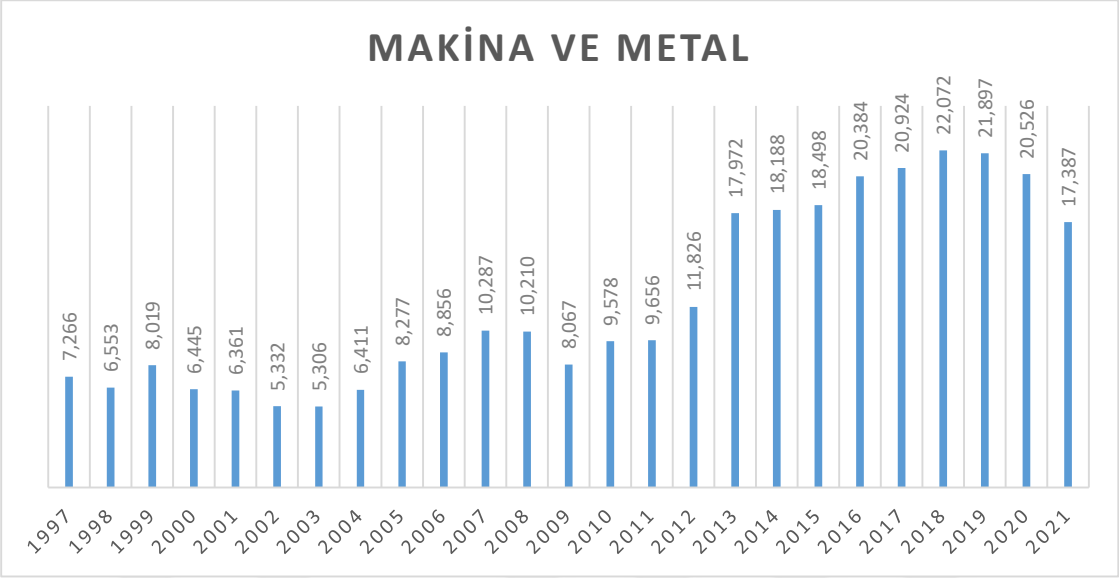

Şekil 2: 250 Büyük Firmada Otomotiv Ana Sanayiinde 1997-2021 İstihdam Verileri

Şekil 3: 250 Büyük Firmada Otomotiv Yan Sanayiinde 1997-2021 İstihdam Verileri

Kurulduğu dönemde 880 işçiyle üretime başlayan TOFAŞ fabrikasının 1993'te 8104 işçiye ulaşmasının (Parlak, 1996: 129) ardından 1990'ların sonunda işçi sayısı yaklaşık yarıya düşer. 1999'da TOFAŞ'ta 3960 kişi çalışmaktadır (BTSO, 1999). 2000'lerden itibaren otomotiv ana sanayiinde işçi sayısı artış eğilimine girerken 2010 sonrası yaklaşık olarak benzer oranlarında takip etmiştir. Ancak otomotiv yan sanayiinde ise istihdam artışı sürekli artış eğiliminde olmuş, 1997-2002 arası çalışan sayısı iki katın çıkarken, 2002-2012 arası % 150'ye yakın bir oranda artmıştır. 2012-2021 arasında ise % 40'a yakın bir yükselme kaydetmiştir.

Şekil 4: Bursa'nın 250 Büyük Firmasında Makine ve Metal Sanayiinde 1997-2021 İstihdam Verileri

250 büyük firma içinde makine ve metal sanayiinde iş yeri sayısında 1997-2012 arası bir değişiklik olmazken istihdam % 38.7 oranında artmıştır. 2012-2021 arasında ise firma sayısında % 16'lık bir artışa karşı istihdam % 47 oranında artmıştır.

Otomotiv yan sanayii, makine ve metal gibi sektörlerin yanında hizmetler sektöründe de istihdam ve iş yeri sayısının gösterdiği aşırı ivmeye karşı tekstil üretiminin alt katmanlarında emek yoğun üretimin canlılığını koruması, kentin post-fordist yapının karakteristiklerini yansıttığını göstermektedir. Nitekim Bursa'da ileri teknolojiye sahip, esnek üretimin organize edildiği yeni yerleşim bölgelerinin (Erengezin, 2007: 88) artışı da 2000 sonrası gerçekleşir.

3.2.5.1. Dönüşen Sanayinin Nilüfer'de Örgütlenme Hareketi

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde Bursa'da sanayi bölgeleri yapımına hız verilmiş; 2000'e kadar 5 olan organize sanayi sayısı 2014'te 13'e 2022'de 17'ye yükselmiştir. Bu bölümde 17 OSB'den sadece kent merkezinde, 4'ü Nilüfer ve 1'i Osmangazi ilçelerinde yer alan ve en çok istihdam sağlayan 5 OSB, hem endüstriyel gelişim hem de sektörel çeşitliliğin artışı eksene alarak incelenecektir. Aynı zamanda esnek uzmanlaşma modelinin baskın üretim yapısına sahip olup olmadığı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

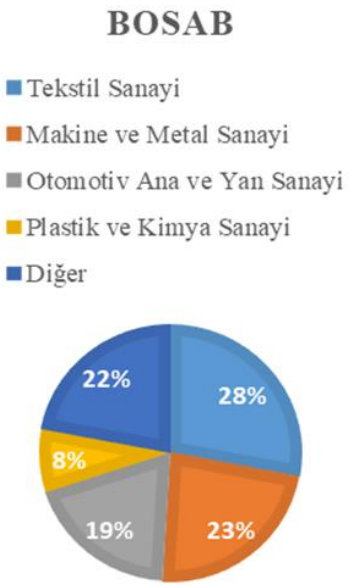
Tablo 4: Bursa'nın 5 Organize Sanayi Bölgesinde 1970-2020 Arasında Sektörel Dağılımlar

Kuruluş Dönemi		HOSAB	(Tüm Sektr)	Kayapa OSB	(Tüm Sektr)	DOSAB	(Tüm Sektr)	NOSAB	(Tüm Sektr)	BOSB	(Tüm Sektr)	Toplam
1970	**Oto ana ve yan sanayi**	1		2		4		2		5		14
	Tekstil			1		3				6		10
	Makine ve Metal		**(1)**		**(4)**		**(9)**	2	**(6)**	6	**(24)**	8
1980	**Oto ana ve yan sanayi**	6		6		7		3		9		31
	Tekstil	1				28		2		10		41
	Makine ve Metal	2	**(11)**	1	**(8)**	3	**(54)**	1	**(8)**	6	**(34)**	13
1990	**Oto ana ve yan sanayi**	15		16		12		38		9		90
	Tekstil	1		3		89		14		20		127
	Makine ve Metal	11	**(38)**	5	**(38)**	6	**(123)**	24	**(97)**	11	**(55)**	57
2000	**Oto ana ve yan sanayi**	32		37		37		59		27		192
	Tekstil	2		1		307		17		39		366
	Makine ve Metal	31	**(102)**	23	**(119)**	15	**(403)**	59	**(190)**	39	**(147)**	169
Toplam		102	152	95	169	511	589	221	301	187	260	1.118

Kaynak: BTSO (2021)

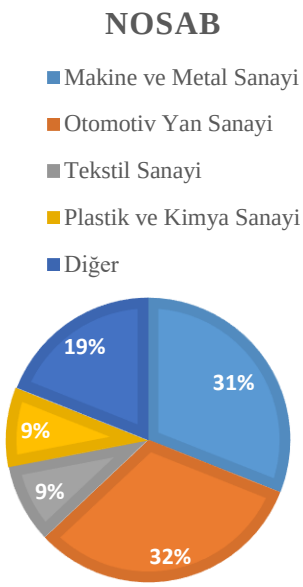
BTSO'nın firma verilerinden hareketle hazırlanan tablo 4, kentte sektörel çeşitliliğin dönemlere göre nasıl farklılaştığını ortaya koymaktadır. OSB'ler içinde BOSB, 1960'ların sonunda 4 firma ile üretime başlarken (OYAK Renault, Karsan, Sifaş ve Sönmez Filament) 2021 itibariyle 269 firmaya ev sahipliği yapar. Bugün, bölgede yer alan tüm firmaların % 54'ü 2000'lerde, % 20'si 1990'larda, % 12'si 1980'lerde, % 9'u 1970'lerde, % 3'ü 1960'larda kurulur. 2000'lerde açılan firmaların % 42'si dönemin ilk 10 yılında kurulurken % 58'i 2010 sonrası kurulmuştur. 1990'lı yıllarda BOSB'ta tekstil sektörü % 35'lik bir ağırlığa sahiptir. Otomotiv ana ve yan sanayi % 30, metal ve makine sanayi % 15 oranındadır (İyibozkurt, 2016: 180). 2000 yılında ise BOSB'ta firmaların % 38'ini tekstil, % 20'sini otomotiv ve yan sanayi, % 20'sini makine ve metal sanayi, % 12'sini kimya ve plastik, geri alan yüzde 10'unu da diğer sektörlerden oluşturmaktadır (Altundemir & Yılmaz, 2001: 152). Bugün bölgede faaliyette olan

firmalarda tekstilin ağırlığının azaldığı görülürken, otomotiv yan sanayii, makine ve metal sektörünün ağırlığı dikkat çeker. 2021'de tüm firmaların % 28'ini tekstil, % 19'unu otomotiv ana ve yan sanayii, % 23'ünü makine ve metal, % 8'ini ise plastik ve kimya sektörü oluşturur. 2000'lerin başında 128 fabrikada 28.000 kişiye istihdam sağlanırken 2008'de BOSB'ta 221 tesiste 34.000 kişi istihdam edilir (TMMOB, 2009: 86). 2020 itibariyle bu sayı 45.000'e çıkar (BOSB, 2021).

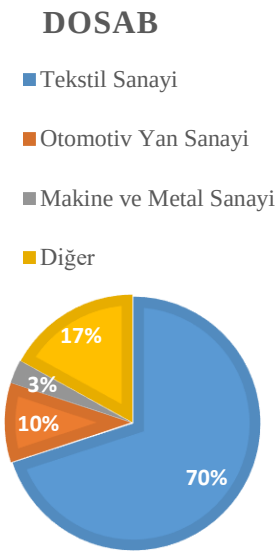

Şekil 5: 2021 Yılı BOSB Sektörel Dağılım

1992 yılında Minareliçavuş Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Bölgesi olarak BOSB'ın hemen yanında yer alan ve Türkiye'nin özel sektöre ait ilk sanayi bölgesi olan Nilüfer Organize Sanayi Bölgesi (NOSAB), 2001'de OSB'ye dönüşmüştür (Erengezgin, 2007: 78). NOSAB'ta tüm firmaların % 62'si 2000 sonrası kurulur. Geri kalan % 28'i 90'larda % 10'u ise 80'li yıllarda faaliyete başlar. 2000'lerde açılan 190 firmanın, % 58'i dönemin ilk 10 yılında, % 42'si ise 2010 sonrası inşa edilir. Bugün bölgede yer alan firmaların % 31'i makine ve metal, % 32'si otomotiv yan sanayi, % 9'u tekstil sektöründe faaliyet göstermektedir. Bu firmalarda 22.000 kişiye istihdam sağlanmaktadır (NOSAB, 2022).

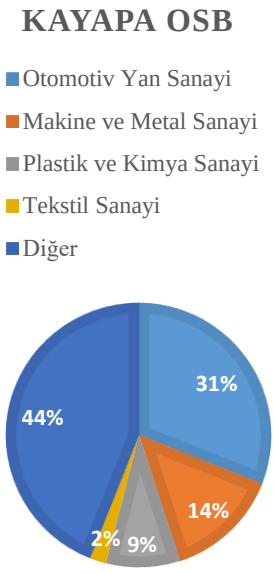

Şekil 6: 2021 Yılı NOSAB Sektörel Dağılım

1987'de Osmangazi ilçesinde, Yalova yolunun kuzeyinde yer alan Demirtaş bölgesinde inşa edilen DOSAB'ta, tüm firmaların % 9'u 1980'lerde, % 21'i 1990'larda, % 68'i 2000'lerde kurulmıştur. 2000'lerde kurulan 403 firmanın % 36'sı dönemin ilk 10 yılında, % 64'ü 2010 sonrasına tekabül eder. 2000 yılında DOSAB'ta tüm sanayinin % 60'ını tekstil, % 15'ini otomotiv yan sanayi ve % 15'i diğer sektörlerden oluşurken (Altundemir & Yılmaz, 2001), aradan geçen 20 yılın ardından bugün faaliyette olan 589 firmada, tekstilin oranı %70'e çıkmış, otomotiv yan sanayii ise %10'a düşmüştür. Makina ve metal sanayiinin oranı ise sadece % 3'tür. 2000'lerin başında 30.000 kişiye istihdam sağlanan bölgede, % 50 artışla bugün 45.000 kişi çalışmaktadır (DOSAB, 2022).

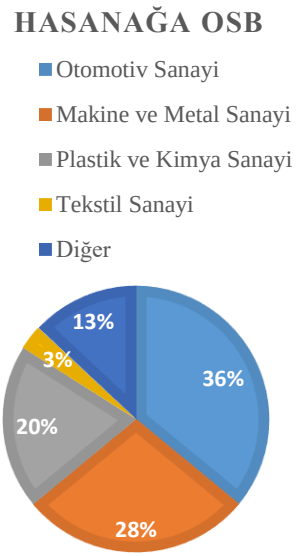

Şekil 7: 2021 Yılı DOSAB Sektörel Dağılım

2014 yılında Nilüfer'de kurulan Kayapa Organize Sanayi bölgesinde ise tüm firmaların % 70'i 2000'lerde, % 22'si 1990'larda, % 5'si 1980'lerde kurulmuştur. Kayapa OSB'de yer alan firmaların % 32'si dönemin ilk 10 yılında, % 68'i ise 2010 sonrası faaliyete geçer. Firmaların sektörel dağılımına bakıldığında, otomotiv yan sanayii % 31, makine ve metal % 14, kimya ve plastik % 9'luk bir orana sahiptir. Bölgede tekstil sektöründe faaliyet gösteren firmaların oranı sadece % 2'dir. Bu firmalarda bugün 10.000'nin üzerinde istihdam sağlanmaktadır (Kayapa OSB, 2022).

Şekil 8: 2021 Yılı Kayapa OSB Sektörel Dağılım

2003 yılında yine Nilüfer'de kurulan Hasanağa Organize Sanayi Bölgesinde (HOSAB), KARSAN fabrikası (1966) uzun dönem tek firma olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. HOSAB'ta bugün faaliyette olan 152 fabrikanın % 66'sı 2000'lerde, % 25'i 1990'larda, % 7'si ise 1980'lerde kurulur. Bölgede 2000'lerde açılan firmaların % 38'i dönemin ilk 10 yılında, % 62'si ise 2010 sonrası kurulmuştur. Bu firmaların % 36'sı otomotiv ana ve yan sanayiinde, % 28'i makine ve metal, % 20'si plastik ve kimyasal sektörlerinde faaliyet gösterirken, toplam 13.187 kişi istihdam edilmektedir.

Şekil 9: 2021 Yılı HOSAB Sektörel Dağılım

2000'li yılların özellikle ikinci on yılından itibaren kentte endüstriyel ivmenin aşırı hız kazandığı görülmektedir. 1990'ların sonuna kadar gerek istihdamda gerekse üretilen katma değerde sektörel ağırlığını koruyan tekstil, 2000 sonrası yerini otomotiv yan sanayi, makine ve metal sektörüne bırakır. Özellikle Nilüfer'de yer alan OSB'lerde bu 3 sektör ağırlık kazanmaktadır. 2000'lerde 5 OSB'de kurulan 957 firmanın sektörel dağılımı incelendiğinde, % 37'sini tekstil, % 20'sini otomotiv ana ve yan sanayi, % 17.6'sını makine ve metal, % 7'si kimya ve plastik sektöründe faaliyet gösterdiği, 5 bölgede toplam 135.187 kişiye istihdam sağlandığı görülmektedir.

2000'li yılların başında ikisi tekstil biri otomotiv olmak üzere Bursa'nın en büyük üç firmasında Nichols vd (2003)'nin yürüttüğü araştırmada, firmaların ileri teknoloji kullanımı ve fiziki çalışma koşullarının uluslararası standartlara göre daha iyi oldukları gözlemlenir. Erengezgin (2007: 88)'in 2006'da BOSB'ı odağını aldığı araştırmada da, sanayideki teknolojik ilerlemenin büyük ölçüde otomatik sistemler tarafından sağlandığı, çalışanlara işlerini organize

etmede nispeten özerklik verildiği ve bu durumun en gelişmiş sektör ve fabrikalarda istihdam edilenlerin refah düzeylerinde artışa yol açtığını görülür. Bu araştırmalar, Bursa'da esnek üretime dayalı uzmanlaşma modelinin endüstriyel üretime yansımalarının gerek tekstil gerekse otomotivde 2000 sonrası gerçekleştiği hakkında önemli ipuçları taşımaktadır. Ancak kentin yeniden yapılandırılmasını tek başına endüstriyel örgütlenmedeki değişime bağlamak hatalı olur. Zira Bursa hala kitle üretiminin baskın bir örneğini sergileyen endüstriyel bir kent görünümündedir.

Kitle ve esnek uzmanlaşma modelinin iç içeliği, sınıf ilişkilerindeki kutuplaşmayı derinleştirmiş, uzmanlaşmış, vasıflı yönetici pozisyonlarındaki artışla orta sınıf konumlarında genişlemeyi beraberinde getirmiştir (Kaygalak, 2001a: 127-8). Bir taraftan kitlesel işsizlik, taşeron üretim biçimleri yaygınlaşmış, güvenceli, "iyi işler" ise azalmak bir yana istihdamdaki yerini korumuştur. Bursa'nın 250 Büyük Firması Araştırmasının sonuçları bunu ispat eder niteliktedir. Beyaz eşya, otomotiv ana sanayii ve tekstilde kitle üretimi yapan firmaların 1997-2021 döneminde istihdamda ağırlığını koruduğu görülmektedir. Firma içi düzenlemelerde otomotiv ve beyaz eşya üretimi yapan sektörlerde kitle üretimi ağır basarken, fason üretim ilişkileri, tekstil ve konfeksiyon üretiminde baskın üretim biçimi olur. Esnek üretimin mekânsal öncelikleri söz konusu üretim ilişkilerine eklemlenme biçimine göre değişmektedir. Firma içi düzenlemede oluşturulan sorumlu işgücü grupları hem grup içinde denetimin sağlanmasında hem de işgücü becerilerinin yükselmesinde önemli bir faktör olur. Fason ilişkilerde vasıfsız, düşük maliyetli ve kayıt dışı istihdam işgücü piyasasının baskın karakteri olur. Dolayısıyla mekânsal öncelik işgücü yapısının niteliğine göre değişirken, post-fordist rejim hem kent mekânlarının yeniden yapılandırılmasında hem de işgücünün yeniden üretiminde etkili olmaktadır (Eraydın, 1999: 133). Bursa'da otomotiv sektörünün teşekkül ettiği mekânsal öncelikler ve işgücü piyasasının niteliğiyle (NOSAB, BOSB, Kayapa, Hasanağa OSB) konfeksiyon/tekstil üretiminin öncülük ettiği mekânsal süreçler (DOSAB) arasındaki farklılıklar kent alanın yapılandırılmasında etkili olmuştur. Fason üretimin yaygınlaştığı alanlar ile firma içi esnek üretimlerin yaygınlık kazandığı alanlar arasında belirgin farklılıklar mevcuttur.

Soja (2013: 291) günümüz kent peyzajlarını post-endüstriyel çerçevede, endüstriden arındırılmış alanlar olarak değerlendirmenin kentlerin makro formunda oluşan görünümü gözden kaçırdığını savunur. Kentlerde fiziksel uzam, daha karmaşık ve birbirine eklemlenmiş süreçlerle şekillenmektedir. Onun postmetropolis kent kavrayışında günümüz kentleri, üretimin yeni biçimleri tarafından çevrelenen; bir taraftan emek yoğun üretimin sürdüğü diğer taraftan

post-fordist endüstriyel coğrafyanın egemen olduğu yeni endüstriyel mekânlardır. Birçok kentin makro formu kısmen karmaşıkta olsa hala üretim merkezli bir yapı sergiler.

Post-fordist yapının üretime hâkimiyeti ve kentlerin de bu doğrultuda yeniden yapılandırıldığı argümanı sadece kent araştırmacılarına özgü teorik bir yanılgı değildir. Düşünsel temelleri, sanayi sonrası toplum teorisyenleri olarak anılan, Bell, Gorz ve Toffler'a uzanan bu argüman, sosyal bilimlerde güçlü bir destek bulur. Buna göre gelişmiş ekonomilerde sanayi üretimi katma değer açısından önemini kaybederken, yerini hizmetler sektörüne bırakır. Bu, beyaz yakalı işgücünde artışa yol açarken emeğin refah koşullarının iyileştiği, sınıfsız bir toplumu da beraberinde getirdiği iddiasına yaslanır. Buna göre kitle üretiminden otomasyon sistemlerine geçişle kitleler istihdamdan arındırılmış ve işgücü önemli ölçüde hizmetler sektörüne kaymıştır. Ne var ki Parlak (2004)'ın çalışması, gerek ileri endüstriyel gerekse de geç endüstrileşmiş ülkelerin pek çoğunda fordist yapının baskın niteliğini koruduğunu göstermektedir. Aynı zamanda sadece hizmetler sektöründe değil üretimin tüm katmanlarında işgücü çok parçalı bir dönüşüm geçirir. Üretimin bir katmanında vasıflı, güvenceli işçilerin sayısı artarken piramidin altına doğru, güvencesiz, a-tipik istihdam biçimlerinin sayısı da bir hayli artar. Hal böyleyken post-fordizmin, fordist gelişmenin oluşturduğu mekânsal tuval içinde gelişmesi (Kesteloot, 2005: 188), kentin sosyo-mekânsal örgütlenmesine çok katmanlı, birbiriyle etkileşimden uzak bir nitelik kazandırdığını söylemek daha akla yakın görünmektedir.

Bu durumda kapitalist üretimin 2000 sonrası çeşitliliğinin, Bursa'da kentsel alanın şekillenmesini ve bölgeler arasında artan farklılaşmayı önemli ölçüde belirlediğini söylemek mümkündür. Ancak nüfusun kent alanında yeniden dağılımı post-fordizmin kent merkezini endüstriden arındırmasıyla ya da tekmil endüstriyel örgütlenmeye hâkim olmasıyla gerçekleşmez. Daha ziyade iki farklı endüstriyel rejimin işgücü piyasalarında tabakalaştırmayı arttırması, mekânsal ayrımlara daha katı sınırlar çizer. Yani istihdam biçimleri bakımından hayli farklılaşmış ve toplumsal anlamda ayrıştırılmış bir bölgesel emek piyasası kenti yeniden yapılandırmıştır (Gibson & Graham, 2010: 112).

Kitle üretim ve tüketimi tarafından yapılandırılan kentlerde mekân, belirli alanlarda yoğunlaşmayı ve merkez-çevre ilişkileri ile ayrışan öncelikleri belirlemekteydi. Bu dönemde kent merkezleri, büyük ölçüde iş merkezlerinin yoğunlaştığı ve işgücünün yeniden üretiminde önemli işleviyle çekirdek ailenin egemenlik kazandığı bir yapıya sahipti. Wacquant (2019: 12)'a göre fordist ekonomi ve keynesçi refah devletinin uyumu nispeten özdeş çalışma biçimleriyle benzer hayat deneyimlerini üretmişti. Buna göre ücretli emek işçi sınıfı mahallelerinde özdeşleştiği insanlarla yapısal olarak müşterek kimliğin koşullarını inşa

etmekteydi. Ancak kapitalizmin girdiği yeni birikim evresi, farklı coğrafyalarda kent mekânını yerel olumsallıklarla ilişkilendirerek mekânsal örüntüleri yeniden şekillendirdi (Kurtuluş, 2019: 43). Ekonomik yeniden yapılandırmayla birlikte esnek üretimin hem uzmanlaşmış hem de vasıfsız işgücüne gereksinimi arttırması emek piyasasında daha önce benzeştirici güç üreten ücretli emeğin bu defa farklılaşma ve dağılımlarını üretti. Yarı vasıflı, vasıflı veya yarı zamanlı ve tam zamanlı gibi çalışma biçimleri gibi işgücü piyasasındaki kutuplaşma ve esneklik heterojen hayat deneyimlerini ortaya çıkardı (Wacquant, 2019: 14). Üretimin farklılaşmış biçimlerinin yani hem kitle üretimi hem esnek üretim modelinin egemen olduğu kentsel alanlar ise yeni sınıfsal kodlara uyumlu hale getirildi. Kentsel desenler ve arazi kullanım biçimleri ise hiç olmadığı kadar farklılaşarak, çalışma ve yaşam deneyimleri arasındaki hiyerarşiyle bağlantılı yeni ayrım rotaları çizdi.

Bu yapı kentin toplumsal coğrafyası üzerinde iki biçimde etki etti. Bir tarafta finans sektöründe ve özel hizmetlerde çalışan yeni orta sınıfların oluşumuyla tabakalaşma modeli değişti; diğer taraftan kayıt dışı, yarı vasıflı, düşük ücretli işgücü artmaya başladı (Akpınar, 2009: 39). Türkiye'de düşük ücretli, güvencesiz hizmet işlerinin sayısının 1980 ile 2010 arasında ikiye katlanmasıyla (Kaya, 2008) hizmet sektörünün alt ucundaki büyümeye, yöneticiler ve profesyoneller grubunun genişlemesi eşlik etti. Dolayısıyla işgücü piyasasında giderek kutuplaşan yapı güçlenmeye başladı (Alemdaroğlu, 2017: 613). Bu, toplumsal sınıflar arasında sınır çizme pratiklerinde mekânı, simgesel yatırım alanlarına dönüştürdü (İçli & Deniz, 2008: 99). Kentte alternatif kamusal alanlar/yeni alt-kentler (alışveriş merkezleri, eğlence alanları kafeler vd) inşa edilmesiyle yeni orta sınıflar alt sınıf kimliklerinden uzakta olan alanlara yönelmeye başladı (Şentürk, 2011: 89; Tekeli, 2014; 69). Bu gelişmeler Bursa kent alanında etkilerini 1990'lardan itibaren gösterdi. 2000'lerden sonra ise şehirde üç kutuplu bir peyzajı ortaya çıkardı. Şehir merkezi ve merkeze yakın alanlar alt sınıflar arasında bölüşülürken, alt kentler orta ve üst sınıf grupların yerleşim alanına dönüştü. Kentin alt sınıfları Yıldırım'a itilirken, güvenceli işçiler Osmangazi'ye, orta ve üst sınıf grupları ise ağırlıklı olarak Nilüfer'e yerleşti.

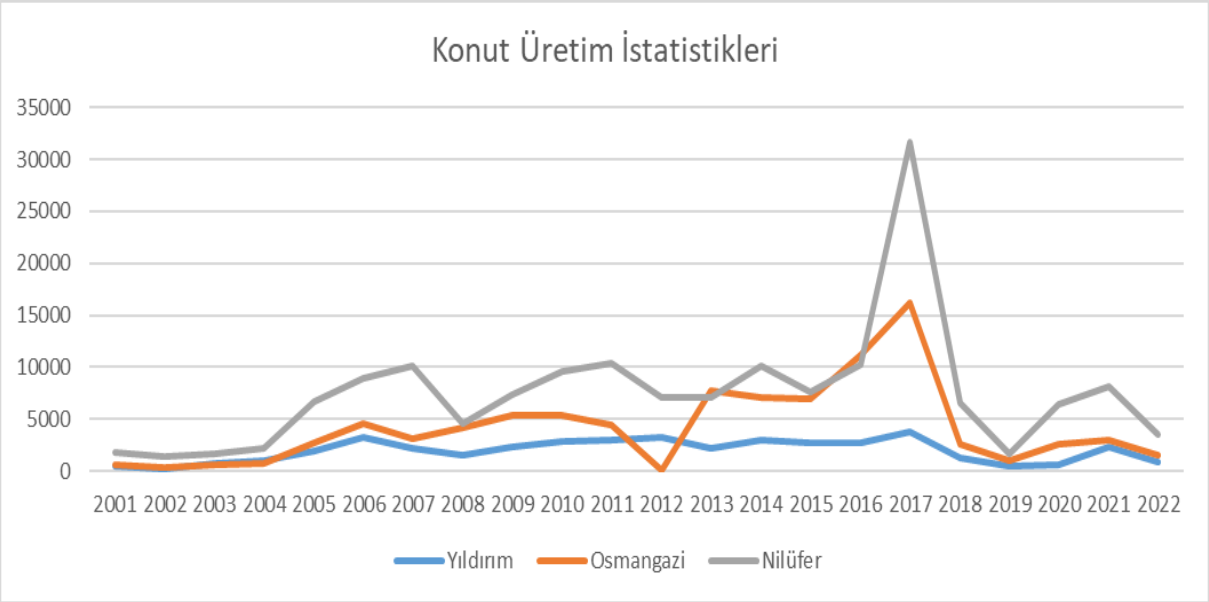
Buraya kadar yapılan açıklamalar sınıf ilişkilerindeki kutuplaşmanın Bursa'nın kentsel desenini nasıl şekillendirdiğine açıklık kazandırsa da fiziksel uzamın hangi yollarla tanzim edildiği sorusu belirsizliğini korumaktadır. Örneğin Bursa'da 1990'larda Güvenç (1998)'in araştırmasında farklı sınıfların bir arada yaşadığı görülürken Ataç & Işık (2013)'ın 2000 yılı nüfus verilerinden yola çıkarak analiz ettiği çalışmada kentte kuzey ve güney yönlü bir ayrışmanın hâkim olduğu ancak ayrışmanın daha yumuşak desenler çizdiği görülür. 2000'lerde

hangi el ayrımların yönünü bir taraftan doğu-batı eksenine çevirirken diğer taraftan farklı sınıfları farklı bölgelere taksim etmiştir? Bir diğer ifadeyle kentin tabakalaşmış görüntüsünün altında yatan tahsis mekanizmaları nelerdir?

3.2.5.2. Kentin Sınıfsal Dönüşümü

Bursa'da kentsel ayrışmanın derinleşmesinde üç faktör etkili olur. İlki 2004 sonrası arazi arzının genişlemesiyle kooperatifler tarafından gerçekleştirilen konut üretiminin yerini özel sektörün almasıdır. İkincisi, 2004'ten itibaren yaygınlaşmaya başlayan konut kredilerinin 2007'den sonra hız kazanması sürecidir. Üçüncüsü ve en önemlisi, ekonomik alanda yaşanan gelişmelere paralel orta sınıf hacminde yaşanan genişleme ve grubun mekânsal/sınıfsal hareketinin, kentin güneyinden batısına yani Nilüfer'e doğru yön değiştirmesidir.

2000 sonrası konut kredilerinde artış, TOKİ'nin alt-orta sınıfa yönelik konut üretimine hız vermesi ve konut üretiminde kooperatiflerin yerini özel sektörün alması kentin yeniden yapılandırılmasının alt yapısını hazırlamıştır. 1980'li yılların ikinci yarısında kooperatiflerin toplu konut inşasında kat ettiği ivme Türkiye'de kentlerin çeperlere doğru gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Kooperatiflerin ölçeklerinden dolayı büyük alanlara ihtiyaç duymaları genellikle kent çevresinde ucuz arsalara yönelmesine yol açmıştır (Işık, 1996). Bursa'da 1980'li yılların sonunda toplu konut fonundan sağlanan kredilerle kooperatiflerin % 30'lara varan katkısı konut üretimini artırmış; 1988 ve 1989 döneminde yılda 25.000'e yakın konuta ruhsat verilmiştir. 1985-1989 döneminde konut üretiminde kooperatiflerin payı % 28.3, 1990-1994 döneminde % 21.1, 1995-1999 döneminde % 25.6 iken bu, 2000 sonrası düşüş eğilimine girmiştir. 2000-2004 döneminde % 13.4'e, 2005-2010 döneminde ise % 3.9'a düşmüştür (Türel, 2013: 72). Bu doğrultuda 2005-2010 arası dönemde TOKİ başta olmak üzere kamu kuruluşların payı % 6,9 özel sektörün payı ise % 89,2 olmuştur (Türel, 2013: 74). Öte yandan TOKİ'nin 2004'ten sonra kooperatiflerin kredilerini tamamen durdurması konut üretiminde kooperatiflerin payını hayli azaltmıştır. Buna karşı özel sektörün konut üretimindeki payını hızla arttırması kentin sınıfsal dönüşümünde büyük bir etki yaratmıştır.

Şekil 10: Yıldırım-Osmangazi-Nilüfer'de 2000-2022 Döneminde Konut Üretimi
Kaynak: TÜİK (2022)

Şekil 10'da 2000'lerin erken döneminde konut üretiminde durağan bir yapı göze çarpar. Zira Bursa'da 2000'li yıllara kadar arsa fiyatlarının yüksekliğine rağmen konut fiyatlarının düşük kalması, konut üretim sektörünün kente olan ilgisini azaltmıştır. Aynı zamanda 2004 yılına kadar arazi arzındaki kısıtlılıklar, 1999 depremi sonrası konut üretiminde güvenliğe dayalı olarak getirilen yeni kurallara konut yapımcılarının uyum sağlamakta güçlük çekmesi, konut üretimini olumsuz yönde etkilemiştir. 2004 yılına kadar üç ilçe belediye sınırları içerisinde ova koruma kararı da konut arzını önemli ölçüde kısıtlamıştır. 2004 yılında Bursa ili 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu uyarınca Gemlik, Gürsu, Kestel ve Mudanya ilçelerinin eklenmesiyle merkez ilçe sayısı 7'ye çıkmış, aynı zamanda Nilüfer, Osmangazi ve Yıldırım ilçelerinin sınırları yeni yerleşmelerin katılmasıyla genişlemiştir. Sınırların genişlemesiyle konut üretiminde büyük artışlar yaşanmış, Şekil 10'da görüldüğü üzere 2005 yılında bir önceki döneme göre üç merkez ilçede konut üretimi % 34 düzeyinde artmıştır. Sadece Nilüfer'de bir önceki döneme göre konut üretiminde 3 kata yakın artış sağlanmıştır (Türel, 2013: 67-72). Konut üretiminde artışlar 2014'e kadar benzer düzeylerde seyretmiş, sadece dünya finansal krizinin yaşandığı 2008'de yaklaşık olarak % 60 düzeyinde düşmüştür. 2014 sonrası ise artış, çeşitli iniş ve çıkışlarla devam etmiştir. Özellikle 2017'de konut üretimi en büyük artışını gerçekleştirmiştir.

2000 yılında Yıldırım'da 59.584, Osmangazi'de 85.772, Nilüfer'de ise sadece 15.165 adet konut vardır. 2022'de bu oranlar Yıldırım'da 102.207'ye, Osmangazi'de 184,137'ye Nilüfer'de ise 179.925'e çıkar. 1990-2000 arasında üç ilçede sadece 68.552 konut üretimi (Karakurt Tosun & Fırat, 2012: 181) gerçekleşmesi 2000 sonrası artışın etkisini ortaya koymaktadır. Bu dönemde artan nüfus ve kent ekonomisinde meydana gelen bir dizi gelişmeye bağlı olarak kredi kullanımının yaygınlaşması konut talebini yükseltmiş ve konut üretiminde kâr hadleri artmaya başlamıştır. Nitekim Türkiye'de konut kredisi kullanımı 2004'ten itibaren yaygınlaşmaya başlamış, 2007 sonrasında ipotekli konut kredilerini kapsayan yasal düzenleme ilgili süreci tetiklemiştir[76] (Türel, 2013: 77). Bunun yanında konut üretim teknolojisinde, yapsatçılıktan müteahhitliğe geçiş de, orta sınıflara yönelik lüks konut üretimini yaygınlaştırmıştır. Böylelikle kentte genişleyen orta sınıf hacmi mekânlar arası sınıfsal mesafenin artmasında katalizör bir güç olmuştur.

[76] Konut üretim sektöründeki artışın arkasındaki önemli gelişmelerden biri de 2007 yılındaki Uzun Vadeli Konut Finansmanı, yani Mortgage yasasıdır. Mortgage kredileri uzun vadeli olup faiz oranlarının piyasa faizlerinden düşük olması ve krediden yararlanma şartlarındaki esneklik orta sınıflar için konut yatırımlarının cazibesini artırmıştır (Alkan, 2014: 110-113).

Tablo 5: Üç Merkez İlçede Profesyonel Meslek Gruplarının Toplam Ücretli Nüfusa Oranı

Yıl	Nilüfer			Osmangazi			Yıldırım			Toplam	
	4/a	Prof Meslek	Oran	4/a	Prof Meslek	Oran	4/a	Prof Meslek	Oran	4/a	Prof Meslek
2009	109.276	-		180.219	-		43.465	-		332.960	-
2010	139.513	-		185.300	-		48.187	-		373.000	-
2011	158.677	-		201.322	-		52.505	-		412.504	-
2012	176.303	12.461	%7.06	211.703	12.818	%6.05	58.032	2.692	%4.6	446.108	27.971
2013	181.745	14.677	%8.07	213.286	13.020	%6.10	62.514	2.305	%3.6	457.545	30.002
2014	197.419	16.228	%8.22	218.192	13.272	%6.08	65.287	3.162	%4.84	480.898	32.662
2015	216.137	18.344	%8.48	226.713	14.835	%6.54	62.854	3.258	%5.18	505.704	36.437
2016	233.353	20.393	%8.73	242.714	14.630	%6.02	63.825	3.277	%5.13	539.892	38.300
2017	252.045	31.266	%12.4	247.360	21.210	%8.57	65.951	4.705	%7.13	565.356	57.181
2018	247.507	33.326	%13.4	235.735	22.127	%9.38	64.828	4.762	%7.34	548.070	60.215
2019	246.750	33.564	%13.6	222.750	22.865	%10.2	66.934	5.660	%8.45	541.254	62.089
2020	256.810	35.652	%13.8	238.046	23.452	%9.85	73.878	6.393	%8.65	568.734	65.497

Tablo 5'te Bursa'da toplam işgücünün profesyonel meslek gruplarına oranları verilmiştir. Buna göre 2010-2020 arasında ücretli nüfusun artışına paralel profesyonel meslek gruplarının oranının özellikle Nilüfer'de sürekli artış eğiliminde olduğu görülür.[77] 2017 yılında ilçede grubun artan oranlarına paralel, konut üretiminin de zirveye çıkması dikkat çekicidir. Bir önceki bölümde paylaşılan 2019 yılı itibariyle Türkiye'de profesyonel meslek kategorilerinde % 11.47 oranının Bursa'da birebir aynı olduğu görülürken, Nilüfer'de bu oran % 13.6'dır.

[77] Daha önce ifade edildiği üzere Bursa ili hakkında TÜİK tarafından paylaşılan veriler 2004'ten itibaren TR41 bölge düzeyinde verilmektedir. Bu yüzden işçileşme ve orta sınıf meslek kategorilerine dair veriler Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) tarafından paylaşılan 4/a grubu sigortalı çalışanlar üzerinden değerlendirilecektir. Bursa SGK İl Müdürlüğünden elde edilen veriler tüm meslek gruplarına ilişkin 2009'dan itibaren, profesyonel meslek gruplarına ilişkinse 2012'den itibaren verildiği için bu tarihler üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

Sanayi sermayesi, finans ve hizmet sektörlerinin Nilüfer'de merkezileşme hareketi, bir diğer ifadeyle kapitalizmin kent mekânında eşitsiz gelişim göstermesi üç ilçedeki sınıfsal oluşumların neredeyse birbirinden farklı coğrafyalar olarak belirginleşmesine yol açmıştır (Soja, 2019: 42). Mekânsal işbölümünde meydana gelen gelişmeler yeni arazi kullanım biçimlerini yaratırken kentin toplumsal tabakalaşma biçimini de değiştirmiştir (Erder, 2009). Nilüfer'de BOSB, NOSAB, Kayapa OSB, HOSAB'ta yarı vasıflı ve vasıflı işgücünün artan istihdamı konut üretim sektörünün Nilüfer bölgesinde orta sınıfa yönelik konut inşasını yoğunlaştırmıştır.[78] Ve genişleyen orta sınıfların aldığı öncü pozisyon bölgeyi çok daha keskin bir biçimde sınıfsal farklılaşmanın göstergesi haline getirmiştir.

Kentte 17 OSB, farklı ilçeler arasında bölüşülürken Yıldırım'da sadece bir tane küçük sanayi sitesi bulunmakta (Otosansit), aynı zamanda tekstil üretiminin alt katmanına ait işler burada ağırlık kazanmaktadır. Öte yandan Yıldırım'da ilçe nüfusunun 2021'de 653.307 olmasına rağmen güvenceli/kayıtlı işgücü, üç ilçe arasında en az Yıldırım'dadır. Buna karşı üç ilçe arasında en az nüfus Nilüfer'de (518.382) olmasına karşı hem profesyonel meslek kategorisinde hem de toplam kayıtlı işgücünde en yüksek oranın 2017'den itibaren Nilüfer'de olması kaynak dağılımındaki dengesizliğin bölge lehine olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Siteler, kafe- restaurant, eğlence mekânları, alışveriş merkezleri ve ulaşım ağı ve eğitim kurumlarının sayısında da Nilüfer lehine yaşanan değişimler, kentin fiziksel uzamında sembolik bir önem kazanarak bölgeyi çekim merkezi haline getirdi (Yeke vd, 2016: 618). Böylelikle 2000'li yıllardan itibaren Nilüfer'de mekâna el koyma mücadelesi sert bir görünüm almaya başladı. Bunun yanında şehir merkezinde arazi yerleşim alanlarının darlığının konut üretim maliyetlerini yükseltmesi, konut üreticilerini BOSB ve NOSAB'ın çevresinde, şehirden geçen önemli otoyolların her iki tarafındaki topraklara yayılmasına yol açtı (Yeke vd, 2016). Aynı zamanda 2002'de açılan BursaRay ve 2007'de tamamlanan Mudanya-Güzelyalı feribot iskelesi, batı yönünde büyük prestjli konut projelerinin ve lüks kapalı toplu konut sitelerini cazip hale getirdi. Özellikle 2015'te yapımına başlanan İstanbul-Bursa-İzmir oto yolu kentsel yerleşimin batı yönündeki gelişimine hız kazandırdı.

Bu gelişmeler Nilüfer'de Beşevler ve İhsaniye ile başlayan mekânsal ayrım stratejilerini yeni konut alanlarıyla sürekli kılarak, batıya doğru yerleşme eğilimini dinamik kıldı. 2000'lerin

[78] Üç ilçede OSB'lerin dağılımı şu şekildedir: NOSAB, BOSB, Bursa Deri Organize Sanayi Bölgesi, Hasanağa OSB, Kayapa OSB, Bursa Tekstil Boyahaneleri Organize Sanayi Bölgesi Nilüfer'de; DOSAB Osmangazi'de yer alır. DOSAB'ın kuzeyini (Babaros ve Sakarya) işçi sınıfı mahalleri oluştururken doğusunda (Cumhuriyet) orta sınıf mahalleri yer alır.

ilk 10 yılına kadar Ataevler ve Fatih Sultan Mehmet Bulvarı (FSM) gibi alanlar statü mekânları olarak öne çıkarken 2010 sonrası NOSAB'ın güneyinde yer alan Özlüce ve çevresindeki mahalleler orta-üst sınıf grupların yeni sınıflandırılma alanları olmaya başladı. 2015 sonrası ise BOSB'ın batısında yer alan ve 2010'a kadar işçi sınıfı mahallesi niteliği gösteren Balat'taki kentsel dönüşüm endüstrisi, alanı kentin yeni prestijli bölgesi haline getirdi. Terk edilen her mekân toplumsal uzamdaki konumun saptandığı yeni yeri belirleme işlevi gördü. Balat'ta yükselen kule tipi rezidanslar, kafe ve restaurantlar özellikle orta ölçekli işveren ve şirketlerin yönetim kademesinde yer alan profesyonel gruplar için hem mekânsal hem de sosyal sermaye yatırımı olarak cazip alanlar olmaya başladı. Bu yeni konut kompleksleri orta sınıfların beklentilerini karşılarken üst sınıflar, kentin kuzeybatı ucunda ortaya çıkan havuzlu, bahçeli ve içinde güvenlik görevlisinin yer aldığı Nilüferköy ve Bademli gibi köylerdeki villalarda yaşamayı tercih etti (Yeke vd, 2016: 618).

2000 sonrası Bursa'da endüstriyel üretimin kazandığı güç, işgücü piyasalarında tabakalaşmanın artışıyla sonuçlandı. Bu durum konut piyasalarını tabakalaşma yapısına göre şekillendirdi ve nüfusun kent uzamında yeniden dağılımının en önemli belirleyenlerinden biri oldu (Erengezgin, 2007). Öte yandan sermaye hareketlerinin fiziksel uzamı tanzim etme eğilimi, 2000 sonrası metaların ve insanların mekânda yer değiştirmelerinin maliyetlerini düşürmesiyle hız kazandı (Arlı, 2009: 70). Türkiye'nin kentleşme deneyimi göz önüne alındığında inşaat sektörünün artan ivmesi[79], buna koşut bir biçimde kentsel dönüşümle yükselen yeni orta sınıfların mekânlar arasında yer değiştirmesi, 2000'li yıllarda yaşanan büyük dönüşüm hakkında önemli ipuçları taşıyan gelişmelerdir (Ataç, 2013: 39). Kent ekonomisinde artan yatırımlar ve yeni orta sınıflara özgü gelişen konut üretim sektörü, kentsel desenin üç parçalı görünümünün ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur.

Sonuç olarak Bursa'da kentsel ayrışmanın derinlik kazanmasında konut kooperatiflerinin konut üretiminden çekilmesine karşın özel ve kamu sektörünün hız kazanması etkili olur. Bu, artan kentsel dönüşüm endüstrisinin nüfusun alt tabakasıyla orta-üst tabakasını mekânda yeniden tahsis etmesiyle sonuçlanmıştır. 2000'lere kadar kentin farklı alanlarında konut üreten kooperatiflerin alt ve orta sınıflara aynı anda konut sunumunu gerçekleştirmesi toplumsal farklılaşmanın mekâna yansımasında kısıtlayıcı bir rol oynamıştır. Özellikle Nilüfer bölgesinde Ataevler'de sayısı 1000'i bulan işçi konutları (Erez, 2020) ve Balat'ta gecekondu

[79] Bursa'nın 250 Büyük Firması içinde inşaat sektörü 2006'dan itibaren katma değeri en çok artan sektörler arasındadır. İnşaatın 1997'de katma değeri 3 milyon 598 TL olurken 2006'da 15 katın üzerinde artış göstererek 46 milyon 101 TL seviyesine yükselir. (BTSO, 2006). 2012 itibariyle, yüzde 44'lük bir artışla 166 milyon TL katma değer seviyesine çıkar (Gürsakal, 2016: 226).

tipi yapılaşmalar 2015 sonrasında yerini orta-üst sınıf talebine uygun üretilen konutlara bırakmıştır. TOKİ'nin genellikle kentin periferisinde (Hamitler, Hasanağa, Kayapa) veya merkezinde (Doğanbey) yoğunlaşan konut üretimi de sınıfsal farklılaşmaya kent mekânında somut görünümler kazandırmıştır.

Bursa'da mekânsal ayrışmayı, ayrım/sınıf stratejisi aracılığıyla açıklamaya çalışarak, ayrışmanın yüz elli yıllık sürecinin izinin sürüldüğü bu bölümü genel olarak özetlemekte fayda var. Sermayenin ve endüstriyel gelişimin dolaşım, birikim ve dönüşüm dinamiklerinin ürettiği toplumsal ve mekânsal alt yapılar kentsel peyzajın şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Mekânsal ayrım ilkeleri bu dönüşümlere göre yeniden üretilerek, toplumda dolaşan farklı sınıflandırma ve prestij biçimlerine göre değişkenlik göstermiştir. 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar din ve etnik temelde gerçekleşen ayrım stratejileri, yüzyılın ikinci yarısında kapitalist üretim tarzının kısmen şekillendirdiği kent mekânında saygınlığın yönünü İpekçilik Caddesi etrafında inşa etmiş; 1960'lara kadar bu çevre sembolik değerini korumuştur. Sanayi ve ekonomik alandaki gelişmelere bağlı olarak artan göç akınlarının demografik yapıyı dönüştürmesi orta-üst sınıfları, sınıflandırılmadaki yerini değiştirmeye ve yeni yerleşim alanlarını seçmeye zorlamıştır. Bu dönem Altıparmak ve Çekirge hattında arazi rant değerinin artması ve MİA'nın Mudanya-Ankara yolu çevresine taşınmasıyla apartmanlaşmanın yarattığı yeni tabakalaşma biçimi statü değeri kazanmıştır. Kente rengini veren ayrım ilkeleri bu dönem kuzey-güney arasındaki iki kutuplulukta yerleşim desenini çizmiştir.

1980'lerin ardından ekonomik yeniden yapılandırma ve endüstriyel üretimdeki yeni gelişmeler, istihdam fırsatlarının yönünü tarımdan sanayiye çevirerek kente yeni göç akınlarını beslemiştir. Neo-liberal politika ve esnek üretim rejimi eşitsizlikleri derinleştirerek, gelir dağılımını alt sınıfların aleyhine yeniden bölüştürmüştür. Böylelikle kentin toplumsal sınıflar tarafından paylaşımı da dönüşüme uğramıştır. Bu durum, üst sınıfların kent dışına taşınmasına ve orta sınıfların buna bağlı yerleşim davranışlarındaki taklitçi eğilimlere yön vermiş ve kent batı çeperine doğru büyümüye başlamıştır. Buna mukabil kuzey ve doğuda artan kaçak yapılaşma ayrımların coğrafi yönünü tahkim etmiştir. Ancak 1990'lara kadar kentte arazi arzındaki darlık ve konut üretiminde kâr hadlerinin düşüklüğü mekansal farklılaşmanın daha gri görünümler almasında etkili olmuştur. Bu dönem konut üretiminde kooperatiflerin etkinliği, farklı sınıfların (güvenceli işçilerle orta sınıf meslek gruplarını) müşterek mekânlarda barınmalarını sağlamıştır. Ancak ayrım ilkesi toplu konut projeleriyle yoğunlaşmaya başlamıştır. 2000'lerden sonra düşük enflasyonla konut kredilerinde ve arazi arzındaki artış ve konut üretiminde artan kârlılık, ulusal ve orta ölçekli sermaye gruplarını kent ekonomisine

yönlendirmiştir. 2000'lerde ayrımın baskın ilkesi, güvenli, sınıfsal farklılıklara tahammülü düşük, homojen bir yaşam tarzı arayışı olmuştur. Böylece kentin sosyo-ekonomik merdiveninde "Nilüfer'e doğru yükselmek", toplumsal uzamın ayrıcalıklı katmanına yerleşmenin aracı olarak görülmüştür. İlçe belediyesinin "Gülümseyin, Nilüfer'desiniz" sloganı ise, yeni kentsel bir yaşam tarzını damgalayarak bölgeyi imrenmenin zemine dönüştürmüştür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METODOLOJİ

Kent araştırmalarında toplumsal sınıfların kent alanlarına dağılımını üç mekanizmanın belirlediği ileri sürülmektedir: 1. Yerel yönetimler, 2. Sanayi alanları, 3. Konut piyasaları (Harvey, 2013: 64). Marksist kent yaklaşımı, kentsel desenlerin oluşumunun toplumsal sınıfların paylaşım ilişişinden bağımsız olduğunu, mekânsal yerleşimlerin toplumsal sınıfları çevreleyen dışsallıklar tarafından belirlendiği kanaatindedir (Harvey, 2013). Ancak yerel yönetimlerin kentsel gelişimin yönüne yönelik sunduğu plan, katkı ve çabalar kentsel gelişimin yönü üzerinde kısmen belirleyici olsa da nihai kertede gelişimin güzergâhını tayin edici güçte değildir. Zira Aksoy ve Robbins (1999)'in İstanbul'da Esenyurt İlçe Belediyesinin, Esenkent ve Boğazköy'de soylulaştırma pratiklerini ele aldıkları çalışmaları, planlama ve konut piyasalarının kent mekânının şekillenmesinde tek belirleyici olmadığını ortaya koyar. Bu bölgelerde Esenyurt Belediyesi'nin alt-orta sınıflar için inşa ettiği site tipi lüks konutların boş kaldığı, bu grupların inşa edilen yeni konutlara yerleşmek yerine yaşam tarzlarına uygun gecekondu mekânlarında kalmayı tercih ettikleri görülür.

Bursa kent alanında toplumsal grupların yer seçim davranışları Esenkent ve Boğazköy'dekine benzer bir seyir izler. Osmangazi, Yıldırım ve Bursa Büyükşehir Belediyeleri tarafından 2010 sonrası kentin batı istikametinde gelişimine alternatif olması amacıyla, çeşitli alanlarda kentsel dönüşüm projeleri başlatılmıştır. Kentin doğu ve kuzey alanlarında kalan Soğanlı, Ulus, Mevlana, Santral Garaj, Doğanbey, Kızyakup bölgesi ve Emirsultan mahallerinde yerel yönetimlerin kentsel dönüşüm hamlelerine (Tomruk, 2010) rağmen nüfusun batı istikametinde hareketinin önüne geçilememiştir. Şehir merkezindeki eski orta sınıf mahallelerin rehabilite edilmesi (Erengezgin, 2007: 106), Santral Garajı ve çevresinin endüstriden arındırılması, terminalin kuzeye taşınarak bu bölgeye Kent Meydanı alışveriş merkezi yapımı gibi soylulaştırma çabaları olsa da bunlar bölgenin mutenalaşmasını sağlamaz. Kent merkezinin kuzeybatısı ve doğusunu oluşturan bu bölgeler orta-üst sınıfların yıkıcı yer değiştirmesiyle 2000'lerden itibaren çökerti alanlarına dönüşmüştür.

Bunun yanında 1990'lı yılların ikinci yarısında yapılan Nazım Plan Revizyon çalışmalarında Bursa ovasının imara açılması planlansa da ovadaki konut yerleşimlerinin hız kazanması, orta sınıf hacmindeki genişleme ve konut piyasasında kâr hadlerinin artmasıyla

gerçekleşmiştir. BOSB'ın henüz 1962'de kentin batısına inşa edilmesine karar verilse de 2000'lere kadar batı bölgesi çekim merkezi haline gelmemiştir.[80]

Bu durum kentsel ayrışmanın oluşumunda üretim süreçleri, yerel veya merkezi politikaların mekâna müdahalesi gibi faktörlerin sınırlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koyar. Kentsel ayrışmanın oluşumu, daha ziyade iktisadi temel içerisinde faaliyet gösteren karmaşık bir sosyo-mekansal diyalektik etrafında belirlenirken, nihai kertede sınıf mücadelesini içeren iktidar ilişkileri etrafında gerçekleşmektedir (Kurtuluş, 2019: 28). Bu bağlamda toplumsal sınıflar yer seçiminden bağımsız olmadığı gibi yaşam tarzını içeren sınıfsal süreçler mekâna aktif bir biçimde müdahale eder.

Alt sınıflar için ucuz arazi ve konut fırsatlarının yanında yaşam tarzına uygun yer seçim davranışları; orta sınıflar için toplumsal konumunu tahkim edecek statü mekânları, üst sınıflar içinse sınıflandırılmadaki yerini tayin edecek bakir uzam arayışı kent desenini büyük ölçüde şekillendirmektedir. Bu, sınıfları etkileşime sokan veya ayrımları inşa eden durumların, gücü/iktidarı kontrol eden grubun etkileşimleri/ayrımları yapılandırmasına bağlı olarak değiştiğini göstermektedir (Savage vd., 2005a: 101). Bir diğer ifadeyle alanda grup oluşturma (yani sınıflandırma ve sınırlandırma) gücü, ayrı mekânsal sınırlar yaratma ve uzamsal ayrımlar inşa etme gücünde denklik bulur. "Üst sınıf mahallelerin duvarları içindekiler, diğerleri için ekonomik faaliyet ve… artan ölçüde kültürel ve sosyal yaşam alanlarında ne olacağına" büyük ölçüde karar vermektedir (Marcuse & Van Kempen, 2005: 250). Sembolik sermayeyi elinde bulunduran grubun iktidar alanını tayin etme gücü, mekânsal farklılıkların oluşumuna yön verirken, mekânın kazandığı sembolik değer, onları işgal eden grupların güç ve saygınlığından ileri gelmektedir.

Hal böyleyken mekânsal farklılıkların sınıfsal mücadelelerin boyutlarından biri olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Ayrışmalar, mücadele halinde olan farklı sermaye türlerinin birikim, farklılaşma ve yoğunlaşma süreçleri üzerinden yani uzama el koyma mücadelelerinden anlaşılabilir. Mekân, faillerin toplumsal hayatın farklı alanları içinde çeşitli sermaye ve iktidar türlerine erişmek için girişilen sonsuz mücadeleler içinde ve bu mücadeleler esnasında kurulur (Wacquant, 2014: 206). Bu çalışmada mekânın, iktidar/sınıf mücadelelerini

[80] Bursa'nın kentleşme biçimi hakkındaki birçok çalışmada sanayinin yer seçiminin kentin batı yönünde yerleşimlerini belirlediği iddia edilmektedir (Karakurt Tosun, 2008; Erengezgin, 2007; Arslanoğlu, 1998; Batkan, 1996; Yeke vd, 2016; Mutlu, 2015). Ancak 1990'ların ikinci yarısına kadar kent, kuzey ve doğu istikametinde gelişimini sürdürmüştür.

fiziksel ayrımlara dönüştüren mekanizma olduğu ileri sürülmektedir. Bu iddia, kent sakinlerinin yer seçim davranışlarında sınıfsallığın etkisini ölçmeyi gerektirir.

Bursa kent alanında sınıfsal farklılaşmanın mekânsal izlerinin sürüldüğü bu bölümde, kentsel desenin sınıfsal rekabet tarafından şekillendiği iddiası, kentin üç farklı ilçesinde yürütülen iki farklı alan araştırmasıyla sınanmaktadır. Nilüfer, Osmangazi ve Yıldırım ilçelerinde sakinlerin yer seçim davranışları, yaşam tarzı farklılaşmasına göre değerlendirilerek yerleşimleri oluşturan kuvvetler Bourdieu'nün alan, habitus ve sermaye kavramlarından yola çıkarak ele alınmaktadır.

Bourdieu (2017: 164) "farklı fraksiyonlar arasında yaşam tarzı farklılıklarının tam olarak anlaşılması için toplumsal olarak hiyerarşilendirilmiş coğrafi uzamdaki dağılımları dikkate almak gerektiğini" savunur. Kentin zengin atmosferinin merkezinde, yoksulluğa maruz kalmış kesimlerin deneyimleri, mekânsal kutuplaşmanın izlerini yansıtırken aynı zamanda çeşitli fırsat ve avantajlara sahip gruplar arasında fiziksel uzam ile toplumsal uzamı arasındaki mütekabiliyeti de ortaya koyar (Arlı & Göker, 2014: 132). Farklı sermayelerin karması etrafında biçimlendirdiği konumlar, içinde faillerin var olduğu toplumsal koşulları ifade eder. Failin içinde yaşadığı bu özgün toplumsal koşullar habitus marifetiyle içselleştirildiğinde, zihinsel yapılara, yani algı, eylem ve düşünce kategorilerine dönüşmektedir (Akçaoğlu, 2018: 25). Toplumsal uzamdaki konuşlanan yer, yaşam tarzları uzamının çerçevesini çizerken faillerin alandaki pozisyonlarıyla tutum ve beklentilerini bir araya getiren sınıf habitusu, fiziksel uzamdaki yerini tayin eder. Buradan hareketle çalışmada sınıfın sınırları, yaşam tarzlarını belirleyen kültürel pratikleri ve mekânı içerecek şekilde genişletilerek çözümlenmektedir.

Kentin üç farklı bölgesinden toplumsal manzaralar sunularak alt, orta ve üst sınıf yaşam tarzlarının benzeşen ve ayrışan yönleri, eşitsizliği deneyimleme biçimleri, toplumdaki yer/mekân algıları ve sınıfsal kimliklerin farkındalığı gibi sınıf habitusunu şekillendiren dinamiklerin detaylı analizine yer verilecektir. Bu bağlamda diyalektik ve sürekli bir oluş süreci olarak ele alınacak olan sınıfsal bilinç ve onun kültür ve mekânla etkileşimi arasındaki ilişkiye odaklanılacaktır. Bu istikamette şu sorulara yanıt aranmaktadır: Neden sınıf kimlikleri, sınıf dayanışmaları ve sınıfın sınırlandırılmış sınırları bazı zaman ve mekânlarda ortaya çıkarken diğerlerinde çıkmaz? Neden ve hangi koşullar altında hiyerarşik olarak farklılaştırılmış gruplar sınıf söylemlerini benimser?

Böylelikle sadece belirli bir mekân (Akçaoğlu, 2018), belirli bir toplumsal (Özet, 2019) veya sınıfsal grubu (Özmen, 2017) odağına alan çalışmara nazaran şehrin ve sınıfın, şehre ve sınıfa göre değişen hâlleri üzerinde durulacaktır. Bu yolla kentsel eşitsizliğin faillerin öznellik inşasına etkisi ve sınıfsal konumun bununla ilişkisi de değerlendirilmeye çalışılacaktır.

4.1. ARAŞTIRMA DESENİNİN OLUŞUMU

Kentin farklı bölgelerinde yaşayan toplumsal grupların toplumsal konumlarını değiştirmek için hangi stratejiler geliştirdiğine yönelik ipuçlarını bulmak ve bölgenin özgünlüğünü değerlendirmek, belirli bir alan/yer seçimini gerektirmektedir. Bunun için yapılan birtakım ön araştırmalar çalışmanın kentin hangi alanlarında gerçekleşeceğini yönlendirmede belirleyici rol oynar (Erengezgin, 2007). Bu bağlamda Nilüfer, Osmangazi ve Yıldırım arasındaki tabakalaşma biçimi; Bursa nüfusunun ve çalışan sayısının en yoğun olduğu merkez ilçeler olması (3.056.000 nüfusa sahip şehirde 2.007.583 kişi bu ilçelerde ikamet etmektedir) ve bu ilçelerin kent bütününü oluşturmaları tercihi belirleyen temel etmenlerdir.[81] Ayrıca kentte farklı toplumsal grupların konumlarını iyileştirme veya muhafaza etmek için mekânsal hareketliliği bu ilçeler arasında gerçekleştirmeleri kentsel ayrışmayı değerlendirmede merkez ilçelerin seçimini gerekli kılar. Tüm kentsel süreçler tüm bölgelerde hesaba katılamayacağı için bu ilçelere bağlı toplam 269 mahalleden 207'si (nüfusu bin kişinin altında kalan alanların genel eğilimi temsil etme potansiyeli taşımaması nedeniyle analiz dışı bırakılmıştır) araştırmaya dahil edilmiştir.

Türkiye kentlerinde ayrışmayı tanımlayan temel veriler genellikle eğitim, işgücü ve demografik değişkenler üzerinden değerlendirilir (Ataç & Işık, 2013: 258). Bursa için TÜİK tarafından paylaşılan verilerin 2004 sonrası TR41 Güney Marmara çatısı altında sunulması, ayrışmanın sınıflandırılmasında karşılaşılan en temel güçlüklerden biridir. Bu yüzden çalışmada ayrışmayı tanımlayan, mahalle bazlı verilere ulaşılmaya çalışılmıştır[82]. Burada toplumsal uzam modeline göre alanların nasıl farklılaştığını incelemek için ekonomik ve kültürel sermaye değişkenlerini ifade eden veriler öne çıkarılmıştır. Bu iki sermaye türünün üzerinde durulması, Bourdieu'nün kültürel ve ekonomik sermaye değişkenlerinin bütün

[81] Kestel, Gürsu, Mudanya ve Gemlik 2004 yılı 5216 sayılı kanunla merkez ilçeler arasına dahil edilse de bu ilçeler kent bütününün dışında konumlanmaktadır.

[82] Bursa kent alanı için en yakın tarihli mahalle bazlı veri setinin 2000 yılı Genel Nüfus Sayımına ait verileri olması ve bunların bugünkü kent desenini oluşturan farklılaşmayı açıklamaktan uzak olması nedeniyle tercih edilmemiştir.

mücadele alanlarının dağılımını ve mertebesini belirlediği görüşüne dayanmaktadır (Swartz, 2015: 193). Öte yandan yeni Bourdieuyen kent araştırmalarında (Rosenlund, 2017; Pereira, 2016) bölgesel toplumsal uzamın inşa edilmesinde ve bölgeler arasında ayrışmaların değerlendirilmesinde bu iki değişkenin tercih edilmesi de belirleyici olmuştur. Bunun için iki ekonomik ve iki kültürel sermaye değişkeni belirlenmiştir. Ekonomik sermaye değişkenleri Bursa Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfından alınan yoksulluk oranları ve Uludağ Elektrik Dağıtım Şirketinden (UEDAŞ) alınan elektrik tüketim verilerinden oluşmaktadır.[83] Kültürel sermaye değişkenleri ise TÜİK'ten alınan eğitim verileridir. Bu veriler arasında birinci değişken okuma-yazma bilmeyen, ilkokul ve ortaokul mezunlarından oluşurken; ikincisi, lisans ve lisansüstü eğitime sahip kişilerin toplamından oluşmaktadır. İlgili değişkenler araştırma yürütülecek Bursa kent alanındaki makro ayrışma biçimlerini mikro alanda temsil eden mahallere ulaşmak için tercih edilmiştir.

Bu veriler, 207 mahalleyi baz alarak K-Means hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemiyle analiz edilmiştir. Kümeleme analizi, veri matrisinde bulunan ve doğal gruplamaları tam olarak bilinmeyen nesne ya da verileri değişkenlerin özelliklerine göre birbirleriyle benzer olan alt küme veya gruplara ayırmaya imkân sağlayan bir yöntem olup sosyal bilimlerde özellikle son dönemlerde en sık kullanılan çok değişkenli istatistiksel yöntemlerden biri haline gelmiştir. Kümeleme işleminde iki farklı algoritma uygulanabilmektedir: Hiyerarşik ve hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemi (Yüceşahin & Tuysuz, 2011: 64). Lüteratürde çoğunlukla hiyerarşik kümeleme analizi kullanılmasına rağmen hiyerarşik olmayan kümeleme yönteminin kullanılmasını gerekli kılan koşullar ortaya çıkabilmektedir. Hiyerarşik kümeleme sayıca küçük nesne veya birimler için kullanılırken, hiyerarşik olmayan yöntem daha büyük veri setlerinde kullanılabilmektedir. Hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleri içerisinde ise Mac Queen tarafından geliştirilmiş K-means (ortalamalar) kümesi en çok kullanılan yöntem olarak öne çıkmaktadır. Bu analizin temel amacı birimleri sahip oldukları karakteristik özellikleri temel alarak gruplandırmaktır. Analiz, gruplama yapısını bulurken küme içindeki gözlemlerin aynı yapıda, kümeler arasındaki gözlemlerin ise farklı yapılarda olmasını amaçlar. Gözlemler için bu ayrıştırmalar benzerlik ve farklılık ölçütleri kullanılarak yapılır (Sarıman, 2011). Analizde birimlerin atandığı kümedeki elemanların benzer olması oldukça önemlidir. Ayrıca bir küme diğerlerinden belirgin bir farklılaşma göstermesi gerekir. Öte yandan K-

[83] Yakın zamanda yapılan bir dizi çalışma (Xiea & Ouyang & Gaoa, 2016; Frederiks & Stenner & Hobman, 2015; Gouveia & Seixas, 2016; Petriçli, 2020) elektrik tüketimiyle ekonomik sermaye arasında doğrusal bir ilişki olduğunu göstermektedir. Ancak UEDAŞ'tan alınan veriler mahalle bazlı olmayıp sakinlerin (kimlik bilgileri hariç) açık adreslerini içermektedir. Veriler, yazar tarafından kullanıcıların açık adreslerine göre filtrelenerek mahalle bazlı hale getirilmiştir.

means'te tercih edilen küme sayısının çok az ya da çok fazla olmaması, yöntemi diğer sınıflandırma yöntemlerinden üstün tutar (Yüceşahin & Tuysuz, 2011: 165). Bunun yanında birim sayısı 200'ün üzerinde olduğu durumlarda K-Means yönteminin kullanılması önerilmektedir (Bacher, 2002: 144).

Bu yöntemde küme sayısı araştırmacı tarafından belirlenebilirken (Yüceşahin & Tuysuz, 2011: 165) analizde atama mekanizması her verinin sadece bir kümeye ait olabilmesine izin verir. K-Means birimleri belirli kümelere atarken her veriyi tek bir kümeye dahil eder. Burada küme benzerliği kümedeki nesnelerin ortalama değeriyle ölçülerek kümenin ağırlık merkezi bulunur. Bu merkez değerler etrafında kümeleri/sınıfları adlandırmak mümkün hale gelir (Ataç & Işık, 2013: 260). Burada amaç gerçekleştirilen bölümleme işlemi sonunda elde edilen kümelerin, küme içi benzerliklerinin maksimum ve kümeler arası benzerliklerinin minimum olmasını sağlamaktır (Sarıman, 2011). Öte yandan kümeler için sınıflandırma yapılırken gözlemlere ait grafiklerden de yararlanılabilir. İki değişken olması durumunda gözlemlere ait saçılım grafiği oluşturulabilir (Yalçın, 2013: 2).

Bursa'da üç merkez ilçede yer alan mahalle sayısının 200'ün üzerinde olması ve küme sayısını ilçe sayısına göre belirlenerek bu ilçelere bağlı mahallelerin o ilçelerin yer aldığı kümelerde yoğunlaşıp yoğunlaşmadığının değerlendirilmesine imkân sağladığı için K-Means hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemi tercih edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre Nilüfer ilçesine ait mahallelerin yoğunlaştığı birinci kümenin ortanca değeri 11.69; Osmangazi ilçesine ait mahallelerin yoğunlaştığı ikinci kümenin ortanca değeri 10,56; Yıldırım ilçesine ait mahallelerin yoğunlaştığı üçüncü kümenin ortanca değeri ise 8.23 çıkmıştır. Bu sonuçlar hem Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının hem de Işık (2020) ve Aca (2020)'nın çalışmasındaki sonuçları teyit eder nitelikte olup ilçeler arası katmanlaşmayı güçlü bir biçimde göstermektedir. Ayrıca analizde kullanılan ikili değişkenlerle saçılım grafikleri oluşturulmuş ve çıkan sonuçların analizi doğrular nitelikle olduğu görülmüştür. Buna göre Nilüfer'e ait mahallelerin grafikte üst bölgelerde, Osmangazi'ye ait mahallelerin orta ve Yıldırım'a ait mahallelerin orta ve alt bölgelerde yoğunlaştığı görülmüştür[84]. Skor değerlerine göre, sosyo-mekânsal değişimler açısından önemli bulunan ve temsil etme kapasitesine sahip olduğu düşünülen alanlar seçilmiştir.

207 mahalle içinden maksimum çeşitliliğe dayalı bir örneklem oluşturmak için her ilçeden üst, orta ve alt skor değerlerine göre beş mahalle belirlenmiştir. Skor değerleri birbirine

[84] Bu sonuçlar Mutlu (2015)'nun Bursa'da 197 mahalle üzerinden yürüttüğü demografik farklılıklar araştırmasının sonuçlarıyla uyumludur.

en yakın olan mahalleler arasında sosyo-mekânsal değişimler açısından temsil etme kapasitesine sahip olduğu öngörülen mahallelere odaklanılmıştır. Böylelikle çeşitlilik gösteren alanlar arasında benzerlik ve farklılıkların ölçülmesi hedeflenmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2013: 137). Sonuçlara göre Nilüfer'de 19 Mayıs, 29 Ekim, Yüzüncüyıl, Odunluk ve İhsaniye mahalleleri; Osmangazi'de, Doğanbey, Akpınar, Yeni Karaman, Kavaklı ve Dikkaldırım mahalleleri; Yıldırım'da ise Mimar Sinan, Arabayatağı, Ulus, Şirinevler ve Davutkadı mahalleleri araştırma sahasını oluşturmak üzere seçilmiştir.

Bunun ardından nicel ve nitel olmak üzere karma yöntem açıklayıcı desen olarak benimsenerek, iki aşamadan oluşan saha araştırması yapılmıştır. Karma yöntem araştırması, araştırma problemini çok boyutlu ve kapsamlı incelemek amacıyla hem nitel hem de nicel yöntemleri kullanarak gerçekleştirilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2013: 351). Gerek Bourdieu (2015a; 2017)'nün çalışmalarında gerekse de son dönem neo-Bourdieuyen kent araştırmalarında (Rosenlund, 2017; Pereira, 2016) sıklıkla kullanılmaktadır. Karma yöntem içinde iki aşamadan oluşan açıklayıcı desende, nicel yöntemle toplanan verilerin nitel yöntemle toplanan verilerle desteklenmesi hedeflenir. Bu araştırmada önce nicel yöntemlerle veriler toplanır. Sonra bu verilerin analizinden yola çıkarak nitel araştırma sürecine geçilir. Bu safhada nitel araştırmada seçilecek örneklerimin oluşumunda nicel verilerden çıkan sonuçları kullanmak mümkündür (Yıldırım & Şimşek, 2013: 358). Nitel araştırmaların sunduğu bir diğer avantaj sosyal bilimlerin soğuk ve soyut dünyasından kaçış fırsatı sağlamasıdır. Böylelikle gündelik hayatı deneyimleme ve kentin yani yaşamın kendisinin içine girme imkânı tanır.

Bu doğrultuda alan araştırmasının ilk safhasında seçilen 15 farklı mahallede yapılandırılmış görüşme tekniği ve yüz yüze görüşme yöntemiyle anket araştırması yapılmıştır. Minimum örneklem büyüklüğü hesaplamalarına göre araştırma evreninin büyüklüğü üç ilçenin toplam nüfusuna göre hesaplanmış ve 784 anket yapılması gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak araştırma kapsamında seçilen 15 mahallede eşit düzeyde katılımcıya ulaşmak için bu sayı 900 olarak belirlenmiş; her bir mahallede 60 anket olmak üzere toplamda her ilçede 300 katılımcıya ulaşılmıştır.

Anketlerden elde edilen bulgulara göre her ilçede birbirine en yakın özellik gösteren ikişer mahalle, nitel bir araştırma yürütmek üzere seçilmiştir. Bu tercihte toplumsal uzamı belirleyen iki sermaye türü: ekonomik ve kültürel sermayenin mahalleler arasındaki dağılım ilişkisi belirleyici olmuştur. Nitekim Bourdieu kültürel sermayenin üç biçimine işaret eder: cisimleşmiş (bedensel görünüm, sunum biçimi, güzellik vb.), nesneleşmiş (resimler, kitaplar, binalar gibi kültürel ürünler) ve kurumsallaşmış (eğitime ait donanımlar gibi) (Featherstone,

1996: 175). Sosyolojik literatürde de yaşam tarzlarını çevreleyen kültürel sermaye göstergeleri arasında kültürel tüketim ve giyim, müzik, okuma ve tatil seçimi ile ilgili kültürel beğenileri içerdiği belirtilir (Katz-Gerro, 1999: 628; Katz-Gerro, 2004; 13). Buradan hareketle her bir ilçede yer alan beş mahallede kültürel sermaye değişkenleri, müzik, spor, film ve gündeme ilişkin takip edilen konular doğrultusunda beğeni türleri olmak üzere 7 değişken kullanılarak temel bileşen analizi (TBA) yapılmıştır[85]. Kullanılan değişkenler harflerle kodlanmıştır. Boyut indirgemede kullanılan değişkenler ve kodları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Temel Bileşenler Analizine Dahil Edilen Değişkenler ve Kodları

Kod	Değişken
D	Kültürel Tüketim Pratikleri (Tiyatro, Konser, Müze gezileri)
F	Tercih Edilen Mutfak Türleri
G	Fiziksel Aktiviteler
H	Müzik Tercihleri
I	Film Tercihleri
J	Gündeme İlişkin Takip Edilen Konular (Siyaset, Magazin, Kültür/Sanat)
N	Bedensel Görünüm ve Moda

Örneklem büyüklüğünün faktör indirgeme analizine uygun olup olmadığının testi için küresellik testine bakılması gerekmektedir. Bunun için KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) ve Barlett testi sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: KMO ve Barlett Küresellik Testi

KMO and Bartlett's Test[a]		
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliğinin Ölçüsü		,750
Bartlett'in Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-Kare Değeri	2535443
	df	21
	Sig.	,000

Tablo 7'de görüldüğü gibi KMO değeri ,750 çıkmıştır. Alan yazında bu değerin 0,50'den yüksek çıkması önerilmektedir (Kalaycı, 2009). KMO kriterine göre örneklem

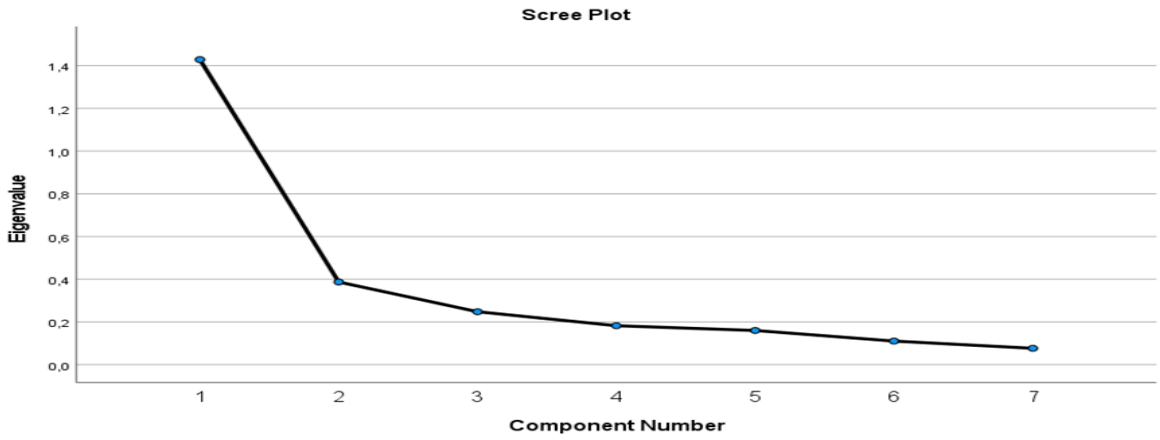
[85] Temel bileşen analizi, değişkenlerden oluşan bir veri kümesinin varyans-kovaryans yapısını, bu değişkenlerin doğrusal birleşimleri yardımıyla açıklayarak, boyut indirgemesi ve yorumlanmasını sağlayan çok değişkenli istatistiksel yöntemdir. Yüksek korelasyonlu değişkenleri bir araya getirerek, verilerdeki en çok varyasyonu oluşturan "temel bileşenler" olarak adlandırılan daha az sayıda yapay değişken kümesi oluşturur. Analizin temel mantığı çok boyutlu bir veriyi, verideki temel özellikleri yakalayarak daha az sayıda değişkenle göstermektir (Çokluk vd, 2012).

büyüklüğünün veri indirgeme analizi için yeterli olduğu söylenebilir. Korelasyon matrisinin anlamlılığı hususunda Barlett küresellik testi sonuçları incelendiğinde (p<,05) Ki-kare testinin sonuçlarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu söylenebilir. Bu durumda örneklem verisinin temel bileşenler analizine uygun olduğu söylemem mümkündür. Kovaryans matrisine dayalı elde edilen döndürülmüş temel bileşenler (varimax) için açıklanan varyans tablosu Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: Döndürülmüş Temel Bileşenler için Açıklanan Varyans Tablosu

Başlangıç Özdeğerler				**Döndürülmüş Kareli Yüklerin Toplamı**			
Bileşen	Toplam	Açıklanan Varyans (%)	Açıklanan Kümülatif Varyans (%)	Bileşen	Toplam	Açıklanan Varyans (%)	Açıklanan Kümülatif Varyans (%)
1.Bileşen	1,428	55,061	55,061	1.Bileşen	1,236	47,629	47,629
2.Bileşen	,387	14,929	69,990	2.Bileşen	,387	22,361	69,990

Tablo 8'e bakıldığında ilk aşamada 1 bileşenden oluştuğu ve bu bileşenlerin toplam varyansın %55,061'ini açıkladığı görülmektedir. İlk 2 bileşen alındığında toplam açıklanan varyans yüzdesi %69,990 olmaktadır. İlk aşamada varyans dağılımı %55, 061 ve 14.929 iken döndürme sonrası %47,629 ve % 22,361 olarak dağılmıştır. Özdeğeri 1'den büyük olan bir bileşen bulunmasına rağmen yamaç birikinti grafiği incelendiğinde (Şekil 11) ilk 2 bileşen sonrası düşüş hızının yavaşladığı görülmektedir. Buna göre %30'luk bilgi kaybıyla ilçelerin ilk iki bileşene göre saçılım grafiği ile dağılımına bakılmasına karar verilmiştir.

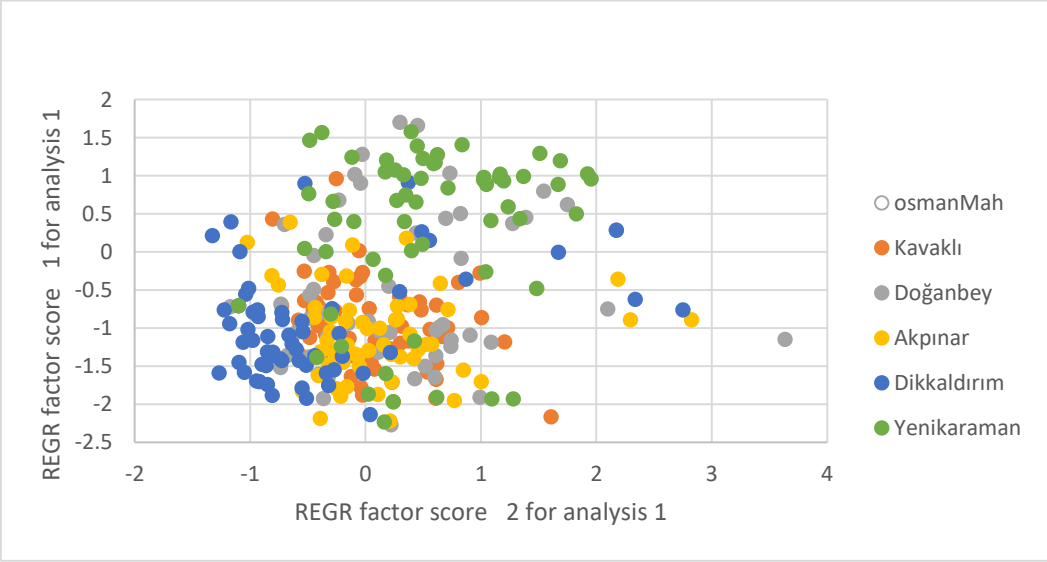

Şekil 11: Özdeğerler için Yamaç Birikinti Grafiği
* Yatay eksende bileşen sayısı, dikey eksende özdeğerler bulunmaktadır.

Döndürülmüş Temel Bileşenler Faktör Matrisi Tablo 9'da verilmiştir. Tablo 9 incelendiğinde H değişkeni haricinde tüm değişkenlerin bileşenler üzerindeki yük dağılımında bariz farklılık olduğu görülebilmektedir. Buna göre F,G ve H değişkenleri 2.bileşende; I,J,N ve D değişkenleri birinci bileşende toplanmıştır.

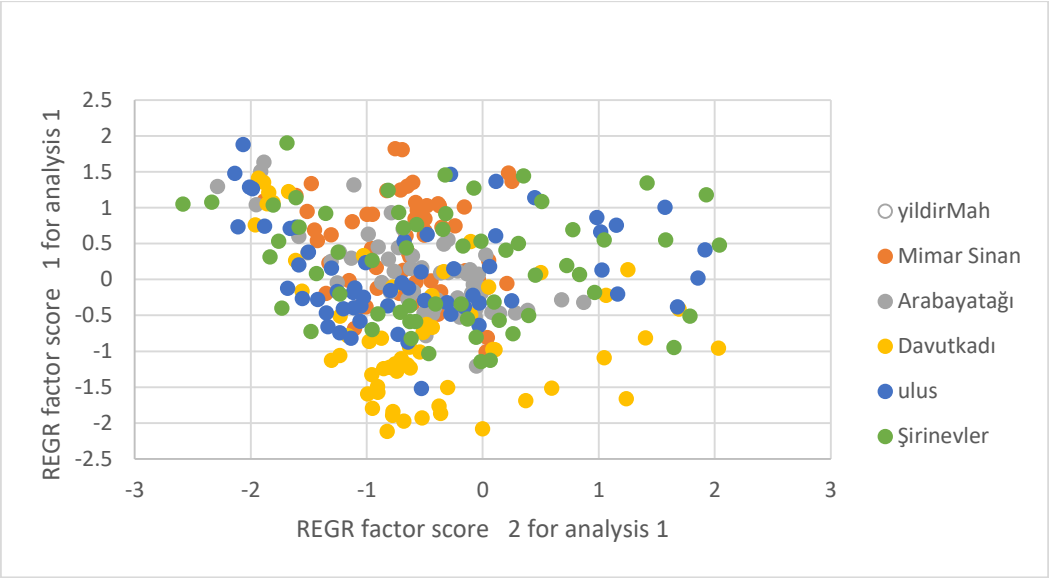
Tablo 9: Döndürülmüş Bileşen Matrisi

	Raw Component		Rescaled Component	
	1	2	1	2
Fort	,175	,498	,296	,841
Gort	-,063	,328	-,147	,770
Hort	,157	,197	,350	,438
Iort	,576	,174	,818	,247
Jort	,596	-,033	,895	-,049
Nort	,467	,050	,764	,082
Dort	,521	,389	,705	,526

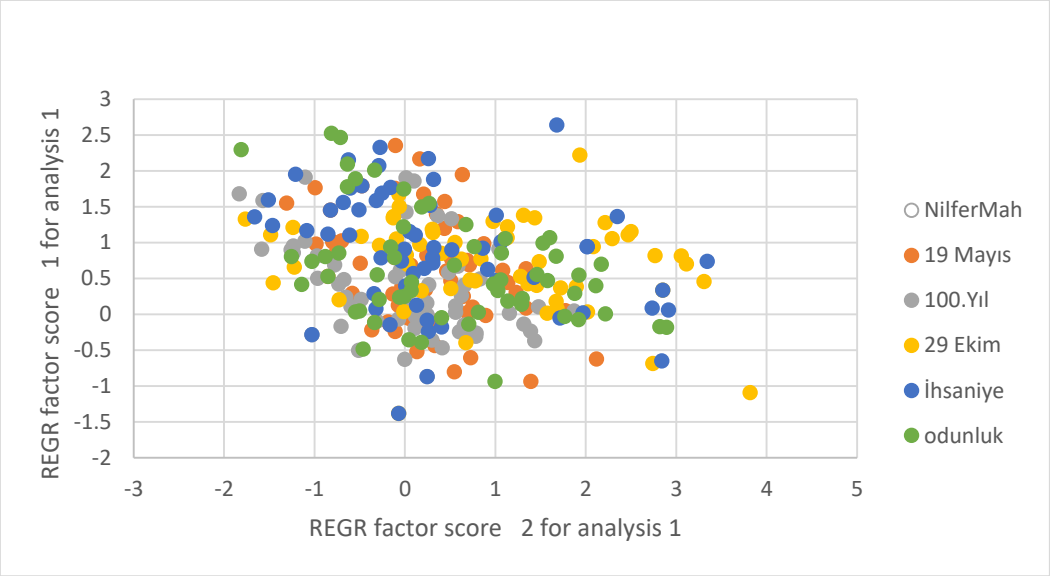
Oluşturulan bileşenler bakımından her mahalle için ilçelerin dağılımına saçılım grafiğiyle bakılmıştır. Şekil 12, 13 ve 14'te her bir ilçedeki sakinlerin beğeni ve kültürel tüketim pratikleri gibi yaşam tarzları uzamını oluşturan dağılımlar yer almaktadır.

Şekil 12: Osmangazi İlçesi Saçılım Grafiği

Şekil 13: Yıldırım İlçesi Saçılım Grafiği

Şekil 14: Nilüfer ilçesi Saçılım Grafiği

Yukarıdaki şekiller dikkate alındığında Nilüfer ilçesinin daha homojen dağılımlar sergilediği görülmektedir. Yıldırım ve Osmangazi ilçelerindeki mahallelerde ise dağılımlar daha heterojen bir yapıya sahiptir. Ancak şekil 14'te Nilüfer'de Yüzüncüyıl ve Odunluk mahallelerinin nispeten yakın konumlandığı görülmektedir. Şekil 13'te Yıldırım'da Arabayatağı ve Mimar Sinan mahallelerinin yaşam tarzları uzamında birbirine yakın olduğu görülmektedir. Şekil 12'de yer alan Osmangazi ilçesinde ise Doğanbey, Kavaklı ve Yenikaraman mahallelerinin oldukça karmaşık bir yapıda farklılıklar çizdiği ancak Akpınar ve Dikkaldırım'ın uzamsal mesafede yakın pozisyon aldığı söylenebilir. Bu durum Osmangazi'de sınıfsal farklılaşmanın daha karmaşık şekiller aldığı, Yıldırım ve Nilüfer'in ise kendi içinde daha homojen yapılara sahip olduğunu göstermektedir.

Bu doğrultuda Nilüfer'de Odunluk ve Yüzüncüyıl; Osmangazi'de Dikkaldırım ve Akpınar; Yıldırım'da ise Arabayatağı ve Mimar Sinan mahalleri nitel araştırmanın yürütülmesinde tercih edilen alanlar olmuştur. Bu mahallelerin toplumsal uzamını belirleyen ekonomik sermayelerine ilişkin kullanılan değişkenler arasında meslek ve hane gelirlerinin oranları incelenmiştir. Buna göre Yıldırım ilçesinde Mimar Sinan mahallesindeki sakinlerin % 80'ini işçi, % 10'unu esnaf ve zanaatkâr, % 1.76'sını 6 ve daha fazla kişi çalıştıran işverenler oluştururken; Arabayatağındaki sakinlerin % 83.3'ü işçi, % 13.3'ü esnaf ve zanaatkâr, % 1.7'si en fazla 5 işçi çalıştıran işverenlerden oluşur. Hane geliri bakımından Mimar Sinan'da 5 bin-10 bin TL arasında gelire sahip kişilerin oranı % 81.7 iken Arabayatağı'nda bu oran % 86.7'dir.

Osmangazi ilçesinde yaşam tarzları uzamında birbirine yakın olan mahallelerin toplumsal uzamındaki yakınlıkları dikkat çeker. Dikkaldırım mahallesindeki sakinlerin % 41.7'si işçi, % 21.7'si esnaf ve zanaatkâr, % 13.3'ü memur, % 1.7'si 6 veya daha fazla kişi çalıştıran işveren, % 1.7'si en fazla 5 kişi çalıştıran işverenlerden oluşur. Akpınar'da ise sakinlerin % 40.4'ü işçi, % 10. 5'i esnaf ve zanaatkâr , % 7'si memur, % 3.5'i en fazla 5 kişiden sorumlu yöneticilerden oluşur. Hane geliri bakımından Akpınar'da 5 bin-10 bin TL arası gelire sahip kişilerin oranı % 66.7, 5 bin TL ve altı % 15.8, 10 bin-15 bin TL arası % 12.3'tür. Dikkaldırım hane geliri bakımından karmaşık bir örtüntü sergiler. 5 bin ve altı % 26.7, 5 bin-10 bin TL arası % 28.3, 10 bin-15 bin TL arası % 23.3'tür.

Nilüfer ilçesi gerek hane geliri gerekse eğitim ve meslek dağılımı bakımından daha homojen bir görünüme sahiptir. Yüzüncüyıl mahallesinde profesyonel meslek gruplarının oranı % 33.3, 6 veya daha fazla kişi çalıştıran işveren % 11.7, memur oranı % 26.7, en fazla 5 kişi çalıştıran işverenlerin oranı % 3.3'tür. Hane geliri bakımından Yüzüncüyıl'da geliri 5 bin-10 bin TL arası % 56.7, 10 bin-15 bin TL arası olanların oranı ise % 43.3'tür. Odunluk mahallesinde ise geliri 5 bin-10 bin TL arası olanların oranı % 39, 10 bin-15 bin TL arası olanların oranı % 54.2, 15 bin-20 bin TL arası olanların oranıysa % 6.8'dir. Odunluk mahallesinde profesyonel meslek gruplarının oranı % 42.3, 6 veya daha fazla kişi çalıştıran işveren oranı % 11.9, memur oranı % 22'dir.

4.2 ÖRNEKLEM SEÇİMİ VE ARAŞTIRMA YÖNTEMİNİN BELİRLENMESİ

2022 yılı Haziran ve Temmuz aylarında gerçekleştirilen alan araştırmasının nicel aşamasında katılımcı seçiminde iki seçici kriter uygulanmıştır. Birincisi araştırma sahası olarak belirlenen mahallede ikamet etmek, ikincisi ise herhangi bir işte çalışıyor olmak. Mahallelerin

kendi içinde homojen olmayan dağılımlar sergileyeceği ve bu alanlarda sınıf-içi farklılaşma örüntülerinin ortaya çıkacağı öngörüldüğü için mahalle içlerinde belirli bir alan tercihinde bulunulmamıştır. Ancak araştırma, mahallelerin temsil düzeyi yüksek, kamuya açık alanlarda yapılmış ve katılımcılara basit rassal yöntemle ulaşılmıştır.

Bu aşamada katılımcıların ekonomik, kültürel ve sosyal sermaye hacimleri ve toplumsal kökenlerine yani sınıf habituslarına göre yer seçim davranışlarının ölçülmesi hedeflenmiş ve Bursa şehrinin sosyal sınıf şemasının çıkarılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda anket soruları, Rosenlund (2017) ve Flemmen ve arkadaşlarının (2018) Norveç'te, Pereira (2016)'nın Portekiz'de yürüttükleri araştırmalarda kullanılan, geçerlilikleri ve güvenirlilikleri test edilen, tüketim alışkanlıkları, boş zaman etkinlikleri ve yaşam tarzını oluşturan sanat eserleri, giyim, beslenme ve ev eşyaları vb beğeniler bütünü içinde yer alan sorulardan hareketle oluşturulmuştur. Aynı zamanda mesleklerin kültürel sermayenin ekonomik sermayeye tahvil edilme stratejisinin en önemli parçası (Rosenlund, 2017; Flemmen vd., 2018) olduğu varsayımından hareketle katılımcılara meslekleri ve hangi sektörlerde faaliyet gösterdikleri sorulmuştur. Bourdieu (2017: 41 kültürel sermayeye, eğitim ve okul süreçlerinden ziyade aileden tevarüs edilmesiyle erişim sağlanacağını savunur. Buradan yola çıkarak anketlerde katılımcıların ebeveynlerin eğitim ve iş durumu da sorulan sorular arasındadır. Meslek kategorilerinin belirlenmesinde Kalaycıoğlu vd (1998)'nin *Türkiye İçin Bir Sosyo-Ekonomik Statü Ölçütü Geliştirme Yönünde Yaklaşım* adlı çalışmasında kullandıklarını sınıflandırmadan yararlanılmıştır. Hazırlanan anket çalışmasında katılımcıların sınıfsal konumu ve gelirleri, hane dikkate alınarak tasarlanmış; tüketim davranışlarında ve gelir farklılaşmasında hane bazlı ölçüm uygulanmıştır. Anketin hane halkı bölümünde, haneye bağlı üyelerin sosyo-demografik özelliklerini elde etmek için çeşitli sorular sorulmaktadır. Bunun yanında hanenin sosyo-ekonomik durumunu ölçmek için kullanılabilecek olan konutun yapısal koşulları, yaşı ve türü soruları eklenmiştir. Aynı zamanda katılımcıların politik tercihleri ve dini eğilimlerine yönelik sorulara yer verilmiştir.

Nicel araştırmadan sağlanan verilerin yardımıyla seçilen üç farklı ilçede altı farklı mahallede yürütülen araştırmanın nitel safhası, 2022 yılı Eylül, Ekim ve Kasım aylarında gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmanın uygulanmasında katılımcı seçimlerinde anket araştırmasının sonuçlarına göre istihdam durumu, mesleki pozisyonları ve yaş değişkenleri dikkate alınarak mahallede baskın değerleri öne çıkan gruplar üzerinde yoğunlaşılmıştır. Örneklem grubunun oluşturulmasında anket araştırmasındaki istatistiklerden yararlanılsa da katılımcı seçimlerinde, kentsel eşitsizliği deneyimleyen kişilerde bu durumun sınıfsal kimlikleri

pekiştirici bir rol oynadığı teorik kaygısıyla hareket edilmiştir. Bu doğrultuda katılımcı seçimlerinde teorik olarak amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örneklem yönteminde katılımcıların seçimi ölçüt temelli ve amaçlıdır. Katılımcılar, araştırmacının incelemek istediği merkezi temaların ayrıntılı olarak anlaşılmasını sağlayacak belirli özelliklere sahip oldukları için seçilir. Bunlar, sosyo-demografik özellikler, belirli deneyimler, davranışlar ve rollerle ilgili olabilir (Ritchie vd, 2003: 77). Bu yöntemle kentsel eşitsizliğin faillerin mekânsal algılarına nasıl yansıdığı ve bu algının onları kent alanına nasıl dağıttığı sorusuna yanıt aranırken, kentsel mekânla ilgili eşitsizlik deneyimlerine sahip, sembolik olarak eşitsizliği temsil edecek kişiler tercih edilmeye çalışılmıştır. Başlangıçta kadın-erkek arasında eşit sayıda katılımcıya ulaşılması hedeflense de görüşmelerin yapıldığı koşullar, çalışanların işe gidiş-geliş saatleri ve özellikle Yıldırım ve Osmangazi'de, işçilerin sınırlı serbest zamanlarını aileleriyle geçirme arzusu gibi sebeplerden dolayı eşit sayıda katılımcıya ulaşmanın önüne geçmiştir.

Nitel araştırmanın yürütülmesinde kullanılacak yöntemin, faillerin başvurduğu stratejileri anlama ve yeniden üretme çabasını taşıması gerekir. Zira katılımcılar kendileri olarak konuşmazlar (Emerson vd., 2021: 364). Birçoğu, nasıl temsil edilmek istediklerine dair bir dizi düşünceye sahiptir (Rock, 2021: 37). Bunun için katılımcıların ifadelerini düşünümsel bir süzgeçten geçirerek tarif etmek gerekir. Bu süreçte failin bakış açısını yeniden inşa etmeye dayalı bir yöntem olması ve gündelik yaşamın merkezinden yorumlar devşirme imkânı sunması nedeniyle, etnografik yöntem tercih edilmiştir. (Rock, 2021). Etnografi, "insanların ve kurumların gerçek zaman ve mekânda yakın plan, yer gözlemine dayalı aktörlerin nasıl ve neden böyle davrandıklarını, düşündüklerini ve hissettiklerini tespit etmek için araştırmacının kendisini fenomenin yanına (veya içine) yerleştirdiği sosyal bir araştırma" olarak tanımlanmaktadır (Wacquant, 2003: 5). Wacquant (2003: 5)'a göre bu yöntem, hızlı değişen toplumsal manzaraları aydınlatmaya çalışırken teorik duyarlılık ve ampirik bağlılıkla damgalanmış saha araştırmalarına rehberlik eder. Etnografik bir araştırmada araştırmacı, çevresinde olup bitenleri gözlemleyerek, "öznelerin yaptıklarını yaparak, okuduklarını okuyarak, yediklerini yiyerek" hiyerarşileri inşa eden sınıflandırıcı pratiklerin nasıl işlediğini yakından gözlemleyebilir. Böylelikle bölgeler arasında faillerin toplumsal görme ve ayrım ilkelerindeki değişimler, grupların niyete dayanmayan yönelimleri, alışkanlıkları kısacası onların sembolik yaşam dünyasının filizlendiği öznel mantık saptanabilir (Rock, 2021: 32).

Etnografik alan çalışmasındaki temel faaliyetlerden biri katılımcı gözlemdir (Emerson vd, 2021: 352). "Katılımcı gözlem, ideal olarak ona katılırken bir etkinliği, ritüeli veya töreni gözlemlemek için onu veya kendisini yabancı bir sosyal evrene sokan bir etnoloğun davranışını

belirtir" (Bourdieu, 2003: 281). Gündelik yaşam pratiklerinin, alışkanlıkların ve sosyalleşme deneyimlerinin sınıflar arasında farklılaşan yelpazesini ve bu pratiklere şekil veren güçlerin oluşum süreçlerinin araştırılması, katılımcı gözlem yoluyla araştırmayı gerekli kılar. Ancak katılımcı gözlem kendi içinde iki riski barındırmaktadır. İlki kavramlar dünyasını bütünüyle terk edememek ve sahadaki öznelerin gördüğü gibi görememektir. İkincisi, tamamen yerlileşmek ve epistemolojik ön yargıdan bütünüyle sıyrılmaktır. Nitekim Rock (2021: 32)'a göre söz konusu risk, ancak içeriden birinin kavrayışıyla dışarıdan birinin şaşkınlığı arasında hassas bir dengede durulması durumunda aşılabilecektir. Özellikle Yıldırım'da geçirilen sürelerde ikinci riskin endişesi sürekli hissedilmiş, faillerin rutinleri sıradanlaşarak ayırt edici işaretlerin olmadığı fikri öne çıkmıştır. Ancak derinlemesine görüşmeler esnasında katılımcıların öznel deneyim türleri, kentsel eşitsizlik hakkındaki algıları gibi sınıf kimliğinin değişen şekilleri öne çıkmaya başlamış, böylece sınıf kültürüne ait kodları çözümleme fırsatı yakalanmıştır.

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler katılımcıların toplumsal ve mekânsal geçmişlerinden işgücü ve konut piyasasındaki deneyimlerine ve toplumsal hiyerarşinin inşa edilme biçimine kadar değişen konuları keşfetmek için tasarlanmış yarı yapılandırılmış açık uçlu sorulardan oluşmaktadır. Katılımcıların mülkiyet ve tüketim kalıplarını öğrenmek amacıyla 4 soru grubundan oluşan 50 farklı soru yöneltilmiştir. Soru setlerinin, ilk bölümü katılımcıların toplumsal kökeni, yetiştikleri çevre, göç süreçleri, meslek seçimine etki eden kişiler ve olaylar, dini eğilimler, çocukların eğitimine verilen önem gibi habituslarını inşa eden sorulardan oluşmaktadır. Bu sorularla toplumsal köken ve toplumsal yörüngeleri arasında bağlar kurarak özgün pratik ve eğilimlerin içselleştirilme biçimleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bunu gündelik yaşam, spor, müzik, giyim, sosyal medya kullanımı, boş zaman alışkanlıkları, kent içi sosyalleşme alanları, televizyon izleme pratikleri, tatil tercihleri ve bu tercihlerin farklı gruplar arasında nasıl ayrıştığı gibi yaşam tarzı içinde sergilenen bir dizi pratiklerin kültürel izlerini sürmeye çalışan sorular takip etmiştir. Bu, sınıflar arasında kültürel sermaye hacmini ölçmeye çalışmaktan ziyade farklı sınıfların kültürle kurduğu ilişkinin düzeyine ve her grubun kültürel sermayesini farklı sembolik unsurlar üzerinden inşa ettiği fikrine yaslanarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Wacquant, 2019). Son olarak bulundukları semtte oturmayı neden tercih ettiği ve bu tercihte sınıfsal süreçlerin nasıl bir etkiye sahip olduğunu sorgulayan sorular yöneltilmiştir.

Kapsamlı soru setinin katılımcıyı araştırmadan uzaklaşmasını önlemek için görüşmeler esnasında kayıt cihazı kullanılmıştır. Böylece görüşmeler katılımcıyı bir araştırmanın öznesi

olduğu düşüncesinden uzakta tutarak sohbet tarzında yürütülmüştür. Bu durum görüşmelerin tahmin edildiğinden uzun sürmesine yol açmış ve her görüşme ortalama 1.5 saat sürmüştür. Bu, erkek işçilerle yapılan görüşmelerde herhangi bir sorun yaratmazken daha az zamanı olan kadın işçiler, profesyonel mesleklere mensup kişiler ve işadamlarıyla yapılan görüşmeleri zorlaştırmıştır. Bu zorluğu aşmak için hafta sonları randevu alınmaya çalışılsa da özellikle Nilüfer'deki çoğu görüşmecinin çocuklarıyla planladıkları hafta sonu etkinlikleri görüşme sürelerini kısa tutmayı zorunlu kılmıştır.

Alana ilk girişlerde katılımcılarla temasa geçmeden önce gündelik yaşam uzaktan izlenilerek alanın yapısı hakkında ipuçları toplanmıştır. Alanda birkaç gün geçirildikten sonra sakinlerle kartopu yöntemiyle temas kurulmuştur. Bu temaslar Yıldırım'da her mahalledeki baskın sosyalleşme biçimine göre değişkenlik göstermektedir. Örneğin Arabayatağı Spor Kulübünün bir futbol müsabakası esnasında Göksel'le kurulan yakınlık Arabayatağı'nda diğer katılımcılara ulaşmada belirleyici olurken Mimar Sinan'da İslâmi bir vakfın sohbetlerine katılım Ayhan ve diğer işçilerle temasa geçilmesinde etkili olmuştur. Osmangazi'de ise yerel esnaf ve muhtarlar katılımcılara ulaşmada etkili olmuştur. Örneğin mahalle berberlerinin Akpınar'da hala Türkiye'deki geleneksel berber-müşteri ilişkisini sürdürmesi bu alandaki görüşmecilerin çalışmaya "şüphe duymadan" dahil olmasında işlevsel bir rol oynamıştır. Nilüfer'de ise araştırmacının sosyal ağı katılımcılara ulaşmayı sağlamıştır. Burada randevular çoğunlukla "bir arkadaşın arkadaşı" aracılığıyla alınsa da, orta sınıfa mensup katılımcı grubunun önemli bir kısmı araştırmanın konusuna oldukça şüpheci yaklaşmıştır. Örneğin Yüzüncüyıl'da Celal'i çalışmaya dahil etmek, araştırmanın gerekçesi detaylı biçimde izah edildikten yaklaşık yarım saat sonra gerçekleşmiştir. Görüşmeler, Yıldırım ve Osmangazi'de daha çok kahvehane ve çay ocaklarında, Nilüfer'de ise kafe ve restaurantlarda veya katılımcıların işyerlerinde gerçekleştirilmiştir. Her mahallede Salı ve Cumartesi günleri arasında yaklaşık olarak 2 hafta vakit geçirilmiştir.

4.3. KATILIMCILAR VE DEMOGRAFİK BİLGİLERİ

Etnografik araştırmalarda, araştırmanın örneklem büyüklüğü yeterli de olsa arttırılabilecek bir durumdur (Öğütle & Tatar, 2022: 526). Başlangıçta her mahallede 3 kişi olmak üzere toplam 18 kişiye ulaşmak hedeflense de mahallelerin kendi içinde farklı tabakalaşma pratiklerini muhteva ettiği için bu sayıyı arttırmak zorunlu bir tercihe dönüşmüştür. Böylelikle Arabayatağı'nda 3, Mimar Sinan'da 3 olmak üzere Yıldırım'da 6 katılımcı; Akpınar'da 3, Dikkaldırım'da 5 olmak üzere Osmangazi'de 8 katılımcı; Odunluk'ta

4, Yüzüncüyıl'da 3 kişi olmak üzere Nilüfer'de 7 katılımcıyla görüşülmüştür. Katılımcıların ifadelerine yer verilirken takma adlar kullanılmıştır.[86]

[86] Bu araştırmanın yürütülmesi esnasında asgari ücretin 5.500 TL, dolar kurunun 18.61 TL olduğunu belirtmek gerekir. Hane gelirleri ve katılımcıların gelir durumları bu rakamların güncel değerleri üzerinden değerlendirilebilir.

Tablo 10: Katılımcıların Demografik Bilgileri

Takma Ad	İlçe/Mahalle	Meslek	Baba Mesleği	Cinsiyet/ Medeni Hâl	Yaş	Doğum Yeri	Eğitim Durumu	Gelir Seviyesi	Bursa'da Yaşam Süresi	Bursa'da Bir Önceki İkameti
Sait	Yıldırım/ Arabayatağı	İşveren/Tekstil	İşçi	Erkek/ Evli	43	Diyarbakır	İlkokul	22.000 TL	26	Yıldırım/ Arabayatağı
Osman	Yıldırım/ Arabayatağı	İşçi/Tekstil	Esnaf	Bekâr	42	Bursa	Lise	8.000 TL	42	Yıldırım/ Arabayatağı
Ali	Yıldırım/ Arabayatağı	Şoför	Çiftçi	Erkek/ Evli	40	Bursa	Lise	9.000 TL	40	Yıldırım/ Arabayatağı
Ayhan	Yıldırım/ Mimar Sinan	İşçi/Oto Yan Sanayi	Çiftçi	Erkek/ Evli	39	Bursa/İznik	Lise	10.000 TL	39	Yıldırım/ Mimar Sinan
Selami	Yıldırım/ Mimar Sinan	İşçi/Oto Ana Sanayi	Çiftçi	Erkek/ Evli	36	Kütahya	Lise	11.000 TL	16	Nilüfer/ Ataevler
Soner	Yıldırım/ Mimar Sinan	İşçi/Oto Yan Sanayi	Çiftçi	Erkek/ Evli	30	Afyon	Lise	11.000 TL	10	Yıldırım/ Mimar Sinan
Ümit	Osmangazi/ Akpınar	İşçi/Oto Yan Sanayi	İşçi	Erkek/ Evli	43	Bursa/ Gürsu	Lise	18.000 TL	15	Yıldırım/ Esenevler
Sercan	Osmangazi/ Akpınar	İşçi/ Oto Yan Sanayi	İşçi	Erkek/ Evli	32	Bursa	Lise	18.000 TL	32	Osmangazi/ Hürriyet
Nisa	Osmangazi/ Akpınar	Ressam	Memur	Kadın/ Evli	43	Karabük	Lise	15.000 TL	20	Osmangazi/ Akpınar
Bilge	Osmangazi/ Dikkaldırım	Psikolog	Öğretmen	Kadın/ Evli	28	Kütahya	Lisans	20.000 TL	8	Nilüfer/ Görükle
Sultan	Osmangazi/ Dikkaldırım	İşçi	İşçi	Kadın/Evli	43	Bursa	Lise	5.500 TL		Osmangazi/ Dikkaldırım

Turan	Osmangazi/ Dikkaldırım	İşçi/Oto Yan Sanayi	İşçi	Erkek/	Evli	43	Sivas	Lise	11.000 TL	35	Osmangazi/ Gaziakdemir
Derya	Osmangazi/ Dikkaldırım	İşçi	Esnaf	Kadın/	Evli	37	Gaziantep	Lise	5.500 TL	15	Osmangazi/ Dikkaldırım
Feride	Osmangazi/ Dikkaldırım	İşçi	İşçi	Kadın/	Evli	42	Bursa	Lise	5.500 TL	42	Bursa/ Keles
Serap	Nilüfer/ Odunluk	Akademisyen	İşveren	Kadın/	Evli	50	Bursa	Doktora	30.000 TL	50	Osmangazi/ Kükürtlü
Sibel	Nilüfer/ Odunluk	Banka Müfettişi	Memur	Kadın/	Evli	46	Burdur	Lisans	35.000 TL	20	Osmangazi/ Dobruca
Necmi	Nilüfer/ Odunluk	İşveren	İşçi	Erkek/	Evli	53	Şanlıurfa	Lise	40.000 TL	50	Yıldırım/ Setbaşı
Selim	Nilüfer/ Odunluk	Doktor	İşçi	Erkek/	Evli	45	Konya	Lisans	40.000 TL	24	Nilüfer/ Konak
Çetin	Nilüfer/ Yüzüncüyıl	Doktor	İşçi	Erkek/	Evli	52	Şanlıurfa	Doktora	40.000 TL	23	Nilüfer/ Fethiye
Celal	Nilüfer/ Yüzüncüyıl	İşveren	Çiftçi	Erkek/	Evli	54	Konya	Lisans	70.000 TL	34	Yıldırım/ Erikli
Müge	Nilüfer/ Yüzüncüyıl	Akademisyen	Akademisyen	Kadın/	Evli	42	Bursa	Yüksek Lisans	40.000 TL	42	Nilüfer/ İhsaniye

4.4. VERİLERİN ANALİZİ

Çalışmada şu temel soruya yanıt aranarak mekânsal ayrışmanın Bourdieuyen sınıf modeline göre yorumlanıp yorumlanmayacağı sorgulanmaktadır: çağdaş toplumsal farklılaşmanın iki ilkesi yani sermayenin hacmi ve bileşimi, tanımlanabilir yerleşim kalıplarına dönüştürülebilir mi? Dönüştürülebilir olması durumunda kent peyzajında ne tür coğrafi örüntüler oluşturur? Buradan hareketle nicel ve nitel araştırmadan elde edilen verilerin çözümlenmesi için üç farklı analiz yöntemi kullanılmıştır. Öncelikle anket araştırmasından elde edilen veriler SPSS programında frekans dağılımı ve çapraz tablolar oluşturarak analiz edilmiş ve sonuçlar değerlendirilmiştir. Kentsel ayrışmanın hangi değişkenler etrafında şekillendiği ve sınıfın bu değişkenler arasındaki ağırlığının ne olduğu sorusuna yanıt aramak için iki farklı yöntem kullanılmıştır. İlk olarak Bourdieuyen sınıf modelinde farklı sermaye türlerinin çarpraz kesişiminin alanlar arasındaki ayrışmaları nasıl şekillendirdiğini ölçmek için lojistik regresyon analizi kullanılmıştır. Bu model kentin üç farklı parçaya bölen sermaye türlerinin eşit olmayan dağılımları arasındaki ilişkinin çözümlenmesinde etkin bir ölçümleme yapısına sahip olduğu için tercih edilmiştir. Lojistik regresyon bağımlı değişkeni iki ya da daha çok kategorili niteliksel veri türünde, bağımlı değişkeni etkileyen önemli değişkenleri belirlemek amacıyla kullanılır (Alpar, 2021: 627). Bu yöntem bağımlı değişkenin niteliğine göre üç kateogiye ayrılır: İkili lojistik regresyon, çoklu lojistik regresyon ve hiyerarşik regresyon (Akın & Şentürk, 2012: 184). Bunlar arasında bağımlı değişkeni ikiden çok kategorili ve sıralanabilir (ordinal) niteliksel değişken türü olduğunda hiyerarşik regresyon tercih edilir. Belirli bir grup bağumsız değişkenle (yer/bölge seçimleri) bağımlı değişkenler arasındaki (ekonomik, kültürel ve sosyal sermaye) ilişkisi analiz edilirken bağımsız değişkenler modele bloklar sırayla girilebilir. Bu doğrultuda toplumsal sınıfların üç farklı ilçe arasında dağılımlarıyla sahip olduğu sermaye türleri arasındaki ilişkiyi analiz etmek için hiyerarşik regresyon en elverişli yöntemdir.

Karmaşık veri setlerinden yola çıkarak kategorik çözümlemeler yapma imkânı sunan muhtelif pozitivist, istatistiksel tekniklerin temel problemlerinden biri, kategorileştirilmiş verilerin ilişkisel anlamlarını temsil etme sorunudur. Bu tekniklerin çoğunluğu olguları, karşılıklı ilişkiler içinde kazandığı işlev ve anlamlara göre değil, genellikle kendi içlerinde anlamlı olarak yansıtır (Arlı, 2009: 41). Bu doğrultuda toplumsal uzamdaki bölünmelerin bölgeler arası ayrışmalarla ilişkili olup olmadığının ölçülmesinde çoklu mütekabiliyet analizi (MCA) kullanılmaktadır. Bu yöntem hem toplumsal eşitsizliklerin bölgesel olarak nasıl yeniden

üretildiğinin ortaya konulmasında hem de sermaye karmalarının toplam değeri tarafından inşa edilen toplumsal uzamla, yaşam tarzları uzamı ve fiziksel uzam arasındaki ilişkiselliği görselleşmetirme fırsatı sunar. Böylece yaşam tarzları uzamına ait verilerin toplumsal uzamda nasıl dağıldığını gösterilmesi ve hangi bölgelerin ayırt edici olduğunun haritalanmasına olanak sağlar.

MCA analizi bir kişinin birkaç kategorik bağımlı değişkenle ilişkili modelin analiz edilmesine imkân sağlayan mütekabiliyet analizinin (CA) bir uzantısıdır (Abdi & Valentin, 2007). MCA, verilerin görsel bir temsilinin sunulduğu grafiksel bir veri analizi yöntemi olup aynı uzamda satır ve sütun değişkenlerinin gözlemlenmesini sağlar (Akpınar, 2009: 13). Yöntem 1970'lerden sonra Bourdiue tarafından ilk kez kullanılarak ün kazanır[87] (Arlı, 2009: 38). MCA, özellikle 2000 sonrası Bourdiuyen kent araştırmalarında da yaygınlıkla kullanılmaya başlanır (Rosenlund, 2017; Pererira, 2016; Arlı, 2009).

Bu yöntem karmaşık ilişki ağlarından oluşan toplumsal dünyayı sürekli bir biçimde inşa halinde olan toplumsal mekân olarak kavramaya olanak sağlar. MCA'da çok sayıda değişken etrafında toplanan verilerden (eğitim, meslek, gelir, toplumsal köken ve bir dizi kültürel tüketim pratikleri) ulaşılan sonuçlar sınıflandırılır. Bu sınıflandırmalar koordinat düzleminde temsil edilerek, bunların birbirlerine olan yakınlık ve uzaklıklarını ya da benzeyen/ayrışan taraflarını karşılıklı ilişkisellikleri bakımından haritalandırma imkânı sağlar. Böylelikle faillerin toplumsal uzamdaki konumlarını ve bu konumlara karşılık gelen eğilimlerini çözümleme imkânı sunar (Arlı, 2009: 41). Böylelikle kültürel beğenilerin yapılandırılmasında toplumsal ve fiziksel bölünmelerin önemi ortaya konulmaktadır.

Elde edilen sonuçları daha derinden incelemek için yapılan nitel araştırmada, katılımcılarla yapılan görüşmelerin tamamı yazıya aktarılmış; veriler içerik analizi yöntemine göre yorumlanmıştır. İçerik analizi nitel araştırmadan elde edilen verileri tanımlamaya ve verilerin içinde saklı olabilecek gerçekleri ortaya çıkarma olanağı sunar. Bu yöntemin temelinde, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar halinde çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları sistematik bir biçimde düzenleyerek yoruma tabi tutmak yatar (Yıldırım & Şimşek, 2013: 259).

[87] Bourdieu çok değişkenli regresyon analizine karşı daha çok MCA'yı kullanma nedenini bu yöntemin "bağıntı" terimiyle düşünen bir tenik olmasına dayandırır. Ona göre MCA, toplumsal dünyanın ilişkisel gerçekliğini tam olarak yansıtabilme gücüne sahiptir (Löfgren, 2014: 268).

Katılımcıların sınıf habitusunu keşfetmek için toplumsal kökenleri ve yaşam tarzı biçimlerine dair sorulan sorulara verilen yanıtlardan elde edilen veri setleri farklı bölümler halinde ayrı ayrı kodlanmıştır. Kodlama yapılırken içerik analizinde kullanılan üç farklı kodlama biçimi arasında "daha önceden belirlenmiş kavramlara göre yapılan kodlama" tercih edilmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2013: 262). Bunun ardından sınıfsal kategorilere ve ikamet ettiği mekânı neden seçtiğine dair sorulan sorulara dair elde edilen veriler bir araya getirilerek faillerin sınıf habitusu yani beğenileri, yatkınlıkları ve yer seçimleri arasında bir ilişki olup olmadığı analiz edilmiştir. Bu yolla farklı mekânlardaki faillerin toplumsal uzamda işgal ettikleriyle konumlarla bölgelerin ayırt ediciliği çözümlenmeye çalışılmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA MEKÂNSAL AYRIŞMANIN SINIF-KÜLTÜREL GÖRÜNÜMLERİ

Bursa'da kentin fiziksel olarak bölümlendiği üç ilçe arasındaki fiziki ayrımlar Gökdere ve Nilüfer çayları arasındaki hat boyunca çizilir. Bu iki çay etrafındaki sınır boyunca bölümlenen üç farklı alanda üç farklı kent tipolojisi ortaya çıkar. Gökdere, kent merkezi (Osmangazi) ve gecekondulaşmış mahalleleri (Yıldırım); Nilüfer çayı ise kentin eski merkeziyle yeni yapılaşan alanları (Nilüfer) ikiye böler. Üç farklı ilçedeki dağılım, her ilçede bu düzeni inşa eden sınıfsal grupların oluşum biçimiyle farklı sınıfsal portreler üretirken aynı zamanda mekânsal ayrışma örüntüsünü de kente özgü bir biçimde haritalamaktadır (Ataç, 2013: 51-59). Karakurt Tosun (2007)'un 2000'lerin erken döneminde yaptığı araştırmada kentte işçilerin % 43.2'sinin Osmangazi'de, % 12'sinin Nilüfer'de, % 32.5'inin ise Yıldırım'da yer aldığı görülür. Bu çalışma kapsamında yapılan anket araştırmasının sonuçlarında ise, işçilerin Yıldırım'a yerleşme eğiliminin arttığı görülmektedir. İşçilerin mekânsal dağılımına bakıldığında % 50.5'i Yıldırım'da, % 36.1'i Osmangazi'de, % 13.4'ü ise Nilüfer'de ikamet etmektedir. İşçi sınıfı gelir düzeyi bakımından güvenceli ve güvencesiz olarak iki kategoriye ayrıldığında ayrımlar daha net görünümler alır. 5 bin TL ve altı gelire sahip işçilerin % 37.5'i Osmangazi'de, % 59.4'ü Yıldırım'da yer alırken bu gruba giren işçilerin sadece % 3.1'i Nilüfer'dedir. Bu, işçi sınıfının güvenceli fraksiyonlarının Osmangazi'ye doğru yönelmeye başladığının önemli göstergelerindendir.

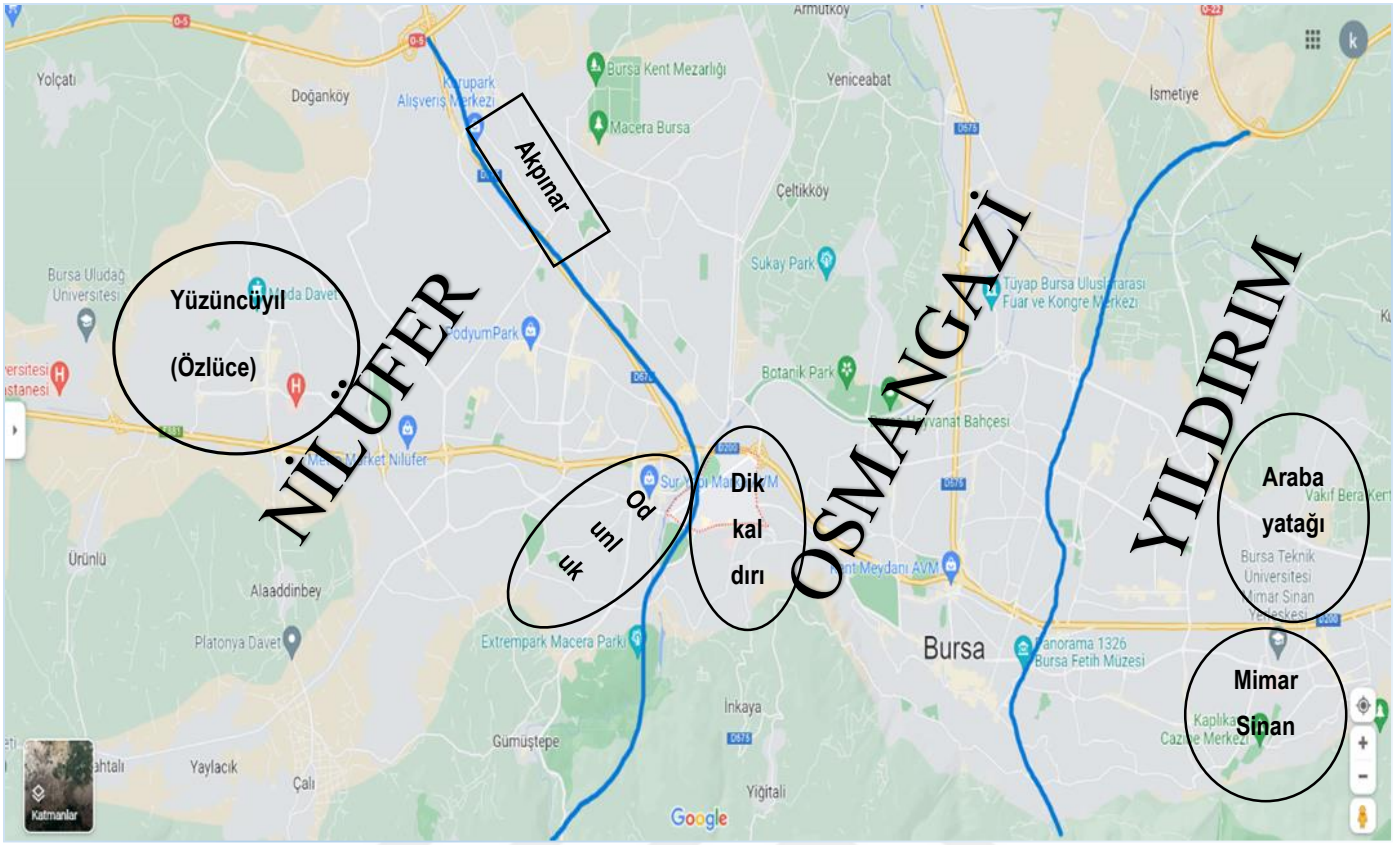
Anketlerde profesyonel meslek gruplarının dağılımına bakıldığında, Nilüfer'e yerleşme eğilimi belirgin bir biçimde öne çıkmaktadır. Ücretli nitelikli uzman kategorisinde yer alan grupların % 94.6'sı Nilüfer'de, % 5.4'ü ise Yıldırım'dadır. Serbest nitelikli uzman kategorisinde yer gruplar ise Yıldırım'dan Nilüfer'e doğru daha keskin bir ayrışma örüntüsü oluşturur. Bu grupların % 2.2'si Yıldırım'da, % 8.7'si Osmangazi'de % 89.1'i ise Nilüfer'de kümelenmektedir.

Öte yandan Nilüfer'de bir memur sosyolojisi olduğu dikkati çeker. Alt, orta ve üst kademe memurların bir arada değerlendirildiği anketlerde, memurların % 66.7'si Nilüfer'de yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında 6 veya daha fazla kişi çalıştıran işverenlerin % 6.1'i Yıldırım'da, % 33.3'ü Osmangazi'de, % 60.6'sı ise Nilüfer'de yer alır. Buna karşı serbest meslek kategorisinde yer alan kişiler Osmangazi ve Yıldırım arasında bölüşülmektedir. Bu grubun sadece % 29.2'si Osmangazi'de iken % 70.8 ile Yıldırım ağırlık oluşturmaktadır.

Üç farklı ilçe arasında mekânsal farklılaşmanın şekillenmesinde her ilçenin kendi kuralları, ön şartları yer alsa da ayrışmanın temelinde farklı kent/insan hikâyeleri yatar. Bunun için mekân-toplum veya mekân-sınıf ilişkileri karşılıklı, ilişkisel bir perspektiften değerlendirilmektedir. Araştırma alanı olarak seçilen her bir ilçede iki farklı mahallenin oluşum biçimi, ilçenin gelişimiyle eşanlı değerlendirilerek yerleşim örüntüsünün oluşumunda faillerin kendi hikâyelerine yer verilmektedir.

Bu bağlamda bireylerin sınıf habitusuna bağlı yer seçim davranışları ele alınırken aynı zamanda kültüralist sınıf yaklaşımından hareketle sınıf bilinçleri ve bunu inşa eden gelişmelerin üzerinde durulmaktadır. Böylece sınıfsızlık iddialarının aksine sınıfsal kimliklerin önemini koruduğu ve kentsel ayrışmanın sınıf kimliklerinin üretiminin hem nedeni hem de sonucu olduğu ileri sürülmektedir. Faillerin sınıf kültürleriyle yer seçim davranışları arasındaki etkileşim, mekânın sınıf bilincinin oluşumunda belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda üç farklı ilçede toplumsal sınıfların dağılımı ve yer seçim davranışları sınıf habitusunun etkisine göre ele alınmaktadır.

Böylelikle kentsel ayrışma, farklı alanlarda sınıf mücadelesinin değişen dinamikleriyle açıklanırken kentin farklı sınıflar tarafından nasıl ve neden paylaşıldığı sorusu yanıtlanmaya çalışılmaktadır. İlk üç bölümde nitel araştırmanın yürütüldüğü mahallelerdeki bulgular değerlendirilmektedir. Son bölümde ise nicel araştırmanın sonuçları çoklu mütekabiliyet analizi ve hiyerarşik regresyon yöntemiyle analiz edilmektedir. Bu doğrultuda mekansal ayrışmanın oluşumunda ekonomik, kültürel ve sosyal sermayenin eşit olmayan dağılımlarının belirleyici olduğu ve toplumsal uzam, fiziksel uzam ve yaşam tarzları uzamdaki örtüşmelerin kent desenini şekillendirdiği ileri sürülmektedir.

Şekil 15: Görüşme Yapılan Alanların Kent Haritasındaki Konumları

5.1. YILDIRIM: ZORUNLULUĞUN ADRESİ

Kentlerin kimliğinin ziyaretçisinin zihninde uyandırdığı imge, büyük ölçüde girişte sunulan manzarayla ilişkili olur (Nalçaoğlu, 1999). Bursa'ya doğu, batı, kuzey veya güney yönünden yapılan girişlerde sanayi tesislerinin varlığı kentin, Türkiye'de sanayinin simgesel şehirlerinden biri olduğunu gözler önüne serer. Bu manzarada Yıldırım, Türkiye'nin geç endüstrileşme tarihinin toplumsal mirasının canlı bir resmini sunar. Bursa'nın doğu yakasında Ankara yolu hattı boyunca uzanan, Kestel ve Gürsu ilçelerine komşu olan Yıldırım'a yapılan tüm girişlerde, gecekonduların bölgenin tüm desenine hâkim olduğu görülür. Bu manzarada Yıldırım'ı ikiye bölen Ankara yolunun alt ve üst yakaları fiziksel sınırların ötesinde bir işlev görür. Yolun alt ve üst tarafları arasında yer değiştirildiğinde sınıfsal yelpazedeki çeşitlilik göze çarpar. İki yaka arasındaki karşıtlık ilişkisi aynı zamanda toplumsal sınıfların gündelik hayatlarının bölümlenmiş bir tasvirini sunar. Bu görüntüleri tasvirden sistemli bir inşaya dönüştürmek yönlü ampirik bir çaba, verili koşullarda Yıldırım'ın kentsel özelliklerine indirgenen bölgesel farklılığın aslında ekonomik ve toplumsal farklılıkları yansıttığını ortaya koyar. Fidan (1999)'ın 1990'ların sonunda kent genelinde yürüttüğü kaçak yapılaşma araştırmasında, Yıldırım'daki tüm mahallelerin gecekondu niteliği taşıdığı ortaya çıkmıştır. Bu

çalışma kapsamında yürütülen anket araştırmasının sonuçları Fidan (1999)'ın araştırmasının ardından geçen yaklaşık çeyrek yüzyılda bölgedeki konut dokusunun yapısını muhafaza ettiğini göstermektedir. Yıldırım'daki hanelerin % 71'i gecekondularda, % 28.3'ü apartmanlarda ve % 0,7'si ise sitelerde ikamet etmektedir.

Yıldırım'ın demografik yapısı 1970'lerden itibaren endüstrileşmenin dinamikleri etrafında dönüşüme uğrar. Başlangıçta 1975 ve 1989 dönemi Balkan göçmenlerinin yerleşim alanı olarak öne çıkan bölge, tekstil endüstrisindeki yapısal dönüşüm sonrası, endüstrinin organize sanayiye doğru hareketiyle yerini Doğu ve Güneydoğu'lu göçmen grupların hâkimiyetine bırakır[88]. Tekstil üretiminin en alt katmanını oluşturan taşeron hizmetlerde ucuz ve vasıfsız işgücüne ihtiyaç, bölgeye yapılan yerleşimlerde belirleyici olur. Bu durum göçün seyrini değiştirirken, önce 1990'lı yıllarda Kürt göçmenlerin, 2010 sonrası Suriyeli mültecilerin yerleşmesi Yıldırım'ı daha mozaik bir yapıya kavuşturur.[89] Üç merkez ilçede geçici koruma kapsamındaki toplam Suriyeli göçmenlerin % 50'si Yıldırım'da ikamet etmektedir.[90]

Gecekondu tipi yapılaşmanın ilçenin peyzajına egemen olmasında ulusal ve uluslararası göç hareketliliğinde alt sınıfların yoğunlukta olması etkili olur. Kentsel rantlardan pay alma mücadelesinde, 1970'lerden itibaren Türkiye'de alt sınıflar tarafından geliştirilen alternatif kamusallık sadece Yıldırım'a değil tüm ülkede konut üretimine egemen olur. Türkiye'de göçlerle oluşan kent peyzajlarında yerel yönetimlerin göçlere olan duyarsızlığı, kentsel planlamanın göç edenler tarafından "plansız, kendiliğinden" gelişimi, mekânın organizasyonunda enformel örgütlenmeleri hatırı sayılır derecede etkilemiştir (Erder, 2018: 196). Göç eden grupların sanayi ve kalkınma için gerekli işgücünün sağlanmasında "ucuz fırsatlar" yaratması yerel ve merkezi yönetimleri bu konutlara göz yummasına yol açmıştır. Konut üretiminde devletin 1980'lerin ikinci yarısına dek herhangi bir müdahalede bulunmaması konut sorununun, piyasa ve yeniden dağıtım ilkelerinin dışında, karşılıklılık ilişkileri çerçevesinde aşılmasına yol açmıştır (Buğra, 1999). Nitekim 1990'lı yıllardan itibaren

[88] Kaplanoğlu & Kaplanoğlu (2014)'nun *Bursa'nın Göç Tarihi* eserinde 1990'lara kadar Balkanlar'dan göç eden grupların Yıldırım ve Osmangazi'de ağırlık kazandığı görülür. Aktar (1989)'ın araştırmasında ise küçük dokuma atölyelerinin sahiplerinin çoğunluğunu Balkan göçmenlerinden oluşması söz konusu bulguyu doğrular. Ancak Eşim (2020: 75)'ın 2010'ların sonunda Balkan göçmenlerinin kente yerleşim örüntüsünü ele aldığı çalışmada kentte mevcut Balkan göçmenlerinin dağılımında Yıldırım'ın oranın % 23'e düştüğü görülmektedir.

[89] Bu, Bursa'ya has bir olgu değildir. İstanbul ve Denizli'de fason ilişkilere dayalı konfeksiyon üretimin örgütlenmesi gecekondu ve göçmen işgücünün yoğunlukta olduğu alanlara yönelik olmuştur (Eraydın, 1999: 136). Fason ilişkilerin baskın karakteristiği olan işgücü maliyet unsurunu, ucuz işgücünün temini olan göçmen işçilerle sağlanmaktadır.

[90] Bursa Valiliği İl Göç İdaresi tarafından paylaşılan verilere göre Yıldırım, Osmangazi ve Nilüfer'de toplam 145.413 Suriyeli göçmen bulunmaktadır.

Yıldırım'da, Ankara yolunun üst tarafında yer alan mahallelerinin bir kısmının gecekondu önleme bölgesi olarak ilan edilmesi ilçedeki toplumsal yarılmanın rotasını belirlemiştir. Kooperatifler yoluyla üretilen toplu konutlar, ilçenin kuzeyi ile güneyi arasında kalan Ankara yolunun alt ve üst yakalarını, toplumsal farklılaşmanın sınır çizgisine dönüştürmüştür. Yolun üst yakasında yer alan Mimar Sinan mahallesinde sakinlerin % 65'i apartmanda % 35'i ise gecekonduda ikamet ederken alt yakasında yer alan Arabayatağı mahallesinde hanelerin % 56'sının gecekondularda % 43.3'ünün apartmanda ikamet etmesi bunun somut göstergeleri arasındadır. Bu bölümde Yıldırım'ın kentsel gelişimiyle paralel özellikler taşıyan Arabayatağı ile Mimar Sinan mahalleleri karşılaştırılarak, iki alan arasında konut üretimine yansıyan karşıtlık ilişkisinin sakinleri arasında toplumsal bölünmelere nasıl yansıdığı ele alınacaktır.

5.1.1 Arabayatağı: *Yerliler Ve Sakinler*

19. yüzyılda Kafkas göçmenlerinin kurduğu bir köy olan Arabayatağı 1980'lere kadar şeftali ve kestane ağaçlarının çevreyi sardığı bir köyden, bugün küçük tekstil atölyelerinin ve konutların bir arada bulunduğu sıkışık bir mahalle dokusuna evrilmiştir. Bursa'da ilçeyi doğudan batıya kat eden metro hattının Arabayatağı istasyonundan inildiğinde küçük oto tamirhanelerin yoğun görüntüsü sadece mahallenin değil Yıldırım'ın da ilk göze çarpan karakteristiklerindendir. Bu görüntü, istasyondan Okul Caddesine doğru ilerlerken yerini 2 katlı evlerin sırayla dizildiği sıkışık alanlara bırakır. İki aracın yan yana geçmekte zorlandığı caddelerin mahalle içi ulaşımı zorlaştırması, sakinlerini çoğunlukla küçük dolmuşlarla yolculuğa mecbur bırakır. Öyle ki mahalleyi kuzeyden güneye doğru kesen Hastane ve Camii Caddeleri arasında büyük belediye otobüsleriyle ulaşım yapmak neredeyse imkânsızdır. Arabayatağı'nın sınırlarını çizen bu iki cadde ve 11 Eylül Bulvarı arasında yapılan sıradan bir gezinti esnasında, ilk olarak Suriyeli geri dönüşümcüleri ve tekstil işçilerini, hurda toplayan Kürt göçmenleri ve tek veya iki katlı evlerin altındaki geniş zeminlerde üretim yapan tekstil atölyelerini sıklıkla görmek mümkündür[91]. Küçük üreticilerin bu yerleri, çoğunlukla yasal düzenleme dışındadır. İzinsiz binalar, yasal belgeleri olmayan işler, sigortasız çalışanlar bölge için sıradan şeylerdir.

[91] Yıldırım'da Anadolu mahallesinde (eski Tütüncüoğlu Çiftliği) yer alan küçük dokuma atölyelerinin 2000'lerden sonra DOSAB'a taşınmasıyla bölgede hazır giyimin öne çıkması, mekânlar arasında işbölümünün eşitsiz paylaşımına yol açmıştır. Bugün hazır giyim firmaları tarafından tasarlanan ürünlerin parça başı üretimleri Yavuz Selim, Ulus ve Arabayatağı ve civar mahallelerde küçük tekstil atölyelerinde yapılmaktadır.

Şekil 16: Arabayatağı Görsel 1

Şekil 17: Arabayatağı Görsel 2

Şekil 15: Arabayatağı Görsel 3

Şekil 16: Arabayatağı Görsel 4

Üretimin en alt katmanını oluşturan bu yerler sadece bölge nüfusunun kompozisyonunu değiştirmemiş yoksulluk nöbetini de yeni gelenlere devretmiştir. 1980'lerin ikinci yarısından

itibaren dokuma atölyelerinde ucuz işgücü ihtiyacını karşılayan Doğu ve Güneydoğu'lu göçmenlerin bölgedeki ağırlığı yerini 2010 sonrası Suriyeli mültecilere bırakması, varlık dağılımındaki bölüşümleri de değiştirmiştir. Örneğin 1994'te Diyarbakır'dan Bursa'ya göç eden Sait uzun yıllar dokuma atölyesinde işçi olarak çalıştıktan sonra 2011'de kendi tekstil atölyesini açar.

> "Memurdu babam yani aslında önce işçiydi. Köy hizmetlerinde Diyarbakır'da. Yılda altı ay çalışıyordu, altı ay taksicilik yapıyordu. Bu çalışma süresini sonra üç aya düşürdüler. Düşürdükleri zaman biz de buraya göçmek zorunda kaldık. Gelince önce Güllük var yukarıda. Orda Bulgaristan göçmeni birinin yanında nakışta çalıştım önce. O zaman Güllük Mahallesi nakışta da eşofmanda da önde gidiyordu. Sonra bebe işi yoğunlaşınca, Yunanistan muhacirlerinin işi de daha fazla yoğunlaştı. Sonra bebe işi Bursa'da yavaş yavaş yaygınlaşmaya başladı. Öncesinde çok yaygın değildi. Sonra işte İbrahim abi ve Ahmet abi vardı muhacirlerden. Onlar bize öncülük etti o şeyde. Onlar bize veriyorlardı kumaşı. Biz kesip biçip veriyorduk. Yani bitirip öyle veriyorduk. Atıyorum verilmiş bir kâr marjı var onlara satıyorum. Onlar da İstanbul'a satıyorlar. Sonra yurtdışına falan. Ama tabii dediğim gibi yani onların o becerdiği kadar bizler beceremedik. Ondan sonra 2004'te işte tekrar fasona döndük".

Sait'e sınıfla alakalı sorular sorulduğunda, işveren konumunda olmasına rağmen kendisini alt sınıf pozisyonuna yerleştirmektedir. "Kazancımız biraz daha arttı ama öyle hani atıyorum orta sınıfta olmadık. Ne oldu? Bir araba eklemişizdir. Üç beş kuruş belki kenarda paramız vardır. Bir asgari ücret beş bin beş yüz lira. Biz üç, dört asgari ücret kazanıyoruzdur ama alt sınıfız yani. İmalat olmadıktan sonra herkes aynı". Sait, emeğin denetiminden bağımsız olsa da işgücü maliyetlerini düşürmek için bilfiil üretime katılması ve üretilen kârın seviyesi, kendisini alt sınıf kategorisine yerleştirmesinde önemli rol oynar. İşyerinde 8 işçi çalıştırması ve bu işçilerin yaklaşık dört katı gelir seviyesinde olmasına rağmen alt sınıf kimliğinin neden ağır bastığı sorulduğunda, "burada o dediğim muhacirler vardı. Hepsi taşındı bir yerlere. Ne değişti ki. Biraz kazancımız arttı ama hala bu mahalledeyiz. Eğer kalsalardı biz de değişirdik belki. Bizimle onlar arasında (yerliler ve Balkan göçmenleri) kalıplaşmış bir kutupluluk var zaten. Onların davranış şeyleri bizden farklı. Onlar tasarımla bir yere gelmeye çalışıyor. Biz taklitçiyiz hep. Bu bizimle değişecek bir şey değil…"

Sait her ne kadar sınıf kimliğini reddetmese de onun için toplumsal basamaklarda yukarı doğru tırmanma mekânsal hareketlilik ve bedensel davranışlarında tecessüm etmesini beklediği kültürel görünümlerdir. Bunun için sınıfla alakalı soruları dolaysız bir biçimde hiyerarşilere

işaret ederek yanıtlarken toplumsal kimliğinin ifade bulduğu farkları "biz ve onlar, tasarımcı ve taklitçi" gibi ikilikler üzerinden kurmaktadır.

Karademir Hazır (2016: 5)'a göre Türkiye'de sınıfsal farkın yerli söylemde ifadesi çoğunlukla kültürel kutuplar üzerinden anlam kazanır. Sait'in "tasarımcı ve taklitçi" ifadeleri toplumsal hiyerarşide yerleşik anlayışın, somutlaşmış beğeni ve üslup yoluyla dışa vurulduğunun, bir diğer ifadeyle toplumsal dünyanın kültürel olarak sınıflandırıldığının göstergesi niteliğindedir. Sait toplumsal farklılaşmayı "kalıplaşmış kutupluluk" olarak yorumlarken aslında sınıfın sembolik ayrımlarına ve habitusun değişmezliğine işaret eder. Onun için maddi boyutlarda toplumsal bir terfi gerçekleşse de sınıf ontolojisinde herhangi bir değişiklik gerçekleşmiş; içine doğduğu toplumsal koşulların mirası toplumsal güzergâhını yukarı taşımamıştır. Toplumsal kıdemin en emin göstergesi ise kültürel sermayesini arttırmaktan geçmektedir. "Yani şimdi biz şey olmadık ama çocuklarımız herhalde olur diye düşünüyorum. Orada (okulda) şiveleri de öyle böyle kaybolur belki. Bak mesela sen de Doğu'lusun ama sen de öyle şive yok. Sen tasarımcısın belli ki (gülüyor)… Buraya kentsel dönüşüm gelmesi lazım. Yani bayağı bir yerleşmesi lazım. Yani bu yerlilerin, Bursa'lıların çoğunluğu burada olmuş olsaydı eninde sonunda bizim giyim kuşamımız bile değişirdi, konuşma şeklimiz, tavrımız, saç tıraşımıza kadar. Her şeyimiz…"

Her ne kadar ayrım çizgileri etnik temel gibi ikincil bölünme ilkeleri[92] üzerinden şekilleniyor gibi görünse de, Yıldırım'da 1980'lerin ikinci yarısından itibaren ivme kazanan göçler toplumsal yarılmaların tayin edici mekanizması olur. Erken dönem göç eden gruplarla yerliler arasında zorunlu etkileşim konut piyasasının dinamikleri doğrultusunda gerçekleşir. Ancak geç dönem göçmenlerin bu fırsatlardan dışlanması toplumsal etkileşimleri kısıtlayarak dışlayıcı refleksleri üretmeye başlar.

> "Hocam şimdi bizim sattığımız arazilerde evlerin çoğunluğunu Savaş'ın babası yapmıştır. Savaş da Muşlu mesela ama o da burada kala kala bizim gibi oldu. Benim Doğulu böyle çok arkadaşım var. Ama size şöyle söyliyim. Burada cenaze olduğunda

[92] Bourdieu (2017: 165) ulusal köken veya cinsiyet ilişkilerini ikincil bölme ilkeleri olarak kabul eder. Ona göre bu ilkeler "toplumsal anlamda birim olarak algılanan bir grubu, az çok derin ve kalıcı bir şekilde parçalara ayıran potansiyel bölme hatlarına işaret eder" Ancak Sait'in anlatısında toplumsal bölünmenin etnik sınırlardan ziyade sınıf-kültürel bir boyuta sahip olduğu görülür. Ancak Karadağ (2010) taşra kentlerinde yaşam tarzlarının sınıfsal rekabeti üretmedeki etkisini ele aldığı çalışmasında, yaşam tarzlarından ziyade etnisitenin toplumsal konum mücadelelerinde sembolik bir değer yarattığını ileri sürer. Buna göre, göçlerle şekillenen endüstriyel kentlerde özellikle Kürt göçmen gruplarla yerliler arasında zımnen beğeniler üzerinden sürdürülen rekabetin temelinde etnik mücadeleler yer almaktadır. Elbette farklı yerel bağlamlarda toplumsal gruplar arasında yaşanan müzakere ve etkileşimlerde, toplumsal rekabetler farklı görünümler alabilmektedir. Ancak Sait'in ifadeleri yaşam tarzlarında somutlaşan beğenilerin etnik temelde değil modernleşmenin katı yorumuna tabi sembolik/sınıf-kültürel değerler üzerinden şekillendiğine işaret etmektedir.

mesela selâlar bile Arabayatağının 'yerlileri' ve Arabayatağının 'sakinleri' diye verilir. Ne dedi ya bu adam diye sorulur mesela. Hoca sorar. Erzurumlu. Erzurumlular sakinlerinden işte falan filan deniyor mesela. Oradan anlarız ölen 'bizden' değil." (Ali)

Arabayatağının 'yerlilerinden' Artvin göçmeni Ali'yle Arabayatağı Spor Kulübüne bağlı boks salonunda tanışıldı. Ali, Nilüfer ve Yıldırım arasında otobüs şoförlüğü yaparken boş vakitlerini boks salonunda antrenman yaparak geçirmektedir. "Buraya mesela (boks salonuna), çok arkadaş gelir. Zaten çok alternatifin de yok burda. Hepsi de bizim dostumuzdur. Yani yerlisi de gelir. Sonradan gelen de. Akşamları herkes kahvede bir araya gelir. Ama orada anlarsın işte. Herkes kendine benzeyenlerle oturur orda. Dediğim gibi arada fark var ama bu öyle senin dediğin gibi sınıf şeysi değil." Yıldırım'da Kürt göçmen grupların doğrudan bir dışlanma söylemiyle karşılaşmadığı söylenebilir. 1990'lara kadar göç eden gruplarla yerliler arasında etkileşim ve bu grupların kısmen özdeş toplumsal koşulların dolayımından geçmesi onların eğilimlerini ve toplumsal hareketlilik fırsatlarını şekillendirir. Birçoğu hizmet sektörünün alt kademesinde yer alan mesleklerde veya fabrikalarda çalışmaktadır. Ancak 1990'ların sonu ve 2000 sonrası göç eden gruplar arasında farklılaşmalar artmaya başlar. Daha çok pazarcı, konfeksiyoncu ve tekstil atölyelerinde sigortasız işlerde çalışan bu gruplar bölgdeki "Artvin'li yerlilerden" ve "sakinlerden" ayrışmaktadır.

Ali'ye sınıfla alakalı sorular sorulduğunda mahalle/alan içi ayrımlar (yerliler ve sakinler) üzerinden güçlenme stratejilerine başvursa da Bursa'daki kentsel eşitsizlik söz konusu olduğunda kendi konumuna ilişkin yarattığı imge değişmeye başlar. "Burdan Mimar Sinan'a çıktığımda mesela havam değişir. Niye? Ferah, düzenli yer. Adamlar fabrikada çalışıyor hepsi. E-13, E-12 (Nilüfer-Yıldırım arası otobüs hatları) onlar mesela. Ne zaman Dikkaldırım'ı geçsem, Dikkaldırım'a geliyor araç. Ondan sonra medeniyet başlıyor. Yani şöyle ilgi alaka şoföre karşı saygı mesela başlıyor. Ama burası öyle değil. Adama kart bas diyorsun basmıyor. Otobüse mesela orda savcısı biniyor, doktoru biniyor. Şoför 'bey' diyorlar mesela. Beyefendi nasılsınız? O kadar hoşuma gider ki mesela benim öyle bir hoşuma gider yani. Beni iyi hissettiriyor. Tabii insan yani düşünün. Sabahın saat beşinde kalk, altıda işbaşı yap. İlk hatta yedide çık mesela. En geç altı buçuk yedide çıkıyorsun. Ondan sonra adam kartı basarken dınt kart yok. Bismillah. Başladık ya."

Nilüfer, kentin fiziksel uzamında toplumsal karşılaşma ve bölünme yeri olarak özel bir etkiye sahiptir. Ali otobüs şoförü olarak her gün Nilüfer'deki varlıklı mahalle sakinleriyle, müşterilerle, öğrencilerle karşılaşıyor, lüks kafe ve restaurantlarında yemek yemesini seyrediyor. Her gün Nilüfer ile Yıldırım arasındaki farkları, binaların şekillerinde, yolların

kalitesinde, insanların birbirleriyle konuşmalarında ve etkileşim kurma biçimlerinde gözlemliyor. Bu farklılıklar kentsel eşitsizliğin ötesinde onun toplumdaki konumuna sosyal ve ekonomik hiyerarşilere ilişkin anlam verme biçimlerini de etkileyen bir dışsallığa dönüşüyor. "Ama ben yine de burada yaşamak isterim. Niye? Size şöyle söyliyim. Benim oğlumu mesela Ahmet abi yolda gördüğü zaman eğer tanıyorsa onu uyarır. Gel lan buraya. Elinde sigara mı vardı? Bir şey mi gördünüz? Sonra hırsızlık mı oldu. Hoop noluyor. Burda herkes birbirini kollar. Ama orası (Nilüfer) öyle değil. On numara bir yer burası benim gözümde. Ben burada doğup büyüdüm. Orada şey olsaydı belki farklı olurdu. Evlerin görüntüsü zaten biraz burayı düşürüyor. Mahallenin konumunu düşürüyor yani."

Ali'nin anlatıları, kentte yaşayanların sadece coğrafya hakkında pratik bilgiler edinmelerinin ötesinde sosyal olarak şehrin neresine uyacaklarına, neresine uymayacaklarına dair duyarlılıklar ürettiklerini de göstermektedir (Rosenlund, 2017: 18). Nitekim Bourdieu (2015a: 227) habitusun oluşumunda fiziksel uzamın önemine işaret eder. Buna göre bireyin belirli bir yerde kendisini evinde hissetmesinin nasıl sağlandığını ortaya çıkarmanın önemi habitusun oluşumunu inşa eden koşullarla ilgilidir. Şüphesiz erken çocukluk yıllarında deneyimlenen sosyalleşme biçimleri tabakalaşmış kent alanında ait olunan yer duygusunun kazanılmasında ve sınıf habitusunun inşasında belirleyici olur (Swartz, 2015: 152).

Arabayatağının ilk kuşak 'Artvin'li yerlileri' daha çok çiftçilikle meşgul olurken, ikinci kuşak genellikle hizmet sektörünün alt kademe işlerinde çalışmaktadır. Ancak yerli ve sakin gruplar arasında fabrika disiplini ve işçiliğe dair deneyimler farklılaşmaktadır. Örneğin Ali için fabrikada çalışmak demek sınıf atlamak demek. "Eğer bugün ben V'ye girmiş olsaydım ya da B'de çalışıyor olsaydım, işçi olsaydım yani burada durmazdım[93]. Niye? Çünkü fabrikanın belli kuralları var. Öyle kafasına göre konuşamaz. Hafta içi tıraş olacak, amirlerine 'bey' diye hitap edecek, serviste küfürsüz konuşacak. Sonra eğitimine göre yükselebilirsin. Lise mezunuysan formen olursun. Sonra daha başka yerlere gelebilirsin" Ancak BOSB'ta bir tekstil fabrikasında çalışan Orhan için fabrika disiplinin zorunlu pratikleri, sınıf atlamanın tersine alt sınıf rollerinin içselleştirilmesi anlamına gelmektedir:

> "Fabrikada çalışmak şöyle bir şey. Maddi olarak fabrikada çalışmak iyi bir şey aslında. Ama şöyle, sosyal hayat dersen sıfır. Hiçbir şekilde gündelik hayatın yok. Abi onu geç boş zamanın yok. Sürekli vardiya, sürekli vardiya. Ya düşün 1000 kişilik fabrika ve sen orada Afrika'daki kölesin. Sana bunu yap diyorlar. Yapıyorsun. Bunu yapma diyorlar.

[93] V ve B firmaları Bursa'da otomotiv yan sanayii sektörünün önde gelen firmaları arasında yer alır.

Yapmıyorsun. Yemek ye diyorlar, yiyorsun. Yani şey gibi askerdeki gibi yat düdük, kalk düdük. Fabrikada da aynı. Piknik alanına bir dakika erken gittiği zaman tutanak yersin. Bir dakika geç geldiğin zaman tutanağı basar. Yani orada yüzde yüz işçisin hatta yüzde iki yüz. Orada iki insanın elindesin. Bir vardiya amiri biri de onun sorumlusu."

37 yaşında, aslen Trabzon göçmeni Orhan, baba mesleği olan marangozlukta uzun yıllar çalıştıktan sonra fabrikada işe başlar. İlk işinde vardiyalı çalışma düzeninde işçi sınıf kimliği ağır basarken bir süre sonra başka bir işletmede depo sorumlusu olarak işe başlaması onu işyerindeki hiyerarşik ilişkilerin uzağına taşır. Deponun fabrikadan hayli uzakta olması ve kendisinin buradaki hem "amir" hem de "memur" pozisyonu onun işçi sınıfı kimliğinin aşınmasına yol açar. "Niye? Yani burası sanki benimmiş gibi. Çünkü ben işletiyorum. Her şey bizim sorunumuz. İki kişiyiz burda. Yani müşteriyle ilişkisinden tut ondan sonra patronlarla birebir muhatap sen oluyorsun. Müşterilerle gene sen. Bir şey olmayacaksa sen karar veriyorsun. Burada *yerim* belli kardeşim. Sekiz buçukta gelirim işe, beş buçukta çıkar giderim. Ondan sonra gece bire ikiye kadar gezerim. İstediğin her şeyi yaparsın. Daha özgürsün. Hem kendini daha iyi hissediyorsun. Ama orda öyle değil, orda işçisin. Yani en altta."

Macaristan'da uzun yıllar fabrikada çalışmış olan Mıklos Harasztı işçilerin üretim ilişkilerindeki konumunu ve çalışma biçimlerini irdelediği *Macaristan'da İşçi Olmak* adlı kitabında, fabrika disiplini içinde parça başı ücretle çalışan ve saat başına çalışan işçi arasındaki farklı şöyle izah eder:

"… Saate göre ödemede açıkça görülen zorlama ve bağımlılık, parça başına ücrette bir tür *bağımsızlık görüntüsü* alıyor. Sabit hızda çalışan ve verimleri önceden belirlenmiş olan bantlarda ya da otomatik ve yarı otomatik makinelerde çalışan işçiler, kendi kontrollerinde olmayan makinelere hizmet ediyorlar. Karşılığında da önceden belirlenmiş bir ücreti, genellikle saat başına alıyorlar… Ne konumda olursa olsun ve ne kadar iyi para kazanırsa kazansın saat başına çalışan işçi, ücretli emeğin temel özü olan zorlamayı, bağımlılığı ve kurallara boyun eğmeyi çok açık bir biçimde görüyor… [Parça başı çalışan işçinin] kendi *iradesi* var işin içinde. Kendi makinesini kendi çalıştırıyor o" (Haraszti, 1984: 70-72).

İşyerinde hiyerarşik ilişkilerin dışında, emek denetiminden bağımsız, fabrika disiplininin dışında konumlanmak, işçileri işçi sınıfı kimliğinden büyük ölçüde uzaklaştırmaktadır. Arabayatağında sadece Orhan değil görüşme yapılan işçilerin birçoğunun (mahalledeki işçilerin çoğunluğu tekstil sektöründe çalışmaktadır) fabrika disiplinine dair

anlatıları, kendi hayatlarının otoritesi olamamanın yanında vardiyalı çalışmanın güçlüğüne atıfta bulunmaktadır. Fabrikadan kaçış stratejilerinin temelinde işyeri disiplininin onların işçi sınıfı kimliğini pekiştiren düzenlemeleri ve iş bölümünün katı çizgileri içermesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden çalışma hayatında emeğin denetiminden uzak olan işçiler, kendilerini işçi sınıfının bir üyesi olarak değil dilediğinde işten ayrılabilecek özgürlüğe sahip "birey" olarak görmektedir.

Orhan için fabrikanın üretim deposunda çalışmak, toplumsal konum duygusunun iyileşmesini sağlasa da kentsel eşitsizlik ve beğeniler söz konusu olduğunda sınıf kimliği çelişkili görünümler alır. Örneğin vardiyalı çalışmada diğer işçiler Orhan'ın tabiriyle "hint fakiri gibi giyinirken" onun markalı ürünleri tercih etmesi sadece benliğinin görsel biçimlerini değiştirmez; kendi konumuna ilişkin yarattığı imgenin de dönüşümüne yol açar. "Ben Mavi'den giyiniyorum mesela. Hafta sonları Heykel'deki Ç'den alırım veya Kspor'dan alırım. Oradakilerin (fabrikadakilerin) çoğunluğu nasıl söyleyeyim şimdi? Çoğu insan Keles'li. Dağlı dediğimiz kesim. Bursa'nın dağlısı deriz biz. Çoğuna bak, böyle hepsi böyle şey hint fakir gibi. Bilmez nasıl giyineceğini."

Giyim toplumsal mesafenin beden aracılığıyla dışa vurulmasının ve bu mesafenin korunmasının göstergesi (Bourdieu, 2017: 452) olduğu gibi işgal edilen toplumsal konumu da olumlama fırsatı sunar. Giyimin çoğunlukla orta-üst sınıf gruplar tarafından ayrım stratejisi olarak kullanıldığı savunulsa da (Karademir Hazır, 2016) "sınıfı giyinmek" konusunda farklı toplumsal sınıflar benzer stratejiler geliştirebilmektedir. Orhan, işçi olduğunu onaylamasına rağmen bunun sınıfsal tezahürlerini inkâr etmesi onun toplumsal dünyasında işçi kimliğinin ima ettiği sembolik göstergelerden kaynaklanır. Bu, fabrikada uzun saatler vardiyalı çalışmanın yanında iyi beğeniden yoksun kişilerle sınıflandırılmak anlamına gelmektedir.

İşçilerin giysiler, argo-kibar, cahil-okumuş gibi sınıflandırmaları, kişilerin dış görünüşü gibi toplumsal farklılığı sembolik ve bedensel olarak tarif etmeleri, yaşam tarzlarının sınıf ayrımlarının temsilcisi olarak işlev gördüğünü göstermektedir. İşçiler sınıf öznelliğini inşa etme sürecinde beğenilere güçlendirme stratejileri olarak başvursalar da kentsel eşitsizlikten söz edildiğinde ayrımlar damgalanmış sınıf kimliğinin işaretçileri olmaya başlar.

> "Yani burasıyla Osmangazi arasında ne fark var? Çok bir fark yok bence. Ama Nilüfer farklı tabi. Hem temizlik şeyi olarak aydınlık, güzel bakımlı, güzel şeyler ama hani ne bileyim insanların da bakış açısı daha değişik. Mesela Arabayatağından gelen biri ya da Yavuz Selim'den biri olduğunda farklı bakıyorlar. Ya ne var sanki burada anasını

satayım yani. Buradan gelen insan seni yiyor mu kardeşim? Hani ne alaka yani. (Nilüfer'e gittiğinde) burdan geldiğini söyleyince insanı bir adım geri çıkıyormuş gibi hissettiriyorlar mesela. Ben onu hissediyorum mesela. Sevmiyorum böyle şeyi ben ya…" (Orhan)

Sınıfın Gizli Yaraları'nda Sennett ve Cobb, kimlik damgaları arasında en çok belgeye sahip olduğumuz damganın sınıf damgası olduğunu ifade eder (Foley, 2007: 283). Tabakalaşmış kent alanında sınıfsal farklılıkların duygusal etkisi mahcup olma veya küçümsenme biçimlerinde ortaya çıkar (Sennett & Cobb, 2018: 51). Bu, kentin fiziksel sınırlarının, bir tür nesnel sınırlar duygusuna dönüştüğünü gösterir. Yani kişinin dışladığı/dışlandığı kişilerden, yerlerden ve benzerlerinden dışlamaya götüren bir yer duygusu haline gelmektedir (Rosenlund, 2017: 18). Bu doğrultuda mekânsal ayrışmanın damgalanma biçimleri üzerinden yarattığı duygusal tahribat, toplumsal konum bilgisini pekiştirirken toplumsal eşitsizliği kavrayış biçimini de şekillendirmektedir.

Fields vd (2006: 158)'ne göre kendimizin ve başkalarının konumunu veya sosyal statüsünü belirlemek için günlük etkileşimlerin "duygusal mikro-politikasında" bazı stratejiler uygularız. Duygularımız kent yaşamının tabakalaşmış yapısında konumumuzu belirlemeye yardımcı olur. Kendimizi çoğunlukla diğerleriyle olan ilişkilerimizden hareketle değerlendiririz. Eğer bu değerlendirmeden memnun olmazsak kendimizi duygular aracılığıyla yeniden konumlandırmak için mücadele ederiz. Örneğin toplumsal uzamdaki "konum" mücadelelerine (muhafaza etme, değiştirme) göre yakınlaşmayı umduğumuz kişilere karşı hayranlık hissi duyarken, kendimizden daha aşağıda bir yerde bulunanları küçümsediğimizi hissederiz. Böylelikle duygular, başkalarıyla olan ilişkimizi ve başkalarına karşı hesap verebilirliğimizi içgüdüsel kılar ve bize toplumsal beklentilerin sınırlarını aştığımızda bedensel duyum yoluyla hatırlatırlar.

Her mekân farklı tabakalaşma pratiklerini içinde barındırdığı gibi buna bağlı farklı iktidar stratejilerini uygulamaya koyar. Göçmenin sonradan göçenlerle, mültecinin sonradan iltica edenlerle aralarına kurdukları mesafenin kökeninde birtakım güç ilişkileri yatar. Arabayatağı'nda toplumsal bölünmeler göç tarihleri üzerinden kurulsa da sakinlerin sınıfsal kimlikleri, eşitsizliği deneyimleme biçimleri üzerinden şekillenmektedir. Bu, ya kentin fiziksel uzamında damgalanma biçimleri ya da yaşam tarzları uzamında beğeni ve farklı sembolik göstergeler üzerinden somutlaşmaktadır. Sait için sınıfsal farklılık, üretim ilişkilerindeki konum gibi yapısal göstergelerin yanında bedensel görünüm gibi kültürel göstergeler üzerinden inşa edilmektedir. Ali ve Orhan içinse kentin fiziksel uzamında eşitsizlik üreten mekânsal

farklılıklar toplumsal konum duygusunun inşasında belirleyici olmaktadır. Bu noktada Nilüfer, kentin en yaşanılacak yeri olsa da *ait olunan yer duygusu* onları sadece Arabayatağı'na değil Yıldırım'a da bağlı kılmaktadır.

5.1.2. Mimar Sinan

Yıldırım'da Ankara yolunun alt tarafında yer alan Arabayatağı, Ulus, Yavuz Selim, Şirinevler, Hacivat ve Vakıf gibi mahallelerin çoğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen göçmenlerden oluşmaktadır. Buna karşı yolun üst yakasındaki Güllük, Ortabağlar, Davutkadı ve Mimar Sinan gibi mahalleler 1970'lerin ikinci yarısında kurulan ve çoğunluğunu Artvin ve Gümüşhane gibi Karadeniz göçmenleriyle İznik ve Yenişehir gibi Bursa'nın Doğu'sundaki ilçelerden gelen grupların oluşturduğu mahallelerdir. Bu alanlarda Balkan göçmenlerinin ağırlıkta olduğunu söylemek gerekir[94]. Bunlar arasında Mimar Sinan, 1990'larda Merinos işçilerinin öncülüğünde kooperatif tipi konut üretiminin ağırlık kazandığı, Bursa'nın ilk işçi sınıfı banliyölerindendir. Bölgede sayısı yirminin üzerinde olan toplu konut siteleri (Ulukent, Burkent, Gözde) büyük ölçüde işçi sınıfının örgütlü kesimlerinin öncülüğünde inşa edilmiştir.

Arabayatağı'na komşu olsa da, Ankara yolunun iki mahalleyi keskin bir hatla ayırdığı, Mimar Sinan'daki konutların tamamı kooperatif evlerinden oluşmaz. Mimar Sinan Bulvarının batısından kuzeyine doğru geniş bir daire çizen alanda gecekondular ağırlıkta iken bulvarın doğu tarafında Erikli mahallesinin sınırına yakın alanlarda kooperatif evleri yoğunlaşmaktadır[95]. Her iki tarafta da konut dokusu yekpare bir form oluşturmaz. Gecekondu ve toplu konut sitelerinin iç içeliği alanda karmaşık bir örüntü çizer. Ancak konutların oluşturduğu eşitsizlik örüntüsünün tersine sakinlerin çoğunluğu işçi ve memur emeklisi kişilerden, güvenceli işçilerden oluşmakta olup Arabayatağı'na göre daha homojen bir yapı sergilemektedir.

Arabayatağı'ndan Mimar Sinan'a geçişte kooperatif evlerinin dışında konut sunum biçiminde büyük farklılıklar olmasa da gecekonduların fiziksel niteliklerindeki değişim göze çarpan ilk karakteristikler arasındadır. Arabayatağı'nda, her an bir kat daha çıkmaya hazır demir

[94] Anket araştırmasının sonuçlarına göre göçmen grupların ilçeler arası dağılımında Karadeniz'den göç eden grupların % 72.9'u, Doğu ve Güneydoğu'dan göç edenlerin ise %55.3'ü Yıldırım'da ikamet eder. Bölgedeki yerli nüfusun oranı sadece % 28.8'dir.

[95] Yıldırım'da Erikli, Kaplıkaya, Siteler ve Millet mahalleleri ilçedeki orta sınıfların yoğunluk kazandığı alanlardır. Bu mahalleler 1980'lerin ikinci yarısında gecekondu önleme bölgesi olarak belirlenmiştir. Nitekim Işık & Ataç (2013)'ın çalışmasında da Millet mahallesinin dışındaki bu bölgelerin orta sınıf karakteristiği sergilediği görülmektedir. Ancak gecekondu tipi yapılaşma bu alanlarda da azımsanamayacak düzeydedir.

filizli gecekonduların yerini Mimar Sinan'da geniş çatılı ve rengârenk boyalı evler alır. Öte yandan kentlerde alt sınıf grupların çoğunlukta olduğu yerler, kamusal hizmetlerin yetersiz olduğu alanlar (Kaygalak, 2001a: 130) olarak öne çıksa da Mimar Sinan, kamusal hizmetlerin sunumu bakımından oldukça avantajlı bir yapıya sahiptir. Bursa Teknik Üniversitesi, Barış Manço Kültür Merkezi, Şevket Yılmaz Eğitim ve Araştırma Hastanesinin dışında, mahalle muhtarının ifadesine göre, sayısı 10'u bulan eğitim kurumu bu bölgede yer almaktadır.

Şekil 17: Mimar Sinan Kooperarif Evleri

Şekil 21: Mimar Sinan Gecekondu Evleri

Şekil 22: Mimar Sinan Barış Manço Kültür Merkezi

Şekil 23: Mimar Sinan Ulukent Siteleri

Mimar Sinan ve Arabayatağı veya Yıldırım'ın kuzeyi ve güneyi arasında, yapılı çevrelerin kalitesi, etnik kompozisyonlardaki farklılıkların yanında ayrışmaları işçiler arasındaki sektörel farklılaşmalar oluşturmaktadır. Her iki alan da mesleklerin dağılımı yönünden benzer bir yapıya sahip olsa da[96] Arabayatağı'nda işçilerin çoğunluğu tekstil sektöründe, sendikasız işlerde çalışırken Mimar Sinan'daki işçilerin çoğu otomotiv ana ve yan sanayiinde, sendikalı işlerde çalışmaktadır.

> "Ben beş sene Arabayatağı'nda da oturdum. Malum şimdi orda Anadolu'dan göç eden çok aile var. Benim mesela alt komşum Doğu'dan gelen bir aileydi. Çocukların okula başlama şeyine kadar sabrettim. Sonra Şirinevler'e taşındık. Orası da yani tabi kimseyi böyle aşağılamak için demiyorum ama bize göre değildi. Sonra çocukların okulu şeysine Ataevler'e (Nilüfer) taşındık" (Selami)

Lise yıllarında en büyük hedefi R fabrikasında[97] işe girmek olan Selami, Kütahya'dan 16 yıl önce Bursa'ya göç ederken aynı zamanda çiftçi geçmişinden de kurtulmak ister. İşçiliğe bir metal döküm fabrikasında adım attıktan kısa bir süre sonra bir akrabasının vasıtasıyla,

[96] Arabayatağı'nın yüzde 83'ü, Mimar Sinan'ın ise yüzde 80'i işçilerden oluşmaktadır. Bunun dışında diğer meslekler arasında esnaf ve zanaatkârların oranı her iki alanda da yüzde 10 civarında olup sadece Mimar Sinan oldukça sınırlı sayıda (yüzde 1.7) profesyonel meslek kategorisine sahip çalışanların yönünden farklılaşmaktadır.

[97] R işletmesi Bursa'da otomotiv ana sanayiinde 2 büyük işletmeden biridir.

hayallerini gerçekleştirir. “Eskiden insanlar sevdiği kızı almak için R’de işe girermiş. Burda çalışmak prestijli bir işmiş hani. İnsanların gözünde köye gittiğimiz zaman böyle bir toplumda, yaşlılarla birlikte oturduğum zaman kahvehanede, sohbet ortamında, oğlum nerede çalışıyorsun dediği zaman, R’de dediğinde… Tamam oğlum sen bu dünyanı kurtarmışsın düşüncesi hâkimdi. Eski abiler şey derler mesela. Müdürler işe girerken evliyseniz, yüzüksüz dışarı çıkmayın derlermiş. Yani R’de çalıştığın belli, kızlar sana şey olmasın! Ama şimdi böyle değil tabi”.

Bursa’da yerel işgücünün sektörel tercihlerini ele alan Erengezgin (2007: 94), işçilerin “toplumda daha yüksek saygınlık” getirdiği için otomotiv sektöründe çalışmayı tercih ettiğini belirtir. Ancak Selami, en büyük hayalini gerçekleştirmesine rağmen görüşme boyunca fabrikada çalışmanın ve özellikle vardiyalı çalışmanın zorlu koşullarından bahsetti. R’de işçi olmak, 2000’li yılların başında saygın bir iş olurken bugün sembolik değerini büyük ölçüde yitirmiştir. Değer dönüşümünde ise mesleki statüdeki düşüşten ziyade “mekânsal düşüş” etkili olmuştur. “Ben Nilüfer'de yaşadım. Hem o güzellikleri gördüm. Oradaki insanları gördüm. Bir de ben kendimi orada, siz şimdi sınıf dediniz ya, yani ben orda kendi sınıfımın içinde kalmadım. Şöyle kalmadım. Orda da büyük bir site. Yani tabi o da Ulukent gibi kooperatifti ama çevrede hep böyle beyaz yakalı insanlar otururdu Ataevler’de falan. Buraya bak şimdi öyle mi?”

K: Ne farkı var Mimar Sinan’ın?

“Yani memnunum aslında. Şöyle, metro durağı yakın, hastane yakın, okullar yakın. Yani her şey bir ulaşım mesafesinde. Ama Nilüfer'in kendine has bir havası var. Kendinden olan, oluşan bir durum bence. Yani o bölgede oturan insanlar bu bölgede oturan insanlar derken. Biraz galiba bunda insan faktörü... Eğitim seviyesi. Şöyle biraz kültürel insan faktörü bakımından burası biraz daha şey fazla, hırsızlık fazla.” Selami, Nilüfer’le Yıldırım’ı mukayese ederken karmaşık ifadeler kullansa da bir zamanlar Nilüfer’de oturmakla şimdi Yıldırım’a taşınma sürecinde eşitsizliğin mekânsal deneyimi, onun toplumdaki yerinin/konumunun müzakeresi hakkındaki bilgiyi inşa etmesini sağlar. “Sonuçta hepimiz insanız. Mutlaka bunda gelir dağılımı adaletsizliğinin ülkemizde olduğunu düşünüyorum. Alın teriyle çalışan insanların yani hakkı verilmiyor. Bu yönden yani en alt sınıf diyebiliriz. Yani işçiyiz.”

Toplumsal sınıfların üyeleri ancak ilişkisel karşılaşmaları içeren biçimlerde kendi bireysel kimliklerini tanımlarlar (Bottero, 2004). Bu karşılaşmalar kentin sosyal aynasında sınıf kimliğini belirgin işaretlere dönüştürür. Görüşme yapılan çoğu işçinin aksine Selami’nin sınıf kimliğini açıkça ifade etmesinin arkasında, mesleğindeki statü kaybı etkili olsa da, asıl

mekânsal hareketliliğindeki konumsal düşüşün etkili olduğunu söylemek mümkündür. Kentsel ayrışmanın sınıf öznelliğinin oluşumunda oynadığı rol Selami'nin anlatılarında belirgin bir biçimde ortaya çıkar. Selami'nin iki şehir arasındaki farklılıkları karşıtlıklarıyla deneyimlemesi, toplumsal farklılaşmanın çeşitliliğini ve kendisinin bu farklılıklar içindeki *yerini* öğrenmesiyle sonuçlanır.

Öte yandan Selami'nin mekânsal hareketliliği kent içinde yer değiştiren gruplar arasında alt sınıfların mekânsal bağımlılığının yüksek olduğu varsayımını sorgulamayı gerektirir. Kent araştırmalarında (Kaygalak, 2001a: 133; Erder, 1999: 70) alt sınıfların yerleşim kriterleri arasında ucuz arazi ve konut fırsatları, sosyal ağlar ve kente girişi daha kolay olan bölgeler gibi değişkenlerin etkili olduğu ileri sürülmektedir. Selami'nin Bursa'ya ilk yerleşiminde, Yıldırım'daki ucuz arazi ve konut arzı, Kütahyalı hemşehrileri aracılığıyla kurduğu ağ temelli dayanışmacı ilişkiler etkili olsa da, bu onun kolektif yaşam arzularını arttırmaz. Ve bir süre sonra Nilüfer'e bağlı, işçi kooperatiflerinin ağırlıkta olduğu, Ataevler mahallesine taşınır. Bunun Selami'ye özgü, arızi bir durum olmadığını belirtmek gerekir. Anket çalışmasının sonuçları, kent içinde yer değiştiren nüfus arasında Yıldırım'daki sakinlerin % 44.5 oranıyla kentin en hareketli kesimi olduğu göstermektedir.[98] Bunun ötesinde farklı toplumsal gruplar içinde en sık yer değiştirenler arasında % 62.1 oranıyla işçiler öne çıkmaktadır. İşçiler arasında imalat sektöründe çalışan grupların % 46.4 oranında en sık yer değiştiren grubu oluşturması mekânsal bağımlılığı en düşük olan grubun işçiler olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle mülkiyet ilişkilerinin dışında kalan işçiler (yer değiştirenler arasında kiracılar % 69.7 oranıyla öne çıkar), yer değiştirerek kentin farklı bölgelerinde 'kendilerine uygun alanlarda' yer seçebilme özgürlüğüne sahiptir. Ancak bu durum işçilerin dayanışmacı ilişkilerin dışında hareket ettiğini göstermez. İşçilerin çoğunluğunun mekândaki yer seçim kriteri, "komşuluk ilişkileri" ve "kendim gibi insanlarla bir arada olma" arzusudur. Anketlerde bu oranının % 63'ü bulması işçilerin yaşam tarzları bakımından 'kendilerine benzer olan gruplarla bir arada yaşama' eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu, kente gelen alt sınıfların yerleşim kriterini sadece alandaki maddi avantaj veya dezavantajlar olmadığını, pratik konum duyuları aracılığıyla "uyum sağlayabilecekleri veya sağlayamayacakları" alanların bilgisine sahip olduklarını göstermektedir. Bu bulgular, Castells'in güçlülerin hareketliliğine ve dezavantajlıların sabitliğine ilişkin görüşlerinin temelde yanıltıcı olduğuna işaret etmektedir (Hanquinet vd, 2012: 526).

[98] Bu oranlar Osmangazi'de yüzde 36.5, Nilüfer'de ise yüzde 19'dur.

Mekânlar arasında yer değiştiren nüfusun, mekândaki konumunun ikametten iskâna yani mekânda yer işgal etmekten mekânı yurt edinme sürecine geçebilmesi ancak konut piyasasının ve yerleşik nüfusun talep ettiği koşulları sağlamakla mümkün olur (Bourdieu, 2015: 231). Kentsel dönüşüm endüstrisinin fırsatlarından dışlanmak, istenmeyen yer ve kişilere doğru hareketi zorunlu kılabilmektedir. "Ataevler'de bir ev almaya niyet ettiğimizde kentsel dönüşüm dedikodusu çıktı. O zaman bizim baktığımız tarihlerde (2018) 80, 90 bin lira civarındayken kentsel dönüşüm dedikodusu çıktıktan sonra 200 bin TL oldu. Haliyle bütçemizi biraz aştı. Yani açıkçası 80, 90 bin lira olduğu zaman da almadığımız için pişman olduk. Ardından bu dedikodu gerçekleşti. Akabinde kentsel dönüşüme girdi. Oradaki daire fiyatları, dört yüz bin TL oldu. İnşaatlar bitti, senesine 500, 600 binlere çıkmaya başladı. Bu rakamlar daha ileri gitmeye başladı. E biz de haliyle ekonomik durumumuz ortada. Özel sektörde çalışıyoruz. Hanımın halası Yıldırım'da oturuyordu. Mimar Sinan'da. Hani oturduğumuz yerde. Bir gün eşime telefon açıyor. Gelin bakın burada bizim binada satılık daire var. O niyetle gelip baktık. Biraz kendi birikimimizle biraz banka kredisiyle oturduğumuz evi aldık. O günden beri de Yıldırım'da ikamet ediyoruz." (Selami)

Mekânsal dolayım, bireyin değer dünyasını şekillendirdiği gibi sınıf bilincini de şekillendiren bir güce sahiptir. Selami'nin diğer işçilerin aksine kendisini alt sınıf pozisyonuna yerleştirmesi mekânsal eşitsizliği deneyimlemesinden kaynaklanır. "Beyaz yakalıların oturduğu Nilüfer" onun için çocukların gidebileceği iyi bir okul, eşi için "temiz bir çalışma ortamı" olarak toplumsal hareketlilik hayallerini şekillendirse de Yıldırım, zorunluluğun adresi olur. Bu durum kentin farklı alanlarında yapılan tercihlerin, birtakım çelişkiler içerse de, nihai olarak toplumsal uzamda işgal edilen konumla uyumluluk gösterdiğini ortaya koymaktadır.[99]

Selami gibi kırsal kökenli bir işçiyi temsil eden Ayhan içinse fabrikada işçi olmak, orta sınıf pozisyonuna erişmek demektir. İznik'e bağlı bir köyde uzun yıllar çiftçilik yaptıktan sonra Bursa'ya fabrikada çalışma arzusuyla gelen Ayhan'ın, işçileşme deneyimi Selami'yle benzerlik gösterir. Önce bir metal döküm fabrikasında işe girilir. Ardından BOSB'ta otomotiv yan sanayiinde 16 yıllık işçilik deneyimi başlar. "Yani çünkü orada toprakla uğraşıyorsunuz ve saatiniz belli değil. Burada saatiniz var. Yani mesela saat on dedi mi paydos yaparsın. Otursun çayını, sigaranı yakarsın. Hatta biraz daha ağır basıyor işçilik. Fabrika işi biraz daha şey. Yani

[99] Selami'nin kendisine benzemeyenlerle bir arada yaşama arzusu, yaşam tarzlarının yer seçim davranışlarında etkisiz olduğunu göstermez. Bir önceki bölümde ifade edildiği gibi 2015 sonrası Ataevler'deki kentsel dönüşüm hamlesi Bursa'da, toplumsal sınıfların yeniden dağılımında önemli etkiler yaratmıştır. Bu tarihten önce Ataevler, çoğunluğu işçi sınıfının güvenceli kesimlerinin oluşturduğu bir yapıya sahiptir.

benim babam köyde iki dönem muhtarlık da yaptı. Ama ben dedim hocam yani. Çiftçi babanın oğlu olmak, çiftçi olacağın anlamına gelmez. Ben kabuğumu kırdım yani. Çıktım ordan." DOSAB'ta otomotiv yan sanayiinde bir işyerinde, üyesi olduğu sendikanın işyeri temsilcisi olan Ayhan için fabrikada işçi olmak köyde kendi toprağını ekip biçmekten daha prestijli bir iştir. "Yani mesela evet asgari ücret gibi kendimi alt sınıfta konumlandırmıyorum. Niye? Evimde internetim var. Çocuğumu spor okuluna gönderiyorum. Küçük oğlum geçen bilgisayar istedi. Ayıptır söylemesi 11.000 TL'ye bilgisayar aldık. Evet, borç buldum ama aldım. Ama en azından ailemin isteklerine karşılık verebiliyorum yani. Daha yeni ev kredisine girdim. Kredi ödüyorum. Faizden uzak duralım dedik. Ondan Eminevime gittik. Bin beş yüz lira onu ödüyorum. Oğlumun ekstra internet üzerinden şeyi var. Ders gördüğü bir yer var. Bir kurum var. Aylık dört yüz on lira onu ödüyorum. E çocuğun cep telefonu var. Hanımın cep telefonu var. Benim cep telefonum var. Faturaları var bunların..."

Williams (1990: 64)'a göre çağdaş kapitalist toplumlarda işçi sınıfı insanların sürekli uzaklaştığı eski tarz, orta sınıf ise çağdaş tarzdır. Birçok insan için işçi sınıfı terimi yoksulluğu, kötü ev şartlarını çağrıştırırken; orta sınıf harcanacak parası olan, daha iyi evlerde yaşayan, daha düzenli ve denetlenebilir hayatı olan sınıftır. Sadece Ayhan değil hem Mimar Sinan'da hem de Arabayatağı'nda işçilerin çoğu, çalışan sınıf içinde olup olmadığı sorusuna işçi olarak yanıt verse de çoğu yaptıkları işin mahiyeti bakımından kendilerini işçi olarak tarif etmektedir. Bunun ötesinde çoğu işçi, işçiliğin onları toplumda sınıfsal bir pozisyona ittiğine itiraz etmektedir[100]. Şüphesiz insanların sınıf konularını konuşmaktan kaçınması onların bunu ahlaki bir utanç sorunu olarak görmelerinin sonucudur. Nitekim sınıfın kültürel bir kimliğe evrilmesinin arkasında yatan süreç de örgütsel değişimlerin alt sınıf kimliklerini değersiz ve itibarını yitirmiş olarak kodlayarak, sınıf kimliğini gizlemeyi teşvik etmesinden kaynaklanır (Bottero, 2004: 994). Çünkü moda olan orta sınıf beğenileri, alt sınıf değerler kümesini bir patoloji olarak görür (Mercan, 2018: 285). İşçi sınıfı kimliğine ait olmanın aşağılanan değerler kümesine dahil olmayı çağrıştırması, çoğu işçinin sınıftan kaçışının en önemli sebebi olur. Sabit kalıcı olan şey orta sınıf gruplarının, orta sınıf standartlarının birtakım beğeni yargıları olarak teşvik edilmesidir. Bu bağlamda işçi sınıfından olan kişiler için toplumsal olarak onaylanmış olmak işçi sınıfı kimliğinin reddini içerir. Zira onlar için işçi sınıfı kimliği yokluk ve arzulanmayan değer olarak kodlanırken orta sınıf üyeliği makbul vatandaş kimliğinin göstergesidir (Savage vd., 2005a: 98).

[100] Örneğin NOSAB'ta otomotiv yan sanayiinde çalışan ve Ayhan gibi kırsal kökene sahip Soner, vardiyalı çalışmasına rağmen kendisini "yaşam standartları bakımından orta seviye olarak" gördüğünü ifade etti.

Çoğu işçi için sınıf istenmeyen bir kimlik olarak kodlanırken bunun yerine saygınlık kimliği daha çok öne çıkarılır. "İşyerinde arkadaşların çoğu bana bey diye hitap eder mesela. Bir konuşmada birkaç tane yöneticim o ortamda, mesela düşünün iki yüz kişinin olduğu ortamda, 'işte biz arkadaşlar bu konuyu 'Ayhan Bey'le de görüştük' falan dediğinde orada o isim kaldı bende mesela." Ayhan'ın işyerinde saygın kimliği, yöneticilerle birlikte "işyerinin bütün sırlarını bilmesi, CEO'ların karşısında şık giyim tarzı ve dik duruşu", fabrikanın "joker elemanı" olması, üyesi olduğu sendikanın kongresinde "1200 kişiye hitap etmesi" onun benlik deneyiminin birer parçaları olarak işçiliğin sınırlarından çıkmasına yol açar. Fabrikada şekillenen karmaşık ilişkilerin doğasını kavrayacak kadar uzun bir işçilik geçmişi olmasına ve iş yerinde sendikanın işçi temsilcisi olmasına rağmen sınıftan kaçış stratejisi paradoksal bir biçimde de olsa sınıfın gücünü göstermektedir. Çünkü toplumsal eşitsizlik arttıkça bunun sözel göstergelerinden kaçınmak, öznel sınıf üyeliğine yerleşmekten kaçınılmasına yol açmaktadır.

Toplumsal eşitsizliğin anlamlandırılması bakımından sınıf birçok işçiye pek çok şey ifade etse de çoğunun kendisini sınıfsal aidiyetler içinde görmek istememesi (Savage, 2016: 64) işçilerin, sınıf bilinçlerinin olmadığı veya sınıfın duygusal önemini yitirdiği anlamına gelmez. Sınıf, bireyler için kolektif kimlikleri ifade etmeyebilir. Ancak bireyin benlik duygusunun bir parçası olarak güçlü bir şekilde deneyimlenmektedir. Bu, çağdaş sınıf ilişkilerinin daha örtük ve daha az görünür olsa da sınıfın etkilerinin insanların yaşamlarına/yaşam tarzlarına çok daha fazla nüfuz ettiğini ve bilhassa mekânsal yerleşimleri/ayrışmaları şekillendirici bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir (Bottero, 2004: 990).

> "Yani oraya (Nilüfer) fırsatım olsa taşınır mıyım? Çok zor hocam be. 'Bize' göre değil gibi. Hani 'bizim gibi insanların' çok da yapabileceği bir yer değil. Daha çok böyle site olayı olduğu için komşuluk ilişkilerinin de çok zor olduğunu duyuyoruz. Ben şimdi mesela kahveye çıktığımda… Dün akşam misafirim gelmişti buraya. Meskenden gelmiş adam. Çay içmeye beni aradı. Oturduk burada bir saat. Sonra, meskene yürüyeceğim ben dedi. Mesken de buradan uzak. O az önce selam veren arkadaşlarımdan biri geldi. Serhat dedim, müsait misin kardeşim? Dedim, şu arkadaşımızı Meskene bırakır mısın? Aldık arkadaşımızı, hemen götürdük mesela. Yani Nilüfer ortamında bunu yapmak çok zor. Mesela Vedat'ı ararım, araba lazım, hemen alırım. Fuat'ı ararım, aga şuraya gidilecek, hemen gideriz. Hani buradan kopmak istemem" (Ayhan)

Kentsel mekân, sınıf ve yaşam tarzları arasındaki ilişkisellik kentsel yerleşimlerin çözümlenmesinde ve sınıf bilincinin açığa çıkarılmasında son derece verimli bir kavrayış

geliştirme fırsatı sunmaktadır. Ayhan, işçi sınıfı kimliğini reddetse de 'bizim gibi insanlar' veya 'bize göre' insanlar gibi ifadeler onun sınıf kimliğini dışa vuran göstergeler olur. Sınıfın kültürel analizi üzerine yapılan birçok çalışmada, insanlar sınıftan konuşmaktan kaçınsalar da toplumsal konumlarına dair pratik bir duyuya sahip oldukları görülür. Reay (1998)'ın İngiltere'de orta sınıf kadınların sınıf bilincine odaklandığı araştırmada "biz onlar gibi değiliz" ifadeleri veya benzer biçimde Skeggs (2003)'in işçi sınıfından kadınların sınıfsal kimliklerinin farkındalığı üzerinde yaptığı çalışma da "biz ve onlar" gibi ayrım üreten ifadelerin sınıfın, alternatif adlandırma biçimlerinde deşifre olduğunu göstermektedir. Öte yandan ayrımlar kişilerin 'kendilerine uygun olan ve olmayan' alanların bilgisine sahip olduklarını göstermektedir. Özellikle işçi sınıfının yoğunlukta olduğu alanlarda geleneksel, dayanışmacı ilişkiler gündelik yaşamın sürdürülmesinde hayati önem arz eder. Burada işçilerin sosyal sermayeye verdikleri önem kentsel yaşamda bir dizi fırsatlardan dışlanmaya karşı geliştirdikleri alternatif stratejiler olur. Bu sayede hem işgücü piyasasındaki fırsatlara erişimde (Baştürk, 2018) kolaylık sağlanır hem de üretim ilişkilerinin tabiiyet üreten, olumsuz etkilerine karşı kendi hayatlarının otoritesi olduklarına yönelik bir tür teselli mükâfatı üretilmeye çalışılır.

Mimar Sinan'la Arabayatağı veya Yıldırım'ın kuzeyi ve güneyi arasındaki konut farklılaşmasının sakinler arasındaki toplumsal bölünmelere nasıl yansıdığı, sakinlerin alana yerleşme eğilimlerinin belirlenmesinde sınıf kültürlerinin etkisinin ele alındığı bu bölümde, her iki alan arasındaki farklılıkları/benzerlikleri özetlemekte fayda görülmektedir. Her iki mahallenin işçi sınıfından sakinlerin toplumsal kökeni benzerlik gösterse de toplumsal güzergâhlarındaki farklılık onların yer seçim davranışları üzerinde etkili olmaktadır. Mimar Sinan'da işçilerin göreli zenginlikleri, sektörel farklılıkları ve sendikal üyelikleri bakımından Arabayatağı'ndan farklılaştığını söylemek mümkündür. Bu durum onların toplumsal davranışları ve yaşam tarzları üzerinde bir farklılaşmaya yol açmasa da Mimar Sinan'daki sakinlere göre Ankara yolunun altı (Arabayatağı ve ona komşu Yavuz Selim gibi mahalleler) "suç yatağıdır." Mimar Sinan'daki işçilerin çoğu için Arabayatağı "her türlü insanın barındığı", "suçun kol gezdiği" bir yere dönüşmektedir. Bu durum işçi sınıfından olmayan kişiler için suçun doğrudan deneyimlemesinden kaynaklanırken işçiler için kalıcı olarak konumlandığı yerle diğerlerinin işgal ettiği yer üzerinden kendilerini karakterize etmekten kaynaklanır.

Mekânsal farklılıkların sembolik değeri gruplar arasında tahakküm ilişkilerinin üretilmesinde belirleyici olur. Sembolik sınıflandırmalar, bireylerin kendilerini konumlandırdıkları farklı mekânsal koşullar arasındaki etkileşimlerin ürünü olarak ortaya çıkabilmektedir. Burada sınır çizme pratikleri ekonomik sermaye, mesleki konum gibi nesnel

kriterlerle ilişkili olabileceği gibi çok yönlü ve karmaşık birtakım süreçlerin içsel ve dışsal unsurlarını içeren çeşitli stratejilerin diyalektiği etrafında da oluşabilir (Karademir Hazır, 2014a: 261). Arabayatağı'nda "yerliler ve sakinler" arasındaki mekân içi ayrımlar Mimar Sinan'a geçildiğinde yerini Arabayatağı üzerinden karşıt konum üreten değerlere, ahlaki sınıflandırma ilkelerine bırakır.

Alt sınıfların yaşam tarzlarının doğası, kendilerini birtakım değerler dizisinin özellikleri bakımından ayırmaya yönelik yatkınlık içermektedir. Çoğu işçinin daha gelenekselci, fikirlerden çok sonuçlarla ilgili ve sosyal hareketlilik konusunda kendilerinden çok çocuklarına dair umut içinde olduğu görülmüştür. İki mahallenin işçi sınıfından sakinleri için toplumsal terfi, kendilerinin değil çocuklarının elde edebileceği bir şeydir. Onlar çocukları için yeni bir kader çizmenin yolları üzerine çeşitli stratejiler geliştirmeye çalışarak, kendilerinin içine doğdukları koşulların müsaade etmediği "şeyi" çocuklarında görmekten memnun olacaklardır: "beyaz yakalı bir işe girmek, futbolcu veya ünlü olmak." Özellikle Arabayatağı Spor Kulübü her iki mahallede gençlerin hem sosyalleşme alanı hem de toplumsal hareketlilikte sıçrama noktası olarak değerlendirilmektedir. Zira bu kulüpten çıkarak önce Bursaspor'a, ardından İstanbul takımlarına transfer olan Volkan Şen'in dikey hareketliliği onların "sınıfsal" hayallerini süslemektedir.

5.2. OSMANGAZİ: KADİM ŞEHİRDEN ENDÜSTRİYEL KENTE

Bursa'nın ilk yerleşim bölgesi olan, tarihi ve kent turizmi açısından öneme sahip Osmangazi ilçesi; kentin en büyük ve nüfusu (881.451) en yoğun ilçesidir. En eski yerleşim bölgesi olması nedeniyle yapılaşmanın en yoğun olduğu alandır (Güler, 2019: 61). Doğuda Yıldırım'la sınırı Gökdere, batıda Nilüfer ilçesiyle sınırı Nilüfer çayları tarafından çizilen Osmangazi, iki bölge arasında sınır hattını oluşturur. İlçenin kaderinin endüstriyel bir kente doğru evrilmesinin arkasında birkaç tarihi kırılma noktası sayılabilir. İlki 19. yüzyılın ikinci yarısında (Gökdere ve Cilimboz derelerinin yamaçlarında) kurulan tekstil fabrikalarıdır. Çoğunluğu Fransız şirketler tarafından işletilen bu flatür fabrikaları sadece endüstriyel hamlenin erken adımlarını oluşturmaz. Aynı zamanda tarihi şehri modernleşmenin de laboratuvarına dönüştürür. 19. Yüzyılda Tanzimat reformları uygulanmaya başladığında Osmangazi (o dönemki adıyla Hüdavendigar Vilayeti) pilot bölge seçilir (Kaygalak, 2008: 169). Bu dönemde "geniş cadde ve hükümet binalarıyla yeniden yapılanan kent merkezi; dik açılı planda yapılmış mahalleleri ve demiryolu ile sanayileşen modern bir kente özgü pek çok özelliği bünyesinde taşımaktadır" (Kaygalak, 2008: 207).

İkincisi 1938'de kurulan Merinos Yün Fabrikasıdır. 1940'lı yıllarda tam faaliyete başlayan bu kamu sektörü işletmesi, kentte ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak endüstriyel gelişmelerin taşıyıcı gücü olmuştur. Üçüncüsü 1958'de tarihi kent merkezindeki büyük çarşı yangınıdır. Yangın sonrası modern kent planlama pratiği şehre egemen olmuş; böylece hem kentin sınırları genişlemiş hem de tarihi şehir merkezi, statü mekânları olarak öne çıkmaya başlamıştır. Yangın sonrası merkezi iş alanları kentin kuzeyine doğru sürüklenirken güneydeki tarihi kent merkezi, Çekirge'ye doğru uzanan hat boyunca konut alanlarına dönüşmüştür. Bu dönem turizm endüstrisi de etkisini göstermeye başlamıştır. Çekirge bölgesinden Uludağ'a uzanan yol boyunca yer alan oteller bu dönemde inşa edilmiştir.

Dördüncüsü ise 1990'lı yıllarda faaliyete geçen DOSAB'ın kuruluşudur. Bugün hala çoğunluğu tekstil işletmesinden oluşan DOSAB'a yakın alanlar, Osmangazi'nin işçi sınıfı mahallelerini oluşturmaktadır. Bu gelişmeler Osmangazi'de 2000'li yıllara kadar toplumsal yelpazede kuzey-güney ayrımının oluşumunda belirleyici olmuştur. 2000 sonrası kent merkezindeki alanların endüstriden tamamen arındırılmasıyla turizm niteliği öne çıkan Osmangazi, 2014'te UNESCO dünya miras listesine girdiğinde küresel gelişmelerden payını alma hedefine doğru hızla ilerlemeye başlamıştır. Bu doğrultuda 2020'lere doğru tarihi şehirde, marka kent olma yolunda tarihi açıdan öneme sahip olan Kapalıçarşı, Surlar ve Hanlar bölgesi gibi alanların turistik niteliği öne çıkarılmaya başlanmıştır.

Bu gelişmeler 2000'lere kadar Osmangazi'nin kuzey-güney bölgeleri arasında kalan alanları özellikle yerli nüfusun batıya doğru hareketiyle keskin yarılmalardan daha yumuşak geçişlere bırakmaya başlamıştır. Kent merkezinden Çekirgeye doğru uzanan Altıparmak, Kükürtlü gibi bölgelerde yükselen apartman bloklarıyla kuzeydeki gecekondu mahalleleri arasında oluşan (işçi-işveren, mavi-beyaz yaka) ayrışmalar merkezde otel, restaurant gibi işletmelerin yoğunlaşmasıyla yerini hizmetler ve imalat sektörlerinde çalışan gruplar arasında farklılaşmalara bırakmıştır. Yerli nüfusun artan demografik çeşitliliğe (ve toplumsal farklılaşmaya) karşı Nilüfer'e doğru hareket ederek gösterdiği sınıfsal refleks, göçmen grupları kent merkezine çekmeye başlamıştır[101]. Merkezde hizmetler sektörünün yığılması ve orta sınıfların terk etmesiyle çöküntü alanlarına dönüşen mahallelerdeki konutların alt sınıfların

[101] Araştırma sonuçlarına göre Nilüfer'deki yerli sakinlerin yüzde 36.7'sinin bir önceki ikamet alanı Kükürtlü, Altıparmak ve Sırameşeler gibi Osmangazi'ye bağlı mahallelerden oluşmaktadır.

erişimine açılması, bölgedeki demografik çeşitliliğin artmasıyla sonuçlanmıştır. Bugün Altıparmak ve çevresi Suriyeli göçmen grupların en çok yoğunlaştığı alanlar arasındadır.[102]

Buna mukabil Osmangazi'nin kuzeyini oluşturan alanlarda imalat sektöründe çalışanlar ağırlıktadır. Bu alanlarda Balkan göçmenleri için kurulan Hürriyet, Adalet ve İstiklal mahallelerinin henüz 1950'lerde yerleşime açılması, bu mahallelerin çevresine yapılan yerleşimlerin şekillenmesinde etkili olmuştur. 1970'lerin ikinci yarısında ve 1990'larda göç eden grupların yapılı çevreye ve ana ulaşım akslarının çevresine yerleşme eğilimi bu alanların hızla gelişimini beraberinde getirmiştir. Özellikle 1989 döneminde göç eden Balkan göçmenlerinin çoğunluğunun işçilerden oluşması[103] kentin kuzeyinde yer alan mahallelerin birçoğunun işçi sınıfı mahallesi olmasında kritik bir öneme sahip olmuştur. Şüphesiz yerli ve Balkan göçmeni nüfusun kahir ekseriyetinin kentin endüstriyel gelişime tanıklık etmesi; hem işçi hem işveren ayağı gibi üretimin her iki ucunun da taşıyıcılığını üstlenmesi; devam eden göçlerde ağ temelli istihdam fırsatlarının kapılarının muhacir nüfusa açılmasında önemli ölçüde pay sahibi olmuştur. Bu bölgede Hürriyet, Hamitler, Yunuseli, Akpınar, Bağlarbaşı, Yeni Karaman gibi mahalleler birinci, ikinci ve üçüncü kuşak muhacir işçi nüfusun yoğunlukta olduğu alanlardır. Nitekim Eşim (2020: 87)'in araştırmasının sonuçları da Balkan göçmenlerinin % 43'ünün bu alanda kümelendiğini göstermektedir. Öte yandan 77-78 Osmanlı-Rus Harbinden sonra göç edenlerin bir kısmının bu bölgeye yerleştirilmesi (Eşim, 2020) de Osmangazi ilçesinin göçmen karakteristiğini belirginleştirmiş, bu tarihten itibaren devam eden göçler, göçmenlerin bu alana tanıdık, akraba vasıtasıyla yerleşiminde belirleyici olmuştur.[104]

Bu gelişmeler Osmangazi'nin konut, ticaret ve yerleşme açısından diğer ilçelere kıyasla oldukça heterojen dağılımlar sergilemesine yol açmıştır. Bölgenin hem imalat hem de turizm endüstrisini içinde barındırmasının yanında birçok kamu kurumunun da bu alanda kümelenmesi

[102] Osmangazi'de yer alan toplam Suriyeli göçmenlerin (61.188) yüzde 26.3'ü bu bölgede ikamet etmektedir.

[103] Ciğerci Ulukan (2008)'nın araştırmasına göre bu dönem göç eden muhacirler arasında işçilerin oranı %31.2'dir.

[104] Bursa'da kentsel desenin şekillenmesiyle ilgili yapılan çalışmaların kahir ekseriyeti göçmenlerin yerleşme biçimini ele almaktadır. Buna göre Mutlu (2020: 137)'nun araştırmasında Balkan göçmenlerinin % 29.4'ünün Bursa'da ilk yerleştikleri alanın Osmangazi, ikinci bölgenin ise % 25.7'lik oranla Yıldırım ilçesi olduğunu göstermektedir. Göçmenlerin sadece % 12.3'nün ilk yerleştikleri bölge Nilüfer'dir. Osmangazi ilçesinde Bulgaristan doğumlu nüfusun ilçe nüfusuna oranı 1990'da yüzde 10 iken 2019'da bu oran yüzde 5'e düşer. Ancak ikinci ve üçüncü kuşak Balkan göçmenlerinin ilçedeki oranının çok daha yüksek olduğu öngörülebilir.

ilçedeki sakinlerin işçi, memur ve hizmetler sektörü gibi farklı meslek kategorilerinde çalışanlarından oluşmasında etkili olmuştur. Anket araştırmasının sonuçlarına göre Osmangazi'nin güneybatısında yer alan, Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu'lu göçmenlerin ağırlıkta olduğu Dikkaldırım mahallesinde hizmetler sektöründe çalışanların oranı % 38.3 iken imalat sektöründe çalışanların oranı % 21.7 olduğu görülür. Kentin kuzeybatısında yer alan, Balkan göçmenleriyle Bursa'nın batı kırsalından göç eden grupların yoğunlaştığı Akpınar ve Yenikaraman mahallelerinde ise imalat sektörünün ağırlığı dikkati çeker. Akpınar'da imalatta çalışanların oranı % 26.3, hizmetlerde çalışanların oranı ise % 19.3'tür.[105] Yenikaraman mahallesinde ise imalat sektörünün oranı % 72.9'la çarpıcı bir biçimde artarken hizmetler sektörü % 20.3'e kadar düşmektedir. Bu bölümde Akpınar ve Dikkaldırım mahalleleri odağa alınarak çoğunluğu işçi sınıfının güvenceli fraksiyonlarından oluşan sakinlerin Yıldırım'daki işçilere göre sınıf habituslarındaki değişimler ve buna bağlı mekânsal tercihlerde sınıfsallığın etkisi ele alınmaktadır. Buradan hareketle mekânın sınıf habitusu/kimliğinin inşasındaki etkisi değerlendirilmektedir.

5.2.1. Akpınar: Bursa'nın İlk İşçi Sınıfı Banliyösü

Eski adıyla Yalakçayır mevkiinde yer alan Akpınar Mahallesi kentin kuzeybatısında, Mudanya yolunun kuzeyinde yer alır (Arın, 2013: 229). BOSB'ın yanı başında yer alan Akpınar'ın henüz 1979'da gecekondu önleme bölgesi olarak ilan edilmesi, bölgede düzenli yerleşim alanlarının oluşumuna zemin hazırlar. 2010'lu yıllardan itibaren TOKİ'nin inşa ettiği (Doğanbey, Fidyekızık, Kayapa, Hamitler ve Hasanağa) sosyal konutlara kadar Bursa'da en büyük beş toplu konut inşasından (Merinos evleri, Kaplıkaya, Ataevler Emek Konutları ve Mimar Sinan Ulukent) biri olan 1050 Konutları bu bölgede yer almaktadır. Bunun dışında çeşitli büyüklükte özel konut kooperatifi, sendikalı kooperatif ve kamu işçisi kooperatifinin bu bölgede yer aldığı site adlarından anlaşılmaktadır.[106] Ancak konut yelpazesindeki çok katmanlı yapı mahallenin kuzeyine doğru dönüşüm geçirerek düşük maliyetli toplu konut kooperatifler yerini villa tipi müstakil evlere bırakır. Ancak bölgenin tümüyle düzenli yerleşim alanlarından oluştuğu söylenemez. BursaRay'ın kuzey hattında yer alan iki durak arasında (Bursa Organize Sanayi-Hamitler/Fethiye) geniş bir alanı kaplayan Akpınar'da, iki istasyon arasındaki mesafe

[105] Özellikle 2010 sonrası Akpınar ve çevresinden kuzeye doğru uzanan alanlarda kentsel dönüşüm endüstrisinin hız kazanması bölgenin demografik yapısının dönüşümünde etkili olmuştur. Akpınar'la ilgili bölümde bu dönüşüm değerlendirilecektir.

[106] Erengezgin (2007: 81)'e göre Akpınar'da kamu ve sivil olmak üzere olmak üzere çok sayıda sendikanın adını taşıyan yaklaşık 100'ün üzerinde konut kooperatifi bulunmaktadır.

konut farklılaşmasını net bir biçimde gözler önüne serer. Hamitler istasyonundan inildiğinde Abdulkadir Geylani Caddesi boyunca gecekondu tipi yerleşim, bölgedeki konut dokusuna egemen olurken, batı istikametinde Hancı Caddesine doğru toplu konut siteleri öne çıkmaya başlar. Bu geçiş aynı zamanda Yıldırım'dan Osmangazi'ye geçişin de izlerini taşır. Gerek Arabayatağı gerekse Mimar Sinan ve civar mahallelerdeki geleneksel alanların yerini Akpınar'da Hancı Caddesi boyunca kısmen kentli statüsünün metalaşmış göstergeleri alır. Mahalle bakkalının yerini marketler ve alışveriş merkezleri, evcil hayvan satışı yapan esnafların yerini petshopların aldığı görülür.

Şekil 18: Akpınar Müstakil-Villa Tipi Evler

Şekil 25: Akpınar Kooperatif Evleri

Şekil 26: Akpınar Mahallesinden BOSB Görünüm

Şekil 27: Akpınar Gecekondu Evleri

Osmangazi'de sözü edilen toplumsal yelpazedeki çeşitliliği, Akpınar önemli ölçüde yansıtmaktadır. 2000'lerin başında Erengezgin (2007: 81)'in bu bölgedeki araştırmasında villa tipi müstakil evlerdeki mukimlerin çoğunluğunun küçük işveren, sanayi veya kamu sektöründe orta kademe yönetici pozisyonlarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Buna karşı bölgedeki en büyük iki toplu konut projeleri olan 1050 Konutları ve Harikalar sitelerinin sakinleri ise düşük rütbeli memurlar veya güvenceli mesleklere sahip sendikalı, sanayi işçilerinden oluşmaktadır. Ancak bölgede özellikle 2010'dan sonra nüfus kompozisyonunun değiştiği, çoğu kişinin Mudanya veya Özlüce bölgelerine taşındığı mahalle sakinlerinin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim anket araştırmasının sonuçlarına göre mahallenin % 40.4'ü işçi, % 10.5'i esnaf ve % 7'si memurlardan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra yer değiştirenlerin oranlarına bakıldığında Özlüce semtine taşınanların bir kısmının (% 7.4) bir önceki ikamet adresinin Akpınar olduğu görülmektedir.

Akpınar, büyük ölçüde Bursa'nın batı kırsalından göç eden kişilerden ve Balkan göçmeni işçilerden oluşur. Bölge, çoğunlukla yüksek ücretli, sosyal açıdan güvenceli, eğitim seviyesi yüksek ve çocukları için daha kaliteli eğitim fırsatları olan işçiler için daha yüksek bir yaşam standardını sembolize eden bir yapıya sahiptir (Erengezgin, 2007). Ancak bunun Akpınar'a özgü bir durum olmadığını belirtmek gerekir. Yıldırım'a kıyasla, Osmangazi'deki

işçilerin çoğunluğunun ikinci kuşak işçilerden[107] oluşması, işçi sınıfının iki farklı fraksiyonu arasında yatay farklılaşma biçimlerini öne çıkarmaktadır. İşçi sınıfının eski üyeleri olan bu kişilerin çoğunluğu görece yüksek maddi avantajlara sahiptir. Anket araştırmasının sonuçlarına göre bölgedeki işçilerin % 34.7'si ev sahibi olup % 55.6'sı apartmanda ikamet ederken, % 33.7'sinin kendisine ait bir arabası vardır. İşçilerin gelir yaratma stratejilerindeki dönüşümde, kadınların işgücüne artan katılımı ve ebeveynlerinden sağlanan konut yardımları büyük pay sahibidir.

Osmangazi'deki işçiler, sadece maddi avantajlar değil toplumsal cinsiyet rolleri, yaşam tarzları ve çocuklarının eğitimine verilen önem gibi bir dizi toplumsal farklılıkları yansıtmaktadır. Şüphesiz kentleşme ve işçileşme deneyimlerindeki farklılık bu dönüşümlerin temel sebebidir. Nitekim Bourdieu (2017: 179) işçileşmenin erken ve geç dönemleri arasında yani kentleşmiş alt sınıflarla kente yeni göç edenler arasında yaşam tarzı bakımından farklılıkların olduğunu belirtir. Söz gelimi kırsal kökenli olup fabrikada yeni çalışmaya başlayan bir işçi ile birkaç kuşaktır işçi sınıfına mensup olan işçiler arasında yaşam tarzı, din ve politik tutumlar farklılık arz eder.

Akpınar'da görüşülen işçilerden Ercan'ın ailesi 1950 dönemi Bulgaristan göçmenlerinden. BOSB'ta 11 yıldır B fabrikasında[108] çalışan Ercan, uzun yıllar ailesiyle Hürriyet mahallesinda oturduktan sonra 2015'te Akpınar'a taşınır. Dedesine kadar uzanan işçilik geçmişi B fabrikasına yönelmesinde temel etkenlerden biridir. "Benim hayalim aslında yabancı dil okumaktı. Ama babam, Bağlarbaşı Endüstri Meslek Lisesinin B fabrikasıyla staj anlaşması var ve buraya gideceksin dedi yani. Baktığın zaman dededen bordrolu çalışanız yani. Hani babam okumuş olsaydı muhtemelen işçi olmazdım. Babam bir lise mezunu filan olmuş olsaydı onun görüşü bambaşka olurdu…" Ercan, üç kuşak işçilik geçmişi olmasına ve fabrikada vardiyalı olarak çalışmasına rağmen kendisini orta sınıfın "bir tık" üstünde konumlandırıyor. Zira fabrikada staj yaparken tanıştığı eşi "masa başı" bir işte çalışıyor, boş vakitlerinde "beyaz yakalı arkadaşlarıyla" basketbol oynuyor. İş yerinde kendisine bir üst departmanın teklif edildiğini ancak engelli kızıyla daha çok vakit geçirmek için reddettiğini söylüyor. Ercan'a mesleki veya işçi kimliğinin toplumsal konumunu belirlemesinde bir etkisi olup olmadığı

[107] Yıldırım'da yapılan anketlerde işçilerin % 93'ü babalarının mesleğini emekli olarak ifade etse de nitel araştırmanın sonuçları çoğu işçinin kırsal kökenli olduğunu göstermektedir. Buna karşı anketlerde Osmangazi'deki katılımcıların % 30'u babalarının mesleğini işçi olarak belirtmişlerdir. Nitekim bölgedeki nitel araştırmada da birçok işçinin babalarının mesleğinin işçi olduğu görülmüştür.

[108] B fabrikası Bursa'da otomotiv yan sanayiinde 60 yıllık endüstriyel geçmişe sahip olup birçok işçinin kentte çalışmayı en çok arzu ettiği 3 fabrikadan biridir.

sorulduğunda ise bunu yaşam tarzını işaret eden pratiklerle yanıtlıyor: "Yani bir insanın toplumsal konumunu ne gösterir? Yediği yemek mesela, okuduğu kitap, dinlediği müzik, çevresi, eşi dostu her şey gösterir aslında." Ercan, görüşme boyunca boş vakitlerinde Metallica veya Eminem dinlediğinin, yaz aylarında Duman ve Şebnem Ferah konserine gittiğini ve ücretli TV platformlarından yabancı dizi ve film izlediğinin üzerinde durdu. Ona göre tüm bu kültürel tüketim pratikleri insanın sınıfsal konumunu gösteren ayırt edici işaretlere dönüşüyor.

Vester (2005: 77) sınıfsızlık iddialarına yanıt üretmek üzere giriştiği, Almanya'da alt sınıf kültürleri üzerine yürüttüğü araştırmada insanların kimliklerini meslekleriyle değil habituslarıyla (yani yaşam tarzları, kültürel pratikleri vd) tanımladıkları sonucuyla karşılaşır. Buna göre yaşam tarzı ve habitus, işçilerin ortak bir kimlik bulmalarını ve kendilerini diğer çevrelerden ayırmalarını sağlayan ayırt edici işaretler ve pratikler olarak tamamlayıcı konumlara tekabül etmektedir. Akpınar'da sadece Ercan'ın ifadeleri değil görüşme yapılan diğer işçiler de benzer anlatılar etrafında toplumsal konumlarını tarif ederken yaşam tarzları etrafında çeşitli stratejilere başvurdular.

Örneğin Ercan gibi Balkan göçmeni olan Ümit, Yıldırım'da Y tekstil fabrikasında[109] 5 yıl güvenlik görevlisi olarak çalıştıktan sonra Akpınar'a taşınır. 43 yaşındaki Ümit'in mekânsal hareketliliği onun için toplumsal bir hareketlilik olur. Y'de tanıştığı eşiyle evliliği sonrası Akpınar'a taşınması ve BOSB'ta bir fabrikada depo görevlisi olarak işe başlamasıyla sadece mekânı ve fabrikada vardiyalı çalışmayı değil işçi geçmişini de terk eder. Ümit'in babasından miras aldığı işçi sınıfı geçmişi, eczacı kalfası eşiyle evliliği ve çocukken hayalini kurduğu 1050 konutlarından ev almasıyla artık geride kalır. Aslında hiçbir zaman işçi olmamıştır. Ona göre güvenlik görevlisi de bir tür beyaz yakadır. Bugünkü işine giderken "her gün amiri ceket, kendisi işçi tulumu" giyse de aynı birimde çalışmaları onun için yaka renginin değişiminde etkili değildir. "Ben de beyaz yakayım aslında. Onun yaptığı işi yapıyorum. Beraber işe gelip gidiyoruz. Bazen ben onu idare ediyorum mesela bazen de o beni. Dönüyor iş öyle böyle. Şimdi sen söyle ben mavi yaka mıyım?" Ümit'e görüşme esnasında yaka rengi üzerinden herhangi bir bahis açılmamasına rağmen sınıfa dair soruları daha ziyade yaka renkleri üzerinden tanımlamaya çalıştı. Kentsel eşitsizlik ise ona göre Yıldırım ve Nilüfer arasında olup Osmangazi Yıldırım'dan daha üst bir yerde konumlanmaktadır. "Şimdi sen söyle buraya bir kentsel dönüşüm gelse ne farkı kalır buranın Nilüfer'den. Metro durağı burda. Korupark burda. Eee…" Buna rağmen Ümit eşiyle beraber boş zamanlarını Akpınar'da geçirmez. Korupark

[109] Y, Bursa'nın 5 büyük tekstil fabrikasından biridir.

burada olmasına rağmen alış verişlerini Nilüfer'deki AVM'lerden yaptığını, dışarıya yemeğe çıktıklarında sıklıkla bu bölgenin popüler restaurantlarına gitmeyi tercih ettiğini ifade etmektedir.

Buna karşın Yıldırım'da (Mimar Sinan'da) ikamet eden ve tıpkı Ercan ve Ümit gibi BOSB'ta otomotiv yan sanayiinde çalışan Soner'in ifadeleri, faillerin toplumsal konum duygularının gelişiminde hem kent/mekân deneyiminin hem de kültürün kendine özgü bir iktisadı olduğunu göstermektedir: "Yani benim gördüğüm farklılık bizim fabrikadaki bu muhacir işçiler. Oturduğu yerlerden (mahalleden) hava atanlar, giyindiklerinden hava atanlar hep bunlar. Yani genelde ben yani karşılaştım. İki farklı fabrikada çalıştım mesela. İkisinde de öyleydi. Genelde elit, zengin. Ya zenginliği benim için önemli değil ama var yani. Havalılar, havalıları epey fazla ya da." 30 yaşındaki Soner[110], uzun yıllar Afyon'un Karapınar köyünde çiftçi olan babasının yanında çalışmış. Liseyi Isparta'da yatılı bir okulda okuduktan sonra Bursa'ya göç eden Soner, 7 yıldır BOSB'ta B fabrikasında çalışıyor. Sercan ve Ümitle aynı gelir ve eğitim seviyesine sahip olmasına rağmen Soner, Yıldırım'dan başka bir yerde yaşayamayacağını ifade ederken Ercan için Yıldırım, "genelde ilkokuldan mezun olanların, Doğu'dan göç edenlerin" yaşadığı bir yere dönüşmektedir.

"Toplumsal yapılar, temellük edilen fiziki uzamdaki yapılardan gelen sessiz buyruk ve çağrıların dolayımıyla yavaş yavaş zihin yapılarına ve tercih sistemlerine dönüşür" (Bourdieu (2015a: 227). Böylelikle bir sınır duygusu, kişinin dışlandığı mallardan, kişilerden, yerlerden dışlamaya götüren bir *yer duygusu* haline gelir. "Hani içinden geçtim ben oranın (Nilüfer'in), doktora falan gittim. Birkaç mağazaya gittim. Orası apayrı bir dünya. Yani mağazaları işte fiyatları, ne bileyim orada gezen arabalar bile farklı. Mesela bir Şahin'i çok zor görürsün, transit geçiyordur en fazla mesela, ara sokakta falan göremezsin o Şahin'i…" (Soner)

Kentin farklı alanlarında konumlanan failler toplumsal uzamdaki konumlarına yani sınıf habituslarına uygun ve çeşitli biçimlerde tepki ve uyum üretirler. Bu doğrultuda bir taraftan eşitlerinin sayıca fazla olduğu bölgeleri onaylarken diğer taraftan kendi türlerinin az olduğu ve istenmedikleri yerlerden kendilerini dışlama eğiliminde olurlar. İstenmeyen bu yerler, sermaye bilançolarının kendilerine kıyasla tersine dönmüş kişilerin yoğunlukta olduğu yerlerdir. Şüphesiz farklı toplumsal geçmişlere sahip olmanın yarattığı dünyayı deneyimleme biçimleri arasındaki mesafe, Ercan ve Soner'in hem toplumsal konum duygularını hem de yer seçim

[110] Soner'le görüşme Mimar Sinan'da yürütülen saha araştırmasında yapılmasına rağmen, Ercan'la benzer eğitim seviyesi ve gelir düzeyine sahip olması ve aynı işyerinde çalıştıkları için onun anlatılarına bu bölümde yer verilmiştir.

davranışlarını farklılaştırmaktadır. Bu, mekânsal tercih ve yerleşim stratejilerinin mekânın algılanış biçimine göre değişkenlik gösterdiğini; mekânsal pratiklerin, toplumsal sınıfların yerleşik eğilimleriyle uyumlu bir tutum sergilediğini ortaya koymaktadır. Yerleşik eğilimler olarak sınıf aidiyeti, ortak bir habitusa dayalı ve esas olarak aile ve çevreden aktarılan biyografik stratejilere dayandığında mekânsal tercihler, belirli bölgelerin tercih edilmesiyle bağlantılı olur. Bu, sınıfsal kimliklerin dinamik olduğunu ve çoğunlukla yerel bir alanda, sosyal ve fiziksel yapılarla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Bursa'da sınıf ve mekân arasındaki ilişkinin faillerin sınıf bilinci üzerindeki etkilerine odaklanan Erengezgin (2007) Akpınar ve Emek mahallelerinde yürüttüğü çalışmasında, bireylerin yer seçim kriterlerinin sınıfsal motivasyonların dışında oluştuğunu ileri sürmektedir. Buna göre, "sınıfsal konumun dışında belirlenen" sosyal sermaye ve ağ ilişkileri kişilerin yer seçiminde etkili olmaktadır. Elbette farklı soru setleriyle aynı alanı ziyaret eden araştırmacıların aynı şeyleri görüp rapor etmesi mümkün değildir (Rock, 2021: 31). Ancak Akpınar'da geçirilen 15 gün boyunca farklı meslek gruplarından çoğu kişinin mekânı tercih etme sürecinde sınıfsal saiklerin öncül kriterler arasında yer aldığı görülmüştür. Örneğin Ümit ve Ercan'ın Akpınar'dan memnuniyetinin tersine Hancı Caddesi üzerinde yer alan bir sanat atölyesinin sahibi olan Nisa'nın bölgeyle ilgili deneyimleri diğerlerinden farklı yönde bir tutum sergilemektedir.

Akpınar'da villalar bölgesinin üst sınırında lüks bir toplu konut sitesinde oturan 43 yaşındaki Nisa, 20 yıldır bu bölgede ikamet etmektedir. Babası Karabük Demir-Çelik fabrikasında "personel müdürlüğünden" emekli, annesi ise öğretmen emeklisidir. Bursa'da yatılı bir okulu kazanmasının ardından gümrük memuru olan eşiyle evliliğinden sonra bu bölgeye taşınır. Uzun yıllar ev hanımlığı deneyiminden sonra, birkaç ay halk eğitim kursunda aldığı ressamlık eğitimiyle resim yapmaya başlar. Çeşitli illerde ve Bursa'da birçok alışveriş merkezinde resim sergileri açar. Ancak Akpınar ve çevresindeki mahalle sakinlerinin çalışmalarına ilgisiz kalmasından şikâyetçidir. "Genel olarak burada yaptıklarıma ilgi gösterirler ama siz de gördünüz mesela biraz önce gelen müşterilerimi. İşte evindeki sehpayı boyayayım derdinde o. Hani nedir? Ev hanımıdır. Bellidir geliri. Yani bu tabloyu üç bin, beş bin, on bin vererek satın alamaz yani. Öyle bir zevki de yok. E tabii yani öyle bir bakış açısı da yok. Yani duvarına tablo assa ne olur? Asmasa ne olur? Sadece bir görsel olarak görüyor. Genelde baskı bir resim de asabilir oraya yani. Ya onun için o tablo, evde sıradan bir süs tabii. Ama Özlüce'de veya Bademli'de olsam değişir müşteri yapısı. Daha çok kişiler gelir. Buraya gelmiyorlar mı geliyorlar ama çok nadir." Nisa, boş zamanlarında Türk sanat müziği dinliyor, alışverişlerini bu bölgedeki sosyete pazarından yapıyor ve evinde klasik, "ağır" mobilyaları

tercih ettiğini belirtiyor. "Yani burada da otururum ama şimdi 1050 konutlarına bakın. Eskisi gibi değil. Eskiden sadece Merinos işçileri vardı. Çok saygılı kimselerdi. Son 10 yılda her şey değişti burada. Doğulu göçmen doldu. Prestij Park Elite'de de öyleleri yok mu, tabi var. Ama en azından bir eleme var. Sitenin kuralları var. Burası gibi değil yani."

Bireyler toplumsal kategorileri, belirli pratikleri ve beğenileri damgalayarak ifade ederken aynı zamanda sınıflandırmada kendi konumlarını da tayin ederler. Nisa, sınıf veya mekâna dair soruları "hepimiz insanız" şeklinde yanıtlasa da Akpınar'ın çeşitlenen demografik yapısı onu bir süre sonra lüks bir sitede yalıtılmış bir alanda yaşamaya iter. Öte yandan Akpınar'da Doğu'lu göçmen gruplarının oldukça az olduğu bilgisi paylaşıldığında, bölgenin batısında kalan Emek mahallesinde bu grupların daha çok yoğunlaştığını ve sıklıkla burayı ziyaret ettiklerini ifade etmektedir. Akpınar'ın işçi sınıfından sakinlerine kıyasla Nisa'nın orta sınıf konumu, alanın hiyerarşik yapısına karşı refleksler geliştirmesine yol açar. Bu, belirli bir alanda yaşamayı reddeden katılımcıların, toplumsal uzamda orada yaşayanları temsil eden noktaya göre uzakta, karşıt bir konumda konuşlanma arzusunda olduklarını göstermektedir.

İşçi sınıfının eski üyeleri için Akpınar, Yıldırım'ın birçok mahallesinden farklı ama Nilüfer'den farksız bir yerdir. Ancak mahalle içi sınıf kompozisyonundaki değişimler, mekânda farklı tabakalaşma ve iktidar pratiklerini uygulamaya koyarak, sınıfsal farklılıkları mekân içi ayrışmalara dönüştürmektedir. Bir diğer ifadeyle mekân, iktisadi farklılıkları ayrıştırıcı göstergelere dönüştüremediğinde mekânın belirli bir yerinde inşa edilen ayrıcalıklı temsiller (lüks toplu konut siteleri, rezidanslar vd) sınıfsal konumlara berrak görünümler kazandırır. Bu, sınıf bilincinin mekânın dışında değil, bizatihi içinde, ona gömülü bir biçimde oluştuğuna işaret eder.

5.2.2 Dikkaldırım: *Burası Varoş Orası Nişantaşı*

Osmangazi'nin batı ucunda Nilüfer'e komşu olan mahallesi Dikkaldırım, güneyinde yer alan Sultan I. Murad Hüdavendigâr'ın külliyesi nedeniyle uzun zaman Hüdavendigâr adıyla anılır (Kaplanoğlu, 2001: 89). İlçenin kuzeyindeki yerli ve Balkan göçmeni nüfusa kıyasla sakinleri çoğunlukla Karadeniz ve Doğu'lu göçmen gruplardan oluşan mahallede[111], ilk yerleşimler 1970'li yıllara rastlamaktadır. Güneyinde Çekirge ve batısında Kükürtlü mahalleleri yer alan Dikkaldırım, Osmangazi'nin çok katmanlı yapısının saydam bir görüntüsünü sunar. Mahalle sakinlerin % 38.1'i hizmet sektöründe çalışanlardan oluşurken, %

[111] Mahalle nüfusu TÜİK kayıtlarında 19.101 olarak geçse de mahalle muhtarının ifadesine göre nüfus bunun 3 katından fazladır. Anket araştırmasının sonuçlarına göre nüfusun yüzde 40'ı yerlilerden geri kalanı Doğu'lu ve Karadenizli göçmen gruplardan oluşmaktadır.

21.7’si imalat ve % 11.7’si ise inşaat sektöründe çalışanlardan oluşmaktadır. Mahallenin sektörel dağılımlarındaki çeşitlilik sınıf yapısındaki çeşitliliği ortaya koymaktadır. Buna göre sakinlerinin % 41.7’sini işçiler, % 21.7’sini esnaf ve zanaatkârlar, % 11.3’ünü memurlar ve % 3.3’ünü ise profesyonel meslek grupları oluşturur.

Mesleki ve sektörel çeşitliğin tezahürlerini konut farklılaşması üzerinden okumak mümkündür. Hayran, Dikkaldırım ve Zübeyde Hanım Caddelerini çevreleyen üçgen görünümlü bir alanda konumlanan mahallenin Kükürtlü’ye doğru, doğu sınırında düzenli yerleşimler öne çıkmaktadır. Kurtarılmış bir adacığı andıran bu bölgedeki site tipi konut alanlarında küçük işverenler ve profesyonel meslek gruplarına mensup kişiler ağırlıktadır. Buna mukabil Dikkaldırım ve Hayran Caddesini çevreleyen geniş bir alanda apartman, site ve gecekonduların çizdiği karmaşık örüntü kentleşmenin tüm çarpık izlerini taşır.

Şekil 19: Dikkaldırım’ın Kükürtlü Sınırındaki Site Tipi Yerleşim Alanları

Şekil 29:Dikkaldırım ve Hayran Caddesi Arasındaki Alanı Çevreleyen Konutların Görüntüsü 1

Şekil 30: Dikkaldırım ve Hayran Caddesi Arasındaki Alanı Çevreleyen Konutların Görüntüsü 2

Gecekondu tipi hanelerde meskûn nüfus, ağırlıklı olarak Karadenizli ve Doğulu göçmen gruplardan ve Bursa'nın güney kırsalındaki ilçelerden gelen kişilerden oluşmaktadır. Mahalle sakinlerinin ifadelerine göre Osmangazi'nin eski yerleşim alanlarını oluşturan, kent merkezine yakın mahallelerden Dikkaldırım'a taşınanlar son dönemde hayli artmıştır. Nitekim anket araştırmasının sonuçları da sakinlerin ifadelerini doğrulamaktadır.[112]

Bu durum toplumsal hareketlilik ve demografik yapıdaki dönüşümler gibi farklı motivasyonlar etrafında gerçekleştirilen kent içi yer değiştirmelerin sadece orta sınıfa özgü mekânsal pratikler olmadığını göstermektedir. Kentsel ayrımların yeni rotaları, her grubun kendine özgü sosyalleşme deneyimi ve sınıf habitusuna özgü seçmeci yakınlıkları etrafında simgesel yatırımlara dönüşebilmektedir. Bir diğer ifadeyle mekânsal tüketim pratikleri, sosyal köken, toplumsal güzergâhtaki çeşitlilik, sahip olunan sermayenin türü, arzu ve temayüllerin yönüne göre değişebilmektedir. Bu, göç ve toplumsal hareketliliklerin kent içi yer değiştirmeleri dinamik kıldığını, toplumsal sınıfların mekânsal dağılımını sürekli dönüştüren, devingen bir güce sahip olduğunu da gösterir (Güvenç, 1999).

Sivas göçmeni 43 yaşındaki Turan'ın ailesi, 1986'da Bursa'ya göç ettiklerinde, kent merkezine yakın, Sırameşeler semtine yerleşilir. Orta ve lise öğrenimi sürecinde taksi şoförlüğü yapan babasının maddi imkânsızlıkları Turan'ı erken yaşta çalışma hayatına girmek zorunda bırakır. 20'li yaşların ortasına kadar garsonluk ve komilik gibi çeşitli işlerde çalıştıktan sonra, bir arkadaşının vasıtasıyla, DOSAB'ta otomotiv yan sanayiinde faaliyet gösteren E firmasında işe başlar. E'de çalışma arkadaşının iş kazası geçirmesiyle NOSAB'ta plastik ve kimya sanayiinde faaliyet gösteren C fabrikasına geçişi onun için kritik bir dönüm noktası olur. Turan'ın bu fabrikada sendika baş temsilcisi olması ve Dikkaldırım'a taşınma süreci, toplumsal tabakadaki yeni yerini de belirler. "Benim oradan (Sırameşelerden) ilk kaçma nedenim, evlendim. Çocuğum olursa yetiştirmeye uygun daha böyle sakin, sessiz bir muhitin güzel olduğu bir mahalle aralığında yetiştirmek istemem oldu. Hani bizim orası Alemdar, Soğanlı oralar çok karışık. Doğu kesim daha çok oldu aslında. Yani eğitim, eğitim seviyesi biraz daha düşük buradan. Yani şurada gezdiğin kadar orada gece rahat gezemezsin. Ama şöyle bir şey var. Hemen hemen orada çoğu kişi birbirini tanır. Bu güzel bir şey. Ama yine de ordakiler, burdakilerden daha farklı, karışık yani. Mesela çok Erzurumlu arkadaşım var. Bursa'nın her kesiminden var orada. Yani Yenişehir'inden tut, dağlısından tut. Anladın mı? Karacabey'inden

[112] Mahalle nüfusunun yüzde 35.4'ü bu bölgeden kişilerden oluşmaktadır. Bu mahalleler sırasıyla, Alemdar, Soğanlı, Sırameşeler, Gaziakdemir, Çiftehavuzlar, Başaran, Gülbahçe ve Çirişhane gibi 1970'lerde kurulan alanlardır.

tut, hepsinden var. Mesela pazarcı arkadaşlarım çok vardı. Ama ne var, kültür farkı var. Mesela orada kahve kültürü çoktur. Bütün arkadaşlarım kahvehanede… Sen nereye gideceksin? Mecbur oraya gideceksin. Bak şuradaki kahvehaneyi görüyor musun? Adamlar kâğıt falan oynamazlar burda. Ama şimdi git Sırameşelere herkesi boş boş kâğıt oynarken görürsün. Şimdi bir de Suriyeliler geldi, bizden çok Suriyeli var…"

Turan her ne kadar Sırameşeler'deki sakinleri tarif ederken "hepsi benim arkadaşım" dese de, yaşam tarzı farklılıkları etrafında çizdiği toplumsal mesafeler onu Dikkaldırım'a "terfi ettiren" meşru sebepler olur. "Mesela geçen gün aradım birisini neredesin dedim, ne iş yapıyorsun? Ya dedi, Mudanya'da bir gece kulübünde bodyguardlık yapıyorum. Hani çok farklı orada biliyor musun? Anladın mı? Olaylar çok farklı…" Toplumsal mesafeyi belirtmenin sonsuz çeşitliliği olabilir. Bu bireylerin habituslarında kayıtlı, çoğunlukla doğaçlama gerçekleşen stratejilere bağlı olarak değişkenlik gösterir. Turan'a görüşme esnasında Dikkaldırım'da da çoğu kişinin kahvehaneye gittiğini ve bu bölgenin de göçmen çeşitliliğini içerdiği belirtilse de Sırameşeler'deki kahvehane ortamı onun için, "eğitim seviyesi düşük, tembel insanların, dumanla dolu kart oyuncularının" olduğu, düşük statülü bir sosyalleşme biçimini temsil eden bir yerdir. Buna karşı Dikkaldırım, daha steril bir yaşam alanı sunmaktadır.

Turan'ın sakin, steril mahalle imgesinin tersine kendisini muhafazakâr kimliğiyle ifade eden 28 yaşındaki Bilge'nin Dikkaldırım'a dair deneyimleri farklılaşmaktadır. "Dikkaldırım bir kere güvenliksiz bir yer. Ben burada işte hani üç defa falan şahit oldum. Hani kavgalar polis, kavruluyor böyle? Yani bir kere bayağı böyle bir adamın bıçakla karşıdaki adamın üstüne koştuğuna tanık oldum. Güvenlikli bir yer değil, en azından benim için değil. Trabzonspor'un maçları olduğunda çıkın bakalım caddeye neler oluyor. Sonra çocukların küfrettiğine şahit olabilirsiniz. Geçen mesela, baktım çocuk arabamın lastiğini indiriyor. Şimdi mesleğim gereği, çocuk psikoloğuyum ben. Ona yaklaşırken daha özenli olmak gerekiyor. Onun için dedim ki tamam bak, sen arabalardan çok iyi anlıyorsun ve ben arabamı sana emanet etmek istiyorum. Onu koru. Tamam abla, sen merak etme dedi. Hani bakın çocuklar böyleler. O, can yakmak ya da birine zarar verme niyetiyle yapmadı eminim ki. Gerçekten merak etmiş de olabilir. Onun için hemen bıraktı. Yani şimdi Allah nasip ederse evlendikten sonra taşınacağım buradan. Bir sitede ev bulduk. Oraya geçeceğiz." Bilge'nin, ücretli öğretmenlik döneminde bu bölgede bulunan özel bir kolejde iş bulması, Dikkaldırım'ın şehrin birçok yerine eşit mesafede bir konuma sahip olması ve hareketli çarşısı onu buraya "taşıyan" kriterler olmuştur. Ancak toplumsal güzergâhındaki yukarı doğru hızlı hareketlilik sonucu cazip mahalle imgesi yerini "damgalanmış Dikkaldırım" görüntüsüne bırakmıştır.

Özdeşlik ve ayrım ilişkisi sınıflar arası rekabetin temelini oluşturur. Bir grup (tabi konumlar) toplumsal ve fiziksel mekânda yaratılan sembolik bütünün parçası olmaya çalışırken, diğer grup (egemen konumlar) toplumsal konumunu bütünden ayırarak, kendini bu sınıflandırmanın dışında inşa eder. Burada ayrım, failin kendisini ötekiyle farklılaştırarak kurduğu mücadele kozu olur. Şüphesiz kentin belirli alanlarda meskûn olan kişilerin sahip olduğu sermaye karmalarının toplam değeri, bu mücadelede alanları damgalayıcı bir güç oluşturur. Bu durum, faillerin alanın sınıflandırıcı kimliklerin içinde yer alma veya bunlardan kaçınma arzularını motive eder. Kendisini işçi sınıfı kimliğiyle ifade eden Turan için, Sırameşeler'e gelen Suriyeliler veya pazarcılık gibi serbest mesleklere mensup diğerleri gibi "aşağıdan gelenler", onun sınıflandırılmaktan kaçındığı kimliklerdir. Sınıfla alakalı soruları "bizi üst sınıf zannetseler de orta sınıfız aslında" şeklinde ifade eden Bilge içinse, Dikkaldırım'ın kendi konumuyla uyuşmayan mekânsal imgesi yer değiştirmeyi onun için zorunlu bir tercihe dönüştürmektedir. Bilge, ücretli öğretmen olarak geçirdiği iki yılın ardından sosyal hizmetler kurumuna kamu personeli olarak atanır. Kamu personelliğine terfi etmesinden kısa bir süre sonra yakın bir arkadaşıyla psikolojik danışmanlık ofisi açar. Toplumsal hiyerarşinin üst sıralarına doğru hızlı hareketi, değişen sosyo-ekonomik temelin farklı birtakım pratikleri üretmesi zorunlu hale gelir. Bir diğer ifadeyle sınıf kimliğin değişen şekillerinin kültürel sonuçları artık yeni yaşam tarzına uygun kültürel nişler aramasına yol açar. Nilüfer'de gittiği "yoga stüdyosu", "nitelikli kahveciler ve butik mağazalar" onun imtiyazlı konumuyla örtüşen ve Dikkaldırım'ın çarşısından farklılaşan alanlar olmaya başlar. "Yani isterim ki ileri de çocuklarım kendi 'akranlarıyla' büyüsün. Odunluk'ta bir sitede ev bulduk geçenlerde. Oraya geçeceğiz inşallah." (Bilge) Lüks konut sitesinde inşa edilecek steril yaşam alanı, alt sınıf kimlikleriyle mesafe koymayı ve bu mesafenin çocukları için zararlarının sağaltılmasını amaçlar.

Şüphesiz mekânsal tercihlerde kişinin toplumsal uzamdaki konumuyla tutum ve beklentilerini bir araya getiren habitus önemli bir etkiye sahiptir. Toplumsal gruplar arasında sınıf habitusuna dayalı farklılaşmalar, mekânsal ayrımları önemli ölçüde şekillendirmektedir. Burada belirli bir yeri işgal süresi, o yerin mevcut toplumsal konumla uyumlu, sembolik değerini muhafaza etmesine bağlıdır. Alana/mekâna sonradan giren oyuncular/sakinler, alanın statü değerini tehdit ettiğinde ise mekân devalüasyona uğrayarak terk edilmesi zorunlu olan bir yere dönüşmeye başlar. Ancak yer değiştirmeler, sahip olunan kaynak türüne göre değişen farklı sınır çizme pratikleriyle meşruluk kazanır. "Burası Suriyelilerle doldu, mahallenin ahlakı bozuldu veya çocukların küfrettiğini duyuyorum" gibi ahlaki sınıflandırmalar mekânsal

hareketliliği meşru kılan referanslar olur. Bilgenin Dikkaldırım'dan, Turan'ın ise Sırameşelerden kaçma arzusu, kültür ve mekânın sadece ayrıcalıklı sınıflar tarafından kullanılan sembolik bir tahakküm aracı değil; aynı zamanda aşağıdan gelen, yukarı doğru hareketli alt sınıflar tarafından kullanılan bir araca dönüştüğünü göstermesi bakımından kritik bir önem taşır.

Dikkaldırım'da, Bilge gibi, sınırlı sayıdaki profesyonel meslek kategorisine mensup kişilerin dışında, sakinlerin çoğunluğunu hizmet sınıfının genç ve orta yaşlı üyesi işçiler oluşturur. Mahallenin batısında yer alan Nilüfer'e bağlı Odunluk ve civarındaki cafe, restaurant veya lüks toplu konut siteleri, bu kişiler için en cazip, evlerine en yakın istihdam alanlarıdır. Uzun bir süre kent merkezinde yer alan bir mağazada tezgâhtarlık yapan Derya, yaklaşık 1 yıla yakın bir süredir Odunluk'ta yer alan bir toplu konut sitesinde güvenlik görevlisi olarak çalışmaya başlar. Her gün Dikkaldırım'dan Odunluğa geçerken, kentsel eşitsizliği tüm farklılığıyla deneyimlemesine rağmen, onun için iki alan arasında herhangi farklılık yoktur. "Bence bir farklılık yok. 'Onlar' da 'biz' de aynıyız. Yaşam tarzlarımız mesela. Bizden çok da farklı değil onlar. Hani ben ilk geldiğimde ön yargılıydım. Dedim bunlar üstten burunludur. Ama sonra baktım onlar da bizim gibi ŞK'dan[113] alışveriş yapıyorlar. Yani ben bizim kesim için düşünmüştüm mesela onu, hani daha çok ucuz marketlere gideriz. Ama yok, onlar da gidiyor. Kadınları da, bizim gibi güne gidiyor. Yazın, termosa vesaire çay koyup bahçeye iniyorlar. Bizim gibi şıpıdık terliklerle insanlar işte takıp örtüsünü, yemenisini markete gidiyor, geliyor. Aynıyız yani. Sadece arabaları farklı, evleri farklı, gelirleri farklı ama genel olarak yaşam şekilleri bu." Derya'ya yaşam tarzlarıyla ilgili herhangi bir farklılık olup olmadığı sorulmasa da görüşme boyunca sosyal farklılığı yaşam tarzları arasındaki ilişkiden hareketle yorumlamaya çalıştı. "Yani ben de alışverişlerimi Sur Yapı AVM'den yaparım mesela. Ha onların ki gibi ne bileyim Network'den falan alamam belki ama işte Koton gibi mağazalara giderim. Ya da biz de onlar gibi Hüdavendigar parkına yürüyüşe falan çıkarız yani. Tek fark, köprü ayırıyor iki tarafı. Hepsi o yani"

Alemdaroğlu (2017) Ankara'da, genç hizmet sınıfı işçilerinde mekânsal ayrışmanın öznellik deneyimlerini inşa sürecini odağına aldığı çalışmasında, kentsel eşitsizliği çalıştığı iş yerleriyle oturdukları mahalleler arasında deneyimleyen kişilerde mekânsal ayrışmanın alt sınıf kimliklerini pekiştirici bir rol oynadığını belirtir. Ancak Derya hem mekânsal farklılıkları hem de iki bölgenin sakinleri arasındaki sosyal mesafeyi yakından deneyimlemesine rağmen ona

[113] Türkiye'de uygun fiyatlarıyla öne çıkan zincir marketlerden biri.

göre sınıfsal bir farklılık yoktur. Maddi avantajlar bakımından farklılıklar olsa da bu sınıfı kuracak güçte değildir ve yaşam tarzları "o kesimi" kendisine yakın kılmaktadır.

Genç işçi sınıfından kadın işçilerin sınıfsal farklılığı nasıl deneyimlediklerini ele alan Skeggs (1997), işçi sınıfından kadınların sınıfsal görünümlerini gizlemesinin, bizatihi sınıfsal konumlarının sonucu olduğunu ileri sürer. Buna göre kadınlar için işçi sınıfı kültürü sadece bir yokluk göstergesi değil aynı zamanda toplumsal olarak arzulanmayan bir değer olarak tanımlanmaktadır. Derya'nın küçük bir dokuma atölyesinden işçi emeklisi babası ve kendi işçi konumuna rağmen farklılığı reddetmesi işçi sınıfı kökeninin onda yarattığı negatif çağrışımdan kaynaklanır. Bu durum, bir dizi kültürel tüketim pratikleri aracılığıyla kendisini orta sınıfla özdeşlik kurmaya iter.

Ev hizmetlerinde çalışan kadın işçilerle işverenleri arasındaki ilişkilerde kadın öznelliğinin inşasını odağına aldığı *Kadınların Sınıfı* adlı çalışmasında Bora (2018: 55), kadınlarının yaşam tarzlarında sergilenen saygınlık, görünüş ve davranış pratiklerinin temelinde sınıfsal bir mücadelenin olduğunu ileri sürer. Bora (2018)'ya göre temellerini 19. yüzyılın sonunda kadınlığın bir orta sınıf işareti olarak kurulmasından alan bu mücadelede kadınlık, farklı derecelerde iktidarı içermektedir. Derya'nın kendisini orta sınıf kültürel tüketim pratikleriyle özdeşleştirmesinin altında, saygın bir kadın olarak onaylanma arzusunun yattığı düşünülebilir. Nitekim Derya'nın dışında, Dikkaldırım'da hizmet sektöründe çalışan diğer kadın işçilerle yapılan görüşmelerde, çoğu işçi, sınıfsal veya mekânsal farklılığı reddetse de, ayrımları karşıt sıfat veya zamir çiftleriyle kurdukları görülmektedir. Örneğin Odunluk'ta D işletmesinde temizlik işçisi olarak çalışan Feride için "burası varoş, orası Nişantaşı" olurken, çocuk bakım hizmetinde çalışan Sultan için, ayrımlar "bizim veya onlar gibi" insanlardan ibarettir. Buna rağmen gerek Derya gerekse diğer kadın işçiler için Dikkaldırım yaşanılacak bir yer olurken, mahallenin karşısında yer alan Odunluk onların uyum sağlayamayacağı bir yerdir.

İşçilerin çoğu habituslarına yani maruz kaldığı toplumsal koşullara ve toplumsal kökene göre eşitsizliği adlandırırken, sınıfsal sınır çizgilerini habitusunda kayıtlı stratejik doğaçlamalarla üretmektedir. Katılımcılar arasında sınıf, alternatif adlandırılma biçimlerinde karşılık bulsa da, kadınların sınıfsal kimliklerin üzerini örtme konusundaki hassasiyetleri, kültürel ve sembolik alanlarda eşitsizliklerin nasıl yeniden üretildiğini göstermektedir (Karademir Hazır, 2014: 238). Bu bağlamda işçi sınıfından kadınların kendilerini işçi kimliğiyle özdeşleştirmeme konusundaki ısrarı, aslında sınıfsal süreçlerinin gücünü gösteren bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır (Karadedemir Hazır, 2014c: 678).

Dikkaldırım, küçük işverenleri, mavi yakalı işçileri veya hizmetler sektörünün farklı kademelerinde çalışan işçilerin sadece mekânda bir araya geldikleri yer değil benzer yaşam tarzlarında da bir araya gelme arzusunda olduğu bir yere dönüşmektedir. Gerek Akpınar gerekse Dikkaldırım, kendi içinde mesleki yelpazede hayli geniş bir çeşitliliği barındırmasına rağmen yaşam tarzı yönünden benzeşmeleri, iki alanda da sakinlerin bir arada yaşama eğilimlerini güçlendirmektedir. Bu durum mesleklerden ziyade toplumsal uzamdaki konumların, sınıfsal/mekânsal farklılığı inşa ettiğini göstermektedir[114]. Ancak hem Akpınar hem de Dikkaldırım, Osmangazi'nin heterojen yapısını yansıtsa da iki alan arasında fiziksel mesafeler toplumsal mesafelerle önemli ölçüde örtüşmektedir. Akpınar ve çevresindeki[115] yerli ve Balkan göçmeni ikinci kuşak işçilere kıyasla, Dikkaldırım'daki birinci kuşak işçiler daha geleneksel bir habitusa sahiptirler. Akpınar'da çoğu işçi toplumsal konumunu yaşam tarzlarıyla tanımlarken, mekânsal ayrımı yakından deneyimleyen Dikkaldırım'daki birinci kuşak işçilerde alt sınıf kategorisi baskın kimlik yapılarına dönüşmektedir. Kadınların çalışma hayatına katılımı gibi toplumsal cinsiyet rolleri bakımdan Akpınar'daki işçi sınıfının eski üyeleriyle benzeşseler de erken çocukluk ve gençlik dönemlerini, kırsal yaşamın etkisinin sürdüğü alanlarda geçirmeleri daha geleneksel yatkınlıkları benimsemelerine yol açmaktadır. Bu bakımdan Dikkaldırım'da işçi sınıfının yeni üyeleri Yıldırım'daki kırsal kökenli işçilerle önemli ölçüde benzerlik gösterirken Osmangazi'nin kuzeyinde BOSB'a yakın alanlardaki işçilerden farklılaşmaktadır. Nitekim kentsel eşitsizlik bakımından Osmangazi'nin kuzeyindeki çoğu işçi için Nilüfer, kendi yaşam alanlarına benzer bir konuma tekabül ederken; Yıldırım'da ve özellikle kentsel eşitsizliğin yakın dolayımından geçen Dikkaldırım'da, Nilüfer kesin çizgilerle ayrılmaktadır.

İşçi sınıfının iki farklı fraksiyonu arasındaki yatay farklılaşma biçimleri onların yaşam tarzları, beğeni biçimleri ve yer seçim davranışları üzerinde de belirleyici olur. İşçi sınıfının eski üyeleri, kentleşmiş sınıf habitusuna sahipken kırsal kökenli işçiler daha geleneksel, dayanışma duyguları yüksek ve toplumsal hareketliliği endüstriyel istihdam fırsatlarında

[114] Çalışmanın sınırları dışına çıkma kaygısından dolayı burada yer verilme imkânı olmasa da Dikkaldırım'da ve Akpınar'da memur, esnaf veya zanaatkâr gibi farklı mesleklere mensup kişilerle yapılan görüşmelerde müşterek yaşam tarzları etrafında pozitif mekân algısının yerleşik olduğu görülmüştür. Bu kişiler farklı mesleklere mensup olsalar da benzer bir gelire sahiptir. Bu bağlamda onları yakınlaştıran hususun yaşam tarzlarında görünür olan müşterek habitusları olduğunu söylemek mümkündür.

[115] Osmangazi'nin kuzeyinde yerli ve Balkan göçmeni işçiler Akpınar ve civarına yakın alanlarda öne çıksa da bu bölgedeki Emek semtinin demografik yapısının önemli ölçüde farklılaştığını belirtmek gerekir. Doğu'lu ve Karadeniz'li göçmenlerin bir arada bulduğu Emek'te (BOSB'ın hemen karşısında olmasına rağmen) nüfusun çoğunluğunu serbest mesleklere mensup kişiler veya hizmetler sektöründe çalışan işçiler oluşturur (Erengezgin, 2007: 80).

görmektedir. Şüphesiz toplam endüstriyel ve kentsel deneyim süresi, işçileşme biçimleri ve görece maddi refah düzeyleri arasındaki yatay farklılıklar Osmangazi'yle Yıldırım'ı birbirinden ayırmaktadır.

Osmangazi'deki çoğu işçi toplumsal hareketlilik şansını çocukları için eğitim fırsatları üzerinden kurmaktadır. Kent deneyimi daha yüksek olan bu kişiler çocuklarının eğitimi üzerinde daha çok dururken toplumsal hareketlilik konusunda da daha iyimser bir bakış açısına sahiptirler. Buna mukabil Yıldırım'da çoğunluğu kırsal kökenli işçiler, toplumsal hareketlilik konusunda kendi yazgılarının çocuklarıyla benzeşeceği endişesi içindedir. Bunun ötesinde çoğu işçi, çocuklarına biçilen "işçi tulumundan" rahatsızdır. Onlar çocuklarının birtakım eğitsel becerilerden yoksun olduğu düşüncesiyle eğitim fırsatlarından dışlandığı kanaatindedir[116]. Çocuklarının da kendileri gibi işgücü piyasasındaki birtakım fırsatlardan dışlanacakları kaygısı, birçok kişiyi alternatif stratejilere yönlendirmektedir. Bunun için erişim ihtimalini daha yüksek gördükleri alt kademe memurluk veya futbolculuk gibi kariyer fırsatları onlar için toplumsal hareketlilikte sıçrama tahtası olmaktadır.

Her iki alanın yapısındaki farklılık, sahip olunan sermaye türlerinin değişen bilançolarındaki farklılıkların sonucudur. Bu, iki alanda da sakinleri işçilerden oluşan kişilerin değer, algı ve eylem repertuvarlarını biçimlendirirken, toplumsal ve fiziksel uzamdaki konumları, belirli pratik ve eğilimleri benimsemeye yönelik bir dizi yatkınlıkları oluşturmaktadır (Rosenlund, 2017: 13). Örneğin Yıldırım ve Dikkaldırım'daki çoğu işçi gündelik yaşamın kültürel pratiklerine mesafeli ve daha geleneksel alışkanlıklara sahipler. Onlar tatillerini "memlekette akraba ziyareti" veya günü birlik Eşkel, Armutlu, Kumla gibi Bursa'nın kıyı kasabalarında geçiriyor, arabesk ve Türk Halk müziği dinliyor ve giyim alış verişlerini kent merkezindeki geleneksel çarşılarda "tanıdık eş ve dostlardan" yapıyorlar. Bunun dışında geleneksel akrabalık ve komşuluk ilişkilerinin gerektirdiği pratiklere önemli ölçüde bağlı bir yaşam tarzları var.[117] Ancak geleneksel yaşam tarzı onlar için muhafazakâr bir

[116] Örneğin Mimar Sinan'da Selami 12 yaşındaki oğlu için gittiği veli toplantısında öğretmeninin çocuğu endüstri meslek lisesine göndermesi konusunda ısrarı yüzünden tartıştığını ifade etti. Yine bu bölgede Bursa'nın en büyük otomotiv fabrikalarından birinde çalışan Vedat, görüşme boyunca işyerinde insan kaynakları yöneticisinin "sende işçisin, senin çocuğun da işçi olacak, onun çocuğu da işçi olacak. Anladın mı? Bu böyle" ifadelerinin onda yarattığı öfkenin üzerinde durdu.

[117] Anket araştırmasının sonuçları bu gözlemleri doğrulamaktadır. Mimar Sinan'da sakinlerin % 64'ü yaşadıkları yeri, aile ve akraba çevresine yakınlık, komşularla ilişki ve "kendini yakın hissettiği insanlarla" bir arada yaşamak için yaşadıkları yeri tercih ettikleri görülürken, bu oran Arabayatağı'nda % 70'tir. Arabesk müziği tercih eden kişilerin oranı Mimar Sinan'da yüzde 71 iken bu oran Arabayatağında yüzde 78'dir. Tatil tercihleri bakımından benzer bir dağılım olduğu görülür. İki mahallenin sakinleri dağ tatili, deniz tatili, şehir turizmi, yurt dışı, karavan ve kamp tatili gibi seçeneklerin arasından % 98.3'lük bir oranla tatillerini akraba ziyaretleriyle geçirdiklerini belirtmektedir.

eğilimin ötesinde zorunlu bir tercihtir. Konut ve işgücü piyasalarının dışlayıcı dinamiklerine karşı, geleneksel, güvene dayalı ilişki biçimleri onlar için kentsel gündelik yaşamın sürdürülmesinde zorunluluğun tercihine dönüşmektedir. Bunun için yer seçimlerinde özellikle komşuluk ve akrabalık ilişkileri öne çıkmaktadır. Gerek Yıldırım'da gerekse Osmangazi'de işçi sınıfı mahallelerinin çoğunluğunda sosyal sermayeye verilen önem, kapitalist üretim ilişkilerinde orta-üst sınıf egemenliğine karşı geliştirilen alternatif mücadele stratejisi olur. Osmangazi'de Balkan göçmenleri ve yerli işçilerin işgücü ve konut piyasalarına erişiminde aile ve akrabalık gibi sosyal ağlar; Yıldırım'da, Anadolu'dan göç eden işçilerde ise, hemşehri ve arkadaşlardan oluşan ağ türü ilişkiler öne çıkmaktadır.[118]

Bunun yanında Yıldırım'da gerek işçiler gerekse kendi hesabına çalışan kişiler için çalışmak, erkeğe ait bir özelliktir. Kadınların çalışma hayatına katılımı mahremiyetin ihlali olup işgücüne katılım, genellikle ahlaki gerekçelere dayandırılarak reddedilmektedir. Kadınların istihdama katılımı, sadece kadın işçilerin ağırlıkta olduğu işletmelerde çalışma koşuluna bağlı olarak kabul görmektedir.[119]

Buna mukabil Akpınar ve çevresindeki ikinci veya üçüncü kuşak işçiler, daha modern yaşam tarzlarına sahiptirler. Komşuluk ilişkileri yerini yakın akrabalık ilişkilerine bırakırken yer seçimlerinde evin fiziksel koşulları, "daha önce ikamet edilen semtin kötüleşen koşulları" olarak öne çıkmaya başlar[120]. Bunun yanında arabesk müzik yerini popüler müziğe, Türk halk müziği yerini Türk sanat müziğine; akraba ve memleket ziyaretleri ise yerini Ege ve Akdeniz'de deniz kıyısında geçirilen tatillere bırakmaktadır.[121] İki alan arasında sosyal köken ve toplumsal güzergâhlardaki farklılıkla alanın kesişiminden doğan sınıf habitusunun hem beğenileri hem de yer seçimlerini tayin ettiğini söylemek kesinlikle mümkündür. Bu durum, alt sınıfların toplumsal yaşama aktif müdahalede bulunduklarını ve yaşam tarzı farklılıkları bakımından,

[118] Nitekim Ciğerci Ulukan (2008)'ın Balkan göçmenlerinin istihdam ilişkilerinde sosyal sermayenin rolüne yönelik araştırmasında özellikle kente ilk yerleşim sürecinde % 51,6'sının ilk gelen göçmen akrabaları vasıtasıyla iş bulduğu görülmektedir.

[119] Bu gözlemlerin Öztimur (2014)'un 2010'lı yılların başında Yıldırım bölgesinde Doğu ve Güneydoğu'dan göç eden kadınlarla yaptığı araştırmasının sonuçlarıyla örtüşmesi bölgedeki eğilimlerin sürekliliğini göstermesi bakımından önem arz eder.

[120] Yer seçim kriterine ilişkin yönlendirilen sorularda Akpınar'daki sakinlerin % 25'i evin fiziksel koşullarını, % 33'ü "kendim gibi insanlarla bir arada yaşama" ve % 16'sı daha önce ikamet edilen semtin kötüleşen koşulları şeklinde yanıtlarken; Dikkaldırım'da ise sakinlerin % 30'u komşularla ilişkiyi, % 31.6'sı "kendim gibi insanlarla bir arada yaşamı" ve % 6.7'si daha önce ikamet edilen semtin kötüleşen koşulları olarak yanıtlamıştır.

[121] Akpınar'da sakinlerin % 71.7'si popüler müziği, % 33'ü Türk sanat müziğini dinlerken Dikkaldırım'da bu oran sırasıyla % 59.3 ve % 28.4'tür. Tatil tercihlerinde deniz kıyısını yanıtlayan oranı ise Akpınar'da % 56.1, Dikkaldırım'da ise % 31.7'dir.

Bourdieu (2017)'nün iddiasının tersine, zorunluluğun beğenisine mahkûm olmadıklarını göstermektedir. Osmangazi ve Yıldırım'da işçi sınıfının iç hiyerarşisini gösteren sınıf-kültürel farklılıklar, alt sınıfların sadece yaşam tarzı ve beğeni yönünden değil yer seçim davranışları bakımından da farklılıklar sergilediğini ve sınıfın iki farklı fraksiyonunun farklı yaşam tarzı özelliklerine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İki farklı grubun hiyerarşilenmiş kent uzamdaki dağılımı, toplumsal uzamdaki konumlarının göstergeleri olmasının dışında sınıfın içi hiyerarşisinin de bir göstergesidir.[122]

Kentin nesnel dünyasında eşitsizlikler, faillerin öznel düzeyde toplumsal konum duygularını pekiştirici/dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Her ne kadar işçilerin birçoğu kendilerini belirli sınıfsal kategoriye yerleştirmeyi reddetse de toplumsal konumları konusunda pratik bir duyuya sahip oldukları, sınıfsal kategoriyi farklı adlandırma şekillerinden anlaşılmaktadır. Çoğu işçinin sınıfsal farklılığı deneyimleme biçimi onların sınıfı adlandırma biçimlerini de belirlemektedir. Bir diğer ifadeyle toplumsal farklılıkların deneyimlenme biçimi, kişilerin konum duygusunu oluşturmaktadır (Garret, 2022: 115). Toplumsal eşitsizliğin dolayımından farklı biçimlerde geçen kişiler, sınıf farkını nasıl ölçecekleri konusunda kendilerine özgü bir anlayış geliştirmektedir (Alemdaroğlu, 2017: 615). Bu, kentsel alanda "bireylerin toplumsal yapı içindeki konumlarının dinamik olduğunu, her türlü konum değişikliğinden etkilendiklerini ve bu durumun toplumsal konum duyguları üzerinde de belirgin bir etkisi olduğunu göstermektedir" (Meier, 2021: 14). Bu doğrultuda farklı mekânlar, farklı toplumsal sınıflardan manzaralar sunarken, sınıfın sadece belirli ekonomik ve sosyal kaynakların mevcudiyetiyle ilgili olmadığını, aynı zamanda, Reay (2005)'ın ifadesiyle, "psişik bir sınıf manzarası" ile sonuçlanan öznel bir duygusal gerçekliğe sahip olduğunu ortaya koyar.

5.3. NİLÜFER: STEP CEMİYETİNDEN SİTE CEMİYETİNE

Türkiye'de kentleşme, modernleşme projesine koşut bir biçimde yapılandırılır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren köktenci bir modernite projesinin uygulanması kentsel gelişmenin gerçekleştirilmesine bağlanmıştır. Hem modernitenin ekonomik boyutunun, kapitalist gelişme ve sanayileşmenin kurumsallaşmasında hem de modernleşme hedefi doğrultusunda toprağa bağlı köylü kitlelerin çözülerek hareketlilik kazanmasında kent ve

[122] Norveç'te alt sınıf kültürlerini ele alan Flemmen ve arkadaşlarının (2017) çalışmaların da benzer bulgulara rastlanır. Norveç'te alt sınıfların kendi ulusal bağlamlarında farklı sınıf kültürlerine sahip oldukları görülür. Buna göre alt sınıfların Karavanla tatile çıktığı, İsveç ve Norveç müziği dinlediği ve gazetelerde ünlüler ve kraliyet ailesi hakkında magazin haberlerini takip etmek gibi bir dizi farklı tercihte bulundukları görülür.

kentlileşme önemli bir yer tutmuştur. Kentler bu süreçte mekânsal düzenleme stratejileri çerçevesinde modernitenin yeri, çağdaşlığı yayan bir nitelik olarak görülmüş ve araçsal bir işlev yüklenmiş (Tekeli, 1998: 1-6; İçduygu vd., 1998); çağdaş ve düzenli bir kentlilik yaratma projesinde kültür merkezi bir yer işgal etmiştir (Aksoy & Robbins, 1999: 58). Bu bağlamda kente göç, modern Batılı gündelik hayat pratiklerinin içselleştirilmesinin ön koşulu olmuştur (Erder, 1999: 71). Toplumun geniş kesimlerinin geleneksel kültürel pratikler yerine, modern, Batılı kültürel pratikleri inşa edecek, düzenli ve bütünlüğü olan bir kent planlamasının geliştirilmesi hedeflenmiştir (Aksoy & Robbins, 1999). Ancak 1950 sonrası hızlı kentleşme ve nüfus artışı, yönetsel mekanizmaların zayıf bir kurumsallığa sahip olması, kentlerde spekülatif arsa piyasalarının etkili olması; yasal mevzuatın kentlerin dinamik yapılarına uyumsuzluğu ve artan konut ihtiyacına yanıt verilememesi gibi nedenler, mekânsal düzenlemenin kendiliğinden çözümlerle gerçekleştirilmesine yol açmış (Tekeli, 1998: 12); bu durum kentin yerli seçkinleriyle Anadolu'dan göç eden yani modernleşmenin merkez ve periferisinde kalan gruplar arasında, kentsel yaşamın "doğru" kodlarına aşinalık etrafında gerçekleşen sembolik çatışmalara yol açmıştır. Bu durum kentlerde formel (planlı) alanlar ile informel alanlar (plansız) arasında kültürel bölünmeleri dinamik kılmıştır.

Buna mukabil Nilüfer, Türkiye'de kentleşme/modernleşme projesinin uygulama alanı bulduğu ender alanlardan biri olarak hayli özgün bir örnek oluşturmaktadır. İlçe, Türk modernleşme projesinin kalıplarına uygun kent planlaması ve konut üretim pratiğinin uygulama sahası bulduğu nadir alanlar arasındadır. Osmangazi ve Yıldırım'la karşılaştırıldığında Nilüfer, sadece modern kent planlama pratiğinin saf görünümlerini değil; Türkiye'nin modernleşme düşüncesinin alegorisi olarak mekânda somutlaşan bir alt kent görünümü sunar (Tanyeli, 2004: 526). Bunun izlerini, site tipi yaşam alanlarının hâkimiyetinde, yapılı çevrenin fiziksel avantajlarında, mimari, estetik özelliklerinde ve bilhassa sakinlerin yaşam tarzı özellikleri gibi mülkiyetin tüm kategorilerinde görmek mümkündür. Bu bakımdan doğudan batıya doğru, Yıldırım'dan Osmangazi'ye geçiş toplumsal farklılaşmanın yatay izlerini taşırken Nilüfer, daha dikey bir farklılaşma biçimi ve homojen görüntüsüyle iki ilçeden keskin bir biçimde ayrışmaktadır.[123]

[123] Peyami Safa'nın ünlü romanı *Fatih-Harbiye*, Türkiye'de kentsel ayrışmayı sınıf-kültürel açıdan ele alan ilk metinler arasında yer alır. İki semt arasındaki iptidaî-modern, asrî-gerici gibi radikal kutuplaşmalar roman kahramanı Neriman'ın gözünden iki farklı toplumsal dünyanın gerilimi olarak okunur (Temel, 2022: 387). Peyami Safa (2019) *20. Asır Avrupa ve Biz* başlıklı eserinde, bu ikiliği *step cemiyetinden site cemiyetine* geçiş olarak tarif eder. Ona göre bu, "mistik eşikten riyazi olana yani matematik, rasyonel akla doğru bir hamle olmanın yanında muayyen bir merhaledir". Nilüfer'in Bursa'da hem mekânsal yarılmanın çizgisini belirlemesi hem de modernleşmenin alegorisini sunan, mekânsal ve toplumsal görünümün özgün bir örneği olması nedeniyle, bölümün başlığı Safa (2019)'nın yorumundan hareketle tercih edilmiştir.

1987 yılında ilçe hüviyetine kavuşan Nilüfer, aynı zamanda Türkiye'de ekonomik, toplumsal ve endüstriyel dönüşümlere yakından tanıklık ettiği gibi bu dönüşümlerin öncüsü olan ender ilçelerden biri olmuştur. 1990'lı yıllarda neo-liberal politikalar İstanbul, Ankara ve İzmir'den sonra Türkiye'nin gelişmekte olan diğer kentlerinde (Gaziantep, Denizli, Kayseri) etkisini gösterirken Nilüfer, ekonomik yeniden yapılandırmanın Bursa'daki girişimciliğini üstlenir. Bu, sadece konut üretim firmalarının artan sermayesinin kent mekânını dönüştürmesiyle değil endüstriyel hacimdeki genişlemeyle de kendisini gösterir. Türkiye'de devlet teşvikiyle inşa edilen organize sanayi bölgelerine karşı 1990'ların sonunda ülkenin ilk sivil organize sanayi bölgesi olan NOSAB, Nilüfer sınırlarında kurulur. NOSAB, Bursa'da endüstriyel üretimdeki ağırlığın tekstilden, makine ve otomotiv yan sanayiine geçişin de taşıyıcısı olur. NOSAB'ı, sırasıyla Hasanağa ve Kayapa OSB'leri takip ederken Nilüfer, kitle üretiminden esnek üretim sistemine geçişin izlerini belirgin bir biçimde yansıtmaya başlar. Bir taraftan sanayi üretimi ilçedeki ağırlığını arttırırken diğer taraftan finans ve hizmetler sektöründeki genişleme kapitalist üretimin tüm katmanlarını tek bir alanda yoğunlaşmış bir görüntüye kavuşturur. Türkiye'nin 2000 sonrası geçirmekte olduğu büyük dönüşümün izleri Nilüfer'de deşifre olurken ilçe, aynı zamanda seçkin bir azınlığın moral panik reflekslerle sürekli genişleyen mekânsal üretimine tanıklık eder.

Bursa'da 1990'lı yıllardan itibaren nüfus artışı toplumsal farklılaşmaları belirginleştirirken kentin yerli seçkinleri (Türkiye'nin kırsal karakterden kentsel topluma geçişinde yaşadığı demografik dönüşümün kentteki karşılıklarına), yeni yerleşim alanlarını simgesel yatırım alanlarına dönüştürerek yanıt üretmişlerdir. Öte yandan Türkiye'de 2000 sonrası büyümekte olan sanayi ve hizmet sektörünün kalifiye işgücü ihtiyacına, yaygınlaşan eğitim olanakları önemli fırsatlar vermiş; eğitim sermayesinde artış çalışma hayatında kadınların artan ağırlığıyla sonuçlanmıştır.[124] Bu, Türk toplumunda yeni orta sınıf karakteristiğinin baskın görünümlerini ortaya çıkarırken (Baştürk, 2022) Nilüfer, bu grubun seçmeci yakınlıklar etrafında örgütlendiği müşterek yaşam alanı olarak sivrilmeye başlamış; yeni orta sınıfların yaşam tarzlarının ima ettiği kültürel içerikleri somutlaştırarak sembolik bir değer kazanmıştır. Böylelikle kentin yeni seçkinleri, sınıf yelpazesindeki çeşitliliği kent

[124] Okuma yazma bilmeyenlerin oranı 1935 yılında %80,8 iken bu oran 2021 yılında %2,5'e düşmüştür (TÜİK, 2021). 1950 ile 2005 arasında, üniversite seviyesindeki okullaşma oranı yüzde 1.3'ten 1981'de yaklaşık %6'ya yükselmiş; 2016'da % 94 brüt okullaşma oranına ulaşılmıştır (Günay & Günay, 2016: 28) 2016 yılında, üniversite okuma çağında olan 20-24 yaş arası gençlerden % 42.34'ü bir üniversitede eğitim görmektedir. 2019'da % 43,4 olan yükseköğretim net okullaşma oranı, 2021'de %44,4'e yükselmiştir (TÜİK, 2021).Tüm bu gelişmelerle eş zamanlı olarak kent nüfusu hızla artmış, kır nüfusu 1970 ile 2020 arasında % 71.3'ten % 7'ye düşmüştür.

haritasına kazımakla kalmamış; kentsel yerleşimde işlevsel bir hiyerarşi yaratmıştır. Nilüfer'de sınıfsal ayrımların kent dokusuna gömülü sembolik işaretleri ilçenin farklı alanlarında duvar yazılarında, üst geçitlerinde ve bankları süsleyen yazı ve afişlerde sıklıkla görülebilir: "Nilüfer'de Yaşamak Ayrıcalıktır", "Gülümseyin, Nilüfer'desiniz", "Sporun Kenti Nilüfer, "Sanatın Kenti Nilüfer".

2000'li yıllardan itibaren orta ve üst sınıfların Nilüfer'in kendi içinde sürekli değişen konumu, kültürel yaşam alanlarının "aşağıdan gelenlerin" değer tehdidine karşı sürekli yer değiştirmesiyle sonuçlanmıştır[125]. Bir diğer ifadeyle nüfusun mekânda yer değiştirmesi Bursa'da tamamlanmamış bir süreç olup devinim haldeki bölünmeleri sürekli kılmıştır. Nilüfer'in girişinde yer alan İhsaniye ve Beşevler Mahalleleri orta sınıfların örgütlendiği ilk yerleşim alanları olmuş;[126] bunu 2000'li yılların başında Ataevler, Barış ve Cumhuriyet Mahalleleri takip etmiştir[127]. 2010'un ilk yarısında Özlüce semtinin içinde yer alan 29 Ekim, 19 Mayıs ve Yüzüncüyıl mahalleleri sınır çizen, yeni sınıf-kültürel eşikler olmaya başlamıştır. 2020'lere doğru ise Odunluk ve Balat, sınıf iktidarının yeni mekânsal temsilleri olmuştur. [128]

Bunlar arasında Odunluk ve Özlüce, orta-üst sınıf yaşam tarzını yansıtan birçok cafe, restaurant, eğlence merkezleri ve seçkin okulların tek bir yerde kümelenmesiyle oldukça özgün bir örnektir. Aynı zamanda alışveriş merkezleri ve güvenlikli sitelerin yoğunlukta olduğu bu alanlar, üst ve orta sınıf yaşamının kapsamlı bir göstergesidir. Bu bölümde Odunluk ve Yüzüncüyıl mahallelerinde orta-üst sınıf grupların yoğunlaştığı iki kapalı toplu konut sitesi (Prestij Park ve Saygınkent) odağa alınarak Nilüfer'i Yıldırım ve Osmangazi'den ayrıştıran sakinlerinin, sınıf habituslarındaki değişimler ve bu grupların mekânsal tercihlerinde sınıf kimliklerinin ve yaşam tarzlarının etkisi değerlendirilecektir.

[125] Nüfusun kent uzamında sürekli yer değiştirmesini nüfus artış hareketlerinden takip edilebilir. 1990-1997 yılları arası dönemde ilçenin nüfusu %105.82'lik bir artışla 65.799'dan 135.430'a yükselir (Karakurt Tosun, 2008: 139). Ancak 2000'e kadar bu oran yüzde 0.6'lık bir artışla 136.311'e yükselse de 2000-2007 arası yüzde 84 oranında (251.344) artar. Bu oran sırasıyla 2007-2014 arasında yüzde 49, 2014-2021 arasında yüzde 38 oranında artmıştır.

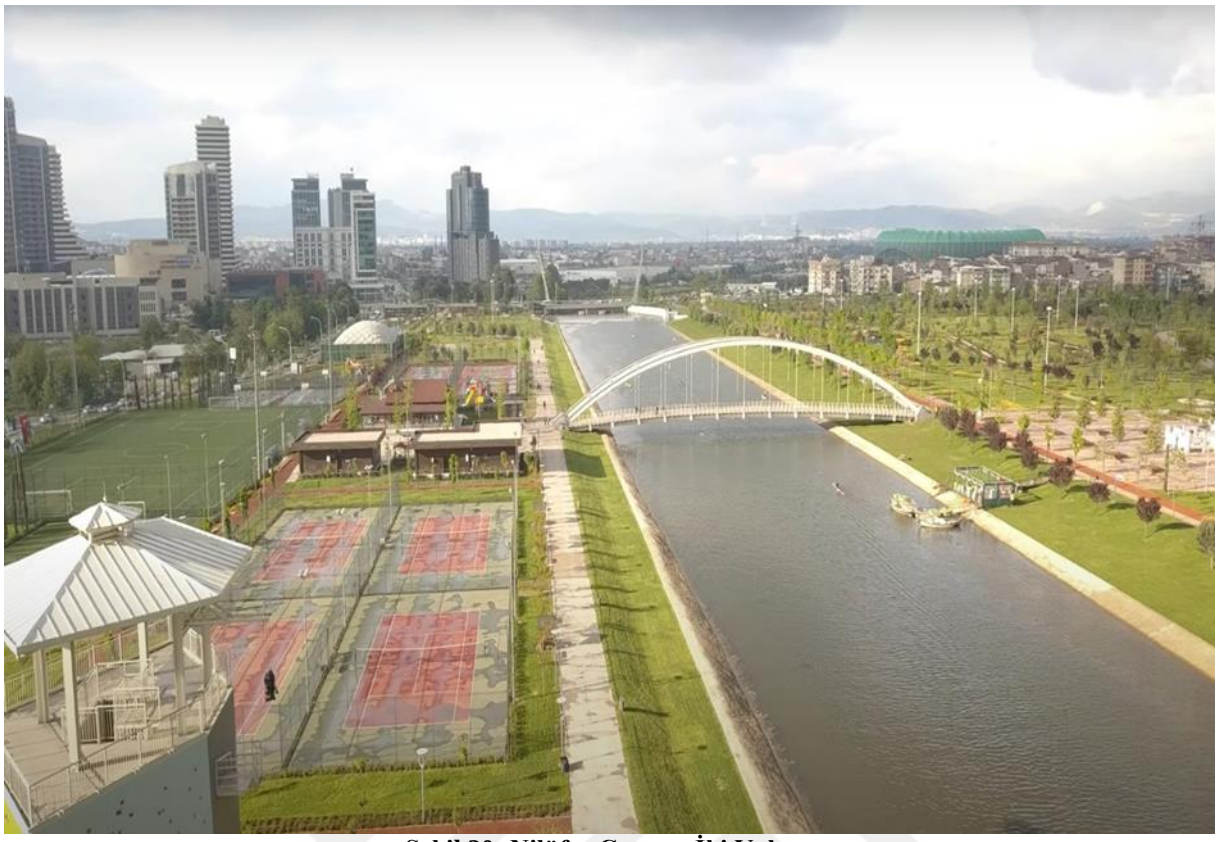
[125] Ataevler, 1982 yılında Belediyenin Batı bölgesindeki arazileri kamulaştırmasıyla imara açılmış ve bölge, Nilüfer'de pilot bölge olarak ilk yerleşim alanlarından biri olmuştur (Erez, 2020: 93). Kooperatif sistemiyle üretilen ve farklı meslek gruplarına göre konutların ayrıştığı planla yerleşimlerin başladığı bölgede, devlet kurumlarında hizmetli statüsünde çalışanlar ve PTT çalışanlarının kurduğu kooperatiflerin ağırlıkta olması, Nilüfer'de bir memur sosyolojisinin oluşumunda etkili olmuştur (Erez, 2020: 84).

[126] 2000'lerin başında Erengezgin (2007: 111)'in BOSB'de yaptığı araştırmada mühendislerin ve orta ölçekli işverenlerin Ataevler'de, özellikle bu alanda yer alan Fatih Sultan Mehmet bulvarında kümelendikleri görülür.

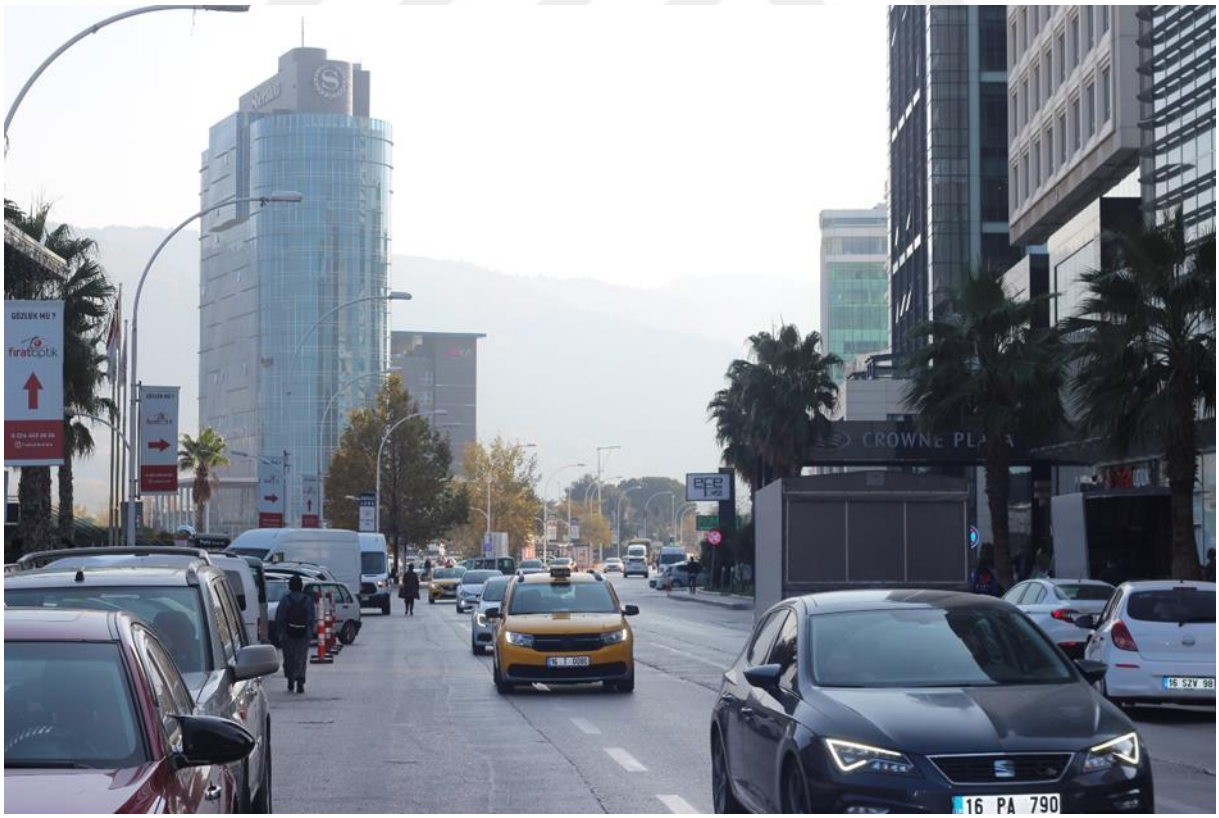
5.3.1. Odunluk: *Bursa'nın Manhattan'ı*

Bir yerin kent uzamındaki konumu, tıpkı toplumsal eşitsizliğin ilişkisel karşıtlıklarda ortaya çıktığı gibi, diğer mekânlarla ilişkisi aracılığıyla tayin edilir. Kentlerde birbirine komşu alanlar arasındaki fiziksel ve toplumsal mesafe, mimari görünüm, kamusal hizmetlerin karşılaştırılması iki alan arasındaki sınıfsal farklılıkları veya sınıf içi farklılıkları da açıklığa kavuşturur. Nitekim Bourdieu (2015a: 226) kentin farklı mekânları arasındaki tabakalaşma örüntülerini ancak bu mekânların birbiriyle ilişkisi içinde kavranabileceğini ileri sürer. "Paris uzamı iktidar alanının temel ayrımına tekabül eden 'sağ kıyı' ile 'sol kıyı' arasında, aşağı yukarı ekonomik ve kültürel güç kutupları, sanat dünyası ve iş dünyası, yöneticiler ve aydınlar arasında ikincil ama çok belirgin bir karşıtlık sunar" (Bourdieu, 1996: 16). Seine Nehri'nin sol kıyısında avangard haute couture (yüksek moda) evleri yer alırken sağ yakasında daha geleneksel moda evleri konumlanır (Pinçon-Charlot & Pinçon, 2018: 122). "Paris'in merkezindeki Fauborg Saint-Honoré Caddesi'ndeki iç mimarlar, işçi sınıfı caddesi olan Fauborg Saint-Antonie Caddesi'ndeki 'doğramacılar' ile bariz bir karşıtlık içindedir. Aralarındaki farklı aristokratik isimlerden bariz bir biçimde ayırt edebiliriz; ancak aynı zamanda, burada sunulan ürünlerin özellikler, mahiyeti, kalite ve fiyatları ile müşterilerin toplumsal statüsü vb. de bu farkı ortaya koyar. Bu karşıtlıklar, gerçek anlamda sembolik bir ayrım sisteminde tesis edilir."

Seine nehri Paris'i nasıl ikiye ayırıyorsa Nilüfer çayı da Bursa'yı öyle ikiye böler. Çayın sol yakasındaki Odunluk'ta, butik giyim mağazaları, konser alanları, alışveriş merkezleri ve eğlence merkezleri, üst düzey firmaların finans ofislerinin yer aldığı plazalar, lüks oteller ve kule görünümlü rezidanslar yer alırken; sağ yakasında konumlanan Dikkaldırım, bir önceki bölümde ifade edildiği gibi, daha geleneksel çarşıların ve gecekondu tipi konutların ağırlıkta olduğu bir desene sahiptir. Bu karşıtlık iki alan arasındaki cadde ve sokak isimleri ve işyerlerinin adlarından okunabilir. Dikkaldırım Caddesin yerini "Akademi Caddesine"; berber ve kuaförler yerini saç tasarımcılarına veya "hair dresser"lara bırakırken her şey soylu eş anlamlarıyla yer değiştirir. Yer değiştirmeler sayesinde ayrımlar tesis edilirken aynı zamanda mekânsal imge sembolik bir iyileştirmeye tabi tutulur (Bourdieu, 2017: 516). Bu, sadece iki alan arasındaki karşıtlığı öne çıkarmaz. Nilüfer'in kentin fiziki uzamındaki konumunu ve sakinlerinin ayrıştırıcı pratiklerini de ortaya koyar. Zira fiziksel yapıların dönüştürülme şekli, çoğunlukla farklı grupların sosyal pratikleriyle ilgilidir. Bu sayede bulundukları veya düzenli olarak ziyaret ettikleri mekanlara farklı yaşam tarzı sembollerini empoze ederler. Böylelikle konumlanmış nesnelerin çeşitli evrenleri - yerleşim alanları, okullar, restaurantlar, kafeler ve mağazalar - toplumsal olarak farklılaşmaya başlar (Rosenlund, 2017: 27).

Şekil 20: Nilüfer Çayının İki Yakası

Şekil 21: Odunluk Akpınar Caddesi Plazalar ve Oteller Bölgesi

Şekil 22: Odunluk Akademi Caddesi Rezidans Tipi Konutlar

Şekil 23: Odunluk Kapalı Toplu Konut Siteleri

1916 yılında Rumeli göçmenlerinin yerleştirildiği bir köy olan Odunluk, adını Nilüfer çayına Uludağ'dan atılan odunların bu köyden çıkarılıp depolanmasından alır. 1987 yılında

Nilüfer'e bağlanan bu alan 2001'de bölgede açılan ilk alışveriş merkezinin ardından, 2002'de BursaRay metro seferlerinin başlamasıyla giderek köy statüsünden çıkmaya başlar (Ulutaş, 2014: 245-333). Bölgede imar faaliyetleri 2005 yılında gündeme gelse de konut üretimleri 2012'den itibaren artış gösterir. Odunluk bugün, çok sayıda kapalı toplu konut sitelerinin bir arada olduğu, oldukça homojen bir kültür ve sınıf yapısının hâkim olduğu bir yapıya sahiptir. Bunlar arasında Prestij Park sitesi, bu bölgede hem site tipi yerleşimlerin ilk örneği olması hem de Bursa'da Müslüman orta sınıfların örgütlendiği ilk kapalı toplu konut kompleksi olması bakımından özgün bir örnek teşkil eder.

Orta sınıfların laik/seküler ve Müslüman fraksiyonları arasında sınıfsal rekabeti somutlaştıran alanlar arasında güvenlikli siteler, 2000'lerden itibaren bu grupların alt sınıf kimliklerinden yaşam tarzı temelli örgütlenmelerle ayrışarak yer seçim davranışlarında bulunduğu alanlar olarak öne çıkmaktadır (Tanülkü, 2012: 130). Erken örneğini İzmir'de Akevler Kooperatifiyle veren Müslüman orta sınıfların yoğunlukta olduğu yaşam alanlarını sırasıyla İstanbul'da Başakşehir (Özet, 2019), Ankara'da Çukurambar (Akçaoğlu, 2018) takip eder. Dini ve kültürel çeşitliliği deneyimleme süreçleri Ankara'da Çukurambar'ı, İstanbul'da Başakşehir'i inşa etmek yönünde motive ederken, Nilüfer'deki laik/seküler deneyim Müslüman orta sınıfları, toplumsal konumlarıyla uyumlu, "makbul" bir yaşam tarzını hayata geçirmek üzere bir araya getirir. Bu alanlar orta sınıf konumunu makbul koşullarda hayata geçirme hedefiyle inşa edilirken diğer taraftan orta sınıfların seküler fraksiyonlarının da Müslüman orta sınıflara karşıtlıkla tanımlanan alanlara yerleşme eğiliminde olduğu görülür[129] (Ayata, 2017; Üstüner & Hold, 2010; Kurtuluş, 2003).

Yerleşme işaretleri yabancı olsa da ("Prestij") Batılı yaşam tarzına alternatif bir yaşam alanı oluşturma arzusunda bir araya gelen Müslüman orta sınıflar, Odunluk'ta bir refah adacığı inşa ederler. Odunluk, Çukurambar ve Başakşehir'de olduğu üzere pür bir İslamcı deneyimi yansıtmasa da, İslâmi simgesel unsurların ön plana çıktığı bir alan görünümündedir. Bölgede İslamcı kültür endüstrisinin çeşitli varyasyonları olan kafe ve restaurantların yanında butik giyim mağazalarının bolluğu göze çarpar. Özellikle Akademi Caddesi boyunca sıralanan butik giyim mağazaları, çoğunlukla Müslüman orta sınıf beğenisiyle uyumlu bir kompozisyon

[129] Ankara Çay yolu bölgesinde yer alan "Mesa" (Üstüner & Hold, 2010) ve "Koru" (Ayata, 2017), İstanbul Kemerburgaz'da "Kemer Country" (Kurtuluş, 2003) gibi siteler İslamcı orta sınıflara karşıtlıkla tanımlanan seküler orta sınıf kimliklerin örgütlendiği yaşam alanlarıdır. Bir sonraki bölümde ele alınacak olan Nilüfer Özlüce semtindeki Saygınkent sitesi de benzer bir deneyime sahiptir.

sergiler. Aynı zamanda Nilüfer sınırları içerisinde, kadınlara özel tek yüzme havuzu da yine Odunluk bölgesinde konumlanır.

Çoğunluğu Anadolu kökenli sakinlerden oluşan Prestij Park sitesi ise, doktor, avukat, mühendis, akademisyen, banka müfettişi, tekstilci gibi Türkiye'nin 2000 sonrası oluşan orta sınıflaşma hacmindeki genişliği yalın bir biçimde yansıtmaktadır. 60 dönümlük bir arazide 39 blok ve 400'den fazla daireden oluşan site, dışarıyla teması sınırlı tutacak bir biçimde inşa edilmiştir. İçinde mukimlerin gündelik ihtiyaçlarına cevap veren market, lokanta, kuaför, kuru temizleme, kadın ve erkekler için ayrı birer yarı olimpik yüzme havuzu, sauna ve fitness gibi eğlence tesislerinin yanında site sakinleri için bir de mescit yer almaktadır. Sakinlerin çoğunluğunun buraya taşınma nedeni benzerdir. "İyi yaşam" vizyonlarını makbul mekânlarda hayata geçirmek için (iki çocuk, iki araba ve mutena bir alan) güvenlikli yerleşim bölgelerine taşınmışlardır.

Ancak site sakinlerinin İslâmi bir yaşam tarzını Nilüfer'de hayata geçirme üzere örgütlenerek Prestij Park'ı inşa ettiği söylenemez. Daha ziyade konut alımında alıcılar ve satıcının İslamcı habitusu arasındaki konumsal yakınlık (Göker, 2014: 292) bu alanı Müslüman orta sınıfların çoğunlukta olduğu bir görünüme kavuşturmuştur. "M yapıya ait bir yer burası. O adamlar da biliyorsunuzdur belki dindar insanlardır. Zaten yaptığı siteler de hep bu tiptir. Ama Prestij Park, Bursa'daki ilk muhafazakâr sitedir. Şimdi bir tane daha yaptılar mesela yukarıda. Neden böyle yapıyorlar şimdi? Adam açık havuzu yaptı diyelim. Ben muhafazakâr, kırmızı çizgileri olan bir adamım. Herkes bakacak oraya. Doğru mu şimdi bu? Benim kızım 18 yaşına geldi mesela şimdi. Elin adamıyla aynı havuza mı girecek? Benim eşim tesettürlü biri değil. Olmasını elbette isterim ama insanın içinden gelmesi gerektiğine de inanırım. Kızım kendi tercihiyle örtünmek istedi mesela. Ondan zaten buraya gelmek istedik." (Necmi)

Bursa'ya erken yaşlarda Şanlıurfa'dan ailesiyle göç eden Necmi, ortaokul ve liseyi İmam Hatip lisesinde okumuş. Uzun yıllar babasının bakkal dükkânında çalışmış, çaycılık yapmış, simit veya çekirdek satmış. 20'li yaşların sonunda ise toplumsal basamakları hızlıca tırmanmaya başlamış. Ticaret hayatına atıldıktan sonra kısa süreli bir iflasın ardından mağazacılık deneyimi başlamış. Bugün 10 kişiyi istihdam eden bir işveren pozisyonunda olan Necmi, uzun dönem Yeşil (Yıldırım) ve Çekirge'de (Osmangazi) kirada oturduktan sonra çocuklarını İslâmi bir çevrede büyütmek için 2012'de Prestij Park'a taşındığını ifade ediyor. "Yani ben Dikkaldırım'da da otururdum hocam. Biliyorsun orda da Anadolu'nun farklı yerlerinden göç edenler var. İşte Erzurumlu'su, Karadenizli'si falan çok fazla. Ama ne var şimdi. Dikkaldırım her türlü insanın yaşadığı bir yer. Hayata bakış açıları farklı. Kavgaları da

oldu biliyorsunuz belki. Bir aralar uzun süre polisler durdu. Çok sıkıntılılar yani ben orada o karma karışık yapıda, eğer imkânım elveriyorsa tabi, oturmak istemezdim"

Aytaç vd (2015)'nin Bursa'da suç olgusunu ele aldıkları araştırmada kentte sınıfsal farklılaşmanın oluşumunda suç korkusunun açıklayıcı bir etken olduğu görülür. Buna göre suç korkusunun en yüksek olduğu alanlar arasında Yıldırım öne çıkarken Nilüfer, diğer ilçelere göre hayli düşük çıkar. Buna rağmen Prestij Park'taki katılımcıların çoğunluğu için güvenlik, kolektif olarak düzenlenen standartlar arasında yer alırken mekânsal ayrışmaya meşruiyet sağlayan manevra aracı olur. Mahalleler arasında bölünme bu grupların daha yoksun hanelerin yoğunlaştığı alanlarla sınıflandırılmaktan kaçındığı, farklı toplumsal aidiyet süreçlerine eklemlenme arayışının sonucudur. Burada güvenlik söylemi gerçek bir tehdidin varlığından ziyade lüks konutların sunduğu huzur ve konforun bir parçası olarak statü temelli sınıfsal kaygıların dışa vurumu olur[130]. Nitekim Özyeğin (2004: 25) mekânsal ayrışmanın inşasını, toplumsal konumu belirsiz olan alt sınıfların denetimini kolaylaştırmak; mekânsal sınırları belirgin bir biçimde çizerek "kenar"da yaşayanların tehlikesinden korunmak; benzer yaşam alanlarına sahip olunması durumunda toplumsal düzenin sarsılacağından endişesini gidermek gibi amaçları olduğunu ileri sürer. Böylelikle güvenlik etrafında çizilen sınırlar orta sınıfların kentin geri kalanıyla arasındaki ayrım çizgilerinin göstergesi olur. Nitekim Necmi'nin yakın dönemde yaşadığı dikey sosyal hareketlilik alt sınıflarla keskin bir sınır çizme kaygısıyla sonuçlanır. Yoksul bir toplumsal geçmişi deneyimlese de yeni orta sınıf konumu, alt sınıf kimliğini tehlikeli kimliklere dönüştürür.

Necmi, Dikkaldırım'ı oldukça karmaşık, suçun kol gezdiği bir yer olarak sınıflandırarak alt sınıf kimlikleriyle mesafeyi fiziksel sınırlarla çizse de sınıfsal farklılığı seküler-dindar, beyaz-zenci gibi ikilikler üzerinden kurmaktadır. "Ya ben hiçbir sınıfta konumlandırmıyorum kendimi işin doğrusu. Ben en üst segmentle de oturur kalkarım, kendimi orada da konumlandırabiliyorum. En alt yer sofrasında oturan bir gariban fakirin yanında otururum. Ben kendimi her sınıfla da konumlandırırım ama onlar seni kabul eder mi? Etmez. Biz kabulleniyoruz ama reddetmiyoruz yani. Mesela Saygınkent'e gitsek böyle birşey söylemen mümkün mü? Sahibi dindarlara ev bile vermiyordu. Onlar bir sosyal sınıf oluşturmuş kendine. Bir dededen, babadan para kazanmış. Bursa'da 1940'larda, 50'lerde, 60'larda kendine bir yer

[130] Gerek ulusal (Aydın, 2012; Perouse & Danış, 2005; Özgür, 2006; İnsel, 1999; Ayata, 2017; Ayata & Ayata, 2002) gerekse uluslararası (Caldeira, 1999; Atkinson, 2006; Pinçon–Charlot & Pinçon, 2018) kent çalışmaları kapsamında yapılan araştırmalarda, güvenliğin mekânsal ayrışmanın inşasında temel bir araç olarak kullanıldığı görülür. Bu, kentin kaotik ortamından kaçışın ötesinde kamusal alandaki sınıfsal çeşitliliğe verilen refleks; sınıfsal farklılıktan kopuş stratejisi etrafında gerçekleşir.

edinmiş. Yani 90'lardan 2000'lerden sonra para kazananları, zengin olanları kendi aralarına almazlar. Yani bu parayla pulla ölçecek bir şey de değil. Bir alakası yok. Aristokrat olarak görünürler bunlar. Gittikleri yerlerde birlikte takılırlar. Seni içlerine alır gibi görünürler ama almazlar. İlk fırsatta senden kurtulurlar. Mesela onların içlerinde batanlar da vardır ama hala onların içlerindedir. Biz kendilerini kabullendik burda ama. Kuruluş amacı muhafazakâr aileler gelsin burada otursundu buranın. Ama sonra onlar da geldi. Biz de onlara hani kötü davranmış olsaydık, aşağılasaydık dururlar mıydı burda? Yani şu anda Bursa'nın beyaz Türklerinin bir kısmı bizim sitede oturuyor. Başlarda biz çoğunluktaydık ama başka yerlere, Özlüce'ye, Balat'a falan taşınanlar oldu."

Türkiye'de ayrımlarının tarihsel-sosyolojik temeli incelendiğinde köklerini modernleşme sürecinin dinamiklerinde bulan, Batı'lı kültürel formları benimseyen Alafranga/seküler gruplarla buna mesafeli Alaturka/dindar gruplar arasında yaygın kabul gören bir sınıf-kültürel hiyerarşinin varlığına tanık olunur (Rankin, vd, 2014; Gökarıksel & Mclarney, 2010; Üstüner & Hold, 2010; Navaro-Yaşın, 2017). Sembolik beyaz Türk statüsü Alafranga beğenisine sahip yüksek derecede eğitimli ve seküler üst-orta sınıflardan oluşurken, Alaturka yaşam tarzına sahip kesimler kırdan kente göç eden, geleneksel yaşam değerlerine sahip Müslüman alt-orta sınıflardan oluşur (Karademir Hazır, 2016: 5). Alafranga kültürel formlar her zaman Alaturka formlardan daha yüksek bir sembolik değere sahip olmuş; Batı'lı yaşam tarzı, sürekli bir statü/sınıf tehdidi olarak geleneksel olanla ilişkiyi uzağa itmenin bir aracı olmuştur (Karademir Hazır, 2014b: 17; Üstüner & Hold, 2010: 52-53; Bora, 2008). Hem ekonomik hem de kültürel sermayenin gerçekleşmesini gerektiren ayrıcalıklı toplumsal konum ile Batı'lı zevk ve yaşam tarzı tercihleri arasında kurulan eşmantılılık (Rankin vd, 2014: 162) toplumun simgesel uzamda dinin konumuyla alt sınıf kimliğinin bağdaştırılmasına yol açmıştır.[131] Ancak söz konusu iki kutuplu yapı yerini, 1980'li yıllarda başlayan, 2000 sonrası dönemde belirginleşen yeni tüketici tipolojisinin ve Müslüman orta sınıfların yükselişiyle toplumsal yelpazede geniş bir çeşitliliğe bırakmıştır. İslâm'ın kamusal alanda artan görünümleriyle yeni tüketici kapitalizminin ortaya çıkışındaki paralellik, İslâmi olarak tanımlanan tüketim

[131] Şüphesiz cumhuriyetin kurucu seçkinlerinin hâkim politik felsefesi ile dini alan arasındaki düşünsel gerilimin kültür ve siyaset arasındaki bağları aşındırması, nüfusun önemli bir kesimini resmi ideolojiye karşı yabancılaştırmış (Temel, 2017: 56), bu durum dini ve geleneksel değerlerin kırsal değerlerle özdeşleştirilmesine yol açmıştır. Buna karşı modernlik, gelenek karşıtı ilerici güçlerle özdeşerek Batı'lı yaşam tarzını benimseyen gruplar için simgesel bir sermaye fonksiyonu olmuştur (Yavuz, 2005b; 360; Göle, 2011: 102). Aynı zamanda cumhuriyetin makbul vatandaş tasavvuru üzerinden yükselen ulus inşası, kültürel köklere dair bir kamusallığı içerme eğiliminde olmuş; bu istikamette uygulamaya konulan sosyo-kültürel politikalar, bu politikalara destek veren sınıfların yeniden üretimini sağlarken aynı zamanda toplumsal alanda kültürel eşitsizliğin de kaynağını oluşturmuştur (Arun, 2014: 189).

ürünlerinin gözle görünür yükselişine sahne olmuş; yeni İslamcı kültür endüstrisinin oluşumu toplumsal tabakaları belirleyen temel kriterlerde dönüşüme yol açmıştır. Böylelikle ulusal repertuvardaki ikili sınıf-kültürel ayrışma biçimlerinin yerini çok katmanlı mekânsal görünümler almıştır[132] (Temel, 2022: 387).

Ancak Prestij Park örneği, Müslüman kimliklere orta sınıf karakteristiği eklenmesine rağmen iki kutup arasında sembolik çatışmaların sürdüğünü göstermektedir. Her ne kadar çatışmanın zemini değişerek sermayenin farklı formları öne çıkarılsa da çatışma biçimleri sembolik düzlemde sürdürülmeye devam eder. Site sakinleri arasında sınıfsal farklılıklar mekânsal olarak ifade edilirken sınıf içi farklılıklar, beyaz-zenci, muhafazakâr-Batı'lı gibi karşıtlıklarla kültürel sermaye hacmindeki eşitsizlik ve sosyal kökene dayalı sınıf-kültürel stratejilerle dışa vurulmaktadır. "Benim babam yüksek lisans yapmış biri. Ziraat Mühendisi. Türkiye Şeker Fabrikalarında 34 sene müdürlük yaptı. Annem, kayınpederim. Onlar hepsi öğretmen mesela. Annem ilkokul öğretmeni. Kayınpederim de basın yayını bitirmiş. Biz aynı mıyız şimdi?" (Sibel)

Bursa'da özel bir bankanın bölge müdürü olan 46 yaşındaki Sibel, tekstil mühendisi eşiyle evliliğinin ardından, 2000'lerin başında Bursa'ya taşınır. Burdur'da çoğunluğu "seçkinlerin" gittiği okullarda ortaokul ve liseyi bitirdikten sonra Gazi Üniversitesinde kamu yönetimi bölümünü "bilinçli" olarak seçer. "İyi derecede İngilize" öğrenimi sayesinde A Bankasının müfettişlik sınavını kazanır. 20 yıllık iş deneyiminin ardından eşinin tekstil sektöründe kumaş üretimine geçmesiyle, çocuklarının bakımı için emekliliğe ayrılır. "Tabi önce Dikkaldırım'a geldik. Oradan ev gösterdiler. Dedim bu ne? Çingene bunlar… Ben Ankara'dan, Bahçelievler'den gelmişim. Yapamam ben burda dedim. Sonra Dobruca'ya (Osmangazi) taşındık. Dikkaldırım'ın hemen üstü orası. Yani bir sokak neyi değiştirir insanın hayatında? Vallahi her şeyi değiştirir. Doburca'da inanılmaz sakin, huzurluydu. Ve biz on yıl orada çok çok büyük bir keyifle oturduk." Sibel, Dobruca'dan Odunluk'a taşınma nedenini,

[132] Nitekim yakın dönemde Müslüman yeni orta sınıfları Bourdieu'nün habitus kavramı çerçevesinde ele alan çalışmalar (Akçaoğlu, 2018; Özet, 2019), sınıfsal hareketliliğin grubun toplumsal görme ve bölme biçimlerini nasıl etkilediğine odaklanmaktadır. Ancak bu çalışmaların iki kısıtla malûl olduğunu belirtmek gerekir. İlki orta sınıflaşan muhafazakârlar varsayımıdır. Bourdieuyen perspektifte muhafazakârlık orta-üst sınıf ideolojisi olup bu gruplarda yaygın eğilim, toplumsal konumları muhafaza etme güdüsü çerçevesinde şekillenmektedir. Bu durumda alt sınıf pozisyonlarından hareket eden yeni Müslüman orta sınıfların "muhafazakâr" değil; toplumsal yörüngede, alt sınıf kategorilerden orta sınıf kategorilerine doğru "ilerlemeci" pratikler geliştirdiklerini söylemek daha akla yakın görünmektedir. İkincisi, Müslüman kimliklerde orta sınıf karakteristiğinin yaşam tarzlarındaki değişimin, ekonomik bir dönüşümden çok "siyasi bir dönüşümün tetiklediği sembolik bir dönüşüm" olarak gören yaklaşımdır. Ancak Türkiye'de son çeyrek yüzyılda orta sınıf hacminin toplumda farklı kimlikleri içine alacak bir biçimde genişlemesi ve bu grupların yaşam tarzlarında meydana gelen dönüşümler, bunun daha ziyade ekonomik dönüşümün sonuçları olduğunu göstermektedir.

kiracılıktan ev sahibi olma ve çocuklarının hareketliliği gibi sitede yaşamayı "zorunlu bir hale getiren" yapısal göstergelere dayandırsa da görüşme esnasında Dobruca'daki çocukların küfürlü konuşmalarından ve Nilüfer'in onun için çok "saygın, elit kimselerin" yaşadığı bir yer olduğunun altını çizdi. "İtiraz edersiniz, katılırsınız, katılmazsınız. Ama ben bu tarafın çok farklı olduğu kanaatindeyim. Niye farklı biliyor musunuz? Türkiye'nin en aydın üç ilçesinden biri yazarlık oranı baz alınaraktan diyelim. Üçüncü ilçesi Nilüfer. Ya Nilüfer'li olmak bir ayrıcalık Bursa'da. Niye? İşte bir Ankara'da Çankaya, iki İstanbul'da Kadıköy sonra üçüncüsü de Nilüfer. Türkiye'deki aydın seviyesi diyebileceğimiz bir kesim. Yani hayata bakış açısı, belediyeden beklentileri, hükümetten beklentileri, daha böyle somut ve üst düzey olan insanların barındığı bir yer. Biz taşındığımızdan beri zaten Odunluk'ta Bursa'nın Manhattan bölgesi olarak geçiyor. Bunu duydunuz mu? Ama o oturdu çünkü. AVM'si dışında işte rezidanslar falan var. Herşeyleri var. Sonrasında işte Sheraton'ın burada olması, yapılan yeni plazaların çokluğu falan filan. Burayı böyle acayip bir havasını, şeyini değiştirdi yani."

Ancak Sibel için "saygın ve ayrıcalıklı" Nilüfer imgesi Prestij Park'a taşındıktan bir süre sonra yerini "eğitimli kiracılarla eğitimsiz, kat maliki muhafazakârlar" arasındaki ikili ayrımlara bırakır. "Mesela sosyal tesislerinin bayan ve erkek olarak ayrı olması. Yani Saygınkent örneğindeki gibi orada bir açık havuzun ve bütün ailelerin kadınlı erkekli, çoluk çocuklu olması Saygınkent için bir avantaj ve bir tercih nedeni. Burada bizim öyle bir şeyimiz yok ne yazık ki. Çok muhafazakâr bir site burası. Maalesef maddi anlamda bir noktaya gelmiş insanların buradan ev alıp taşındığını gördük zaman içinde. Ancak eğitiminin olmadığını gördük. Üniversite mezunu çok azdır mesela. Yani bizim on, on beş tane doktorumuz vardır ama burada dört yüz dört hane var hocam. Hani tekstilci, iş insanı 'alaylı' dediğimiz kesim. Ama işte kültürlü mü dediğinizde orada değişiyor. Yani eşit şartlarda bu hayatı paylaşmaya çalışıyoruz. Hepimiz insanız. Bunda bir şey yok. Ama iş eğitim ve şu sohbetimiz gibi bir iletişime geçtiğinde biz bunu sağlayamıyoruz. Mesela yeni taşındığımızda daha bir iki ay olmuştu. Otoparka iniyorum. Derken aşağıdan da bir beyefendi çıkıyor. Şimdi orada kafa kafaya geldik. Bak karşı karşıya geldik. Günaydın dedim. Adama günaydın diyorsun, tanışıyor muyuz diyor… Eşime de sonra tembih ettim. Sakın dedim bak, başı kapalı bir komşumuz da olsa açık da olsa günaydın münaydın deme. Şimdi ailecek merhabalaştığımız ki biz kiracıların yoğunlukta olduğu bir apartmanda oturuyoruz. Yani komşularımın dışında hiç kimseye selam vermem ben… Yani bizim apartmanımızın da böyle yani tabii ki öyle eğitim seviyesi çok afaki değil. Ama dediğim gibi belirlediğimiz üç dört komşumuz var. Onlarla çok kapalı ve çok samimi bir şey hayatı yaşıyoruz."

Bireylerin gündelik yaşamlarında sergiledikleri kültürel pratikler bir tür köprü-kapı işlevi görür (Featherstone, 1996: 183). Uzamsal mesafede yakın olan sınıfın habitusuyla köprüler kurulurken bunun dışında olanlara kapılar kapatılır. Sibel sitede yakın olduğu kişilerden bahsederken benzer eğitim geçmişi, benzer beğeni profillerine referans göstererek kültürel sınıfı toplumsal sınırlara dönüştürür. Nitekim görüşme esnasında kendisi ve ailesinin düzenli spor yaptığını, sinemalara gittiğini, "eğitimli komşularıyla" akşamları basketbol maçları izlediklerini, "maalesef" tiyatroya gidemediklerini ve kendisinin "eğitimli bir orta sınıf" pozisyonuna sahip olduğunun altını ısrarla çizdiği görüldü.

Türkiye'de orta sınıfların farklı kesitleri üzerinde yürütülen araştırmalar (Rankin vd, 2014; Karademir Hazır vd, 2016; Karademir Hazır, 2014) orta sınıfların Müslüman ve seküler kesimlerinin müşterek mekânsal yakınlığa sahip olsalar da, iki kanat arasında rakip karşılaşmalarda kültürel bir ayrımın mevcut olduğunu ortaya koyar. Bu çalışmalarda katılımcılar bazen "aynı dili konuşuyor olma" (Karademir Hazır, 2014; 236) üzerinden sınıfsal farklılıkları inşa ederken bazen "taklitçi Batı'cılar ve kaba estetiğe sahip Müslümanlar" gibi karşıt sıfat çiftleri (Rankin vd, 2014: 164) üzerinden ayrımların kurulduğu görülür. Ancak Sibel, eğitimli komşularıyla "aynı eğitim dilini kullandıkları" için bir araya geldiklerini vurgulasa da sitedeki "muhafazakâr" gruplardan kendisini ayırırken sınıfsal farklılığı dolaysız (eğitimli bir orta sınıfım ben!) bir biçimde ifade etmektedir.

Ankara'da orta sınıfların farklı fraksiyonlarını odağına alan Karademir Hazır vd (2016), ekonomik sermaye birikimi ile kültürel sermaye yönünden farklılaşmanın, orta sınıfların dindar ve seküler grupları arasındaki çatışmanın oluşumunda belirleyici olduğunu ileri sürer. Buna göre Müslüman orta sınıflar her ne kadar bir hareketlilik deneyimi yaşamış olsalar da orta sınıfın tabi konumuna yerleşmelerinin arkasında kültürel sermaye yönünden düşük bir eğilim sergilemeleri yatar. Sınıf deneyiminin içselleştirilmesi, gündelik pratiklere yansıtılması ve Batı'lı yaşam tarzının ürettiği sembolik değer yüklü hiyerarşiler gruplar arasında farklılaşmayı üretmektedir. Nitekim Prestij Park'ın "beyaz azınlıkları için" komşularıyla (düşük kültürel sermaye sahibi olanlar) aynı evleri, aynı yaşam çevresini paylaşsalar da kendilerini onlarla aynı toplumsal sınıfa ait hissetmezler. Öyle ki site yönetimi her dönem bu iki grup arasında yer değiştirmektedir.

Site içi farklılaşma biçimleri sadece mekânın/mahallenin değil aynı yaşam alanları olarak lüks toplu konut komplekslerinin de kendi içinde birtakım tabakalaşma ve iktidar pratiklerini ürettiğini göstermektedir. Prestij Park örneğine benzer bir biçimde Wynne (1990)'nın İngiltere'nin kuzeyinde çoğunluğunu orta sınıf mukimlerden oluşan lüks bir toplu

konut sitesinde yürüttüğü araştırmada benzer bulgulara ulaşılır. Sitede sakinlerin birbirilerini taklitçi "sporcular" (the sporters) ve sahici "içiciler" (the drinkers) olarak damgaladıkları ve iki grubun benzer maddi avantajlara sahip olmasına rağmen sermayenin kültürel formunun yarattığı eşitsizliklerin site içi ayrımları oluşturduğu görülür. Bu durum site/alan içi ve siteler/alanlar[133] arası rekabet ilişkilerinin sınıf temelli sembolik sınırlar üzerinden çizildiğini göstermektedir.[134]

Bu bakımdan site içi/siteler arası damgalanma biçimleri "kara kalabalıklar-beyaz azınlıklar" gibi karşıtlıklar üzerinden kurulsa da gruplar arasında kültürel sermaye hacmi ve toplumsal kökene dayalı eşitsizliklerin sınıfsal farklılıkları inşa ettiğini söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim kendisini muhafazakâr kimliğiyla ifade eden Selim için böyle bir ayrım söz konusu olmasa da sitenin diğer muhafazakâr sakinleri "beyazlara" öykünmektedir. "Beyaz görünme çabası hocam. Beyaz Türk görünme çabası. Yani bizim içimizde birçok insan var. Bademli, Balat'a taşınmak için can atan tipler var yani. Beyaz Türk olma çabasından başka hiçbir şey değil. Ferrari gözlükler. Porsche arabalar. Hoş bende de Mercedes var ama olsun. Ben kendimi de eleştiriyorum." (Selim)

Babası işçi emeklisi olan 45 yaşındaki Selim, Uludağ Üniversitesi'nde tıp fakültesini kazanmasıyla Konya'dan Bursa'ya lisans eğitimini tamamlamak üzere gelse de uzun dönem öğrencilik yıllarının ardından burada ikamet etmeye karar verir. Uzmanlık eğitimini almasıyla birlikte Bursa'da çeşitli özel hastanelerde çalışmaya başlar. 10 yıla yakın bir süredir kendi muayehanesini açan Selim, Bursa'da Altıparmak ve Beşevler gibi mahallelerde oturduktan sonra, sitenin diğer "muhafazakâr" sakinleri gibi, çocuklarını İslâmi bir çevrede büyütmek için Prestij Park'a taşınır. Ancak diğer katılımcılardan farklı olarak buraya taşınmasının arkasındaki hiyerarşik ilkeleri dolaysız bir biçimde ifade eder: "Hani biraz mahalle kültürü hafif, böyle varoş demek istemiyorum ama daha böyle tam bir yapılaşma olmamış bir bölgeydi Beşevler'in alt tarafı. Halen de öyle. Küçük üç katlı binaların olduğu bir yerdi. Ya şimdi hem çocuk sayısı arttı hem de tabiri caizse biraz ekonomik durumumuz da iyileşince dedik ki bizde muhafazakâr hassasiyeti olan insanlarız. Böyle hem yüzelim ama işte bay, bayan ayrı olsun, çoluğumuz çocuğumuz, yaz-kış koşup oynasın rahat etsin diye bir yer bakınıyorduk. Vallahi çok yer gezdik

[133] Prestij Park'taki çoğu katılımcının anlatılarında Özlüce'de bulunan Saygınkent sitesi sakinlerini "sınıfsal öteki" olarak kurgulandığı görülmüştür.

[134] Türkiye'de site içi ve siteler arası rekabet ilişkilerini ele alan sınırlı sayıdaki çalışmalarda (Danış, 2001; Tanülkü, 2012) sakinlerin sınıf-kültürel stratejiler üzerinden ayrımları tesis ettiği görülmüştür. Örneğin Danış (2001: 158)'in araştırmasında katılımcılardan biri "…benim eşim Ankara Kolej mezunu. Annem de. Bir iki kere görüştük. Ayaklarını altına filan alıyorlar, facia, rezalet, kötü. Paranın getirdiği saygısızlık, görgüsüzlük" gibi ifadelerle site içi tabakalaşma pratikleri üretmektedir.

ama en son işte burada karar kıldık." Selim, sınıfa dair soruları "ben zenginim hocam!" şeklinde yanıtlasa da site içi ayrımları yaşam tarzı farklılaşmaları üzerinden kurarak kendisini bu sınıflandırmanın dışında konumlandırır: "Bizimkiler onlara özeniyor daha çok. Çocuklarımız onlar gibi yiyor içiyor. Hani bizim camiada ekonomik durumu değişince böyle olanlar oldu. Biz çok geç kaldık çocuklarımız için. Kendi içeriklerimizi oluşturamadık. Yani onlar da çok kültürlü falan değiller. Entelektüel olarak kendini geliştiremiyor kimse. Yani Batı'ya özeniyor onlar da tamam ama bakıyorsun İngiltere'nin düşükleri gibi giyiniyor. Ama garip işte yine de bizimkiler onlara özeniyor"

Türkiye'de toplumsal konum ve güzergâhları belirleyen önemli mekanizmalar olan göç, istihdam ve dinsel yatkınlıklar sınıfsal konumların tayininde özel bir öneme sahiptir (Tanülkü, 2012; Karademir Hazır, 2016). Meslekler hiyerarşinde özellikle doktorluk, kültürel sermayenin ekonomik sermayeye tahvilinde en etkili araçtır. Buna Türkiye'de, toplumun kutsal değerlerinin merkezine yerleşmede doktorluğun sahip olduğu sembolik önem eklendiğinde mesleğin hiyerarşisi bir kat daha artmaktadır. Bu bakımdan Selim sitenin diğer "muhafazakâr" sakinlerinden farklılaşarak kendisini bu sınıflandırmaların dışına çıkarır. Nitekim Selim'in dışında, profesyonel meslek kategorilerine mensup olup kendisini "muhafazakâr" kimliğiyle ifade eden katılımcıların, -Sibel'in "eğitimli komşuları" arasına girerken-, "beyaz Türk-muhafazakâr" ayrımlarını önemsediği görüldü. Örneğin Bursa'da bir üniversitede öğretim üyesi olan Serap, sitede böyle bir ayrımın olduğunun farkında bile değildir. Şüphesiz Serap'ın emekli olan babasının orta ölçekli bir işletmede geçmiş işveren pozisyonu, Bursa'nın statü değeri yüksek mekânları arasındaki hareketli geçmişi gibi ailesinden tevarüs ettiği sınıf terbiyesi (habitus) ve toplumsal yörüngesindeki hareketlilik (akademik kariyerin son basamağı olan profesör ünvanı) onu bu sınıflandırmanın dışına itmektedir.

Hal böyleyken Prestij Park'taki farklılaşmaları ideolojik yarılmalar değil kültürel sermaye hacmi ve sosyal kökene dayalı eşitsizliğin belirleyici olduğu sınıf-kültürel bölünmeler oluşturur. Siteye yerleşimler sadece İslâmi kimliğin muhafazasına yönelik bir motivasyon taşımaz. Muhafazakâr hassasiyeti dışarıda bırakan sınıfsal motivasyonlar siteye seküler grupların yerleşim arzularını güçlendirdiği gibi Müslüman orta sınıfların yer seçiminde de etkili olur. Örneğin Necmi ve Sibel için, Prestij Park'ın "beyaz, eğitimli azılıkları ve kara kalabalıkları" onları Dikkaldırım'daki alt sınıflar kadar rahatsız etmez. İki grup arasında oluşan sınıfsal yakınlıklar ideolojik bir filtre işlevi görerek iki kanadı da birbirleri için katlanılabilir kılar. Bir diğer ifadeyle sınıf, kültürel-siyasal kimlikleri yakınlaştıran veya uzaklaştıran görünmez bir mıknatıs olarak varlığını sürdürür (White, 2017: 209).

Orta sınıfın iki farklı fraksiyonunun kentteki kozmopolit kimliklerle sınıflandırılmaktan kaçınması, seçmeci yakınlıklar üzerinden türdeş alanlarda ikamet etme arzusu, mekânsal ayrışmanın üretken ilkesi olur (Savage vd., 2005a). Sınıf-kültürel deneyimlerin modernleşmenin "iki kutbunu" bir havzada erittiğini göstermesi bakımından bu durum, hayli önemli bir toplumsallığa işaret etmektedir. Bu bakımdan siteye yerleşimlerin muhafazakâr hassasiyetler veya ahlaki ve kültürel sınırlarda cereyan eden sembolik sınırlar değil, sınıfsal kaygılar etrafında gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Her iki grupta kendileri için tasarlanmış yeni alt kentlere ve lüks konut projelerine gelirlerindeki artış, yeni sınıf kimlikleri ve küresel tüketim kültürüne bağlı olarak değişen konut talepleri nedeniyle taşınarak sınıf kimliğini pekiştirmek üzere hareket eder (Kurtuluş, 2003: 89). Değişen toplumsal ve ekonomik koşullar yeni bir mekânsal form gerektirir: toplumsal konumun yeni görünümlerine uygun, sınıfın yeni eğilimlerine imkân sağlayan, risk ve tehdit içermeyen, öngörülebilir mekânlar (Şahin, 2019). Böylelikle Nilüfer çayının öte yakasıyla sınırlar ahlaki formlar üzerinden çizilirken, site içi/sınıf içi ayrımlar kültürel sermaye hacminin sınırlarında gerçekleşir. Burada benzer yaşam tarzlarının farklı biçimlerinin, birbirleriyle hiyerarşik bir ilişki içinde bulunması iki grup arasında kademelenmiş bir yapı oluşturur (Weininger, 2014: 128).

Öte yandan site içi ayrım dinamikleri Türkiye'de orta sınıf gruplar arasında ayrımların ekonomik sermaye temelli olmadığını, kültürel sermayenin tabakalaşma yapısında pekiştirici güce sahip olduğu göstermektedir (Arun, 2014; Karademir Hazır, 2014). Bu durum sınıfın, sadece farklı bölgeler arasında değil aynı bölgede/mahallede/sitede haneler arasında keskin çizgiler çekerek alternatif sınıflandırma biçimleri üzerinden rekabeti sürekli kıldığını ortaya koyar. Ancak sınıf habitusunun kurucu kodları olan toplumsal kökenin yani aileden tevarüs eden koşulların yerleşikliği ve kültürel sermayenin edinilme koşulları, iki grup arasında eşitsizliğin algılanma biçimlerini dönüştürmekte ve yerini ayrımların belirsizliğine bırakmaktadır. Bu doğrultuda tabakalaşmanın bu üç boyutunun (sosyal köken, toplumsal güzergâhın yönü ve ekonomik ve kültürel sermayenin çapraz kesişimi) mekânın kendi içinde hiyerarşik ilişkileri ürettiğini söylemek mümkündür.

5.3.2. Yüzüncüyıl: Üye Olmayan Giremez

Yüzüncüyıl, 29 Ekim, 19 Mayıs, 23 Nisan ve Altınşehir mahallelerini de içine alan Özlüce bölgesine ilk yerleşimler 1924 yılında mübadele sonrası Yunanistan göçmenlerinin iskân edilmesiyle gerçekleşmiştir. 1987 yılında Nilüfer ilçe sınırlarına dahil edilen bölge, 90'lı

yılların ikinci yarısında orta sınıf grupları hedefleyen kooperatif tipi konut üretiminin gelişimine tanıklık etmiştir. 2000 sonrası orta sınıf hacminde genişlemenin konut talebinde yarattığı ivmeyle bölge yeni statü mekânı olmaya başlamıştır. 2010 yılında BursaRay'ın ikinci etabının tamamlanmasıyla kentin çekim alanını oluşturan Özlüce, NOSAB'ı güneybatı yönünden çevreleyen alanda, Uludağ Üniversitesine yakınlığı, lüks kapalı toplu konut siteleri, seçkin kolejleri, gençlik merkezleri ve Nazım Hikmet Kültürevi gibi kültürel etkinlik alanlarıyla oldukça kısa zamanda kentin alternatif bir merkezine dönüşmüştür. Bölgede yer alan cadde, mahalle ve bulvar isimlerinin, Osmangazi ve Yıldırım'daki yer adları ile karşılaştırıldığında (Davutkadı, Mimar Sinan gibi mahalle adları, Hayran, Abdülkadir Geylani, Cami gibi cadde isimleri), sembolik değer yüklü içerikleri dikkati çeker. 19 Mayıs, 23 Nisan, 29 Ekim gibi Mahalle adları; Erdal İnölü, Aziz Nesin gibi cadde isimleri; Ahmet Taner Kışlalı veya Uğur Mumcu Bulvarı gibi yer adlarının her biri Türkiye'nin yakın siyasi tarihinde sembolik bir öneme sahiptir.

Özlüce'de her alanda "Nilüfer'de ayrıcalıklı yaşamın" sembolleri belirginleşmeye başlar. Kadın sanat atölyeleri, drama kursları, çocuk akademileri, yoga ve nefes egzersizleri ve bale kursları gibi kültürel etkinlikler, Nilüfer'in kentin geri kalanından ayrışırken sergilediği sembolik göstergeler olur. Öte yandan bölgede yer alan restaurant, kafe veya pastane gibi kültürel tüketim mekânlarının kolektif olarak düzenlenmiş izlenimi veren görsel biçimleri, sakinlerinin tüketim alışkanlıklarının ayrıştırıcı taraflarını yansıtır. Bu mekânların ziyaretçilerine sunduğu simgesel deneyim, şehrin farklı bölgelerinden gelen kişiler için de çekim merkezi oluşturur.

Özlüce, Nilüfer'de arzu edilen kentsel yaşam tarzını markalaştıran bir yer haline gelirken aynı zamanda çok katlı, lüks toplu konut sitelerinin yapımına tanıklık eder. Burada kent alanına hâkim olan eşitsizlikleri karakterize etmek için çok sayıda kapalı toplu konut bileşiklerinden bahsedilebilir. Ancak bunlar arasında Yüzüncüyıl'da inşa edilen Saygınkent konutlarının Bursa'da hem lüks toplu konut sitelerinin erken örneklerinden biri olması hem de 2004 gibi erken bir tarihte inşa edilmesine rağmen kentin hala statü mekânları arasında önemini korumasıyla özgün bir örnek teşkil eder. Saygınkent, kooperatif yoluyla inşa edilen bir yapı olmasına rağmen muadillerine göre oldukça farklı bir yapıya sahiptir. 60 dönümü çevreleyen alanda kapalı spor salonu, futbol ve basket sahaları, tenis kortları, piknik alanı gibi geniş bir eğlence tesisi, eczanesi, turizm acentesi, saç tasarımcıları, sanat merkezi, marketi ve kafeleriyle sakinlerini sadece kentin geri kalanından yalıtmaz site dışına da bağımlılığı azaltan otarşik bir yaşam alanı sunar.

Siteyi inşa eden kooperatif burayı sadece kendi kendine yeten bir alan haline getirmeyi vaat etmemiş; aynı zamanda mekânın oluşumunda bir mit inşa ederek (Saygınkent!) toplumsal dağılımda sakinlerinin sırasını da teşhir etmeyi amaçlamıştır. Sitenin antik dönem kalelerini andıran girişi ve pürüzsüz mermer yüzeyleriyle adeta dışarıdan gelenin bakışını içeridekilerin konumu hakkında bilgilendirmenin kaynağını oluşturur. Aynı zamanda kentsel yaşam tarzını simgeleyen kule görünümlü yüksek katlı yapıları, parlak camlarıyla "aşağıdan gelenin" geçilmezliğini somutlaştırarak kendisini sınıflandırmanın öncüsü ilan eder.

Şekil 24: Saygınkent Sitesi Çarşı Girişi

Şekil 25: Saygınkent Site İçi Görünüm

Şekil 26: Yüzüncüyıl Uğur Mumcu Bulvarı ve Nazım Hikmet Kültür Merkezi

Şekil 27: Yüzüncüyıl Mahallesi Kooperatif Evleri

Sakinlerinin tanınan bir yaşam ve beğeni standardına sahip olduğu hissini aşılayan bu kapalı konut kompleksi, 2000'lerin erken döneminden itibaren Bursa'da mekânsal ayrımın değişmeyen, "saygın bir adresi" olmuştur. "Yani ben kendimi arada görüyorum. Orta, üst sınıf arasında bir yerde. Hani ortaya biraz daha yakın. Ama tam orta da değil. Bir tık daha yukarıda. Ama Saygınkent'te oturmam bana öyle hissettiriyor diyebilirim. Mesela kısa bir süre M sitesinde de oturdum ben. Ama nasıl desem, çakma Saygınkent orası…" (Müge)

44 yaşındaki Müge, Bursa'da bir üniversitede öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Anne ve babası akademisyen olan Müge, mimar olmak istese de babasının isteğiyle mühendislik okur. Bir şirkette kısa süreli özel sektör deneyiminin ardından mesleki kariyerini akademisyen olarak sürdürme kararı alır. Endüstri mühendisi olan eşiyle evliliğinin ardından Saygınkent'e taşınan Müge'nin erken çocukluk döneminden itibaren şehrin statü mekânları arasında sürekli yön değiştiren hareketli bir geçmişi var. 70'lerin sonunda Kükürtlü, ardından Çekirge ve İhsaniye'ye doğru devam eden mekânsal terfi nihayet Özlüce'yle toplumsal ve fiziksel uzamın ayrıcalıklı bölgesine demirlenir. Erken yaşlardan itibaren lüks semtlerde, tecrit edilmiş mekânlarda yaşayan Müge için söz konusu mekânsal hareketlilik aslında hayli sıradan bir şeydir. "Yani bilemiyorum ki. O dönemler oralar popülerdi biz de oraya taşındık. Mesela Bilim Sitesi de ilk uydu kentiydi İhsaniye'nin biz otururken. Burayı da yaparken bir uydu kent yapalım hayaliyle yola çıkılıyor tamamen. Herkesin yani aslında kendi içerisinde kendi kendine

yetebilen işte alışveriş merkezi olan, sitenin dışına çıkmadan da tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir yapı inşa edelim şeklinde."

Müge'nin mekânın tüketimine dair beğeni ve tercihleri, eşinin işi nedeniyle geçirilen dört buçuk yıllık Paris deneyiminin ardından değişmeye başlar. "Yani Paris'te 70 m2 bir evde yaşadık biz inanabiliyor musunuz? Ve çok güzel de sığdık oraya az eşyayla. Dönüp geldiğimizde 220 m2 bir ev çok büyük geldi bize. İki sokak aşağıda M sitesi var. Dönünce oraya taşındık. Ama ben 8 ay dayanabildim oraya. Yani yöneticisi, sitenin içindekiler… Bir de o 'özerklik' hissini vermedi bana orası." Müge, Fransa'da sade, yalın ve gösterişten uzak bir evde geçirdiği birkaç yılın ardından Saygınkent konutlarının büyük yapısından rahatsız olmaya başlar. M sitesinde işgal edilen yeni konumun sınandığı 8 ay, bu sitenin onun ayrıcalıklı konumunu somut göstergelere dönüştürecek saygınlığa sahip olmadığını fark etmesini sağlar. Saygınkent'in sunduğu seçkinlik duygusu ise, M sitesinden yeniden buraya taşınma zahmetine katlanacak kadar güçlü bir motivasyon oluşturur. M'deki barınma pratikleri konutun doğal işlevini sunsa da bunu biçimselleştirip stilize edecek donanımlara sahip değildir. "Çakma Saygınkent orası. Yani kötü bir taklidi gibi. Evet, Saygınkent'te olan her şeyden orda da var. Kapalı otopark, çocuk oyun alanı, basket sahası tamam. Ama bir şey eksik… Bilmiyorum. Yöneticisi mesela. Ya adam her gün birini dikizliyor"

Belirli öznel deneyimleri inşa eden mekânlar, sınıf kimliğini teşhir edip güçlendirdiği gibi faili çevreleyen geniş sistemin içinde onu kültürellikle kuşatır (Jameson, 2011: 116). Erken yaşlarından itibaren tecrit edilmiş mekânlarda yaşayan Müge'nin "kendi toplumsal kategorisine özgü varlık koşullarını" ve eğilimlerini yansıtacak alanlarda ikamet etmek, tercihten öte bir zorunluluğa dönüşür. M sitesinde hissedemediği "özerklik" hissine dair karmaşık ifadeler kullansa da Saygınkent'in ona sunduğu özerklik sakinlerinin Batı'lı yaşam tarzının bedensel pratiklerini yansıtmadığında açığa çıkmaya başlar. "Yani M'de apartmanda mesela o özgürlüğü hissedemedim. Siteye giriş çıkışlarda o rahatlığı hissedemedim. Yani evimde gibi değildim sanki orada. Hani Saygınkent'te daha evimde hissediyorum. Lütfen yanlış anlamayın ama hani geçen apartmana giriyorduk. Bayağı böyle çarşafa benzeyen kıyafetlerle iki üç kişi çıktı asansörden. Saç, sakal böyle uzun. Yanında da bayağı çarşafa girmiş biri vardı. Ve biz başka bir bayanla asansörde bekliyorduk. Bayanla birbirimize baktık. Hani konuşulmadan sözsüz bir iletişim vardır ya. Tanımıyorum tabi o bayanı da ama bizim sitedendi o. Baktık birbirimize. Bunlar kim ve burada ne işleri var? Yani çünkü site portföyüyle tamamen alakasız. Ama bu tabi sitedeki herkesin öyle birbiyle çok uyumlu kişiler olduğu anlamına da gelmiyor. Yani çok zengin ama mesela site kurallarına uymayan kişiler de var burda"

Toplumsal uzamda hâkim pozisyonu işgal edenlerin mekânda "diğerlerinin" iskânına müsaade etmeleri, Bourdieu (2015a: 230)'nün "kulüp etkisi" dediği, türdeş sınıf habitusuna sahip kişiler olmasına bağlıdır**.** Yani toplumsal uzamdaki hiyerarşiye göre katmanlaşan nüfusların fiziki uzama yerleşimi, uzamdaki hiyerarşisine bağlıdır. Ayrımlar mekâna yansımadığında yani mekân sınıfsal farklılıkları ayrıştırıcı göstergelere dönüştürmediğinde sınıf-kültürel stratejiler sınır hatlarını yeniden, daha incelikli biçimlerde çizer. Kültürel seçkinlik ve inceltilmiş habitusla inşa edilen sınıfsal bariyerler sayesinde dışarıdan gelen, ancak bir tür kulüp üyeliğine bağlı, türdeş yaşam tarzına sahip olması şartıyla müsaade edilir (Bourdieu, 2015: 231). Bu beğeni biçimlerine katılmayanlar, mekânsal yakınlıkta olsalar bile sembolik olarak dışlayıcı pratiklere maruz bırakılır.

Türkiye'de orta sınıf gruplar arasında Batılılaşma projesini benimseyen kesimlerin bu pratiklere sahip olmayan gruplara karşı, Batı'lı kültürel değerler etrafında, çeşitli dışlama refleksleri gösterdiği sınıfın kültürel analizi üzerine yapılan sınırlı sayıdaki çalışmanın ortak bulguları arasındadır (Üstüner & Hold, 2010; Karademir Hazır, 2014b; Ünal, 2017; Rankin vd, 2014). Orta sınıfların hâkim kutbu olarak yüksek kültürel sermaye sahipleri, kapalı siteleri belirli estetik ve ahlaki düzeni hayata geçirebilecekleri kültürel vahalar olarak algılayarak, Batı'lı orta sınıflarla aynı hayatı paylaştıklarını hayal etmelerine imkân sağlayan alanları tercih etme eğiliminde olur[135] (Üstüner & Hold, 2010: 48). Bu durumda kolektif olarak onaylanan beğeni biçimlerine veya yaşam tarzına katılmayan İslamcı gruplar, fiziksel uzamda yakın konumda yer alsalar da sembolik olarak dışlanmaya maruz kalır (Marom, 2014: 1356). Burada Türk orta sınıf söylemi olarak Batı'lı yaşam tarzı, sürekli bir statü tehdidi olarak geleneksel olanla[136] ilişkiyi uzağa itmenin bir aracı olup (Üstüner & Hold, 2010: 52-53) çeşitli alanlar (mekân, moda, vd tercihler) üst sınıfın bir simgesi olarak dayatılır.

Üstüner & Hold (2010: 56)'a göre Türkiye'de Batı'lı kültürel birikime sahip olmak sınıfsal tahakküm işlevi görür. Buna göre statü tüketiminin temel belirleyenleri olarak kültürel sermayenin baskın biçimleri, Batı'lı yaşam tarzı tüketim pratiklerinin öğrenimini içeririr. Nitekim Müge, boş zamanlarında "Fransız ve İtalyan müziklerini" dinlediğini; tatillerini

[135] Türkiye'de kapalı toplu konut sitelerinin erken örnekleri, site sakinlerinin geleneksel yaşam tarzından kendini yalıtma amacıyla modern, Batılı ve seküler değerlere hitap eden konut ve yaşam alanı arayışında inşa edilir (Ayata, 2002; Kurtuluş, 2003; Aydın, 2012; Öncü, 2013). Ancak konut üreticilerinin orta sınıfların geniş kesimlerine konut üretimini hedeflemesiyle fiziksel sınırlar çözülmeye başlar. Böylelikle "aşağıdan gelenlerin" sınırları ihlal etme/sızma etkisine karşı alternatif ayrım stratejileri geliştirilir.

[136] Geleneksel olan, kültürsüz veya bayağı gibi kategorilerle değerlendirilir (Karademir Hazır, 2014c: 689). Ancak bu durumun daha ziyade orta sınıf gruplar arasında bölünmeler yarattığını ifade etmek gerekir.

“genellikle yurtdışında, Batı Avrupa’da” geçirdiğini; dışarıda yemek istediğinde genelde Suşi yemeyi tercih ettiğini ve “Nilüfer’in dışına çıkmamaya gayret ettiğini” ifade etmektedir.

Müge’nin “sınıfsal” saiklerinin aksine kendisini sosyal demokrat kimliğiyle ifade eden Çetin için Saygınkente’e taşınmak, hiperaktif çocuklarına geniş bir yaşam alanı oluşturmak gibi “doğallaştırıcı” gerekçeler içermektedir. “Daha önce İhsaniye’de oturuyorduk. Orası kendi evimizdi aslında. Buradaki (Saygınkent) ev de kira zaten. Hatta ev sahibiyle de davalığız şu anda. Ama özellikle Fatih Sultan Mehmet Bulvarı (FSM) kalabalıklaşınca yani orada kafeler, restaurantlar çoğalınca şey oluştu. Bir tedirginlik oluştu bizde. Benim büyük oğlum çok hiperaktif bir çocuktu. Orası da öyle site içinde bir yer değildi. Beş katlı bir apartmandı. Saygınkent’in hem ulaşım ağlarına yakın olması, metro 5 dakika yürüme mesafesinde buraya, hem de çocuklar için bize çok cazip geldi”

Röntgen teknisyeni olan babasının teşvkiyle doktor olmayı seçen 52 yaşındaki Çetin, tıpta uzmanlık sınavını kazanmasının ardından Gaziantep’ten Bursa’ya göç eder. Türkiye’nin muhtelif illerinde yaptığı zorunlu görevin ardından Bursa’ya yerleşir. Çetin’in uzun süren Beşevler’deki ikametini önce İhsaniye ardından Yüzüncüyıl takip eder. Yıldırım’a bağlı Mimar Sinan’da bir araştırma hastanesinde çalışan Çetin ve kendisi gibi doktor olan eşi, her gün işyerleri ile evleri arasında 3 saate yakın ulaşım sorunu yaşamasına rağmen Saygınkent’in sunduğu “cazip fırsatlar” onlar için trafiği katlanılabilir kılar. “Bir kere hastanemin bulunduğu alan çok kozmopolit. İnsan yapısı çok heterojen. Çok kalabalık bir nüfusa sahip. Yani her ne kadar binalar şeklen, sitelerde şeklen güzel görünüyor olsa da oranın (Yıldırım) imkânları bu bölgedekilerle kıyaslanamaz yani. Ve o bölge özellikle çok göç alan bir bölge olduğu için işte ülkemizin de özellikle Doğu ve Kuzeydoğusundan göç eden insanların yaşadığı bir bölge. O insanların da bir kısmı henüz gerçek anlamda kent yaşamına adapte olabilmiş değiller. Her ne kadar sitede ve görsel olarak güzel binalarda yaşıyor olsalar da halen o yaşama hazır değiller yani. Biliyorsunuz gerek FSM gerek Beşevler gerek bu bölge (Özlüce) belli sosyo-ekonomik ve kültürel düzeyin üstünde olan, siyaseten de sosyal demokrat ağırlıklı bir kitleden oluşuyor. Yani Nilüfer bölgesinde zaten belli eğitim düzeyinin üzerinde, sosyal yapısı farklı aileler yaşıyor. Siyasi olarak da Bursa'nın diğer ilçelerinden ve bölgelerinden ayrı düşüyor.”

Sınıftan söz edildiğinde kendisini “Türkiye milliyetçisi, hümanist ve sosyal demokrat” gibi politik ve seküler kimlikleriyle tanımlayan Çetin, Yıldırım ve Nilüfer’de yer alan iki farklı grupla da her gün temas ettiğini ve “onlara çok büyük saygı gösterdiğini” ifade ediyor: “Hasta olarak onlara çok yardımcı olurum mesela. Ve ben o insanların giyimine, kuşamına, konuşmasına, diline hiç takılmam. Yani benim için onların benden almak istediği şey önemli.

O yüzden onlara hiç takılmadım. Sosyal demokratım ama toplumdan kopuk da değilim. Yani mesela köy enstitülerine herkes bir hayal olarak bakar ama kimse o hayatın keşmekeşiyle kendisini bir tutmaz. Ama beni yarın köy kahvesinde de bulabilirsin, orada köylülerle muhabbet ederken. Yani ben köy enstitüsü sevicisi değilim. Köy enstitüsü yaşayıcısıyım. Atatürk sevicisi değilim ben. Atatürk'ün gösterdiği yoldan gitmeye çalışan biriyim. Mesela bana diyorlar ki Şehir Hastanesine (Nilüfer) niye geçmiyorsunuz? Çünkü oradaki (Yıldırım'daki) yaşam tarzına alışkınım. Oradaki hasta profiline alışkınım. Ben oradaki insanlara hizmet etmek, asistan yetiştirmek için oradayım..."

Romantik Türk milliyetçiliği, kırsal kültürü Türk kültürünün "bozkırdaki çekirdeği" olarak görse de bu tahayyül kırsalı gerilik, gelenekçilik ve dindarlıkla ilişkilendiren modernleşme ideolojisine tezat teşkil etmiştir (Alemdaroğlu, 2017). Nitekim modernleşmenin elit tasavvuru kentlere erişimi, sadece eğitimli orta ve üst tabakadaki kişilere ait bir yetki olarak algılanmasına yol açmış; kentsel alanlarda belirli mekânların sembolik gösterge kazanması, kentleşme süreciyle modernleşmenin bağlantılandırılmasından kaynaklanmıştır. Böylelikle modernleşmenin merkez ve periferisinde kalmış gruplar arasında sınıf-kültürel ayrımlar kent içinde mekânsal ayrımlarla yeniden kurulmuş, Anadolu'dan göç edenler, kentin orta-üst sınıf grupları tarafından mutlak öteki olarak damganalarak, sınıfsal sınırları yeniden tanımlamanın aracı kılınmıştır (Öncü, 1999; Erder, 1999; 2018). Türkiye'de kentsel ayrışma üzerine farklı alanlarda yapılan çalışmalarda da faillerin yer seçim kriterlerinin toplumsal davranış ve moral sınırlardan (Ayata, 2017), "balkona halı veya havlu asılmadığından veya komşularının Doğulu olmadıkların emin oldukları yerlere taşınmak" (Üstüner & Hold, 2010), "ayakkabıları kapının eşiğine koymak" (Özet, 2019) gibi sınıf-kültürel pratiklerin faillerin dışlayıcı refleksleri arasında öne çıktığı görülür. Bu araştırmalarda mekânsal ayrımın kültürel sermaye temelli bir eksende gerçekleştiği; sakinlerin, yerli/Batı'lı, kır-kent, Alaturka/Alafranga gibi kutuplarda gelişen sınıf-kültürel dinamiklere göre yer seçim davranışlarında bulundukları görülür. Çetin, bir taraftan Anadolu'nun muhtelif yerlerinden göç eden grupları hizmet götürülmesi gereken saygın kişiler olarak ifade ederken diğer taraftan müşterek mekânda ikameti, Yıldırım'daki nüfusun kentsel kodlara uyum sağlayacak deneyimden yoksun olduğu gerekçesiyle reddeder. Kentsel yaşamın "doğru" kodlarına aşina olmak Çetin'in çizdiği ayrım çizgilerinde öne çıkan stratejilerinden biri olur.

Özellikle şehrin iç kesimlerindeki kırsal kökene sahip sakinlerle kültürel sermayesi yüksek, kentli grupların yaşam tarzı arasındaki farklılığın ifadesinde mekân, yer seçimlerinin meşturulmasında manevra aracı olarak kullanılır. Çetin için Mimar Sinan veya topyekûn

Yıldırım, kentsel yaşam tarzının dışsal göstergelerini sergilemekten uzak, kültürel yoksulluğun mekânda tecessüm ettiği yerdir. "Halkın muhafazakâr olması, bu bölgedeki halkın biraz daha yaşam tarzı açısından farklı olması da benim ve benim kurumumda çalışan diğer hekimlerin de bu bölgelerde yaşamalarına yol açıyor. Yani benim kurumumda çalışan insanların hekim grubundan bahsediyorum. Yüzde sekseni, doksanı bu bölgede (Özlüce) yaşıyor. Hepimiz trafikten çok şikâyetçiyiz. Ama hepimiz buralarda yaşamaya devam ediyoruz."

İkamet edilen yerin temsili aracı olarak konut, ilişkisel olarak algılandığı andan itibaren hem ayrıcalık hem de avamlık işaretleri olarak ayırt edici göstergelere dönüşür (Bourdieu, 2017: 700). Çetin, her ne kadar Saygınkent'e taşınmasını, sınıfsal saiklerin dışında, hiperaktif çocuklarını site ortamında yetiştirme arzusu olarak ifade etse de seçkin bir kültürel azınlığın içinde yer alma arzusu onu Fethiye'den Yüzüncüyıl'a sürükler. "Gelir düzeyi, yaşam standartları belli insanlardan oluşuyor burası. Toplumun zengin kesimini temsil eden küçük bir grup var burada. Geçmişte daha çoktu. Şimdi azaldı. Onlar da yaşam alanlarını değiştirdiler işte. Bademli'nin daha yüksek şeyli villalarına falan taşındılar. Ama şunu da söylemeden geçmek istemiyorum. O (zengin) insanlarla eğitimli, çoğu kamu personeli olanlar arasında bir görgü-görgüsüzlük gibi gruplaşma var. Bir grup şımarık ve zengin. Bir grup da çok titiz ve kuralcı. Dolayısıyla bu iki grup arasında küçük bir şey var yani. Birbirine uzak durma var. Onu hissediyoruz. Yani çok varlıklı bir aile grubu var burada. Onlarla bu orta direk dediğimiz kamu çalışanları çok farklı."

Çetin'in aksine bir tekstil fabrikasında işveren olan 42 yaşındaki Celal için Saygınkent'e taşınmak, toplumsal konumuna mekânda nesnel görünümler sağlamak gibi çok daha somut referanslar kazanır. "Biz aslında Balat'tan da ev baktmıştık. Ama şimdi oğlumun okulunda nerede otururuyorsun dediklerinde Saygınkent deyince, ooo diyorlarmış. Çünkü insanlar sizi bindiğiniz arabayla, oturduğunuz evle değerlendiriyorlar."

Babası çiftçilikle meşgul olan Celal, okul yıllarında inşaat işçiliği yapar. 1990'ların sonunda bir üniversitede kimya bölümünü bitirdikten sonra Bursa'ya göç eder. Bursa'da uzun dönem farklı şirketlerde müdür ve bölge müdürlüğü gibi pozisyonlarda çalışırken Yıldırım'da ikamet eder. 2006 yılında kendi tekstil şirketini kurmasının ardından Yıldırım'ın orta sınıf mahallesi olan Erikli'den Yüzüncüyıl'a taşınır. "Yani o bölgeki (Yıldırım) insanlar daha samimi aslında daha insana dokunan insanlar. Buraya baksan kimse kimseye dokunmaz burda. Üç yıl aynı asansöre binersin ama hala kimseyi tanımazsın. Ama şimdi tüm özel okullar burada mesela. Şehir bu tarafa doğru kayıyor. Napacaktık ki? Mecburen buraya taşındık"

Kendisini üst sınıf kimliğiyle tanımlayan Celal, işveren pozisyonuna yükselmesinin ardından toplumsal tabakadaki yeni konumuna ilişkin yarattığı mekânsal imge de değişmeye başlar. Yüzüncüyıl'da kooperatif yoluyla inşa edilen bir sitede kısa bir süre oturduktan sonra (ikamet ettiği yerin bir sokak ötesinde bulunan) "saygın bir adrese" doğru yön değiştirir. "Yani o dönem bir yatırım yapacaktım. Çok yer baktım. Ama burayı seçtim. Ama ne oldu? Gelirimiz arttı. Bir de şu var. Toplumun seni görmek istediği yerde olacaksın. Yani toplumun seni görmek istediği yerdesindir aslında. Mesela şu telefona ucuz mu dediler? Hemen değiştirirsin. Niye? Adam onu pahalı görünce sana bakış açısı değişiyor. Belli bir tercih aslında. Tercih etmekten de ziyade toplum seni nereye götürürse oraya gidiyorsun. Yani senin bir tercihin kalmıyor…"

Goffman (2016: 45) toplumsal hareketlilik arzusunun sadece prestijli bir konuma sahip olma dürtüsünden kaynaklanmadığını aynı zamanda "toplumun ortak değerlerinin kutsal merkezine yakın bir konuma sahip olma arzusunu içerdiğini" öne sürer. Belirli mekânların kentin fiziksel uzamında sembolik konumu insanları bu kutsal merkezlere doğru itici bir kuvvet doğurur. "İşgal edilen konum, uzamın temsillerine ve onu koruma ya da dönüştürme mücadelelerindeki 'konumlara' hükmeder." (Bourdieu, 1996: 20). Saygınkentte orta-üst sınıf habitusuna –ki habitusun, birbiriyle uyumlu pratiklerin üretken ilkesi olduğu göz önüne alındığında- sahip kişilerin çoğunun buraya taşınma nedeni benzer bir motivasyon içerir: toplumsal hiyerarşiye imkân sağlayan koşulların arasına mekânı ve kültürü dahil etmek. Bu mekânda üretilen temsiliyet, sunduğu fiziksel avantajların ötesinde (çocuk oyun alanı, sosyal tesisler vd) sakinlerine toplumsal bir deneyim ve simgesel bir form sunar. Bu sayede mekânsal tüketim pratikleri stilize edilerek toplumsal dağılımdaki sıra teşhir edilmiş olur. "Bir yerin diğer yerlere göre pozisyonunu belirttiği ve bu yeri onlardan ayıran mesafeye" karşılık gelen (Bilgin, 2011: 28) adres fikrinin bizatihi kendisi site sakinlerini Saygunkent'e "taşıyan" güçlü bir itki oluşturur.

Mekânsal veya kültürel herhangi bir pratiğin değeri, onu benimseyen toplumsal grubun konumuna bağlı olarak değişkenlik gösterir (Jourdaın & Naulın, 2020: 83). Kent genelinde insanlar arasında, "Yıldırım'da oturmak", "Nilüfer'lilik" gibi mekânsal damgalanmalar sınıflandırmanın sözel göstergeleridir. Şehrin geneline hâkim olan bu statü ve damgalanma süreçlerinin sembolik ekonomisi yer değiştirme davranışlarının itici gücü olur. Celal için Nilüfer'e (Özlüce'ye) taşınmak, damgalanmış Yıldırım'ın aynasında toplumsal konumunu iyileştirmeye aracılık ederken Nilüfer'in kendi içinde yer değiştirmeler, mevcut toplumsal pozisyonunu muhafaza etme stratejilerinin sonucudur. Yaşamak için tercih edilen mekân, yalnızca bu bölgedeki kaynaklara erişim için değil ("bütün özel okullar burada"), fırsat ve

eşitsizliklerin yeniden üretiminin sağlanmasında da kritik bir önem taşır. Nilüfer, mukimlerine sadece steril ve güvenlikli bir yaşam sunmaz; çocuklarının eğitim sermayesini yukarı taşıyacak potansiyellere sahip olmasından ötürü sınıfsal konumu tevarüs etme fırsatı da sunar. Bir diğer ifadeyle mekânsal yer değiştirmeler, geleceğin yapılandırılması ya da geleceği bugüne göre tasarlama girişimlerinin uzantısı olur.

Saygınkent örneği kültürel ayrımların sınır oluşturma süreçlerinde sınıflar arasında ayrımlar ürettiğini, bunun ötesinde orta sınıfların farklı fraksiyonları arasında sembolik tahakküm yarattığını göstermektedir. Sitede orta sınıfın eski ve yeni üyeleri arasında Batı'lı yaşam tarzını benimseyen/benimsemeyen gruplar kendi içinde yakınlaşma/uzaklaşma eğilimi sergiler. Örneğin Müge ve Çetin için sitede "eğitimli görgülüler-şımarık zengiler" gibi sınıflandırmalar hem nesnel hem de nesnel olmayan kültürel sermaye değerine atıfta bulunmaktadır. Bununla bir taraftan mukimlerin eğitim sermayesine işaret edilirken diğer taraftan eğitimin yeterli olmadığını; bir dizi beğeni ve tercihlerin süzgecinden geçen belirli bir sınıf terbiyesini de (habitusunu) içermeleri gerektiğine işaret edilmektedir. İki durumda da kültürel sermaye kriterlerine atıfta bulunulur: sahip olunan diplomanın değeri ve toplumsal köken (Bourdieu, 2017: 29). Bunların gündelik pratikte karşılıkları yaşam tarzı ve beğenilerin geniş bir yelpazede (giyim, müzik, beden vd) sergilenmesine bağlıdır. Bu durumda yerleşim yerinde üretilen sınıfsallığın üyeliğine kabul ancak kültürel sermayenin iki kriterinin de yerine getirilmesi koşuluna bağlıdır. Buna erişimse ancak içine doğulan koşulların tevarüs edilmesi ve bunun yatkınlıklara dönüşmesiyle gerçekleşir.

Kültürel tüketim pratiklerinin sembolik, değer yüklü ayrımları site içinde sınırların, sınıf-kültürel kutuplarda çizilmesinde önem rol oynar. Saygınkent'in "eğitimli sakinlerinin" çoğunluğu düzenli spor (zumba, pilates, yüzme veya koşu vd) yapıyor; klasik veya modern Batı müziği dinliyor; geleneksel medya araçları yerine ücretli TV platformlarını tercih ediyor; yaz ve kış tatillerine çıkıyor ve çoğunluğu tatillerini teknede geçiriyor. Bunun yanında ayrım üreten tatil rotaları arasında, yurt içinde Ege'de "butik oteller" öne çıkarken yurt dışı tatillerinde Batı Avrupa, seçkin "güzergâhlar" arasında yer alıyor. Buna karşı kültürel sermayesi düşük, "şımarık zenginlerde" bunların yerini daha geleneksel tüketim pratikleri alıyor. Onlar daha ziyade popüler veya arabesk müziği tercih ediyor; geleneksel medya araçlarını takip ediyor; tatil tercihlerinde ise daha çok beş yıldızlı oteller öne çıkıyor[137].

[137] Nitekim anket araştırmasının sonuçlarına göre Yüzüncüyıl'da klasik Batı müziğini dinlediğini ifade edenlerin oranı % 42.3, popüler müzik % 77; arabesk müzik % 74 oranındadır. Tiyatroya sıklıkla gittiğini ifadenlerin oranı

Gerek Odunluk'ta Prestij Park gerekse Özlüce'de Saygınkent sitelerinde yer alan orta sınıfların farklı fraksiyonları arasında meydana gelen çatışma örüntüleri genellikle kültürel sermayenin eşitsiz dağılımları etrafında şekillenmektedir. Her ne kadar dini ve politik kimliği işaret eden ifadeler gruplar arasındaki çatışmanın sembolik göstergeleri olsa da, katılımcılardan kendilerini sınıfsal pozisyonlara yerleştirmeleri istenildiğinde kimliklerini Türkiye'nin ulusal kültürel repertuvarında yer alan ikiliklerle tanımlamaları, sınıf hiyerarşisinde olmasa da sınıf içi bölünmelerde ikili karşıtlıkların etkisinin sürdüğünü göstermektedir. Bu durum Türkiye'de erken cumhuriyet döneminden bu yana kullanılagelen politik veya dini kimlik temelli ayrımların [her ne kadar orta sınıflaşma hacminde meydana genişlemeyle aşındığı ileri sürülse de (Gökarıksel & Mclarney, 2010; Karademir Hazır, 2016; Kandiyoti, 2017)], orta-üst sınıf kimliğinin simgesel göstergesi olarak varlığını koruduğunu göstermektedir (Üstüner & Hold, 2010; Ünal, 2017; Akcan, 2016; Akarçay, 2016). Özellikle Nilüfer'de yapılan görüşmelerde seküler yaşam tarzını benimseyen katılımcıların anlatıları, Türkiye'de meşru cisimleşme kültürünün/beğeninin orta sınıfların laik/Batılı fraksiyonlarına ait pratikler olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Müslüman orta sınıfların "kalabalıklaşmasıyla" sınıf-kültürel kutuplardaki ikilikler yerini çoklu bölünmelere bıraksa da Batılı formların sınıfsal rekabette sembolik önemini koruduğunu söylemek mümkündür. Bu durum Türkiye'nin kültürel repertuvarında modernleşme dinamiklerinin değer yüklü ayrımlarının, kültürel bir sınıfsallığı doğurduğuna işaret eder.

Hâkim bölünme ilkelerinin sınıf-kültürel alanda kutuplaşması mekânsal ayrımlara da yön vermektedir. Bu noktada mekânsal ayrışma yeterince "uygar" bulunmayan kalabalıkla aradaki mesafeyi arttırmaya ve teması ortadan kaldırmaya aracılık eder (Ayata, 2017: 41). Ayrımların mekâna yansımadığı durumlarda sınıf-kültürel stratejilerin yarattığı sembolik ekonomi site içi veya siteler arası rekabetle sürmeye devam eder. Bu bağlamda ayrım, mekânsal ve toplumsal örgütlenme ağına gömülü bir etkinlik olarak kent deseninde bölünme ilkelerini dinamik bir güce dönüştürür. Böylelikle kentin toplumsal topoğrafyası farklı, birbirine karşıt sınıf habitusları tarafından şekillendirilen fiziksel bir uzama sahip olur. Yaşam tarzı farklılıkları aynı anda hem sınıf fraksiyonları arasında ayrışmalara yol açarken hem de mekânsal ayrışmanın yeni tezahürleri olarak belirir (Demiral, 2016: 336). Bu doğrultuda sınıf-kültürel konumlara

% 48.3; müze ve sanat galerini sıklıkla ziyaret ettiğini ifade edenlerin oranı ise % 51.7'dir. Öte yandan yaşınılan yeri tercih etme nedenleri arasında % 63.3'ü evin fiziksel koşulları ve "kendim gibi insanlarla bir arada yaşamak" istediğini ifade etmektedir.

nesnel görünümler sağlayan yaşam tarzlarının, yer seçim kriterlerinin önemli belirleyenlerinden biri olduğunun söylemek daha mümkün görünmektedir.

Yıldırım'dan Osmangazi ve Nilüfer'e uzanan, Bursa'nın doğu-batı hattında, coğrafi sınırlarda cereyan sınıf-kültürel farklılaşmaların mekânsal izdüşümlerinin izlerinin sürdülüğü bu bölümü genel olarak özetlemekte fayda var. Doğudan batıya doğru mekânsal farklılığın beden emeğinden zihin emeğine, işçi tulumundan üniformaya geçişi temsil ettiği söylenebilir. Sınıf habitusundaki dönüşüm toplumsal ilişkilerde çileci, diğergamcı ve dayanışmacı ilişkilerden, oportünist ve tüketici ilişkilere doğru yön değişimini de beraberinde getirir. Her toplumsal faaliyet biçimi kendi mekânını yaratmaktadır. Kentin batısında ekonomik ve kültürel sermayenin artmasıyla dayanışmacı ilişkiler yerini mütecanis alanlarda, yalıtılmış apartman ve site yaşamına bırakır. Yıldırım ve Osmangazi'de komşuluk ilişkileri dayanışmacı ilişkileri sürdürme eğiliminde olurken Nilüfer'de komşuluk ilişkileri müşterek sınıfsal konumların yakınlığına bağlı gerçekleşir. Sınıf kompozisyonundaki değişimler kadın erkek ilişkilerinde kamusal-özel alan ayrımını da farklılaştırır. Orta sınıf gruplarda kentsel deneyim ve kültürel sermayenin artışı toplumsal cinsiyet rollerini dönüşüme uğratır. Yıldırım'da alt sınıf kimliklerde kadının çalışma hayatına dahil olmasına katı sınırlar çizilirken Osmangazi'de ikinci kuşak işçileşmiş kişilerde toplumsal konumun muhafazası için kadın-erkek rolleri daha esnek bir biçimde yeniden inşa edilir. Nilüfer'de ise orta-üst sınıf gruplar arasında "eve ekmek getiren erkek, ev hanımı kadın" rolleri, yerini kadınların kamusal hayata tekmil katılımına bırakır.

Kentte orta sınıf grupların üst sınıf beğenilerini taklit etmesi (veya bunlara el koyması), üst sınıf grupların bu mesafeyi yeniden tesis edecek biçimde farklı mekânsal stratejiler geliştirmelerine yol açar. Kent alanında mekânın sembolik işaretleri, tıpkı beğenilerde olduğu gibi, sınıflar arasında konar-göçer bir hayat sürer. Gecekondu mahallelerinin genişlemesi ve alt sınıfların mekânsal hareketliliği, orta sınıfların fiziksel ve sosyo-ekonomik sınırları yeniden çizmesini beraberinde getirir. Aşağıdan gelenlerin mekânsal hareketliliğine kentsel cephede önce İpekçilik, ardından Altıparmak ve Kükürtlü istikametinde mekânsal refleksler üretilirken, 2000'lerden sonra saygınlığın yönü Nilüfer'in farklı alanlarına çevrilir. 2010'lara kadar statü mekânları olan İhsaniye, FSM Bulvarı ve Beşevler gibi alanlar, aşağıdan gelenlerin sızma etkisine karşı yerini Özlüce, Balat ve Odunluk gibi yeni banliyölere ve güvenlikli, kapalı toplu konut alanlarına bırakır. Toplumsal farklılaşmanın artan görünümlerinin sınıfsal konumları tehdit etmesine karşı, mekânsal ayrımlar mütemadiyen yeniden tesis edilerek sınıfsal yelpaze, kent haritasına muntazam görünümlerle kazınır. Bu noktada üst veya orta sınıfların mekânsal

sınırları "imrendirme" stratejileri etrafında çizmesine karşı alt sınıflar tabiiyetten kaçış stratejisi geliştirir. "Ben orada yapamam", "orası bize göre değil", "oradaki insanlar kibar ama samimi değil" gibi sınıfsal yargı bildiren ifadeler sadece yer seçimlerinde habitusun uzantısı değil aynı zamanda alt sınıf kimlikleri için teselli mükâfatı olur.[138]

O halde şunu söylemek mümkündür: Nasıl ki bir dizi kültürel tüketim pratiklerinin taklit edilmesi, toplumsal sınıfların ayrımları yeniden inşa etme yönünde stratejiler geliştirmelerine neden oluyorsa mekânın tüketimine verilen refleksler de alternatif mekânsal stratejileri dinamik kılar. Mekânsal saygınlığı elde etmek için stratejik silaha dönüştürülen farklı sermaye türleri arasında süregelen mücadeleler, kent mekânını sembolik bir mücadele alanına dönüştürür. Mekân üzerinden cereyan eden *sermaye savaşlarında* "fiziki uzamda yakınlık, sosyal sermaye birikimini kolaylaştırıp teşvik ettiğinden, toplumsal uzamdaki yakınlığın daha etkili olmasını sağlar" [139] (Bourdieu, 2015: 229). Alan içi mücadelelerde kaynakların simgesel iktisadı kısa vadede bireylere doğrudan bir "kâr" sağlamasa da uzun vadede çıkar ilişkilerini geliştirme fırsatı sağlar. Burada mekânsal devingenlik, belirli bir alan içinde kaynaklara erişmek, güç, nüfuz ve statü elde etmek için toplumsal gruplar arasında mücadele aracına dönüşür. Böylelikle mekânsal ayrışma, toplumsal sınıfların çeşitli iktidar ve sermaye fırsatlarına erişim mücadeleleri etrafında belirli sınıfsal stratejilerin sonucunda oluşur. Ve farklı sınıfsal/mekânsal koşullar tarafından üretilen habitus, bölgeler arası yer değiştirmelerde etkin bir biçimde kullanılarak farklılıklara belirgin görünümler kazandırır.

[138] Sınıfın sözel göstergeleri olarak yaşam tarzı hiyerarşisini dışa vuran bu tür ifadelerin aynı zamanda sınıf hiyerarşisinin yanlış tanınan yeniden aktarımı (mis-recognition) olduğu düşünülmektedir. Faillerin sınıfı ölçme biçimleri yaşam tarzlarında karşılık bulsa da bunlar farklılığın temelinde yatan ilkeleri görünmez kılar. Nitekim Bourdieu (2017: 674)'a göre yanlış tanımanın temelinde habitusun kalıpları yatar. Buna göre "farkların gerçek temellerinin ve süregitmelerinin mümkün kılan ilkelerin tanınmaması ya da bilinmemesi, toplumsal dünyanın, birbirine düşman çıkar gruplarının çatışma ya da rekabet yeri olarak değil de bir 'toplumsal düzen' olarak algılanmasını sağlar" (Bourdieu, 2014: 200). Böylelikle tabakalaşmış toplumsal hiyerarşi ve tahakküm sistemlerinin, güçlü bir dirençle karşılaşmaksızın ve toplumun mensuplarınca bilincine varılmaksızın, kuşaklar boyunca devam edilmesini sağlar (Swartz, 2016: 18). Bu bağlamda mekânsal ayrışma, toplumsal gruplar arasında teması keserek, alt sınıfların eşitsizliklerin yeniden üretimini içselleştirmesine yani sınıfsal yeniden üretimin sağlanmasında "yanlış tanıma"nın oluşumuna yol açar.

[139] Korkmaz (2019: 103)'ın Nilüfer'deki lüks toplu konut sitelerinin kentsel ayrışmanın üretimine olan etkisini odağına aldığı çalışmasında bir katılımcının ifadesi mekânın sermaye türleri arasındaki tahvil rekabetini koyar: " (Buraya taşınmak) bir çevre edinmenizi sağlıyor. Spor salonunda görüyoruz. İletişim kurmaya çalışıyor, tanışmaya çalışıyor ve yeri geldiğinde kullanıyorlar bunu... Burada öyle bir şey oluyor ki mesela devletin üst kademesinde veya yargının üst kademesinde insanlar var. İş yaşamında da öyle… Bir avantaj sağlıyor..."

5.4. TOPLUMSAL SINIFLAR BURSA'YI NASIL PAYLAŞIYOR?

Bir alanın kentin fiziksel uzamındaki konumuyla, sokak ve binalarının kalitesiyle, mukimlerinin ekonomik ve kültürel sermayesi arasında kendiliğinden bir ilişki varmış gibi görünse (Marom, 2014: 1351) de söz konusu üç boyut arasındaki homoloji (eşmantıklılık), sermaye ve kaynakların bu üçü arasındaki dengesiz dağılımından kaynaklanır. Nitekim Bourdieu (2015a: 230) kentlerdeki mekânsal hiyerarşi ve eşitsizliklerin genelde coğrafi belirlenimlere isnat edildiğini, esasında bunun sermaye farklılıklarından kaynaklandığını ifade eder. Bu bağlamda Bursa kent alanında toplumsal eşitsizliklerin bölgesel olarak nasıl yeniden üretildiği, toplumsal sınıfların sahip olduğu sermaye türlerinin hacim ve bileşimlerinin dengesiz dağılımları inceleyerek ortaya konulabilir.

Araştırmanın bu bölümünde, sınıfsal koşulları şekillendiren sermaye türlerinin Bursa'nın üç ilçesi arasında nasıl dağıldığı analiz edilmeye çalışılırken mekânsal ayrışmaların hangi değişkenler (meslek, eğitim, etnisite, gelir, yaş, cinsiyet) üzerinden şekillendiği ve sınıfın bu değişkenler arasında ağırlığının ne olduğu ölçülmektedir. Anket çalışmasından elde edilen verilerden hareketle bir hiyerarşik lojistik regresyon modeli test edilmeye çalışılmıştır. Hiyerarşik regresyon mantığı bazı belirleyici faktörlerin kontrol edici etkilerini ayrıştırarak, analiz edilmek istenen bağımsız değişkenin doğrudan etkilerini göstermek için kullanılan bir regresyon modellemesi biçimidir. Bu sayede bağlam içine gömülü mikro gözlemlerin ayrıştırılması ve spesifikasyon seviyelerinin gösterilmesi mümkün olabilmektedir (Yong & Mason, 1984).

Analizde bağımlı değişken olarak oturulan ilçeler kullanılmıştır. İlgili ilçelerde ikamet (ikamet =1 / ikamet etmemek=0) ikili olarak kodlanmış ve üç ilçe için ayrı ayrı hesaplama yapılmıştır. Analizdeki ilk bağımsız değişken kültürel sermayedir. Bu değişken anket çalışmasında Chiu vd. (2015) tarafından geliştirilen "Aile Sosyal Sermaye Ölçeği" ile ölçülmeye çalışılmıştır. Ancak ek olarak nesnel kültürel sermayenin etkisi için, anne-baba-eş eğitim durumu da değişkene dahil edilmiştir (Cronbach's α = .707). İkinci bağımsız değişken ise ekonomik sermayedir. Bourdieu'nün sermaye teorisinde niceliksel ifadeye en yatkın tür olan ekonomik sermaye için alışılageldiği gibi aylık ortalama gelir değişkeni kullanılmıştır. Buna ek olarak ikamet edilen konutun yaklaşık değeri ve sahip olunan arabanın yaklaşık değerini de içeren bir değişken oluşturulmuştur (Cronbach's α = .811). Son bağımsız değişken ise sosyal sermaye değişkenidir. Bu değer için yine literatürde sık kullanılan (Warde ve Tampubolon, 2002; Li vd, 2003) en yakın iki arkadaşın eğitim durumundan türetilen bir değişken kullanılmıştır (Cronbach's α = .883).

Modelde mekânsal etkilerin yerleşiklik ile ilişkisi, sermaye türlerinin büyük ölçüde yaşa bağlı şekillenmesi (McDonald & Mair, 2010; Schwadel & Stout, 2012), cinsiyetin belirleyiciliği (Burt, 1998; Silva, 2005; McDonald & Day, 2010) ve eğitim düzeyinin önemi dikkate alınmıştır. Bu değişkenler kontrol değişkeni olarak kullanılmış ve hiyerarşik modelin mantığına uygun olarak sermaye türlerinin doğrudan etkileri gösterilmek istenmiştir.

Tablo 11: Hiyerarşik Regresyon Modeli Sonuçları

	Osmangazi		**Nilüfer**		**Yıldırım**	
	Model (1)	Model (2)	Model (1)	Model (2)	Model (1)	Model (2)
	Exp (β)	Exp (β)	Exp (β)	Exp (β)	Exp (β)	Exp (β)
Kültürel sermaye	1.180	1.795***	4.221***	2.440***	.202***	.250***
Ekonomik sermaye	.837	1.019	1.490**	1.401**	.635***	.657**
Sosyal sermaye	.581***	.528***	1.546**	1.296	1.995***	2.190***
Bursa doğumlu		.851		3.940***		.506***
Orta yaş üstü		.349***		3.596***		1.491*
Üniversite mezunu		.283***		5.742***		.316***
Erkek		1.397**		.606**		.964
Nagelkerke R^2	.096	.173	.517	.584	.313	.354

*** p <.001; **p<.005; *p<.01

Tablo 11'de ilk hesaplama Osmangazi ilçesine aittir. İlçeye ait ilk modelde görüldüğü gibi Osmangazi'de sosyal sermayeye ait odds değeri negatif katsayıya sahiptir. Yani örnekleme dahil olan Osmangazi'liler diğer ilçeler ile kıyaslandığında yaklaşık[140] % 41 daha düşük sosyal sermaye düzeyine sahiptirler. Kontrol değişkenleri eklendiğinde ikinci model bu ilçeden katılımcıların ağırlıklı olarak gençlerden ve üniversite mezunu olmayan erkeklerden oluştuğunu gösterir. Kontrol değişkenleri eklendiğinde düşük sosyal sermaye düzeyi teyit edilirken; aynı zamanda yüksek kültürel sermayenin de örnekleme dahil olan Osmangazi'lilerin bir özelliği olduğunu gösterir. Örneklemin genel niteliklerine göre kontrol değişkenleri de hesaba katıldığında Osmangazi'lilerin kültürel sermayelerinin %79 daha fazla düzeyde olduğu görülür. Buna göre Osmangazi, kültürel sermayeleri anlamlı biçimde yüksek, daha genç ve üniversite mezunu olmayan erkeklerin yoğunlaştığı bir bölge olarak tanımlanabilir.

Nilüfer için ise tablo farklılaşır. Nilüfer kültürel sermayenin örneklemdeki diğer ilçelere göre yaklaşık 4.2 kat daha fazla görünür olduğu bir mekânsallığı yansıtmaktadır. Nilüfer'in sakinleri, ayrıca yüksek kültürel ve ekonomik sermayeye sahiptir. Kontrol değişkenleri nedeniyle kültürel sermayenin etkisi yarı yarıya düşse de halen güçlü bir açıklayıcılığa sahiptir.

[140] Odds değeri, 1'den çıkarılarak hesaplanır. Bu değişken için odds değer 0.581'dir. Buna göre odds – 1 (.581-1 = - 0.419) bulunur. Değer negatif olduğu için olasılığı azalttığını gösterir. Ayrıntılar için bkz. Sperandai, S. (2014).

İlçe ayrıca kentsel kökene, görece daha ileri yaşa ve yüksek eğitim düzeyine sahip olup kadınların görünürlüğünün en yüksek olmasıyla ifade edilebilir.

Yıldırım da ise sermaye türleri biçim değiştirir. Kültürel sermaye diğer iki ilçeye göre yaklaşık %75 daha düşüktür ve yine yaklaşık %35 düşük ekonomik sermaye ile karakterize edilebilir. Buna karşın Yıldırım'da yaşayanların sosyal sermayelerinin diğer ilçe sakinlerine göre yaklaşık 2 kat daha fazla olduğu görülmektedir.

Regresyona analizinin sonuçları gerçekliğin her iki alanının – hem toplumsal hem de fiziksel – sermayenin hacmi ve bileşimi tarafından yapılandırıldığını göstermektedir. Farklı sermaye türlerinin hacim ve bileşimleri alanları/mekânları yapılandırırken aynı zamanda sermaye türlerinin dengesiz dağılımı mekânsal farklılıkları üretmektedir. Bir diğer ifadeyle toplumsal grupların sahip olduğu sermaye karmalarının toplam değeri toplumsal uzamı yapılandırırken fiziksel uzamdaki dağımlımları da üretmektedir. Nilüfer yüksek ekonomik ve kültürel sermaye hacmine sahip sakinleriyle diğer iki ilçeden ayrışırken; Osmangazi'deki sakinlerin Yıldırım'a göre hem ekonomik hem de kültürel sermaye hacminin yüksek olduğu görülür.

Ancak Nilüfer özellikle kültürel sermaye hacminin yüksekliği bakımından ayrıştırıcı bir konuma sahiptir. İlçedeki sakinler kültürel sermayenin her iki katmanında da (nesnel ve nesnel olmayan) farklılaşmaktadır. Nitekim kentsel ayrışma üzerine yapılan çalışmalarda da (Savage vd, 2018; Hanquinet vd, 2012; Pereira, 2016; Tanülkü, 2012; Rosenlund, 2017) kültürel sermayesi yüksek grupların bir arada yaşama eğiliminin daha yüksek olduğu görülür. Örneğin Hanquinet vd (2012: 526)'nin Brüksel üzerine olan çalışmaları kültürel olarak aktif kişilerin ikamet ettikleri yerde oldukça seçici davranarak kendilerini farklılaştırdığını görülmüştür. Buna göre kültürel sermaye hacmi düşük kesimler Brüksel'in her yerinde bulunurken, kültürel olarak aktif kişilerin belirli alanlarda ikamet ettikleri ortaya çıkar. O halde şunu söylemek mümkündür: Nasıl ki incelikli tercih ve beğeniler doğrudan ekonomik sermayenin yansıması değilse (Swartz, 2015: 235) mekânsal tüketim pratikleri de doğrudan ekonomik sermayenin yansıması değildir.

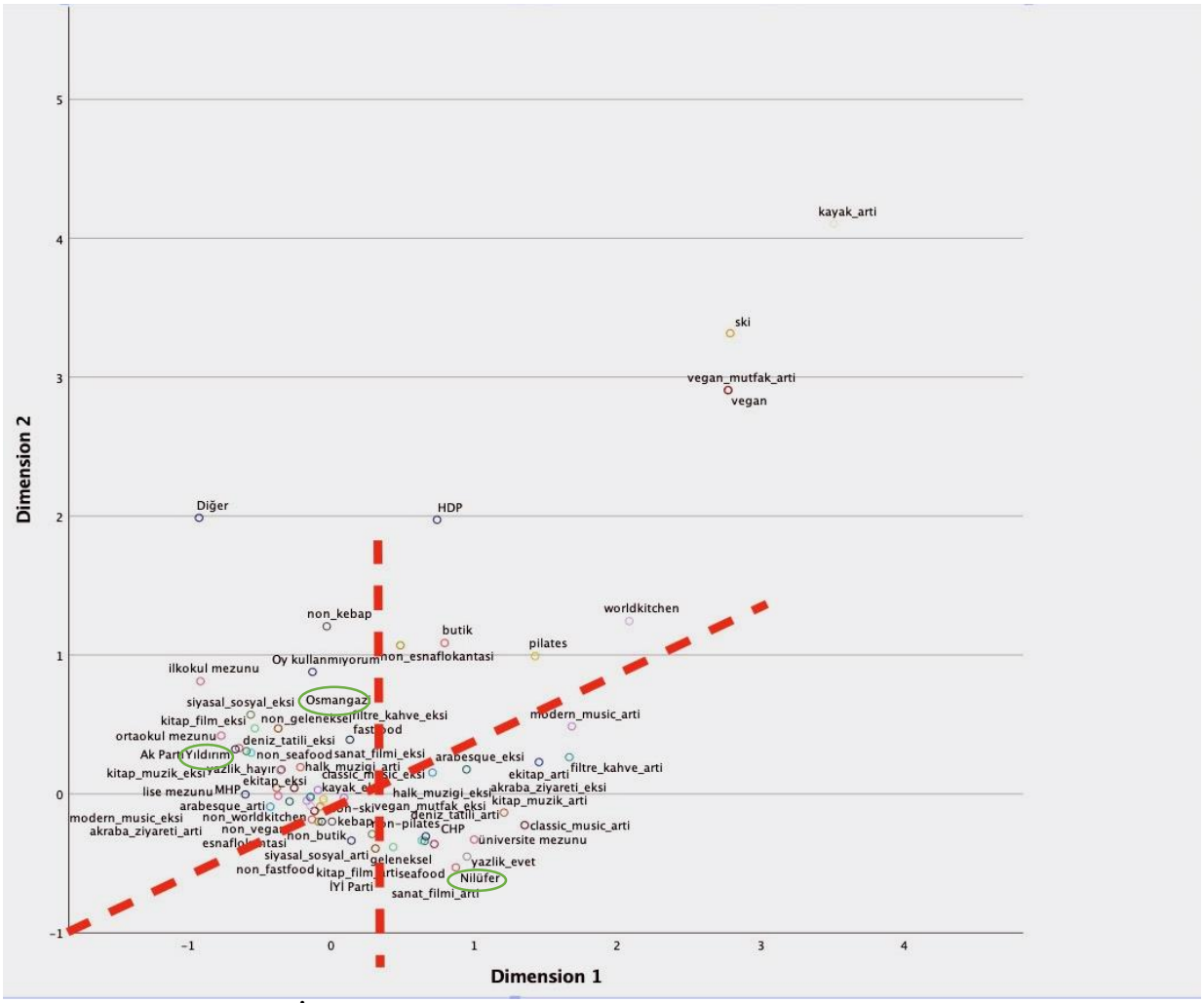
Nilüfer'lilerin kültürel olarak ayrımlaşmış yapısı MCA analizinin sonuçlarında da görülebilir. MCA analizi farklı alanlarda ikamet eden sakinler arasında toplumsal konumlardaki yakınlığın fiziksel olarak yakınlığını ölçerken benzer yaşam tarzına sahip kişilerin koordinat düzleminde yakınlık ve uzaklıklarının gösterilmesini sağlar.

Tablo 12: Değişkenlere Ait Kategorilerin Boyutları ve Merkezi Koordinatları

Değişkenler	Boyut.1	Boyut.2	Ortalama
Eğitim	.544	.110	.327
Yazlık ev sahipliği	.337	.076	.207
Oturulan ilçe*	.406	.142	.274
Filtre kahve makinesi sahipliği	.243	.006	.125
E-kitap veya tablet sahipliği	.210	.005	.108
Fast-food yemek	.009	.078	.043
Geleneksel Mutfak	.114	.185	.150
Et/Kebap Lokantası	.000	.240	.120
Deniz Ürünleri	.355	.099	.227
Dünya Mutfağı	.302	.108	.205
Vegan Mutfak	.324	.356	.340
Esnaf lokantası	.043	.213	.128
Kayak sporu yapmamak	.215	.304	.260
Pilates yapmamak	.088	0.38	.058
Aile üyeleri ile kitaplar ve müzik hakkında konuşmak	.460	.006	.233
Klasik Batı Müziği	.349	.010	.179
Arabesk Müzik	.275	.101	.142
Modern Batı Müziği	.286	.024	.155
Türk Halk Müziği	.008	.104	.055
Sanat filmi	.251	.006	.157
Deniz tatili	.387	.012	.245
Tatil olarak akraba ziyareti	.014	.301	.158

* 1. Yıldırım, 2. Osmangazi, 3. Nilüfer

Tablo 12'de değişken kategorilerinin hangi koordinatlara yerleştiği görülmektedir. Burada ayırıcı unsur, ilgili koordinat değerindeki ortalamanın ve diğer kategorinin bariz üstünde olmasıdır. Nitekim eğitim düzeyinin artması, yazlık ev sahibi olma, Nilüfer ilçesinde yaşama, filtre kahve makinesine ve e-kitap okuyucuya sahip olma, deniz ürünleri ile dünya mutfağı yemeklerini daha sık tüketme, aile üyeleriyle kitaplar ve müzik hakkında konuşma, klasik ve modern müzik dinlemek, sanat filmi izlemek ile deniz tatili yapmak benzerlik göstergesi olarak ilk boyuta yerleşir. Buna karşın kebap yemek, esnaf lokantasına gitmek, kayak sporu yapmamak ve halk müziği dinlemenin ikinci boyuta yerleştiği görülür. Bu değişkenlerin mütekabiliyet analizindeki saçılımları Şekil 39'de gösterilmiştir.

Şekil 39: İlçeler Arası Çoklu Mütekabiliyet [Uyum] - (MCA) Analizi Grafiği

Yukarıdaki grafikte çoklu mütekabiliyet analizinin sonuçları görülmektedir. Burada orijinden geçen eksen ile dikey eksenin şekillendirdiği akslar, ilçelere göre beğenilerin ve diğer demografik değişkenlerini dağılımını net bir biçimde ortaya koymaktadır. Grafikte uzam içinde yer alan birimlerin yakınlığı, ortak özelliklerinin fazlalığına/azlığına göre yakınlaştığı/uzaklaştığı; uzaklıkların, mekânla ilişkili sınıfsal mesafelerle örtüştüğü görülür.

Grafik yaşam tarzlarındaki farklılıkların, toplumsal uzamda sermaye hacmi ve sermaye bileşimi boyutları boyunca gerçekleşen bölünmeleri hiyerarşik bir biçimde haritalandığını ortaya koymaktadır (Flemmen & Jarnes & Rosenlund, 2017: 23). Bursa'da şehrin haritası ters yüz edildiğinde MCA'nın sunduğu haritayla şehir haritasının neredeyse birebir örtüştüğü fark edilebilir. Koordinat düzleminin en solunda yer alan Yıldırım'da kültürel ve ekonomik sermayeden yoksun grupların yoğunlaştığı, sınırlı ekonomik sermayeye ve görece yüksek düzeyde kültürel sermayeye sahip Osmangazi'nin geçiş bölgesi olduğu; ekonomik ve kültürel

sermayesi yüksek grupların ise Nilüfer'de temayüz ettiği belirgin bir biçimde görülmektedir.[141] Alt ve üst sınıflar arasında mekânsal temasların oldukça zayıf olduğu görülürken uzamda orta bölgelerde konumlanan ara konumların geçiş eşikleri oluşturduğunu, bir diğer ifadeyle arabuluculuk vazifesi gördüklerini söylemek mümkündür. Bu sonuçlar sermaye türlerinin üç ilçe arasında eşit olmayan dağılımlarını ortaya koyan regresyon analizinin sonuçlarıyla uyumludur.

Sermaye türünün bileşimindeki farklılıklar her sınıf kesiminin kendine özgü birbirinden farklı tüketici davranışlarını ortaya çıkarır. Grafikte faillerin toplumsal farklarını sembolize ettikleri yiyecek, spor, sanat, müzik ve tatil alanlarında gündelik tercihleri tayin eden estetik hassasiyetlerin ayrıştığı görülmektedir. Burada kültürel tüketim alışkanlarına verilen yanıtlardaki farklılıklar sınıf/mekân içi farklılıkları yansıtırken, cevap kategorilerindeki farklılıklar sınıflar/mekânlar arası farklılıkları göstermektedir. Böylelikle Yıldırım'dan Nilüfer'e doğru uzanan hatta faillerin sıradan pratiklerinin yerini müstesna pratikler alır. Örneğin koordinat düzleminin sağ üst köşesinde marjinal beğeniye (kayak, vegan mutfak ve dünya mutfağı) sahip kişilerin fiziksel uzamda da diğerlerinden ayrışma eğilimindedir.

Alt sınıfların yiyeceği kolaylık olarak görme yaklaşımından, orta-üst sınıflara doğru yiyecek estetik bir ilginin konusu, incelmiş bir beğeninin sergilenebileceği bir yaklaşım olmasına doğru bir seyir izler (Chaney, 1999: 135). Koordinat düzleminin ikinci boyutunda beslenme pratikleri arasında kebap yemek, esnaf lokantasına gitmek veya geleneksel mutfak ürünlerinin yüksek değerler aldığı görülürlen (MCA grafiğinde orjini kesen aksın sol tarafında bu pratiklerin yaygınlaştığı görülür) birinci boyutta deniz ürünler, dünya mutfağı veya vegan mutfak daha yüksek değerler almaktadır.[142]

İlçeler arası farklılaşan diğer beğeni türü müziktir. Belirli müzik tarzlarının bireyler tarafından benimsenmesi onları farklı toplumsal gruplardan ayrıştırıcı, temsil edici bir kaynak olarak işlev görmesine imkân sağlar (Bennett, 2018: 192). Orjinden geçen aksın solunda Yıldırım ve Osmangazi'deki sakinlerin Türk Halk müziği ve Arabesk müziğini daha yaygın bir

[141] Nitekim anket araştırmasının sonuçlarında kent içinde yer değiştirenler arasında Nilüfer'e geçişlerin daha çok Osmangazi'nin mahallelerinden olduğu görülmüştür. Osmangazi'ye doğru mekânsal hareketlilik ise eski kent merkezinden ilçenin batı istikametindeki mahallelerine veya Yıldırım'dan Osmangazi'ye doğrudur. Bkz. bölüm 5.2.2.

[142] Türkiye'de özellikle son 20 yılda, yemek yeme alışkanlığının mahrem alandan kamusal alana taşınmasına tanık olundu. Yemek yemeye dair bir dizi değişken içerimler bireylerin kendilerini belirli toplumsal gruplar içinde konumlandırmasına olanak sağladı. Aynı zamanda diğerlerine yaşam tarzı kaynaklarını teşhir eden oldukça görsel bir seremoniye dönüştü (Bennett, 2018: 282). Nitekim Akarçay (2016: 53)'ın Eskişehir'de orta sınıfların yeme-içme pratikleri üzerine çalışması, grubun toplumsal konumlarını beslenme pratikleri üzerinden temayüz ettiğini ortaya koymaktadır.

biçimde dinlediğini aksın sağ alt köşesinde ise yer alan Nilüfer'liler arasında klasik ve modern Batı müziği öne çıkmaktadır. Nitekim Rankin vd (2014: 173)'nin Türkiye'de sınıfsal farklılaşmanın kültürel alanda yansımalarını ele aldıkları çalışmada özellikle Batılı popüler müzik formlarının, Türkiye'nin üst tabakalarının üyeleri tarafından benimsenme eğiliminde olduğu görülmüştür.

Bir diğer farklılaştırıcı beğeni türü ise tatil pratiklerinde ortaya çıkar. Tıpkı beslenme ve müzik dinleme alışkanlıklarında olduğu gibi turizm de, serbest zamanı tasarlama ve kültürel tüketim pratikleri içinde yerleşik olarak kavrandığında yaşam tarzı göstergeleriyle yakından ilgilidir. Nitekim Bennett (2018: 237)'e göre turizm aktivitesine yerine getiren kişiler kendilerini yaşadıkları deneyimin türüne göre ayrı bir yerde konumlandırabilmektedir. Bu doğrultuda Yıldırım'daki sakinler tatillerini "akraba ziyaretiyle" geçirirken Osmangazi'ye doğru deniz tatilinin tedricen arttığı, Nilüfer'de ise akraba ziyaretlerinin yerine deniz tatilinin daha belirgin olarak öne çıktığı görülmektedir. Nitekim nitel araştırma esnasında Yıldırım'daki sakinler tatillerini, Bursa'nın batı kırsalında yer alan, Marmara kıyısında günü birlik tatillere gittiklerini ancak resmi tatillerini "daha çok memleket ziyaretinde" geçirdiklerini; Osmangazi'ye doğru tatil rotasının akraba ziyaretinden Akdeniz'e yöneldiği; Nilüfer'deki sakinlerde ise daha çok Ege kıyıları ve yurtdışı tatillerinin öne çıktığı görülmüştür.

Sermayenin el değiştirmesi arzu ve temayüllerin rotasının tercihler uzamının tüm boyutlarında değişmesine yol açar. Üç farklı ilçe arasında yaşanan ayrışma sürecinin izleri sadece ekonomik ve toplumsal konumlar açısından değil, politik tercihlerden tüketim ve davranış kalıplarına dek sürülerek okunabilir. Kent haritasında doğu-batı yönlü ayrışma bölgeler arasında politik tercihlere de yansımaktadır. Grafikte, orjinden geçen eksenin solunda, Yıldırım'daki sakinlerin oy verme pratiklerinde Ak Parti öne çıkarken kentin batısına doğru politik tercihler sermaye bileşimine göre yer değiştirmektedir. Politik pratikler doğrudan ekonomik sermayenin dağılımını yansıtmasa da kültürel sermayenin artışıyla siyasal dağılımların değiştiği görülmektedir. Buna göre Osmangazi'ye doğru siyasal dağılım milliyetçi partiler arasında yer değiştirirken (İYİ Parti ve MHP); Nilüfer'in politik tercihi diğer bölgelerden farklılaşarak CHP'yi öne çıkarmaktadır.[143]

[143] Bu sonuçlar Ataç & Işık (2013)'ın Bursa'da mekânsal ayrışma ve oy verme pratiklerini siyasal örüntü ve kentin ayrımlaşmış deseniyle uyumlu olduğunu ifade ettiği sonuçlarla uyumludur. Ancak söz konusu çalışmada politik tercihler arasında ayrışma kentin kuzeyi ile güneyi arasındadır. Bu çalışmada ise dağılımlarının doğu-batı hattında keskinleştiği görülmektedir. Öte yandan Ataç & Işık (2013)'ın çalışmasında siyasal dağılım sadece mekanlar arası ayrımlara göre yorumlanırken dağılımları üreten ilkelere değinilmez. Ancak Bourdieu (2017: 637) siyasi kanaatlerin oluşumunu sermayenin dağılımı, hacmi ve yapısı tarafından belirlendiğini savunur. Bunun yanında politik konumlanmalar, toplumsal köken, toplumsal güzergâhın etkisinden bağımsız değildir. Nitekim Rosenlund

Kentteki tüm karşıtlıklar ve çelişkiler sermayenin hacim ve bileşimleri tarafından inşa edilen toplumsal uzamın boyutlarıyla fiziksel uzamın örtüştüğünü göstermektedir. Bir diğer ifadeyle toplumsal uzamın fiziksel uzama gömülü olduğu ve faillerin kentsel alanlardaki konumunun, toplumsal uzamdaki konumlarının fiziksel ifadesi olduğu; yaşam tarzları uzamının ise, uzamın diğer iki boyutuyla büyük ölçüde örtüştüğünü ortaya koymaktadır. Yani her yer kesin hatlarıyla birbirinden farklıdır ve sınıf, çoğunlukla bu farklılığın belirleyicilerinden biri olur. Mekânsal ayrışmalar sermaye türlerinin belirli dağılımları, yaşam tarzları ve habituslar arasındaki karşılıklı ilişkide ortaya çıkarken; bu üç farklı toplumsal evren arasında dikkate değer bir örtüşme vardır. İnsanların kendi türlerinin çoğunlukta olduğu yerleşim alanlarını seçmeleri, yer seçim kriterleri ve mekânsal ayrışmaların kültürel temellerine işaret etmektedir. Bu sayede hem istenmeyen kişi ve eşyaları belirli bir mesafede tutmak mümkün olurken hem de arzu edilen kişi ve eşyalara erişim imkânı artar (Bourdieu, 2015: 229).

Burada belirli toplumsal grupların, farklı olduklarını düşündükleriyle aralarına sınır çizme çabasının büyüklüğü mekânsal ayrışmanın derecesini belirler (Işık & Pınarcıoğlu, 2009: 398). Statü değeri yüksek, moda olan yerleşim alanlarına erişim için farklı sermaye türleri arasında verilen mücadeleler kenti sembolik bir mücadele alanına çevir. Böylece toplumsal uzamın tercüme edilmiş biçimi olan fiziki uzama el koyma mücadelesi, sermayenin hacim ve bileşiminin çevrimleri etrafında gerçekleşir.

Kentsel alanın ayrımlaşmış yapısını ele alan farklı çalışmalarda kentlerdeki tabakalaşmış yapının hane geliri (Güvenç, 1998; Öngen, 2013), meslek (Ayata & Ayata, 2000; Demiral, 2016), eğitim ve istihdam (Işık & Pınarcıoğlu, 2009) veya etnik (Kaygalak, 2001a), dini ve politik kimlik (Özet, 2019) gibi sınıflandırmalarla belirlendiği ileri sürülmektedir. Ancak bu çalışmanın sonuçları kentsel mekânı bölen temel ilkenin sözü edilen değişkenleri şekillendiren bağımsız bir değişken olarak, sınıf olduğunu göstermektedir (Slater, 2019: 26).

(2017: 17) Norveç/Stavenger'da mekânsal farklılaşmayı analiz ettiği çalışmasında, sakinlerin sahip olduğu sermaye bileşimiyle siyasi görüşleri arasında pozitif bir ilişkinin varlığını tespit eder. Norveç'te kendilerini solcu olarak ifade edenler yüksek kültürel sermayeye sahipken, kendilerini sağcı olarak değerlendirenlerin ekonomik sermayesi yüksek kesimler olduğu görülür.

SONUÇ

Kentsel alanların farklı sınıflar tarafından paylaşılması yeni bir olgu değildir. Ancak paylaşımı organize eden mekanizmalardaki değişimler ve sınıfsallığın değişen göstergelerinin muhtelif mekândaki yer seçimlerini şekillendirerek mekânsal yarılmaları biçimlendirmesi yeni bir olgudur. Bu bağlamda Bursa'da kent alanının üçe bölünmüş yapısı, mekânsal örgütlenmenin rastgele tezahürlerinden öte farklı toplumsal sınıfların seçmeci yakınlıklar etrafında bir arada bulunma eğilimlerinin sonucudur. Kentin farklı mekânlarında ikamet eden sakinleri birbirine yakınlaştıran veya uzaklaştıran, habituslarının benzerliği/farklılığı onları mekânda birbirine yakın/uzak kılar. Bir diğer ifadeyle toplumsal uzamda özdeş veya farklı toplumsal koşulları deneyimleyen failler, müşterek koşulları içselleştirmiş kişilerle yakın olma eğiliminde olur.

Bourdieu'nün habitus, alan ve sermaye teorisinden hareketle Bursa'da toplumsal tabakalaşmanın izini süren bu çalışmada sınıf, mekân ve kültür arasındaki ilişki, faillerin yaşanmış deneyimleri üzerinden yorumlanmıştır. Çalışmanın sonuçları sınıf temelli eşitsizlik biçimlerinin bölgesel eşitsizliklerle örtüştüğünü, sınıf konumu ile yaşam tarzı biçimleri arasındaki kesişimlerin kentsel farklılaşmaları ürettiğini göstermektedir.

Üç farklı ilçede yürütülen iki farklı araştırma pratiğinin sonuçları sınıf, kültür ve mekân arasındaki ilişkiselliğin sadece sınıf bilinci ve sınıf kimliğini tayin edici güçte olduğunu değil kentsel deseni de şekillendirecek güce sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Üç farklı toplumsal grubu içeren kentin üç farklı bölgesi, farklı sermaye türlerinin çevrimleri tarafından yapılandırılan sınıf habituslarının mücadelesi etrafında belirlenmektedir. Ayrışmanın derecesi ise toplumsal uzamda uzaklaşan veya yakınlaşan gruplar arasındaki sınır/ayrım çizme çabalarının büyüklüğü tarafından belirlenmektedir. Nihai anlamda ayrımlar, toplumsal uzamda özdeş konumda olanların belirli bir zamanda ve zeminde bir arada yaşama niyetlerinin kolektif sonuçlarıyla ilgilidir.

Üç farklı ilçe içinde Yıldırım'ın kuzeyi ve güneyi arasındaki farklılık işçi sınıfının güvenceli-güvencesiz kesimleri arasında farklılaşmaya tekabül ederken; Osmangazi ve Yıldırım arasındaki bölünmeler güvenceli işçilerin gelir yaratma stratejisindeki dönüşümlerin yanında toplumsal ve kentsel kökene göre oluşmaktadır. Nilüfer ise, sınıfın dikey hiyerarşisini yansıtırken mekân içi farklılıkları kültürel sermayenin sembolik formu olarak yaşam tarzı ayrımlarında sürdürür. Her ne kadar ilçenin orta sınıfa mensup sakinleri, sınıfsal farklılıkları ikili karşıtlıklarda politik ve dinsel kimliklerine atıfla ifade etseler de, bu durum daha ziyade kültürel sermaye düzeyi ve toplumsal köken yani fırsat ve eşitsizliklerin mirası gibi sınıf

habitusunu inşa eden koşulların sonucudur.[144] Nitekim Scott (2002: 32)'a göre farklılıklar sınıf diliyle ifade edilmese de toplumsal eşitsizlikler grupların birbirlerine göre konuşlandıkları konumların kavrayışını içerir. Öte yandan sınıfsal sınırların ikili, kültüralist ayrımlarla ifade edilmesi orta sınıfın iki farklı kesiti arasında süregelen mücadelenin üzerini örtme işlevi görmektedir. Burada kültürel eşik söz konusu çatışmanın güç, iktidar ve çıkar mücadelesini perdeleyen bir zeminde sürmesini sağlar.

Sonuç olarak her bir sınıf üyesi yaşadıkları yere ve eşitsizliği deneyimleme biçimine göre sınıfla ilişkili durumların farkındalığını paylaşma eğilimindedir. Ve kentin farklı bölgelerinde her alanın özgün yapısı sınıfsal sınırları tayin ettiği gibi bu sınırların kendisi faillerin yaşam tarzı ve beğeni biçimlerinde tecessüm etmektedir. "Yerliler ve Sakinler", "Nişantaşı ve Varoş", "eğitimli beyaz azınlıklar ve kara kalabalıklar" gibi sözel göstergelerden her biri farklılaşma mekanizmalarının farklı mekânlarda, sahip olunan kaynakların ayrım üreten işlevine göre farklı biçimlerde yürürlüğe girdiğini gösterir. Üç ilçede de farklı adlandırmalarla da olsa sınıfsallığın örtük kullanımı, sınıfsal bilincin faillerin tüm pratiklerine tezahür ettiğine işaret eder. Bu, sınıf mücadelesinin insanların bilinçlerinde gömülü olduğunu göstermektedir.

Sınıfın kentsel alanların ayrışmasındaki rolünün ele alındığı bu çalışmanın sonuçları; kentsel ayrışmanın toplumsal tabakaların inşasında ve karşıtlık ilişkisinde şekillenen toplumsal konum duygusunun üretilmesinde belirleyici bir güce sahip olduğunu göstermektedir. Kentin farklı alanlarında kümelenen grupların varlığı, teorik sınıf konumlarını kent uzamında gerçekleşmiş sınıflara dönüştürür. Bir diğer ifadeyle *kendinde sınıftan, kendisi için sınıfa* geçiş eşiği, kentsel eşitsizliğin sınırlarında çizilmektedir. Nitekim görüşme yapılan kişiler arasında eşitsizliğin kentsel dolayımdan geçen bireylerin sınıfsal kimliği yalın ifadelerle dışa vurdukları görülmüştür.

Örneğin Yıldırım'ın işçi sınıfı sakinleri için ilçenin karşıt kutbu Nilüfer'dir. İşçilere göre Osmangazi ile Yıldırım arasında herhangi bir fark olmazken Nilüfer, toplumsal hiyerarşiler hakkında düşünme biçimlerini bildiren bir dizi mesafeye karşılık gelir. Bu açıdan, Nilüfer'in sahip olduğu ayrıcalık, ancak onlardan dışlananlar açısından anlamlıdır. Nilüfer'in mekânsal, toplumsal ve öznel eşitsizliğin oluşumundaki yeri, sadece Yıldırım'daki sakinlerin

[144] Orta sınıflar içinde ekonomik sermaye düzeyi yakın gruplar arasında hâkim ve tabi bölünmeler kültürel sermayenin dengesiz dağılımları etrafında oluşur. Orta sınıf konumundaki kişiler sınıfsal kimlikleri politik veya dini kimliklerine atıfta bulunarak ifade etse de bu, Türkiye'de orta sınıf gruplar arasında sınıfın algılanma biçimlerinde karşılık bulan sembolik bir ifade biçimi olmaktadır. Nitekim kendisini muhafazakâr kimliğiyle ifade eden ve kültürel sermayenin nesnel ve nesnel olmayan içerimlerine sahip kişiler arasında, "beyaz-muhafazakâr" gibi ikili karşıtlık ifadelerine rastlanmazken, kültürel sermaye düzeyi düşük kişilerde bu ayrımların belirginliğini koruduğu görülmüştür.

deneyimleriyle değil Osmangazi'nin Nilüfer'e sınır komşusu olan karşıtlık ilişkisinin doğrudan deneyimlendiği alanlarda da somutlaşır. Ancak Osmangazi'nin kuzeyinde yer alan mahallelerin, Nilüfer'in ürettiği sınıf egemenliğine meydan okuyabilecek toplumsal hareketlilik potansiyelini içinde barındırdığı görülmektdir. Bu bölgede yer alan çoğu işçinin nispeten yüksek olan kültürel ve ekonomik sermayesi, bölgeden Nilüfer'e doğru mekânsal hareketlilikte açığa çıkar. Bu durum ayrıcalıklı grupların (Nilüfer'lilerin) sınıf egemenliğine meydan okumaktadır. Ancak alanın egemenliği "aşağıdan gelen oyuncular" tarafından tehdit edildiğinde egemen gruplar tarafından alternatif mekânsal stratejiler geliştirilir. Nitekim Nilüfer'in farklı bölgelerinde inşa edilen ve edilmekte olan yeni konut komplekslerine olan yönelim bu motivasyonlar etrafında gerçekleşir. Diğer taraftan orta-üst sınıflar tarafından mekânın sınıfsal rekabetin nesnesi haline getirilmesi, yani mekânsal sermayenin mücadele edilmeye değer olduğuna yönelik yaratılan *illusio*, sadece eşitsizliğin yeniden üretimini sürekli kılmakla kalmaz; aynı zamanda kentin fiziksel alanını sürekli yeniden yapılandırılan bir muharebe alanına çevirir. Bu, sınıflı toplumların çözülmediğini ve kentin farklı alanlarında sınıf rekabetinin statik değil oldukça dinamik biçimlerde sürdüğünü göstermektedir.

Bu bağlamda post-modern kuramcılar tarafından öne sürülen sınıfsızlık iddialarına karşı 21. yüzyılda kentsel alanların, sınıf kimliklerinin üretiminde ve rekabet ilişkilerinde, sınıfın önemli bileşenleri arasına dahil edildiğini söylemek mümkündür. Post materyalizm, bireyselleşme (Giddens, 2019; Beck, 2019) veya hizmet sınıfı (Goldthorpe & Lockwood, 1963) teorileri tarafından önerilen karmaşık toplumları bütünleştirmeye yönelik zorlu görev, tekil eğilimler, etnik ve dini kimlikler veya baskın gruplar etrafında politikalar düzenleyerek çözülmeye çalışılsa da (Vester, 2005: 93), sınıfın kültürel analizi, toplumların farklılaştığını, farklılığın göstergeleri arasında mekânın önemli bir gösterge olduğunun ayırt edilmesine imkân sağlar. Dolayısıyla mekân, toplumsal bölünmeleri var eden ve bölünmelerin varlığını kültürellikle idame ettiren sınıfsal değişkenler arasına dahil olmaktadır. Bu bağlamda kentsel mekânlar sınıfın değişkenleri arasında yerini alırken, varlığı reddedilen sınıf ve sınıfın mücadeleci ilişkilerini deşifre etmesi bakımından hayli önemli bir sembolik değere sahiptir.

KAYNAKÇA

Abdi, H. & Valentin, D. (2007). Multiple Correspondence Analysis. N.J. Salkind (Ed.), *Encyclopedia of Measurement and Statistics* içinde ss. 1-13. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Abercrombie, N. & Urry, J. (1983). *Capital, Labour, and the Middle Classes*. London: Routledge.

Aca, Z. (2020). *Yapabilirlik Yaklaşımı Çerçevesinde Kamusal Sosyal Yardımların Etkinliği Analizi Bursa Örneği*. Ankara: Türk Metal Sendikası Yayınları.

Agnew, J.A. & Mercer, J. & Sopher, D.E. (2007*). The City in Cultural Context*. London: Routledge.

Akarçay, E. (2016). *Beslencenin Sosyolojisi Orta Sınıf(lar)ın Yeme İçme ve Eğlence Örüntüleri*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Akçaoğlu, A. & Wacquant, L. (2019). Kentsel Marjinallik ve Devletin Sağ Eli. *İdealkent Dergisi.* 26, ss. 11-19.

Akçaoğlu, A. (2018) *Zarif ve Dinen Makbul Muhafazakâr Üst-Orta Sınıf Habitusu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Akçaoğlu, A. (2019). Muhafazakâr Siyasetin Dönüşümü, Kentsel Mekân ve Orta Sınıf Hayat Tarzları. *Strata İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi*. S:1. ss. 47-62.

Akgün, A. (2014). Ayrışma-Ayrıştırma Temelli Mekânsal Pratiklerin Toplumsal Pratiklerle İlişkisi Üzerine Bir Çalışma. *İdeal Kent Dergisi*. (12) ss. 28-39.

Akın, B.H. & Şentürk, E. (2012). Bireylerin Mutluluk Düzeylerinin Ordinal Lojistik Regresyon Analizi İle İncelenmesi. *Öneri*, 10 (37), ss. 183-193.

Alpar, R. (2021). *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler*. Ankara: Detay Yayıncılık

Akpınar, F. (2009). Sociospatial Segregation and Consumption Profile of Ankara in the Context of globalization. *METU JFA* (26:1) ss. 1-47.

Aksoy, A. & Robbins, K. (1999). Modernizm ve Bin Yıl: İstanbul'da Mekânla İmtihan. *Birikim Dergisi*. S: 123. ss. 53-62.

Aktar, A. (1989). Toplumsal Değişme Sürecinde Küçük İmalat Sanayii: Bursa Dokuma Sanayiinde İnsan İlişkileri. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Aktar, A. (1996). Bursa'da Devlet ve Ekonomi. E. Yenal (Haz.), *Bir Masaldı Bursa* içinde ss. 119-145. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Alemdaroğlu, A. (2017). Spatial Segregation and Class Subjectivity in Turkey" *A Social & Cultural Geography*, 18 (5), ss. 603-622.

Alkan, A. & Duru, B. (2002). 20. Yüzyılda Kent ve Kentsel Düşünce. (Der). A. Alkan & B. Duru (Der.), *20. Yüzyıl Kenti* içinde ss. 7-25. Ankara: İmge Yayınevi.

Alkan, L. (2014). 1980 Sonrası Konut Politikalarının Mekânsal Yansımaları: Ankara Örneği. *İdeal Kent Dergisi*. S: 12, ss. 103-131.

Allen, D.E. & Anderson, P.F. (1994). Consumption and Social Stratification: Bourdieu's Distinction. C. T. Allen & D. R. John (Ed.), *NA - Advances in Consumer Research* içinde ss.70-74. Provo, UT: Association for Consumer Research.

Altıntaş, S. (2016). Kültürel Etkinlikler Aktörü Olarak Yeni Orta Sınıf ve Soylulaştırma İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Sosyoloji Konferansları*. 54 (2), ss. 115-142.

Altundemir, M.E. & Yılmaz, F. (2001). Bursa Ekonomisi ve Sanayisi. E. Kaan (Der.) *Düşkapı Bursa* içinde ss. 141-158. İstanbul: Pera Basın Yayın.

Anderson, P. (2016). *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Arı, O. (1959). The Assimilation to Conditions of Work in Turkey of Turkish-Bulgarian Immigrants Expelled from Bulgaria between 1950 -195. Integraton No. 3, ss. 198-203.

Arın, S. (2013). Bursa'da 1960 Sonrası Kentsel Dönüşüm: Emek ve Akpınar Mahalleleri Örneği. *İdealkent Dergisi*, 4 (8), 228-249.

Arlı, A. (2005). Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Şehirleşme ve Gecekondu Araştırmaları. *Türkiye Araştırmaları Dergisi,* 3 (6), ss 283-352.

Arlı, A. (2009). Sosyal Mekânda Farklılaşma: Denizli'de Kırsal/Kentsel Dönüşüm (1990-2000). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Arlı, A. & Göker, E. (2014). Kent Sosyolojisini Bourdieu ve Wacquant ile Düşünmek. *Cogito*, 76 (1), ss. 121-140

Arslanoğlu, R.A. (1998). *Kent Kimlik ve Küreselleşme*. Bursa: Asa Kitapevi

Arun. Ö. (2014). İnce Zevkler-Olağan Beğeniler: Çağdaş Türkiye'de Kültürel Eşitsizliğin Yansımaları. *Cogito Dergisi*, 76 (1), ss. 152-167.

Ataç, E. & Işık, O. (2013). 2000'li Yılların Başında Bursa'nın Toplumsal ve Siyasi Coğrafyası. H. Ertürk & N. Dostoğlu & N. Sam (Ed.), *Prof. Dr. Râna Akdiş Aslanoğlu Anısına Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Kentleşme Sempozyumu,* 22-23 Eylül 2011.

Ataç, Ela (2013). "Büyük Dönüşüm" Öncesi Türkiye Kentlerini Okumak, Anlamak: Sosyo-Ekonomik Statüye Bağlı Mekânsal Ayrışma Üzerinden Bir Değerlendirme. *Toplum ve Bilim*, 126, ss. 35-63.

Ayata, S. & Ayata, A. (2000). Toplumsal Tabakalaşma, Mekansal Ayrışma ve Kent Kültürü. F. Atacan & H. Kurtuluş & M. Türkay (Haz.), *Mübeccel Kıray İçin Yazıları* içinde. Bağlam Yayınları.

Ayata, S. (2017). Yeni Orta Sınıf ve Uydu Kent Yaşamı. D. Kandiyoti & A. Saktanber (Haz.) *Kültür Fragmanları Türkiye'de Gündelik Hayat* içinde ss. 37-56. İstanbul: Metis Yayınları.

Aydın, S. (2012). İstanbul'da "Orta Sınıf" ve Kapalı Siteler. *İdeal Kent Dergisi*. S:6. ss. 96-123.

Aytaç, Ö. (2007). Kent Mekânlarının Sosyo-Kültürel Coğrafyası. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 17 (2). ss. 199-226.

Aytaç, S. & Derdiman, C. & Basturk, S. & Ongen, B. (2015). Fear of Crime in a City in Turkey: Gender Differences and Urban Segregation in Risk Perception. *Bangkok International Conference on Social Science*, ss. 172-188.

Bacher, J. (2002). *Cluster Analysis*. Nuremberg: University Erlangen.

Ball, S. (2002). *Class Strategies and the Education Market The Middle Classes and Social Advantage*. London: Routledge.

Baştürk, Ş. (2018). Sermaye Savaşları: Türkiye'de Gençlerin İşgücü Piyasası Avantajlarına Erişme Kanalları ve Sosyal Ağlar. *Journal Of Economy Culture and Society*, 58, ss. 17-44.

Baştürk, Ş. (2022). *Türkiye'de İşgücü Piyasaları ve Göçmenlere Yönelik Tutumlar*. Bursa: Dora Yayınevi

Batkan, Ö. (1996). Bursa Kentsel Gelişim ve Planlama Süreci. E. Yenal (Haz.), *Bir Masaldı Bursa* içinde ss. 247-261. Yapı Kredi Yayınları.

Bauman, Z. (2000). *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2002). Postmodern Sosyoloji Var mıdır? H. Arslan (Der.), *Retorik, Hermeutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş* içinde ss.105-127, İstanbul: Paradigma Yayınları.

Baykal, K. (1977). Gelişmekte Olan Bursa'mızın Sorunları Hakkında Görüşlerim. Bursa 1977 Semineri, *Bursa Üniversitesi Yayınları*, ss. 21-27.

BEBKA (2012). TR41 Bölgesi İlleri Kümelenme Analizleri. Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı.

Beck, U. (2019). *Risk Toplumu Başka Bir Modernliğe Doğru*. İstanbul: İthaki Yayınları.

Becker, U. (2017). Sınıf Kuramı: Hala Eleştirel Sosyal Bilimsel Analizin Ekseni mi? E. O. Wright (Ed.), *Sınıflar Üzerine Tartışmalar* içinde ss.159-191. İstanbul: NotaBene Yayınları

Bennett, A. (2018). *Kültür ve Gündelik Hayat*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Bennett, T. & vd (2009). *Culture, Class, Distinction*. London: Routledge.

Bhaskar, R. (2017). *İnsan Bilimlerinin Felsefi Eleştirisi Natüralizmin Olanaklılığı*. Ankara: Nika Yayınevi.

Bıçkı, D. (2004). Küreselleşme Sürecinde Mekânsal Yarılma ve Kentsel Yoksulluk Olgusunun Kuramsal ve Uygulamalı Bir Analizi: Bursa-Işıktepe Örneği. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Bıçkı, D. (2006). Harvey ve Castells'de Kent Sorunsalı: Politik Ekonomi Vizyonu ve Sınırlılıkları. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (7), ss. 111-130.

Bilgili, A. (2017). Kentsel Gelişmenin Kentsel Yaşam Kalitesi Üzerindeki Etkileri: Bursa Örneği. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Bilgin, N. (2011). Sosyal Düşüncede Kent Kimliği. *İdeal Kent Dergisi*. (3), ss 20-48.

Blokland, T. & Savage, M. (2001). Network, Class, Place. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (2), ss. 221-226.

Blommaert, J. (2005). Bourdieu the Ethnographer The Ethnographic Grounding of Habitus and Voice. *The Translator*, 11 (2), ss. 219- 236.

Bora, A. (2018*). Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.

BOSB (2022), https://www.bosb.org.tr/ Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Bottero, W. (2004). Class Identities and the Identity of Class, *Sociology*, 5 (38), ss. 985-1003.

Bourdieu, P. (1991). First Lecture. Social Space and Symbolic Space: Introduction to a Japanese Reading of Distinction. *Poetics Today*,12 (4).

Bourdieu, P. (1996). Physical Space, Social Space and Habitus, Rapport 10: 1996 Institutt for Sosiologi og Samfunnsgeografi Universitetet i Oslo.

Bourdieu, P. (2003). Participant Objectivation. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 9 (2), ss. 281-294.

Bourdieu, P. (2006). *Pratik Nedenler*. İstanbul: Hil Yayınları.

Bourdieu, P. (2014a). Simgesel Sermaye ve Toplumsal Sınıflar. *Cogito*, 76 (1), ss. 192-204.

Bourdieu, P. (2014b). Sosyal Sınıfı Yapan Nedir? Grupların Kuramsal ve Pratik Varlığı Üzerine. G. Çeğin & E. Göker (Ed.), *Tözcülüğün Tasfiyesi: İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar* içinde ss. 367-383. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Bourdieu, P. (2014c). Toplumsal Uzay ve Sembolik İktidar. G. Çeğin & E. Göker (Ed.), *Tözcülüğün Tasfiyesi: İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar* içinde ss. 349-366, İstanbul: NotaBene Yayınları.

Bourdieu, P. & Wacquant, L. (2014). *Düşünümsel Bir Antropoloji için Cevaplar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bourdieu, P & vd. (2015). *Dünyanın Sefaleti*. Ankara: Hereketik Yayıncılık.

Bourdieu, P. (2015b). *Devlet Üzerine College de France Dersleri (1989-1992)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bourdieu, P. (2017). *Ayrım Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. Ankara: Heretik Yayınları.

Bourdieu, P. (2018a). *Bir Pratik Teorisi İçin Taslak Kabiliye Üzerine Üç Etnoloji Çalışması.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bourdieu, P (2018b) Social Space and the Genesis of Appropriated Physical Space. *International Journal Of Urban and Regional Research*, 42 (1), ss. 106-114.

Bourse, M. & Yücel, H. (2017). *Kültürel Çalışmaları Anlamak*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Breen, R. (2014). Neo-Weberci Sınıf Analizinin Esasları. E. O. Wright (Ed.). *Sınıf Analizine Yaklaşımlar* içinde ss. 49-73, İstanbul: NotaBene Yayınları.

Brubaker, R. (2007). Klasik Teoriye Yeniden Düşünmek: Pierre Bourdieu'nun Sosyolojik Yaklaşımı. H. Erbaş & M. K. Coşkun (Der.), *Fark/Kimlik Sınıf* içinde ss. 217-261, Ankara: EOS Yayınevi.

BTSO. (1999). *Bursa'daki 250 Büyük Firma Arastırması 1999*. Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.

BTSO. (2000). *Bursa'daki 250 Büyük Firma Arastırması 2000*. Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.

BTSO. (2021). *Bursa'daki 250 Büyük Firma Arastırması 2021*. Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.

Budak, Ö. (2014). Esnek İstihdam Toplumunda Kültürel Sermaye. *Cogito Dergisi*, 76 (1), ss. 152-167.

Buğra, Ayşe (1999). Devlet Piyasa Karşıtlığının Ötesinde. *Bilanço 1923-1998 Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yılına Toplu Bakış*. ss. 143-153.

Burawoy, M. (2017). Wright'ın Analitik Marksizminin Sınırları ve Bir Alternatif. E. O. Wright (Ed). *Sınıflar Üzerine Tartışmalar* içinde ss. 99-125, İstanbul: NotaBene Yayınları.

Burris, V. (2017). Sınıflar Sempozyumu: Sınıf Analizinde Yeni Yönelimler. E. O. Wright (Ed.), *Sınıflar Üzerine Tartışmalar* içinde ss. 191-203, İstanbul: NotaBene Yayınları.

Burt, Ronald S. (1998). The Gender of Social Capital. *Rationality and Society*, 10 (1), ss. 5 – 46.

Bursa Valiliği (2020). *Bursa Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*. http://www.bursa.gov.tr/kurumlar/bursa.gov.tr/Bursa.gov/dosyalar/2020yiliEkonomik ve-SosyalGostergesi.pdf erişim tarihi: 10.09.2022

Caldeira, T.P.R. (1999). Sao Paulo'da Yeni Mekânsal Ayrımlaşma: Duvarlar İnşâ Etmek. *Birikim Dergisi*. Sayı 123. ss. 87-96.

Calhoun, C. (2014). Bourdieu Sosyolojisinin Ana Hatları. G. Çeğin & E. Göker & A. Arlı & Ü. Tatlıcan (Der.), *Ocak ve Zanaat Pierre Bouirdieu Derlemesi* içinde ss. 77-131. İstanbul: İletişim Yayınları.

Callinicos, A. & Harman, C. (2006). *Neo-liberalizm ve Sınıf İşçi Sınıfı Değişti mi*? İstanbul: Salyangoz Yayınları.

Castells, M. (1977). *The Urban Question A Marxist Approach*. London: Edward Arnold Publishers.

Castells, M. (1983). *The City and the GrassRoots A Cross-Cultural Theory Of Urban Social Movements.* London: Edward Arnold Publisher.

Castells, M. (2013). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi Cilt 1* (Çev. E. Kılıç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

Chaney, D. (1999). *Yaşam Tarzları.* Ankara: Dost Kitabevi.

Chiu, S.I. & Hong, Y.F. & Hu, H.Y. (2015). The Effects Of Family Cultural Capital and Reading Motivation on Reading Behaviour in Elementary School Students. *School Psychology International*, 36 (1), ss. 3-17.

Clark, N.C. ve Lipset, S.M (2007). Toplumsal Sınıflar Ölüyor mu? H. Erbaş & M. K. Coşkun (Der.), *Fark/Kimlik Sınıf* içinde ss.73-87, Ankara: EOS Yayınevi.

Cooke, P. (1994). Class Practices as Regional Markers: A Contribution to Labour Geography D. Gregory & J. Urry (Ed.), *Social Relations and Spatial Structures* içinde ss. 213-242. The Macmıllan Press.

Crompton, R. & J. Scott (2005). Class Analysis: Beyond the Cultural Turn. S. R. Crompton & F. Devine & M. Savage and J. Scott (Ed.), *Rethinking Class: Culture, Identities and Lifestyle* içinde ss. 186-202. Oxford: Blackwell.

Çalışkan, G & Özelçi T. & Varol, Ç. (1996). Türkiye'de Kentleşme Sürecinin Bölgesel Farklılaşması Üzerine. 6. Ulusal Bölge Planlama Kongresi, ss. 22-33.

Çalışkan, V. & Akbulak, C. (2010). Bursa Kentine Yönelik Göçlerin Gecekondulaşma Sürecine Etkileri: Uludağ Yamaçlarındaki Gecekondular. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 3 (12), ss. 115-135.

Çeğin, G. & Göker, E. (2014). Tözcülüğe Elveda: İlişkisel Sosyolojinin Alâmeti Farikası. G. Çeğin ve E. Göker (Ed.), *Tözcülüğün Tasfiyesi: İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar* içinde ss. 11-21. İstanbul, NotaBene Yayınları.

Çokluk, Ö. & Şekercioğlu, G. & Büyüköztürk, Ş. (2012) *Sosyal Bilimler için Çok Değişkenli İstatistik SPSS ve LISREL Uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademisi Yayınları.

Danış, D. (2001). İstanbul'da Uydu Yerleşmelerin Yaygınlaşması: Bahçeşehir Örneği, F. Gümüşoğlu (Der.), *21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan* içinde ss. 151-160, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Demiral, S. (2016). Farklı Sosyal Sınıfların Mekânsal Ayrışma Eğilimleri: Üst Tabakaların Mekân Tercihlerine İstanbul'dan Karşılaştırmalı Örnekler. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Demiral, S. (2016). Sosyal Tabakalar ve Kentsel Katmanlar. L. Sunar (ed.) *İstanbul'da Mekânsal Ayrışma Biçimleri.* İstanbul: Matbu Kitap.

Devine, F. & M. Savage (2000). Conclusion: Renewing Class Analysis. S. R. Crompton & F. Devine & M. Savage and J. Scott (Ed.), *Renewing Class Analysis* içinde ss.184-199. Oxford: Blackwell.

Devine, F. & Savage, M. (2005). The Cultural Turn, Sociology and Class Analysis. F. Devine, M. Savage, J. Scott, R. Crompton (Ed.), *Rethinking Class: Cultures, Identities and Lifestyles* içinde ss. 1-22. Palgrave Macmillan Press.

Doğan, A.E. (2001). Türkiye Kentlerinde 20 Yılın Bilançosu. *Praksis Dergi*si. ss. 97-123.

Doğan, A.E. (2007). *Eğreti Kamusallık Kayseri Örneğinde İslamcı Belediyecilik*. İstanbul: İletişim Yayınları.

DOSAB, (2022). https://www.dosab.org.tr/ Erişim Tarihi: 02.10.2022

Dörtok Abacı, Z. (2005). Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Dülgeroğlu, E. & Aytaç, M. & Baştaymaz, T. (1993). *Kentlerde Yaşayan Ücretli Kesimin Telâfi Edici ve Tamamlayıcı Kaynakları: Bursa Örneği*. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Dworkin, D. (2012). *Sınıf Mücadeleleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Eagleton, T. (2019). *Kültür*. İstanbul: Can Yayınları.

Edgell, S. (1998). *Sınıf.* Ankara: Dost Kitabevi.

Eijck, V. (2001). Social Differentiation in Musical Taste Patterns. Social Forces, 79(3), ss. 1163–1184.

Emerson, R.M. & Fretz, R.I. & Shaw, L. (2021). Katılımcı Gözlem ve Alan Notları. P. Atkinson, & A. Coffey & S. Delamont & J. Lofland & L. Lofland (Ed.), *Etnografi El Kitabı* içinde ss. 352-369. Ankara: Nobel Yayınevi.

Emirbayer, M. (2014). İlişkisel Bir Sosyoloji İçin Manifesto. G. Çeğin & E. Göker (Ed.), *Tözcülüğün Tasfiyesi: İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar* içinde ss. 25-64. İstanbul, NotaBene Yayınları.

Emirgil, B. F.(2010). Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak: Emeğin Maddi - Olmayan Görünümleri. *Çalışma ve Toplum*. 24 (1), ss. 221-238.

Engels, F. (2002). The Great Towns" from The Condition of the Working Class in England in 1844. R. T. LeGates & F. Stout (Ed.), *The Cıty Reader* içinde ss. 46-56. London: Routledge.

Entrikin, J.N. (1991) *The Betweenness of Place: Towards a Geography of Modernity*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Eraydın, A. (1995). Local Development under the Pressures of Restructuring: the Case of Bursa, Turkey. B. Van der Kanapp & R. Le Heron (Ed). *Human Resources and Industrial Space: A Perspective on Globalization and Localization* içinde ss. 161-176. John Wiley & Sons Ltd.

Eraydın, A. (2001). Küreselleşme-Yerelleşme ve İşlevleri Farklılaşan Kentler. *Prof. Dr. Cevat Geray'a Armağan* içinde ss. 363-393. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.

Eraydın, Ayda (1999). Türkiye'de Üretim Yapısının Dönüşümü ve Esnek Üretim Örgütlenmesi ile Yeni İstihdam Biçimlerinin Ortaya Çıkışı. *Bilanço 1923-1998 Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yılına Toplu Bakış* içinde ss. 131-142. İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yayınları.

Erbaş, H. (2017). Sınıf Çalışmalarında Kültür ve Gündelik Hayatın Yükselişi: Tarihsel Bir İzlek ve Gelecek Umudu. *Emek Araştırma Dergisi*, 11 (7), ss. 9-30.

Erbaş, H. ve Gül, S. S. (2001). Kapitalizm ve Kültür: Popüler Kültürün Küreselleşmesi ve Piyasalaşması. *Mülkiye Dergisi*, 25 (229), ss. 207-228.

Erder L. (1976). The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975, Ann Arbor, Michigan.

Erder, L. (1975). Factory Dıstrıcts In Bursa During The 1860's, *Journal of the Faculty of Architecture*, 1(1), ss 85-99.

Erder, S. (1999). Göç, Yerleşme ve "Çok" Kültürel Tanışma. *Birikim Dergisi*. Sayı: 123, ss. 68-72.

Erder, S. (2001). Yoksulluğun Düzenlenmesinden Zenginliğin Düzenlenmesine Kentleşme ve Kentsel Kurumlar. F. Gümüşoğlu (Haz.), *21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan* içinde ss.121-128. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Erder, S. (2009). Kentte Değişen Güç İlişkileri ve Kentsel Dönüşüm. S. Kayasü & O. Işık & N. Uzun & E. Kamacı (Haz.), *Gecekondu, Dönüşüm, Kent Tansı Şenyapılı'ya Armağan* içinde ss. 113-123. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Erengezgin, Ç. (2007). A Socio-Spatial Approacht To The Question Of Class and Counscıousness Formation In A Local Setting: The Case Of Bursa Industrıal Workers. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Erez, A. (2020). Bursa Ataevlerde Kentsel Dönüşüm Sürecinin Değerlendirilmesi: Eğitimciler Sitesi Örneği. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi

Erikson, R. & Goldthorpe, J. & Portocarero, L. (1979). Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies: England, France and Sweden. *The British Journal of Sociology*. 30 (4), ss.415-441.

Erman, T. (2010). Kent Çalışmalarının Geçmişi ve Bugünü: Hakim Paradigmalar ve Yeni Sorunsallar. *İdeal Kent,* (1) ss. 32-43.

Esping- Andersen, G. (1993). Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework. G. Esping – Andersen (Ed.), *Changing Classes: Stratification and Mobility in Post – Industrial Societies* içinde ss. 7-31. London: Sage Pub.

Eşim, İ (2020). Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçlerin Mekânsal Etkileri (Bursa'daki Bulgaristan Göçmenleri Örneği). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Etil, H & Demir, M. (2014). Pierre Bourdieu'nün Bilim Sosyolojisine Katkısı: "Alan Teorisi", "Habitus" Cini ve "Refleksivite Talebi", *Cogito*, 76 (1), ss.312-350.

Featherstone, M. (1996). *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Fıelds, J. & Copp, M & Kleınman, S. (2006). Symbolic Interactionism, Inequality, and Emotions. J. E. Stets & J. H. Turner (Ed.), *Handbook of the Sociology of Emotions* içinde ss. 155-178. New York: Springer.

Fidan, N.L. (1999). Bursa'da Kentleşme Sürecinde Kaçak Yapı Olgusu ve Gelişimi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Flemmen, M. & Jarness, V. & Rosenlund, R. (2017). Social Space and Cultural Class Divisions: The Forms of Capital and Contemporary Lifestyle Differentiation. *The British Journal of Sociology*, 69 (1), ss. 124-153.

Flemmen, M. & Jarness, V. & Rosenlund, L. (2018). Class and Satus: On The Misconstrual of The Conceptual Distinction and A neo-Bourdieusian Alternative. *The British Journal of Sociology*, 70 (3), ss.816-866.

Flemmen, M. (2013). Putting Bourdieu to work for class analysis: reflections on some recent contributions. *The British Journal of Sociology*, 64 (2), ss. 325-343.

Foley, D.E. (2007). İşçi Sınıfı Antropolojik Anlamda Bir Kültüre Sahip midir? H. Erbaş & M. K. Coşkun (Der.), *Fark/Kimlik Sınıf i*çinde ss. 261-301. Ankara: EOS Yayınevi.

Frederiks, E. & Stenner, K. & Hobman, E. (2015). The Socio-Demographic and Psychological Predictors of Residential Energy Consumption: A Comprehensive Review. *Energies*, 8, ss. 573-609.

Friedrichs, J (2003), Social Inequality, Segregation and Urban Conflict: the case of Hamburg, S. Musterd & W. Ostendorf (Ed.), *Urban Segregation and Welfare State* içinde ss.168-190. London: Routledge.

Garret, M.P. (2022). Bourdieu'nün Sosyal Çalışmayla İlişkisi: Engeller ve İhmal Edilenlere Dair Bir Tefekkür. *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 15 (2), ss. 91-125.

Geniş, Ş. (2011). Küreselleşme, Kent ve Kültür. *İdeal Kent Dergisi*, 39, ss. 49-60.

Geniş, Ş. (2009). Küreselleşme Toplumsal Eşitsizlik ve Mekânsal Ayrışma. *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*, 5 (17-18), ss. 69-84.

Gibson, K. & Graham, J. (2010). (*Bildiğimiz) Kapitalizmin Sonu Siyasal Aklın İktisadi Eleştirisi.* İstanbul: Metis Yayıncılık.

Giddens, A. (1999). *İleri Toplumların Sınıf Yapısı Marks'ın Sınıflar Teorisi, Sonraki Teoriler ve Eleştirel Değerlendirmeler*. İstanbul: Birey Yayıncılık.

Giddens, A. (2019). *Modernite ve Bireysel-Kimlik Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. Say Yayınları.

Goffman, E. (2016). *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*. İstanbul: Metis Yayınları.

Goldthorpe J. & Marshall, G. (1992). The Promising Future of Class Analysis: A Response To Recent Crıtıques. *Sociology*, 3 (26), ss. 381-400.

Goldthorpe, J. & Lockwood, D. (1963). Affluence and The Brıtısh Class Structure. *The Sociological Review*, 2 (11), ss. 133-163.

Gouveia, J.P. & Seixas, J. (2016). Unraveling Electricity Consumption Profiles in Households Through Clusters: Combining Smart Meters and Door-to-Door Surveys. *Energy and Buildings*, 116 (2016), ss. 666-676.

Gökarıksel, B. & Mclarney, E. (2010). Introduction Muslim Women, Consumer Capitalism, And The Islamic Culture Industry. *Journal of Middle East Womens Studies,* 6 (3), ss. 1-18.

Gökay, B. (2019). Çalışma Etiği Bağlamında Muhacir İşçiler. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Göker, E. (2014). Ekonomik İndirgemeci mi Dediniz? G. Çeğin & E. Göker & A. Arlı & Ü. Tatlıcan (Der.), *Ocak ve Zanaat/Pierre Bouirdieu Derlemesi* içinde ss. 277-303. İstanbul: İletişim Yayınları.

Göle, N. (2011). *Melez Desenler İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.

Gubbay, J. (1997). A Marxist Critique of Weberian Class Analysis. *Sociology*, 31(1), ss.73-89.

Güler, Z.E. (2019). 2000 Sonrası Süreçte Kentsel Dönüşüm Uygulamalarının Kentsel Mekâna Etkisi: Bursa Örneği. Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Gülhan, T. (2019). Toplumsal Mekân ve Düşünümsel bir Kent Sosyolojisinin İnşası: Bourdieucülüğün Mekâna Müdahalesini Sorunsallaştırmak. *İdeal Kent Dergisi*, 10 (26), ss. 83-127.

Güller, R. (1977). Bursa'nın Gelişmesi Sorunları. *Bursa 1977 Semineri*, Bursa Üniversitesi Yayınları, ss. 71-77.

Günay, D. & Günay, A. (2016). Dünyada ve Türkiye'de Yükseköğretim Okullaşma Oranları ve Gelişmeler. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 6 (1), ss.13-30.

Gürbilek, N. (1998). Teklifsiz Kültür. *Defter Dergisi*, Sayı:33.

Gürsakal, G.G. (2012). Seyl-i Huruşân Karşısında Devlet-i Âliye XIX. Yüzyıl Bursa'sında Nüfus ve Ekonomi: Kliometrik Bir Analiz. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Gürsakal, N. (2000). Lider Değişirken. *Bursa'daki 250 Büyük Firma Araştırması 1999 Yılı Sonuçları* içinde ss. 25-37. Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.

Gürsakal, N. (2001). Kriz Öncesinin Tek İyi Haberi. *Bursa'daki 250 Büyük Firma Araştırması 2000 Yılı Sonuçları* içinde ss. 27-39. Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.

Gürsakal, N. (2016). Bursa'nın 250 Büyük Firması Analizi. E. Kağıtçıbaşı & E. Yaşar (Ed.), *Bursa'nın Ekonomi Tarihi* 3. Cilt içinde, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

Güven, U. Z. (2016). Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Müzik. L. Sunar (Ed.) *Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik* içinde ss. 443-465. İstanbul: Matbu Kitap Nobel Akademik Yayınevi.

Güvenç, M. & Işık, O. (1996). İstanbul'u Okumak: Statü-Konut Mülkiyeti Farklılaşmasına İlişkin Bir Çözümleme Denemesi. *Toplum ve Bilim*, ss.71, 6-60.

Güvenç, M. (1998). Beş Büyükşehirde Statü-Gelir Temelinde Mekânsal Farklılaşma; İlişkisel Çözümlemeler. Y. Sey (Ed.), *75. Yılda Değişen Kent Mimarlık Bilanço 98* içinde ss. 115-138. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Güvenç, M. (1999). Beş Büyükşehir'de Köken-Gelir Temelinde Mekânsal Farklılaşmalar. *Bilanço 1923-1998 Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yılına Toplu Bakış*, 2. ss. 331-350.

Hanquinet, L. & Savage, M & Callier, L. (2012). Elaborating Bourdieu's Field Analysis in Urban Studies: Cultural Dynamics in Brussels. *Urban Geography* 33 (4), ss. 508-529.

Harasztı, M. (1984). *Macaristan'da İşçi Olmak.* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Harvey, D. (2002). Sınıfsal Yapı ve Mekânsal Farklılaşma Kuramı. A. Alkan & B. Duru (Der.), *20. Yüzyıl Kenti* içinde ss.147-172. Ankara: İmge Yayınevi.

Harvey, D. (2012). *Postmodernliğin Durumu.* İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2013). *Sosyal Adalet ve Şehir*. İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2020). *Kent Deneyimi*. İstanbul: Sel Yayıncılık.

HOSAB (2022), https://hosab.org.tr/ Erişim Tarihi: 23.10.2022.

İçduygu, A. & Sirkeci, İ. & Aydıngün, İ (1998). Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri. O. Baydar (Ed.) *75. Yılda Köylerden Şehirlere* içinde ss.249-268. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Işık, O. (1996). 1980 Sonrası Türkiye'de Kent ve Kentleşme. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İletişim Yayınları, 13 ss.782-796.

Işık, O. & Pınarcıoğlu, M. (2009). İstanbul'da Kentsel Ayrışma: 1990'dan 2000'lere Neler Oldu? S. Kayasü & O. Işık & N. Uzun & E. Kamacı (Haz.), *Gecekondu, Dönüşüm, Kent Tansı Şenyapılı'ya Armağan* içinde ss. 379-400. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Işık, S. (2020). Bursa'da Sağlık Tesislerinin Mekânsal Dağılımı ve Erişim Özellikleri. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

İçli, G. & Çiçek, Z. (2008) Statü Sembolü Olarak Konut ve Konut Kullanımı Denizli Örneği. PAUBAP 2006 FEF 012 Araştırma Projesi, Pamukkale Üniversitesi.

İlhan, C. & Ediz, Ö. (2019). Kent Dokusu Morfolojik Değişiminin Fraktal Geometri Aracılığıyla Hesaplanması: Bursa Örneği. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 4 (1), ss.117-140.

İnsel, A. (1999). Yaşam Alanlarımıza Sahip Çıkmak. *Birikim Dergisi*, (123), ss.23-25.

İpekyün, A. (1996). Bursa'nın Ekonomi Profiline Genel Bir Bakış. E. Yenal (Haz). *Bir Masaldı Bursa* içinde ss.223-247. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İyibozkurt, E. (2016). Tarım Kenti Bursa'nın Sanayi Kentine Dönüşüm Süreci. E. Kağıtçıbaşı & E. Yaşar (Ed.), *Bursa'nın Ekonomi Tarihi* içinde ss. 80-207. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

Jourdaın, A. & Naulın, S. (2020). *Pierre Bourdieu'nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kağıtçıbaşı, E. & Yaşar, E. (2016). Bursa'nın Ekonomi *Gündemi ve Geleceği*. E. Kağıtçıbaşı & E. Yaşar (Ed.), *Bursa'nın Ekonomi Tarihi* içinde ss.229-270. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

Kalaycı, Ş. (2009). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Kalaycıoğlu, S. & Kardam, F. & Tüzün, S. & Ulusoy, M. (1998). Türkiye için Bir Sosyo-ekonomik Statü Ölçütü Geliştirme Yönünde Yaklaşım ve Denemeler. *Toplum ve Hekim Dergisi* 13 (2), ss.126-137.

Kanbur, R. & Venables, A.J. (2005). Introduction. R. Kanbur & A. J. Venables (Ed.), *Spatial Inequality and Development* içinde ss. 3-15. New York: Oxford University Press.

Kandemir, M.E. & Yılmaz, F. (2001). Bursa Ekonomisi ve Sanayisi. E. Kaan (Der.) *Düşkapı Bursa* içinde ss. 141-158. İstanbul: Pera Basın Yayın.

Kaplanoğlu, R. & Akkuş, T. (2010). Ekonomik Yaşamda Gayrimüslim Egemenliği ve Bursa'da Milli İktisat. *Bursa Defteri*, 7 (27). ss. 3-8.

Kaplanoğlu, R. & Kaplanoğlu, O. (2014). *Bursa'nın Göç Tarihi*. Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları.

Kaplanoğlu, R. (2001). *Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları).* İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları.

Kaplanoğlu, R. (2008a). Bursa'nın Kentsel Gelişmesi. *Bursa Defteri*, (31-32), ss. 39-51.

Kaplanoğu, R. (2008b). Kent Haritalarına Göre Bursa'nın Kentsel Gelişmesi. Y. Oğuzoğlu (Haz.), *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* içinde ss.72-81. Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Karadağ (2010). Taşra Kentlerinde Yaşam Tarzları Alanı: Kültür ve Ayırım. *Toplum ve Bilim*, (118), ss.39-58.

Karademir Hazır I. & Kalaycıoğlu, S. & Çelik, K. (2016). Orta Sınıf"ların Farklı Kesitleri: Sınıf Geçmişi, Kültür Meslek ve Statü. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 19 (2), ss.64-107.

Karademir Hazır, I. (2014a). Bourdieu Sonrası Yeni Eşitsizlik Gündemleri: Kültürel Sınıf Analizi, Beğeni ve Kimlik. *Cogito*, 76 (1), ss.230-265.

Karademir Hazır, I. (2014b). How bodies are classed: An analysis of clothing and bodily tastes in Turkey, Poetics, 44, ss.1-21.

Karademir Hazır, I. (2014c). Boundaries of middle-class identities in Turkey. *The Sociological Review*, Vol. 62, ss. 675–697.

Karademir Hazır. I. (2016). Wearing class: A study on clothes, bodies and emotions in Turkey. *Journal of Consumer Culture*, 17(2) ss.1–20.

Karademir, I. (2009). Different Facets Of New Mıddle Classness: A Case Study In The Cıty Of Ankara. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Karakurt Tosun, E. & Fırat, Z. (2012). Kentsel Mekândaki Değişimler ve Kişilerin Konut Tercihleri: Bursa Örneği. *Business and Economics Research Journal*, 3 (1), ss. 173-195.

Karakurt Tosun, E. (2007). Küreselleşme Sürecinde Kentlerde Mekânsal, Sosyal ve Kültürel Değişim: Bursa Örneği. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Karpat, K. (2016). *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Katz-Gerro, T. (1999). Cultural Consumption and Social Stratification: Leisure Activities, Musical Tastes, and Social Location, *Sociological Perspectives*, 42 (4), ss. 627-646.

Katz-Gerro, T. (2004). Cultural Consumption Research: Review of Methodology, Theory, and Consequence. *International Review of Sociology*, 14(1), ss.11-29.

Kaya, A. (2014). Pierre Bourdieu'nün Pratik Kuramının Kilidi: Alan Kavramı. G. Çeğin & E. Göker & A. Arlı & Ü. Tatlıcan (Der.), *Ocak ve Zanaat Pierre Bouirdieu Derlemesi* içinde ss. 397-421. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kaya, Y. (2008). Proletarianization with Polarization: Industrialization, Globalization, and Social Class in Turkey, 1980–2005. *Social Stratification and Mobility*, 26 (2), ss.161-181.

Kayapa OSB (2022). https://www.kayapaosb.org.tr/ Erişim Tarihi: 12.10.2022.

Kaygalak, S. (2001a). Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekânsal Yoğunlaşması: Mersin/Demirtaş Mahallesi Örneği. *Praksis*, (2), ss. 124-172.

Kaygalak S. (2001b). Sembolik Sermaye, Yoksulluk ve Kent. *Prof. Dr. Cevat Geray'a Armağan* içinde ss. 543-555. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.

Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Keleş, R. (2005). Kent ve Kültür. *Mülkiye Dergisi*. 29: ss.246. 9-18.

Kesteloot, C. (2005). Brussels: Post-Fordist Polarization in a Fordist Spatial Canvas. *P. Marcuse & R.V. Kempen (Ed.), Globalizing Cities: A New Spatial Order? içinde* ss. 186-211. Malden USA: Blackwell Publishing.

Keyder, Ç. (2010). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyman, F. & Keyder, Ç. & Genç, F. & Köse, A. (2017). Kent-Bölge: Yerel kalkınmada yeni dinamikler: Türkiye'nin Kentlerinden Kentlerin Türkiye'sine. https://turkonfed.org/Files/ContentFile/turkiyenin-kentlerinden-kentlerin-turkiyesine.pdf Erişim tarihi: 10.05.2022.

Kıray, M. (1979). Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar. *Çevre, Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, (4)

Knox, P. (1991). The Restless Urban Landscape: Economic and Sociocultural Change and the Transformation of Metropolitan. *Annals of the Association of American Geographers* 81 (2), ss.181-209.

Knox, P. L. (1993). Capital, Material Culture and Socio Spatial Differentiation. P.L. Knox (Ed.), *The Restless Urban Landscape* içinde ss. 1-32. New Jersey: Prentice Hall.

Koca, D. (2015). Türkiye'de Çağdaş Konut Üretiminin Yeniden Okunması. Tasarım + Kuram *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 11 (19), ss. 19-36.

Koçak, H. (2011). Kent-Kültür İlişkisi Bağlamında Türkiye'de Değişen ve Dönüşen Kentler. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (2), ss. 259-269.

Korkmaz, B. (2019). Kentsel Ayrışmada Kapalı/Korunaklı Konut Yerleşmelerinin Rolü: Bursa Örneği. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Koşar, A. (2016). Erik Olin Wright'ın Sınıf Analizinin Eleştirisi. *Teori ve Eylem Dergisi*, 1 (1), ss. 38-57.

Köse, A.H. & Öncü, A. (2000), İş Gücü Piyasaları ve Uluslararası İş Bölümünde Uzmanlaşmanın Mekânsal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii, *Toplum ve Bilim*, 86, ss. 72-91.

Kurmut, S.N. (2020). Bursa Santral Garaj 2 Alanının Canlandırılmasında Kentsel Dönüşüm Yöntemi. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Kurt, A. (2007). Tanzimat Döneminde Bursa'da Sosyal Tabakalaşma. *Bursa Defteri*, 4 (16) ss. 15-18.

Kurtuluş, H. (2003). Mekânda Billurlaşan Kentsel Kimlikler: İstanbul'da Yeni Sınıfsal Kimlikler ve Mekânsal Ayrışmanın Bazı Boyutları. *Doğu Batı Dergisi*, (22), ss.75-96.

Kurtuluş, H. (2006). Kentsel Dönüşüme Modern Kent Mitinin Çöküşü Çerçevesinden Bakmak. *TMMOB Planlama Dergisi*. 4 (2). ss.7-12.

Kurtuluş, H. (2019). Modern Zamanlar ve İstanbul'da Orta Sınıfın Mekânsal İnşası. *Strata İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi*. (1), ss. 27-47.

Lamont, M. (2008). *Money, Morals, Manners The Culture Of The French and the American Upper-Middle Class*. Chicago: The University Of Chicago Press.

Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Li, Y. vd. (2003). Social Capital and Social Exclusion in England and Wales (1972 – 1999). *British Journal of Sociology*, 54 (4), ss. 497 – 526.

Löfgren, K. (2014). Pierre Bourdieu, Mütekabiliyet Analizi ve İstatistik Eğitimi. G. Çeğin & E. Göker & A. Arlı & Ü. Tatlıcan (Der.), *Ocak ve Zanaat Pierre Bouirdieu Derlemesi* içinde ss. 255-277. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lyotard, J.F. (2014). *Post Modern Durum*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

McDonald, S. ve Mair, C.A. (2010). Social Capital Across Life Course: Age and Gendered Patterns of Network Resources. *Sociological Forum*, 25 (2), ss. 335 – 359.

McDonald S. ve Day, J.C. (2010). Race, Gender and İnvisible Hand of Social Capital. *Sociology Compass*, 4 (7), ss. 532 – 543.

Marcuse, P. & Kempen, R.V. (2005). Conclusion: A Changed Spatial Order. P. Marcuse & R.V. Kempen (Ed.), *Globalizing Cities: A New Spatial Order?* içinde ss. 249-276. Malden USA: Blackwell Publishing.

Marom, H. (2014). Relating a City's History and Geography with Bourdieu: One Hundred Years of Spatial Distinction in Tel Aviv. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4 (38), pp. 1344-62.

Marx, K. (2019). *Kapital Ekonomi Politiğin Eleştirisi I. Cilt*. İstanbul: Yordam Yayınları.

Massey, D. (1979). In What Sense A Regional Problem? *Regional Studies*. Vol. 13 pp. 233-243.

Massey, D. (1995). *Spatial Divisions of Labour Social Structures and the Geography of Production*. London: Macmillan Press.

Mattei, J.L. (2010). 1906'da Regıs Delbeuf'un Bursa Seyahatnamesi. *Bursa Defteri*, 7 (27) ss. 38-39.

Meier, L. (2021). *Cities and Society: Working Class Of Social Inequalıtıes ın (Post -) Industrial Landscapes, Feelings Of Class*. London: Routledge.

Melucci, A. (2007). Yeni Toplumsal Hareketler: Sosyolojik Bir Yanılgı Üzerine Düşünceler. H. Erbaş & M. K. Coşkun (Der.), *Fark/Kimlik Sınıf* içinde ss. 87-107. Ankara: EOS Yayınevi.

Mercan, A.B. (2018). Çağdaş Sınıf Sosyolojisinde Psikososyal Çözümleme. *Alternatif Politika*, 10 (2), ss. 271-297.

Mosselson, A. (2020). Habitus, spatial capital and making place: Housing Developers and the Spatial Praxis of Johannesburg's Inner-City Regeneration. *Economy and Space*, 52 (2) pp. 277–296.

Musterd, S. & Osterforf, W. (2004). Segregation, Polarisation and Social Exclusion. S. Musterd & W. Ostendorf (Ed.) *Metropolitan Areas Urban Segregation and Welfare* State içinde pp. 1-15. London: Routledge.

Mutlu, E. & Varol, Ç. (2017). Sosyo-Ekonomik Farklılaşma ve Mekânsal Ayrışma: Bursa Metropoliten Alanı Analizi. *Megaron*, 12 (1), ss. 87-105.

Mutlu, E. (2015). Bursa Metropoliten Alanının Demografik ve Sosyo-Ekonomik Özelliklerinin Mekansal Farklılaşması. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Mutlu, Ö. (2020). 1989 Yılı ve Sonrasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Yönelen Göçlerin Yerleşmelere Olan Mekânsal Etkilerine Bir Örnek: Bursa Şehrindeki Göçmen Konutları. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Nalçaoğlu, H. (1999). Yarılmayan Kentin Batısı: Ankara ve Batıkent Üzerine. *Birikim Dergisi*, Sayı: 123, ss. 63-67.

Navaro-Yaşın, Y. (2017). Kimlik Piyasası Metalar, İslamcılık, Laiklik. D. Kandiyoti & A. Saktanber (Haz.) *Kültür Fragmanları Türkiye'de Gündelik Hayat* içinde ss. 37-56. İstanbul: Metis Yayınları.

Nichols, T. & Suğur, N. & Suğur, S. (2003) Muhacir Bulgarian Workers in Turkey: Their Relation to Management and Fellow Workers in the Formal Employment Sector, *Middle Eastern Studies*, 39 (2), ss. 37-54.

NOSAB (2022), https://www.nosab.org.tr/ Erişim Tarihi: 12.10.2022.

Öğün, S.S. (1998). Türk Politik Kültürünün Şekillenmesinde Tarihin Konumu. *Defter Dergisi*, 33, ss. 99-114.

Öğütle, V.S. & Çeğin G. (2013). E.O. Wright'ın Mikro Kavramları ile P. Bourdieu'nün Kavramsal Repertuarı Arasındaki Sentezin Empirik Analizde Yaratacağı İmkânlar. *Praksis Dergisi*, 32, ss. 65-91.

Öğütle, V.S. & Çeğin, G. (2010). *Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği-Sosyo-Tarihsel Teorinin 'Sınıf'la İmtihanı.* İstanbul: Tan Kitabevi Yayınları.

Öğütle, V.S. & Tatar, S. (2022). Marmaristeki Otel Yöneticilerinin Kültürel Yatkınlıklarının Bourdieucü Bir Analizi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 25 (3), ss. 520-541.

Öktem, B. (2011). İstanbul'da Neo-Liberal Kentleşme Modelinin Sosyo-Mekânsal İzdüşümleri. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. Sayı:40, ss.23-40.

Öncü, A. (2013). İdealinizdeki Ev Mitolojisi İstanbul Sınırlarına Ulaştı. A. Öncü & P. Weyland (Der.), *Mekan, Kültür, İktidar Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler* içinde ss. 82-104. İstanbul: İletişim Yayınları.

Öngel, S. (2013). *Kapitalizmin Kıskacında Kent ve Emek Gebze Bölgesi ve Otomotiv Sanayii Üzerine Bir İnceleme.* Ankara: Notabene Yayınları.

Öngen, T. (2014). *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Özcan, K.E. (2016). Soğuk Savaş Döneminde Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göçü: Bursa Örneği. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Özdemir, A.Ü. (2011). Kültür Bağlamında Kent ve Mekânsal Örgütlenme. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı:2. ss. 62-76.

Özet, İ. (2019). *Fatih-Başakşehir Muhafazakâr Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Firidin Özgür, E. (2006). Sosyal ve Mekânsal Ayrışma Çerçevesinde Yeni Konutlaşma Eğilimleri: Kapalı Siteler: İstanbul, Çekmeköy Örneği. *Planlama Dergisi*. 4, ss. 79-95.

Özgüven, A. (1977). Sanayileşmeyi Zorunlu Faktörler. *Bursa 1977 Semineri, Bursa Üniversitesi Yayınları,* ss. 9-17.

Özmen, Z. (2017). *Beyaz Yakalı Yaşam Tarzları.* Ankara: Phoenix Yayınevi

Özsöz, C. (2019). *Kutsal ve Kural MÜSİAD Kayseri Şubesi Örneğinde Yeni Muhafazakâr Orta Sınıfın Dönüşümü*. İstanbul: Libra Yayınları.

Özyeğin, G. (2004). *Başkalarının Kiri Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Öztimur, N. (2014). Göç, Kadın ve Kentsel Alan: Bursa'ya Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan. Göç. N. Sam & R. Sam (Ed.), *Sosyo-Kültürel Farklılık ve Alaşım Mekânları Kent ve Kentler* içinde, ss. 143-165. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Pakulski, J. (2007). Toplumsal Hareketler ve Sınıf: Marksist Paradigmanın Çöküşü. H. Erbaş & M. K. Coşkun (Der.), *Fark/Kimlik Sınıf* içinde ss. 31-73. Ankara: EOS Yayınevi.

Pakulski, J. (2014). Bir Sınıf-sonrası Analizin Esasları. Erik Olin Wright (Ed) *Sınıf Analizine Yaklaşımlar* içinde (197-233), İstanbul: NotaBene Yayınları.

Parjis, P. V. (2017). Sınıf Kuramında Devrim. E. O. Wright (Ed.), *Sınıflar Üzerine Tartışmalar* içinde ss. 261-295. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Parlak, Z. (1996). The Car Workers of Bursa. E.Kahveci, N.Sungur, T.Nichols (ed.) *Work and Occupation in Modern Turkey* içinde (ss.126-148), London: Mansell.

Parlak, Z. (2014). Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (9), ss. 95-125.

Peet, R. (1981). Spatial Dialectics and Marxist Geography. *Progress in Human Geography*, 5 (1), ss. 105–110.

Penpecioğlu, M. (2021). Kapitalist kentleşme dinamiklerinin Türkiye'deki son 10 yılı: Yapılı Çevre Üretimi, Devlet ve Büyük Ölçekli Kentsel Projeler. T. Bora (Der.), *İnşaat Ya Resulullah* içinde ss. 62-73. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pereira, V.B. (2018). Urban Distinctions: Class, Culture and Sociability in the City of Porto. *International Journal of Urban and Regional Research*. 42 (1) ss. 126-137.

Pereira,V.B. (2016). The Structuration of Lifestyles in the City of Porto A Relational Approach. L. Hanquinet & M.Savage (Ed.), *International Handbook of the Sociology of Art and Culture* içinde ss. 421-437. London: Routledge.

Pérouse, J. F. ve Danış, D. (2005). Zenginliğin Mekânda Yeni Yansımaları: İstanbul'da Güvenlikli Siteler. *Birikim Dergisi*, (104), ss. 92-123.

Petriçli, G. (2020). Öz-Örgütlemeli Haritalar ile Kent Markalaşmasında Kent Sakinlerinin Yeşil Kimlik Profillerinin Belirlenmesi: "Yeşil Bursa" Örneği. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Pınarcıoğlu, M. (1998). Industrial Development and Local Change: The Rise Of Turkish Textiles and Clothing Since 1980, And Transformation in The Local Economies of Bursa and Denizli. University College of London. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Pietsch, C. (2007). Sınıf, Milliyetçilik ve Kimlik Politikaları. H. Erbaş & M. K. Coşkun (Der.), *Fark/Kimlik Sınıf* içinde ss. 335-375. EOS Yayınevi. Ankara.

Pinçon, M., Pinçon-Charlot M. (2018). Class Power and Power over Space: How the Bourgeoisie Reproduces Itself in the City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1 (42), ss. 115-125.

Poulantzas, N. (2013). *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*. Haz. James Martin. Ankara: Dipnot Yayınları.

Power, S. Vd (2003). *Education and the Middle Class*. Buckingham-Philadelphia: Open University Press.

Prieur, A., & Rosenlund, L., & Skjott-Larsen, J. (2008). Cultural capital today A case study from Denmark. *Poetics*, 36 (1), ss. 45–71.

Prieur, A. & Savage, M. (2013). Emerging Forms Of Cultural Capital, *European Societies*, 2 (15), ss. 246-267.

Rankin, vd. (2014). A Cultural Map of Turkey. *Cultural Sociology*, 8(2) ss. 159–179.

Reay, D. (1998). Rethinking Social Class: Qualitative Perspectives On Class and Gender. *Sociology*, 32 (2), ss. 259-275.

Reay, D. (2005). Beyond Consciousness? The Psychic Landscape of Social Class. *Sociology*, 39(5) ss. 911–928.

Reay, D. (2011). A New Social Class Paradigm: Bridging Individual and Collective, Cultural and Economic in Class Theory. *British Sociological Association*. ss. 1-4.

Ritchie, J. & Lewis, J. & Elam, G. (2003). Designing and Selecting Samples. J. Ritchie & J. Lewis (Ed.), *Richie Qualitative Research Practice: A Guide for Social Science Students and Researchers i*çinde ss.77-108. London: SAGE Publications.

Rock, P. (2021). Sembolik Etkileşimcilik ve Etnografi. P. Atkinson & A. Coffey & S. Delamont & J. Lofland & L. Lofland (Ed.), *Etnografi El Kitabı* içinde ss. 26-39. Ankara: Nobel Yayınevi.

Rosenlund, L. (2017). Class Conditions and Urban Differentiation - Applying Distinction's Methodology to the Community. *Bulletin de Me´thodologie Sociologique*, (135), ss. 5–31.

Safa, P. (2019). *20. Asır Avrupa ve Biz / Objektif 8*. İstanbul: Ötüken Neşriyat

Sarıman, G. (2011). Veri Madenciliğinde Kümeleme Teknikleri Üzerine Bir Çalışma: K-Means ve K-Medoids Kümeleme Algoritmalarının Karşılaştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi,* 15 (3), ss. 192-202.

Savage, M. (1988). The Missing Link? The Relationship between Spatial Mobility and Social Mobility. *The British Journal of Sociology*, 39 (4), ss. 554- 577.

Savage M, Barlow J, Dickens P. & Fielding T. (1992). *Property, Bureaucracy, Culture.* London: Routledge.

Savage, M. (2003). A New Class Paradigm? *British Journal of Sociology of Education*, 4 (24), ss. 535-541

Savage, M. & Bagnall, G. & Longhurst, B. (2005a). Local Habitus and Working Class Culture. F. Devine & M. Savage & J. Scott & R. Crompton (Ed.), *Rethinking Class: Cultures, Identities and Lifestyles* içinde ss. 95-123. Palgrave Macmillan Press.

Savage, M. & Warde, A. & Devine, F. (2005b). Capitals, assets, and resources: Some critical issues. *British Journal of Sociology*, 56(1), ss. 31–47.

Savage, M. (2014). Pierre Bourdieu'nün Kayıp Kent Sosyolojisi. *Cogito Dergisi*, 76 (1), ss. 106-121.

Savage, M. (2016). The Fall and The Rise Class Analysis in British Sociology. *Tempo Social*, 2 (28), ss. 57-72.

Savage, M. & Hanquinet, L. & Cunningham & Hjellbrekke (2018). Emerging Cultural Capital In The City: Profiling London and Brussels. *International Journal of Urban and Regıonal Research*, 42 (1), ss. 138-149.

Savage, M. (2020). Bourdieu Comes to Town II. *International Journal Of Urban and Regional Research*, 45 (1) ss. 150-153.

Schwadel, P. ve Stout, M. (2012). Age, Period and Cohort effects on Social Capital. *Social Forces*, 91 (1), ss. 233 – 252.

Scott, J. (2002). Social Class and Stratification in Late Modernity. *Acta Sociologica*, 45 (1), ss. 23-35.

Sencer, M. (1967). Bir Sosyal Sınıf Kriteri Olarak Yerleşme Kesimi ve Konut. *Sosyoloji Dergisi*. 2 (22) , ss.199-212.

Sennett, R. & Cobb, J. (2018). *Sınıfın Gizli Yaraları*. İstanbul: Heretik Yayınclılık.

Sennett, R. (2019). *Gözün Vicdanı Kent Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Silva, Elizabeth B. (2005). Gender, Home and Family in Cultural Capital Theory. *British Journal of Sociology*, 56 (1), ss. 83 – 103.

Simmel, G. (1996). Metropol ve Zihinsel Yaşam. *Cogito*, (8), 1996, ss. 81-89.

Skeggs, B. (1997). *Formations Of Class & Gender.* London: Sage Publications.

Skeggs, B. (2003). Exchange, Value and Affect: Bourdieu and 'The Self'. L. Adkins & B. Skeggs (Ed.), *Femınısm After Bourdieu* içinde ss. 75-97. New Jersey: Blackwell Publishing.

Slater, T. (2019). Loıc Wacquant: Karşılaştırmalı Bir Kent Sosyolojisinin Ana Hatları. *İdealkent Dergisi*. 26, ss.20-28.

Smith, N. (2019). *Eşitsiz Gelişim Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi*. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Smith, N. (1981). Degeneracy in Theory and Practice: Spatial Interactionism and Radical Eclecticism, *Progress in Human Geography*, 5 (1), ss. 111–118.

Soja, E. (2019). *Postmodern Coğrafyalar. Eleştirel Toplumsal Teoride Mekânın Yeniden İleri Sürülmesi.* İstanbul: Sel Yayıncılık.

Soja, E. W. (2002). Postmetropolis Üzerine Altı Söylem. A. Alkan & B. Duru (Der.), *20. Yüzyıl Kenti* içinde ss. 285-306. Ankara: İmge Yayınevi.

Sönmez, K. (2012). Kentsel Yenilemenin Fiziksel ve Sosyal Görünümleri: Bursa Kamberler Kent Parkı. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Sperandai, S. (2014). Understanding Logistic Regression Analysis. *Biochemia Medica*, 24 (1), ss. 12-18.

Sunar, L. (2011). Weber'in Şehir Sosyolojisi. *Sosyoloji Dergisi,* 3 (22), ss. 423-442.

Sunar, L. (2020). Türkiye'de Mesleki İtibar: Dönüşen Çalışma Hayatı ve Mesleklerin Konumu. *Journal of Economy Culture and Society,* (1), ss. 29-59.

Sungur, O. & Yaman, H. (2021). Bölgesel Çeşitlilik mi Uzmanlaşma mı? İllerin İmalat Sanayinde Çeşitlilik/Uzmanlaşma Düzeylerine Göre Sıralanması. *İdealkent Dergisi*, 12 (32), ss.76-94.

Swartz, D. (2015). *Kültür ve İktidar*. İstanbul: İletişim Yayınları

Şahin, K. (2019). Neo-liberal Kent Deneyimi Olarak Kentsel Yaşamın ve Mekânın Risk, Korku ve Belirsizlikler Bağlamında İrdelenmesi: İstanbul'daki Güvenlikli Siteler Üzerinden Bir Değerlendirme. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9 (1), ss. 112-139.

Şengül, T. (2001) Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekânı. *Praksis Dergisi,* (2), ss. 9-31.

Şentürk, Ü. (2014). Mekaân Sadece Mekân Değildir: Kentsel Mekânın Yeni Tezahürleri. *Doğu-Batı Dergisi*, (67), ss. 85-106.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (2004). İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması.

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü (2019). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması. Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını, Sayı: 3, Ankara.

Tanülkü, B (2012). Güvenlikli Siteler Arası Rekabet: "Ahlâklı Kapitalizmin" Kimlik Üzerindeki Etkisi. *İdeal Kent Dergisi.* ss.124-153.

Tanyeli, U. (2004). Düşlenmiş Rasyonalite Olarak Kent: Türkiye'de Planlama ve Çifte Bilinçlilik. S. İlkin & O. Silier & M. Güvenç (Ed.), *İlhan Tekeli için Armağan Yazılar* içinde ss. 505-537. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tatlıcan, Ü. & Çeğin, G. (2014). Bourdieu & Giddens: Habitus veya Yapının İkiliği. G. Çeğin & E. Göker & A. Arlı & Ü. Tatlıcan (Der.), *Ocak ve Zanaat Pierre Bouirdieu Derlemesi* içinde ss. 303-367. İstanbul: İletişim Yayınları.

Tekeli, İ. (1978). Kapitalistleşme Sürecinde Türkiye'nin Konut Üretimine Bir Bakış. *Mimarlık Dergisi,* 16 (154), ss. 160-173.

Tekeli, İ. (1996). 1980'lerde Kentleşme Teriminin Yetersiz Kalmaya Başlaması Üzerine, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 13.

Tekeli, İ. (1998). Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması. *Bilanço 98* içinde ss. 1-24. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Tekeli, İ. (1998b). Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması. S. Bozdoğan & R. Kasaba (Ed.), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimik* içinde ss. 136-153. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (2008). Bursa Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi. C. Çiftçi (Ed.), *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi* içinde ss. 59-97. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Tekeli, İ. (2010) *Mekânsal ve Toplumsal Olanın Bilgibilimi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (2014). Türkiye'yi Anlamanın Yolu Kentlerini ve Demokrasisini Tanımaktan Geçiyor. *Doğu-Batı Dergisi*, (67), ss. 63-84.

Temel, K. (2021). Sınıf Analizinde Kültüralizme Doğru: Çağdaş Sınıf Yaklaşımlarının Seyri. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi,* 17 (61) ss.168-201.

Thompson, E.P. (2006). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Thrift, N. & Williams, P. (2007). Sınıf Oluşumunun Coğrafyası. H. Erbaş & M. K. Coşkun (Der.), *Fark/Kimlik Sınıf* içinde ss.187-217. Ankara: EOS Yayınevi.

Tıraş, M. (2019). Yerel Yönetimlerde Kentsel Dönüşüm Uygulamaları: Bursa Yıldırım İlçesi Örneği. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

TMMOB (2009). Bursa Kentine Çözümler 2009 Sempozyumu. Bursa: TMMOB Bursa Şubesi

Tomruk, B. (2010). Bursa'nın 2000-2010 Arasında Yeniden Yapılanmasında Kentsel Söylem Üzerinden Dönüşüm Rotaları. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Turak Feymi, P. (2004). Yoksulluğun Sosyolojik Analizi Bursa Örneği. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Turner, B. S. (2001). *Statü.* İstanbul: Ütopya Yayınları.

Turner, B. S. (2013). *Eşitlik*. Ankara: Dost Kitabevi.

TÜİK (2021). Sayılarla Türkiye TR 41 Bursa-Eskişehir-Bilecik. TÜİK Bursa Bölge Müdürlüğü.

TÜİK (2022). Bursa Konut Üretim İstatistikleri. TÜİK Bursa Bölge Müdürlüğü.

Türel, A. (1989). 1980 Sonrası Konut Üretimi. *ODTÜ MFD Dergisi*. 9 (1), ss.137-154.

Türel, A. (2013). Bursa'da Konut Üretimi. H. Ertürk & N. Dostoğlu & N. Sam (Ed.), Prof. Dr. Râna Akdiş Aslanoğlu Anısına Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Kentleşme Sempozyumu, 22-23 Eylül 2011.

Ulukan Ciğerci, N. (2008). Göçmenler ve İşgücü Piyasası: Bursa'da Bulgaristan Göçmenleri Örneği. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Ulusoy, C. (2018). İdeoloji ve Mekân İlişkisi Bağlamında Bursa Tahayyülleri. *International Journal of Social Inquiry*, 11 (2), ss. 389-374.

Ulutaş, O. (2014). *Nilüfer'in Hikâyesi Nilüfer Belediyesi Sözlü Tarih ve Araştırmalar Projesi 1*. Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları.

Ünal, A. Z. (2017). Bourdieu'nün Tabakalaşma Teorisi Bağlamında Üst Sınıftan Alt Sınıfa Doğru Hayat Tarzı Tahakkümü, *The Journal of International Social Research*. 49 (10), ss. 380-388.

Üstel, F. (2008). Türkiye Cumhuriyetinde Resmi Yurttaş Profilinin Evrimi. M. Gültekingil & T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* içinde ss. 275-284. İstanbul: İletişim Yayınları.

Üstüner, T. & Holt, D. B. (2010). Toward a Theory of Status Consumption in Less Industrialized Countries. *Journal of Consumer Research* Vol. 37, No. 1 pp. 37-56.

Vardar, B. (2008). Osmanlı Modernleşmesi Döneminden 21. YY Bursa'sında Kentsel Gelişim. Y. Oğuzoğlu (Haz.), *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* içinde ss. 82-95. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Vester, M. (2005). Class and Culture in Germany. F. Devine & M. Savage & J. Scott & R. Crompton (Ed.), *Rethinking Class: Cultures, Identities and Lifestyles* içinde ss. 69-95. Palgrave Macmillan Press.

Vural Arslan, T. (2008). Bursa'nın Kentsel Gelişimi ve Piccinato Planı. Y. Oğuzoğlu (Haz.), *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü* içinde ss. 82-95. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Wacquant, L. (2003). Ethnografeast A Progress Report on The Practice and Promise of Ethnography. *Ethnography*, 4 (1), ss.5-14.

Wacquant, L. (2014). Simgesel İktidar ve Grup Oluşumu: Pierre Bourdieu'nün Sınıfı Yeniden Çerçevelemesi Üzerine. *Cogito Dergisi*, 76 (1), ss. 204-230.

Wacquant, L. (2019). Kenti Bourdieu'yla Düşünmek. *İdeal Kent Dergisi*. ss. 146-175.

Wacquant, L. (2019). Kentsel Marjinallik ve Devletin Sağ Eli. *İdeal Kent Dergisi.* ss.11-19.

Walker, R. (1995). Class, Division of Labour and Employment in Space. D. Gregory & J. Urry (Eds), *Social Relations and Spatial Structures* içinde pp.164-89. London: Macmillan.

Walton, J. (1993). The Contribution and Limits of Political Economy. *Annual Review of Sociology*, 19, ss. 301-320.

Warde, A. (1994). Consumption, Identity-Formation and Uncertaınty. *Sociology*, 28 (4), ss. 877-898.

Warde, A. ve Tampubolon, G. (2002). Social capital, Networks and Leisure Consumption. *The Sociological Review*, 50 (2), ss. 155 – 180.

Weber, M. (2018), *Ekonomi ve Toplum-1. Cilt*. İstanbul: Yarın Yayınları.

Weininger, E.B. (2014). Bourdieu'nün Sınıf Analizinin Esasları. E. O. Wright (Ed.), *Sınıf Analizine Yaklaşımlar* içinde ss. 111-157. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Wheeler, J. (1968). Residential Location By Occupational Status. *Urban Studies*, Vol. 5, No. 1, pp. 24-32.

White, J. (2017). İslamcılığın Açmazları. D. Kandiyoti & A. Saktanber (Haz.), *Kültür Fragmanları Türkiye'de Gündelik Hayat* içinde ss. 201-229. İstanbul: Metis Yayınları

Williams, R. (1990). *Marksizm ve Edebiyat.* İstanbul: Adam Yayınları.

Wills, P. (2016). *İşçiliği Öğrenmek. Sınıf, İşçilik ve Eğitim: İşçi Çocukları Nasıl İşçi Oluyor?* İstanbul: Heretik Yayınları.

Wood, E. M. (2011). *Sınıftan Kaçış Yeni "Hakiki" Sosyalizm*. İstanbul: Yordam Kitap.

Worsley, P. (2007). Sınıf. H. Erbaş & M. K. Coşkun (Der.), *Fark/Kimlik Sınıf* içinde ss. 129-173. Ankara: EOS Yayınevi.

Wright, E.O. (2014a). Neo-Marksist Sınıf Analizinin Esasları. E. O. Wright (Ed.), *Sınıf Analizine Yaklaşımlar* içinde ss.15-49. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Wright, E.O. (2014b). Sonuç: Cevap 'Sınıf' ise, Soru Nedir? E. O. Wright (Ed.), *Sınıf Analizine Yaklaşımlar* içinde ss. 233-249. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Wright, E.O. (2016). *Sınıflar.* İstanbul: Notabene Yayınları.

Wright, E.O. (2017a). Sınıf Yapısı Analizi için Genel Bir Çerçeve. E. O. Wright (Ed.), *Sınıflar Üzerine Tartışmalar* içinde ss. 13-61. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Wright, E.O. (2017b). Sınıf Yapısı Kavramını Bir Kez Daha 'Yeniden' Düşünmek. E. O. Wright (Ed.), *Sınıflar Üzerine Tartışmalar* içinde ss. 325-418. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Wynne, D. (1990). Leisure, lifestyle and the construction of social position. *Leisure Studies*, 9 (1), ss. 21-34.

Xie, Q. & Ouyang, H. & Gao, X. (2016). Estimation of Electricity Demand in the Residential Buildings of China Based on Household Survey Data. *International Journal of Hydrogen Energy*, 41 (35), ss. 15879-15886.

Yalçın, N. (2013). Kümeleme Analizi ve Uygulaması. Fırat Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yanıklar, C. (2008). Sermaye ve Emek Arasında: Goldthorpe ve Wright'ın Sınıf Yaklaşımları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), ss.152-182.

Yanıklar, C. (2010). Postmodernist Antipati: Postmodern Sınıf(sızlık) Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1 (65), ss.205-227.

Yanıklar, C. (2011). Beyaz Yakalı Orta Sınıfın Toplumsal Ağları Üzerine Bir Çözümleme. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 14 (2), ss.152-181.

Yanıklar, C. (2016). Sınıfın Sonu mu? Sınıf Tartışmalarının Gidişatı. L. Sunar (Ed.), *Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik* içinde ss. 29-47. İstanbul: Matbu Kitap.

Yanıklar, C. (2017) Sınıf, Statü ve Tüketim: Bourdieu'nun Sınıf Çözümlemesinin Kültürel Boyutu. *Prof. Dr. Mahmut Tezcan'a Armağan* içinde ss. 637-651. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Yeke, S. & Durak, S. & Vural Arslan, T. (2016). Industrialization and Bursa, the Evolving City: Changes in Housing Character after 1960. *International Journal of Social Science and Humanity*, 6 (8), ss.617-622.

Yenal, E. (1996). Belde-Celile-i Brusa (Masal'dan Osmanlı Destanına) Osmanlı Başkenti, Osmanlı Kenti Bursa. E. Yenal (Haz.), *Bir Masaldı Bursa* içinde ss. 19-49. Yapı Kredi Yayınları.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.

Yılmaz Deniz, A. (2017). Beyaz Yaka Örgütlenmeleri ve Beyaz Yaka Kavramını İşgörenler Meselesi Üzerinden Yeniden Düşünmek. D. Kutlu & K. Ç. Bulut (Der.), *Sınıfın Suretleri-Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler* içinde ss. 165-186. İstanbul: Notabene Yayınları.

Yılmaz, E. & Varol, Ç. (2014). Bursa Metropoliten Kentinin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Özelliklerinin Mekânsal Farklılaşmasının Analizi. 5. Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar Sempozyumu 16-18 Ekim 2014: Ankara.

Yılmaz, F. (2020). Karar Yitiminin Seslenişi: Kültürel İktidar. *Sosyoloji Divanı*, 8 (15), ss. 181-185.

Yong, G.Y. ve Mason, W.M. (1984). The Hierarchical Logistics Regression Models for Multilevel Analysis. *Journal of American Statistical Association*, 80 (391), ss. 513 – 524.

Yüceşahin, M. & Tuysuz, S. (2011). Ankara Kentinde Sosyo-mekânsal Farklılaşmanın Örüntüleri: Ampirik Bir Analiz. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 9 (2), ss. 159-188.

Zablock, B.D. & Kanter, R.M. (1976). The Differentiation of Life-Styles. *Annual Review of Sociology*, Vol.2, ss. 269-298.

Zukin, S. (1998). Urban Lifestyles: Diversity and Standardisation in Spaces of Consumption. *Urban Studies*, 35 (6), ss.825-839.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyad	Kemal TEMEL		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	2002	2006	Birecik Mehmet Adil Çulcuoğlu Anadolu Lisesi
Lisans	2008	2012	Bursa Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü
Yüksek Lisans	2013	2015	Bursa Uludağ Üniversitesi, S.B.E., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri A.B.D.
Doktora	2015	2023	Bursa Uludağ Üniversitesi, S.B.E., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri A.B.D.
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2018	2020	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Pazarcik MYO
2.	2020	-	Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO
Yayınlar:	Temel, K. (2022). Hak-Is: From A Class To A Trade Unıon. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 20 (4), 178-208. Temel, K. & Aca, Z. (2022). Güney Avrupa Modeli mi? Türkiye'de Göçmenlere Yönelik Sosyal Koruma Rejiminde Değişim ve İşgücü Piyasalarına Etkileri. *İçtimaiyat*, 6 (1), 448-478.		

	Temel, K. (2021). Sınıf Analizinde Kültüralizme Doğru: Çağdaş Sınıf Yaklaşımlarının Seyri. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17 (61), 168-201. Temel, K. (2022). Fatih Başakşehir Muhafazakâr Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus. *İdealkent,* 13 (35) 236-241. Temel, K. & Aca Z. (2022) "Göçün Ekonomi-Politiği: Türkiye'de Sosyal Koruma Rejimi Ve İstihdam Fırsatlarının Göçmen Davranışlarına Etkisi "21. Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Kongresi, "Cumhuriyetimizin 100. Yılı Eşiğinde Çalışma İlişkileri" , Eskişehir, Turkey, pp.1-4. Temel, K. & Tüfekçi Ü. (2017). Göçmen ve Mültecilere Yönelik Sosyal Yardım Politikasında Yapısal Dönüşüm. I. Uluslararası Göç ve Mülteci Kongresi Temel, K. (2019). *İsyan İle İtaat Arasında Arafta Bir Sendikal Hareket*. Ankara: Karakum Yayınevi.

EK1: ANKET FORMU

Bu çalışma Bursa ilinde üç farklı ilçede yaşayan farklı toplumsal grupların sosyo-ekonomik statüye göre mekan tercihlerini ve yaşam tarzı biçimlerini ölçmeyi hedeflemektedir. Bunun için size soruların sorulara açık ve net cevaplar vermeniz gerekir.

1. Yaş

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ 18-25
- ◯ 25-40
- ◯ 40-65
- ◯ 65 ve üstü

2. Cinsiyet

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Kadın
- ◯ Erkek

3. Medeni Durum

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evli
- ◯ Bekar

4. Doğduğunuz Şehir

_____

5. Meslek

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ 6 veya daha fazla kişi çalıştıran işveren
- ◯ En fazla 5 kişi çalıştıran işveren
- ◯ Serbest meslek sahibi
- ◯ 6 veya daha fazla kişiden sorumlu yönetici
- ◯ En fazla 5 kişiden sorumlu yönetici
- ◯ Ücretli işçi çalıştıran çiftçi
- ◯ Ücretli İşçi çalıştırmayan çiftçi
- ◯ Esnaf – zanaatkar
- ◯ Ücretli Kıdemli Nitelikli Uzman (Doktor, avukat, akademisyen, mimar, mühendis)
- ◯ Serbest Nitelikli Uzman (Avukat, mali müşavir, doktor, eczacı, mühendis)
- ◯ Memur
- ◯ İşçi
- ◯ Emekli
- ◯ İşsiz/Diğer

6. Ücretli (kıdemli nitelikli uzman veya işçi) çalışıyorsa bulunduğu işyerinde kaç işçi çalışıyor?

_____

7. Hangi sektörde çalışıyorsunuz?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ İmalat (makine, otomotiv, tekstil, vb)
- ◯ Hizmetler (yiyecek/içecek, otel/lokanta, bankacılık/finans, sigortacılık)
- ◯ İnşaat
- ◯ Diğer

8. Eğitim

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Üniversite ve üstü mezunu
- ◯ Lise mezunu
- ◯ Ortaokul mezunu
- ◯ İlkokul mezunu
- ◯ Herhangi bir okul mezunu değil
- ◯ Halen bir eğitim kurumunda öğrenci (üniversite, açıköğretim fakültesi, açık lise vb.)

9. Eşinizin Eğitim Durumu

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Üniversite ve üstü mezunu
- ◯ Lise mezunu
- ◯ Ortaokul mezunu
- ◯ İlkokul mezunu
- ◯ Herhangi bir okul mezunu değil
- ◯ Halen bir eğitim kurumunda öğrenci (üniversite, açıköğretim fakültesi, açık lise vb.)

10. Eşinizin Mesleği

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ 6 veya daha fazla kişi çalıştıran işveren
- ◯ En fazla 5 kişi çalıştıran işveren
- ◯ Serbest meslek sahibi
- ◯ 6 veya daha fazla kişiden sorumlu yönetici
- ◯ En fazla 5 kişiden sorumlu yönetici
- ◯ Ücretli işçi çalıştıran çiftçi
- ◯ Ücretli İşçi çalıştırmayan çiftçi
- ◯ Esnaf – zanaatkar
- ◯ Ücretli Kıdemli Nitelikli Uzman (Doktor, avukat, akademisyen, mimar, mühendis)
- ◯ Serbest nitelikli uzman (Avukat, mali müşavir, doktor, eczacı, mühendis)
- ◯ Memur
- ◯ İşçi
- ◯ Emekli
- ◯ İşsiz/Ev hanımı

11. Babanızın mesleği?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ 6 veya daha fazla kişi çalıştıran işveren
- ◯ En fazla 5 kişi çalıştıran işveren
- ◯ Serbest meslek sahibi
- ◯ 6 veya daha fazla kişiden sorumlu yönetici
- ◯ En fazla 5 kişiden sorumlu yönetici
- ◯ Ücretli işçi çalıştıran çiftçi
- ◯ Ücretli İşçi çalıştırmayan çiftçi
- ◯ Esnaf – zanaatkar
- ◯ Memur
- ◯ Serbest nitelikli uzman (Avukat, mali müşavir, doktor, eczacı, mühendis)
- ◯ Ücretli Kıdemli Nitelikli Uzman (Doktor, avukat, akademisyen, mimar, mühendis)
- ◯ İşçi
- ◯ Emekli
- ◯ İşsiz/Diğer

12. Annenizin mesleği?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ 6 veya daha fazla kişi çalıştıran işveren
- ◯ En fazla 5 kişi çalıştıran işveren
- ◯ Serbest meslek sahibi
- ◯ 6 veya daha fazla kişiden sorumlu yönetici
- ◯ En fazla 5 kişiden sorumlu yönetici
- ◯ Ücretli işçi çalıştıran çiftçi
- ◯ Ücretli İşçi çalıştırmayan çiftçi
- ◯ Esnaf – zanaatkar
- ◯ Memur
- ◯ Serbest nitelikli uzman (Avukat, mali müşavir, doktor, eczacı, mühendis)
- ◯ Ücretli Kıdemli Nitelikli Uzman (Doktor, avukat, akademisyen, mimar, mühendis)
- ◯ İşçi
- ◯ Emekli
- ◯ İşsiz/Diğer

13. Babanızın Eğitim Durumu?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Üniversite ve üstü mezunu
- ◯ Lise mezunu
- ◯ Ortaokul mezunu
- ◯ İlkokul mezunu
- ◯ Herhangi bir okul mezunu değil
- ◯ Halen bir eğitim kurumunda öğrenci (üniversite, açıköğretim fakültesi, açık lise vb.)

14. Annenizin Eğitim Durumu

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Üniversite ve üstü mezunu
- ◯ Lise mezunu
- ◯ Ortaokul mezunu
- ◯ İlkokul mezunu
- ◯ Herhangi bir okul mezunu değil
- ◯ Halen bir eğitim kurumunda öğrenci (üniversite, açıköğretim fakültesi, açık lise vb.)

15. En Yakın Arkadaşınızın Eğitim Durumu

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Üniversite ve üstü mezunu
- ◯ Lise mezunu
- ◯ Ortaokul mezunu
- ◯ İlkokul mezunu
- ◯ Herhangi bir okul mezunu değil
- ◯ Halen bir eğitim kurumunda öğrenci (üniversite, açıköğretim fakültesi, açık lise vb.)
- ◯ Bilmiyorum

16. İkinci En Yakın Arkadaşınızın Eğitim Durumu

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Üniversite ve üstü mezunu
- ◯ Lise mezunu
- ◯ Ortaokul mezunu
- ◯ İlkokul mezunu
- ◯ Herhangi bir okul mezunu değil
- ◯ Halen bir eğitim kurumunda öğrenci (üniversite, açıköğretim fakültesi, açık lise vb.)
- ◯ Bilmiyorum

17. Hanenin aylık geliri

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ 5.000 TL ve altı
- ◯ 5.000 TL- 10.000 TL arası
- ◯ 10.000 TL-15.000 TL arası
- ◯ 15.000 TL - 20.000 TL arası
- ◯ 20.000 TL- 25.000 TL arası
- ◯ 25.000 TL ve üstü
- ◯ Cevap yok

18. Oturduğunuz evin mülkiyet durumu

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Ev sahibiyim
- ◯ Kiracıyım

19. Konutun Türü

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Apartman
- ◯ Villa/Müstakil Ev
- ◯ Tek veya iki katlı daire
- ◯ Site

20. Konutun Yaşı

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ 1-5 yıl
- ◯ 5-10 yıl
- ◯ 10-15 yıl
- ◯ 15-20 yıl
- ◯ 20-25 yıl
- ◯ 25 yıl ve üstü

21. Evinizin yaklaşık değeri

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ 500.000 TL ve altı
- ◯ 500.000-1.000.000 TL
- ◯ 1000.000-1500.000 TL
- ◯ 1500.000-2000.000 TL
- ◯ 2000.000-2500.000 TL
- ◯ 2500.000 TL-3000.000 TL
- ◯ 3500.000 TL ve üstü

22. Arabanızın yaklaşık değeri

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Arabam yok
- ◯ 150.000 TL ve altı
- ◯ 150.000 TL -350.000 TL
- ◯ 350.000 TL - 550.000 TL
- ◯ 550.000 TL- 750.000 TL
- ◯ 750.000. TL- 1000.000 TL
- ◯ 1000.000 TL-1500.000 TL
- ◯ 1500.000 TL ve üstü

23. Yazlık/Kışlık eviniz var mı?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

24. Oturduğunuz Mahalle/İlçe

25. Şu anda oturduğunuz yerde kaç yıldır ikamet ediyorsunuz?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ 5 yıldan az
- ◯ 5-10 yıl
- ◯ 10-15 yıl
- ◯ 15-20 yıl
- ◯ 20 ve üstü

26. Daha önce oturduğunuz Mahalle/İlçe

_____

27. Oturduğunuz mahalleden taşınmayı düşünüyor musunuz?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

28. Cevabınız evet ise sebebini aşağıdaki seçeneklerden hangisiyle açıklarsınız?

Uygun olanların tümünü işaretleyin.

- ☐ Evin fiziksel koşulları
- ☐ Komşularla ilişkiler
- ☐ Aile, akraba veya arkadaş çevresine yakın olma
- ☐ İkamet edilen semtin kötüleşen koşulları
- ☐ İkamet edilen konutun değerinin düşmesi
- ☐ "Kendim gibi insanlarla bir arada yaşama"
- ☐ Diğer

29. Kendinizi yaşadığınız yere ait hissediyor musunuz?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

30. Oturduğunuz mahalleden memnun musunuz?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

31. Yaşadığınız yeri neden tercih ettiniz?

Uygun olanların tümünü işaretleyin.

- ☐ Evin fiziksel koşulları
- ☐ Komşularla ilişkiler
- ☐ Aile, akraba veya arkadaş çevresine yakınlık
- ☐ Daha önce ikamet edilen mahallenin değişen koşulları (Etnik/Demografik çeşitlilik)
- ☐ Daha önce ikamet edilen konutun maddi değerinin düşmesi
- ☐ Kendimi yakın hissettiğim insanlarla bir arada yaşama
- ☐ Güvenlik
- ☐ Diğer

32. Son seçimlerde hangi partiye oy verdiniz?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Ak Parti
- ◯ CHP
- ◯ MHP
- ◯ İYİ Parti
- ◯ HDP
- ◯ Diğer
- ◯ Hiçbiri/Oy kullanmıyorum

Aşağıda kültürel tercih ve beğenilerinizi ölçmek amacıyla birtakım seçeneklere yer verilmiştir. Cümleleri dikkatlice okuyarak size en yakın olanları işaretleyiniz

33. Çok sayıda kitap, müzik, sanat ve diğer kültürel ilgi alanlarıyla dolu bir evde büyüdüm

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Kesinlikle Katılıyorum	◯	◯	◯	◯	◯	Kesinlikle Katılmıyorum

34. Müze ve sanat galerilerini sıklıkla ziyaret ederim.

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Kesinlikle Katılıyorum	◯	◯	◯	◯	◯	Kesinlikle Katılmıyorum

35. Opera, bale ve klasik müzik konserlerine sıklıkla giderim

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Kesinlikle Katılıyorum	◯	◯	◯	◯	◯	Kesinlikle Katılmıyorum

36. Tiyatro oyunlarını sıklıkla izlerim.

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Kesinlikle Katılıyorum	◯	◯	◯	◯	◯	Kesinlikle Katılmıyorum

37. Ailemin evinde bir veya birden fazla müzik enstrümanı vardır

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Kesinlikle Katılıyorum	◯	◯	◯	◯	◯	Kesinlikle Katılmıyorum

38. Ailemin evinde çok sayıda sanatsal obje vardır

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Kesinlikle Katılıyorum	◯	◯	◯	◯	◯	Kesinlikle Katılmıyorum

39. Ailemle siyasal ve sosyal konular hakkında sıklıkla konuşuruz

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Kesinlikle Katılıyorum	◯	◯	◯	◯	◯	Kesinlikle Katılmıyorum

40. Ailemle kitaplar, filmler ve TV programları hakkında sıklıkla konuşuruz.

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Kesinlikle Katılıyorum	◯	◯	◯	◯	◯	Kesinlikle Katılmıyorum

Aşağıda yaşam tarzlarınız ve tüketim eğilimlerinizi ölçmek amacıyla birtakım seçeneklere yer verilmiştir. Cümleleri dikkatlice okuyarak size en yakın olanları işaretleyiniz

41. Ne sıklıkla dışarıda yemek yersiniz?

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Hiçbir zaman
- ◯ Yılda bir kez
- ◯ Ayda bir kez
- ◯ Ayda iki kez
- ◯ Haftada bir kez
- ◯ Haftada birkaç defa
- ◯ Her zaman

Aşağıdaki mutfak çeşitlerinden tüketim alışkanlıklarınızı yansıtan seçenekleri tercih sıklığına göre işaretleyiniz

42. Fast-Food

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

43. Yeni Nesil Butik Mutfak (Cafe- Pizza-Hamburger vd)

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

44. Geleneksel Anadolu/Osmanlı Mutfağı

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

45. Kebap/Lahmacun Restaurant

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir Zaman

46. Deniz Mutfağı (balık ve su ürünleri)

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

47. Dünya Mutfağı (Fransız-İtalyan-Çin-Fas-Hint)

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

48. Vejetaryen/Vegan Mutfak

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

49. Esnaf Lokantası/Ev Yemeği

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

Aşağıdaki fiziksel aktiviteleri tercih sıklığına göre işaretleyiniz

50. Koşu

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

51. Kros/Doğa Yürüyüşü

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

52. Pilates/Yoga

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

53. Spor Salonunda Kardiyo/Egzersiz

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

54. Spor Salonunda Ağırlık Çalışması/Fitness

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

55. Dans/Zumba

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

56. Futbol

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

57. Yüzme

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

58. Kayak

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

59. Su Sporları

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

60. Basketbol

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

Aşağıdaki müzik türlerinden hangilerini dinlersiniz. Tercih sıklığına göre işaretleyiniz

61. Klasik Batı Müziği

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

62. Dünya Müziği

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

63. Pop Müzik

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

64. Rock Müzik

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

65. Hip-hop/Rap müzik

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

66. Modern Batı Müziği

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

67. Dans Müziği

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

68. Opera/Senfoni

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

69. Jazz/Blues

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

70. Türk Halk Müziği

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

71. Arabesk Müzik

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

72. Türk Sanat Müziği

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

73. Türk Tasavvuf Müziği

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

74. Alternatif Müzik

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

Aşağıdaki film türlerinden hangilerini tercih edersiniz. Tercih sıklığına göre işaretleyiniz

75. Aksiyon Filmleri

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

76. Dram Filmleri

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

77. Romantik Filmler

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

78. Belgeseller

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

79. Bilim-Kurgu Filmleri

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

Aşağıdaki seçeneklerden gündeme ilişkin takip ettiğiniz konuları tercih sıklığına göre işaretleyiniz

80. Finans

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

81. Köşe Yazısı

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

82. Ekonomi

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

83. Magazin

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

84. Sağlık

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

85. Kültür/Sanat

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

86. Yemek

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

87. Reklamlar

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

88. Araba

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

89. Siyaset

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

90. Bilim-Teknoloji

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

Aşağıdaki seçeneklerde sunulan kitap kategolerinden hangilerini okumayı tercih edersiniz?

91. Edebiyat

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

92. Psikoloji

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

93. Tarih

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

94. Felsefe/Düşünce

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

95. Kişisel Gelişim

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

96. Kültür/Sanat

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

97. Sağlık/Yaşam

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

98. Siyaset

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

99. Dini Kitaplar

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

Aşağıdaki tatil seçeneklerinden sıklıkla tercih ettiğiniz tatil türünü işaretleyiniz

100. Dağ Tatili

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

101. Deniz Kıyısı

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

102. Bungalov/Kulübe Tatil

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

103. Karavan Tatili

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

104. Şehir Turizmi/Kültürel Gezi

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

105. Yurtdışı Tatili

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

106. Kamp tatili

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

107. Arabayla tatile çıkarım

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

108. Otobüsle tatile çıkarım

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

109. Tatillerimi akraba ziyaretiyle geçiririm

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

Aşağıdaki ev aletlerinden hangilerine sahipsiniz?

110. Filtre Kahve makinesi

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

111. Türk Kahvesi makinesi

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

112. Mikrodalga fırın

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

113. Ankastre Elektrikli Ocak

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

114. Barbekü

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

115. E-kitap okuyucu/İpad

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

116. Çamaşır Kurutma Makinesi

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

117. Ücretli TV Platform Üyeliği (Netflix/Digitürk/D-Smart vd)

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

118. Klima

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

119. 2 veya daha fazla sayıda bilgisayar

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

120. Fiber internet bağlantısı

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Var
- ◯ Yok

Aşağıdaki ifadelerden sizi tanımladığını düşündüğünüz seçenekleri işaretleyiniz

121. Dış görünüşüme önem veririm

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

122. Sağlıklı ve formda kalmaya önem veririm

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

123. Modayla ilgilenirim

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

124. Teknolojiye hızlı uyum sağlarım

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

125. Ulusal özelliklerin kaybolmasından endişe duyarım

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

	1	2	3	4	5	
Her zaman	◯	◯	◯	◯	◯	Hiçbir zaman

126. İkamet ettiğim yerde komşuluk ilişkileri iyidir

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

127. Dini pratikleri yerine getiririm

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

Aşağıdaki şans oyunlarından hangilerini tercih edersiniz

128. Poker

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

129. Kağıt Oyunları

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

130. Bahis Oyunları

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

131. Sayısal Loto

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

132. Milli Piyango

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır

133. At Yarışı

Yalnızca bir şıkkı işaretleyin.

- ◯ Evet
- ◯ Hayır